శ్రీరస్తు.

బాహటము.

అను

అష్టాంగహృదయము.

సూత్రస్థానము.

OFFICE OF THE REGISTRAR OF ... MADRAS 23 DEC 1925

వాగ్భటాచార్య విరచితము.

పిడుగు. వెంకటకృష్ణారావు పంతులు.

వారిచే ప్రకటితము.

హిందూరత్నాకర ముద్రాక్షరశాలయందు

S. No: 618 ముద్రితము.

Acc No: 21845. చెన్నపురి.

1925.

All Rights Reserved. Rs. 6-0-0.

Title Page only Printed at the Model Press, Madras.

శ్రీరస్తు.

బాహటము.

---

1. ఈ గ్రంథము రచియించినవారెవరు ?

దన్వంతర్యంశ సంభూతుండును సింధుదేశ సంజాతుండును, సింహగుప్తాచార్యపుత్రుండును, నిఖిలాయుర్వేదతంత్ర పారసర్వ స్వాభిజ్ఞుండును, సకలసద్వైద్యకుల శిరోభూషణుండునగు వాగ్భటాచార్యులు.

2. ఆంధ్రతర్జుమాదారులెవరు ?

మ-రా-రా-శ్రీ. పువ్వాడ. సూర్యనారాయణరావుగారు,

3. ఆంధ్రశోధకులెవరు ?

కాంచీనగరస్థిత సంస్కృత ప్రాకృత తాద్యనేకభాషానిపుణులగు
ఈచంబాడి. శ్రీనివాసాచార్యులవారు.

4. ముద్రాంకితులెవరు ?

“హిందూరత్నాకర” ముద్రాక్షరశాలాధికారియగు,
పిడుగు. సుబ్బరామయ్యగారి పౌత్రుండును,
పిడుగు. వెంకట్రావుగారి పుత్రుండునగు,
పిడుగు. వెంకటకృష్ణారావు పంతులు.

5. ప్రచరాంకితులెవరు ?

పిడుగు. వెంకటకృష్ణారావుపంతులు.

ప్రకటన.

అస్మద్దేశీయులారా! నే నీక్రింద పొందుపరచిన [illegible]ంశంబులను సావధానంబుగ జదువఁగోరెద.

ఇచ్ఛాపురంబున మత్పితామహుండగు, పిడుగు - సుబ్బరామయ్యగారు "హిందూరత్నాకరం" బను ముద్రాక్షరశాలను స్థాపించి పెక్కు [illegible] యితర గ్రంథములను ముద్రింపించి, పెక్కు సంవత్సరములనుండి, తచ్ఛాలా[illegible]ంబులను నిరభ్యంతరముగానున్ను జాగరూకతతోడనున్ను జరిపించుచూవచ్చి కీర్తిశేషులైరి. పదంపడి సుబ్బరామయ్యగారికి పుత్రుండును మజ్జనకుండునైన పిడుగు - వెంకట్రావు పంతులుగారున్ను నేనున్ను కలసి సదరు ముద్రాక్షరశాలాకార్యంబులను జరిపించుచూ వచ్చితిమి. అయితే యిప్పుడు మాతండ్రిగారు పుత్రుడనైన నన్ను విడనాడి మాకుగల పిత్రార్జితపుసొత్తులను విభజించుకొనిరి. ఈ విభజనలో సదరు ముద్రాక్షరశాల నాయధీనంబయ్యె.

చదువరులారా! ఇక మీదట నేనే సదరు ముద్రాక్షరశాలను జరిపించుదును. ఇదివరలో అచ్చుపడిన గ్రంథములుగాక యితరసంస్కృత ఆంధ్రగ్రంథములనుకూడా బాగుగా ముద్రింపించి మంచి బైండ్లుతోటి సులభమైన ధరలతో స్వల్పలాభముతోటి విక్రయించ నిశ్చయించి యున్నాడను. కనుక నాయందు కరుణనహించి వారివారికి వలయు గ్రంథములకును అచ్చుపనులు మొదలైనవాట్లకు ఆర్డర్లను పంపుదురని తమ ఘనతను మిగుల ప్రార్థించుచున్నాడను.

పిడుగు - వెంకటకృష్ణారావు పంతులు,
సోల్ ప్రొప్రైటర్, హిందూరత్నాకర ముద్రాక్షరశాల,
2/40, పెద్దినాయని వీధి, చెన్నపురి.

శ్రీరస్తు.

విజ్ఞాపన.

శ్రీమదఖిల సురాసురపరిస్పృష్ఠ కోటికోటీర ఖచిత వివిధమణిగణ ప్రభాపటల[illegible]జిత చరణారవిందుండును, స్వసంకల్పమాత్ర విరచిత నిఖిలభువననిర్మాణ సంత్రాణసంహరణాద్యపరిమేయ కేళీవిలాసుండును, ఆశ్రితజనతా సర్వాభీష్టప్రదానవదాన్యుండును, నిరవద్యనిఖిలకల్యాణ గుణసంహతిసంకేత కేళీసదనుండును, అపారతరుణాతరంగితాంతః కరుణుండును నగు పరబ్రహ్మసృష్ట్యాదియందు పృథివ్యాదిపంచమహాభూతములను, భూరాదిచతుర్దశభువనంబులను, బ్రహ్మేంద్రాది సమస్త దేవతాగణంబులను, జరాయుజ అండజ స్వేదజ ఉద్భిజములను చతుర్విధ జంతుజాలమును సృజించి పదంపడి జన్మాంతరపుణ్యవిశేషమువలన జ్ఞానకర్మేంద్రియములతోడ జనించుపురుషులకు ధర్మ, అర్థ, ఆత్యంతిక సుఖరూపమైన మోక్షములకు సాధనరూపంబగు ఋగ్యజుస్సామాథర్వణములను 4-గు వేదములును, ఆయుర్వేదాద్యుపవేదములను శిక్ష, వ్యాకరణము ఛందస్సు నిరుక్తము జ్యోతిషము కల్పములను 6 వేదాంగములను, స్వనిశ్వాసవాయువులవలన వెలిపుచ్చెను. ఆ వేదాంగములననుసరించి మనువశిష్ఠయాజ్ఞవల్క్య కణ్వకాత్యాయన పరాశరవ్యాసాదు లనేక స్మృతులను, ఉపస్మృతులను, ఆపస్తంబ బోధాయన కాత్యాయనాదులు ఆపస్తంబాదిసూత్రములను గల్పించిరి. వానియందలి యర్థములను వేదవ్యాసుడు సంగ్రహించి లోకులకు ధర్మాధర్మ విధినిషేధములు సులభముగ దెలియునటుల నష్టాదశమహాపురాణములను, తత్సం[illegible]ంబులగు నుపపురాణములను, పంచమవేదంబని పేర్కొనంబడిన

భారతమును, తక్కిన ఇతిహాసంబులను రచియించెను. పై జెప్పిన వానిలో నధర్వవేదోపాంగమగునాయుర్వేదము ధర్మార్థ చతుర్విధ పురుషార్థసాధనమైన శరీరముయొక్క ఆయురారోగ్యాభివృద్ధులకు ముఖ్యమైనదిగ నుండుటంజేసి ఉభయలోకములకు హితకరంబై నడగనున్నయది. “దుర్లభోమానుషోదేహో దేహినాంక్షణభంగురః” అను వచనప్రకారము మనుషదేహము శీఘ్రముగ నశించును; కావున పూర్వోక్త ధర్మార్థ చతుర్విధపురుషార్థములకు ముఖ్యసాధనమగు ఆయువు నిచ్ఛయించువారు ఆయుర్వేద తంత్రమును పఠనార్థజ్ఞానానుష్ఠానములచే దెలిసికొనుటకు తగినప్రయత్నము చేయవలయును. అయితే పురుషార్థ చతుష్టయసాధనము జ్యోతిష్టోమాది వేదోక్తకర్మానుష్ఠానములవలన కాని గలుగదు. దానంజేసి అట్టికర్మలనాచరించుటకును, దీర్ఘాయువులుగ నుండుటకును, ఆరోగ్యతనుజెందుటకును, ఐహికాముష్మిక ఫలంబులనుభవించుటకును, పుత్రమిత్రకళత్రాది సంపదలనొందుటకును, రోగములు శత్రుప్రాయంబులై యుండుగావున తన్నివర్తకోపాయము నెఱుంగుటకై ధన్వంతరి, భరద్వాజుడు, నిమి, కశ్యపుడు, కాశ్యపుడు, లంబాయనుడు యీమొదలగు మహర్షులు పునర్వసుని ముందుగనునిచికొని దేవతులకందరికి యజమానుడు, రక్షకుడునైన ఇంద్రునివద్ది కేతెంచిరి. అంతట దేవేంద్రుడు వారిం జూచి అధర్వవేదమునకు ఉపవేదమగు నాయుర్వేదమునంతయు వారికి బాగుగనుపదేశించె. పై జెప్పినధన్వంతరి మొదలగువారలు కాయము మొదలగు 8 అంగములుగల ఆయుర్వేదము నింద్రునివద్దినుండి జక్కగదెలిసికొని మానవలోకమునకేతెంచి అత్రేయాదిఋషులకును, వారలు అగ్నివేశుడు మొదలగు నాఱుగురు ఋషులకు నుపదేశించిరి. పదంపడి యీయగ్నివేశాదులాఱుగురును అగ్నివేశ, భేడ, జాతుకర్ణ, పరాశర, హారీత, క్షారపాణియను పేరంబరంగు 6 తంత్రములను రచియించి భూలోకమునందు ప్రచారముజేసిరి

మఱియును మానవలోకంబున జ్వరాదిరోగపీడితుల కారోగ్యంబును, రోగరహితులకు రక్షణంబును నయ్యుండుటయే ఆయుర్వేదమునకు ముఖ్యప్రయోజనము. మనుజులు దీనిచే నాయుర్వృద్ధిం జెందెదరు గాన నాయువు దీనియధీనంబై యుండును. ఇక్కారణంబున నిది యాయుర్వేదమనబడును. సృష్టికర్తయగు బ్రహ్మ ప్రజలనుసృజించునెడ వారిహితార్థమై ఆయుర్వేదమును సహస్ర శతశ్లోకములు, సహస్రాధ్యాయములుగలదిగ గావించి పదంపడి మానవు లల్పాయువు, అల్పజ్ఞానముగలవారని నెఱింగి దానిని కాయచికిత్స, బాలచికిత్స, గ్రహణచికిత్స, ఊర్ధ్వాంగచికిత్స, శల్యచికిత్స, విషచికిత్స, రసాయనచికిత్స, వాజీకరణచికిత్స అని 8 భాగములుగ విభజించె. వాని వివరణం బెట్లన్న :—

1. సమస్తావయవములననుసరించిన జ్వరములు, అతిసారములు, రక్తపిత్తరోగములు, శోష, ఉన్మాదము, అపస్మారము, కుష్ఠువు, ప్రమేహము యీమొదలగువ్యాధుల హరించుచికిత్సలం దెలుపునది కాయచికిత్స యనబడును.

2. శిశువుల పోషించెడిక్రమమును, దాదుల స్తనక్షీరదోషమును శోధించెడిక్రమమును, దుష్ట స్తన్యపానమువలనను బాలగ్రహములు సోకుటవలన శిశువులకు జనించువ్యాధులను, హరించు చికిత్సలం దెలుపునది బాలచికిత్స యనబడును.

3. దేవతాసురగంధర్వ యక్షరాక్షస పితృ పిశాచ నాగాది గ్రహంబులుసోకిన వానిందొలగించుటకుజేయందగు శాంతికర్మబలిహరణాదులను వివరించునది గ్రహణచికిత్స యనబడును.

4. మెడకుమీదనుండు భాగమునందుండు కర్ణ, నేత్ర, ముఖ నాసికాద్యవయవములయందు జనించువ్యాధులను హరించు చికిత్సలం దెల్పునది ఊర్ధ్వాంగచికిత్స యనబడును.

5. బహువిధములగు తృణములు, కాష్ఠములు, పాషాణములు దుమ్ము, లోహములు, మంటిగడ్డలు, ఎముకలు, బాలుగగోళ్ళు, అంతర్గర్భము ఇవి శరీరమునుండి వెడలకుండిన వాటిని వెలికిందీయు నుపాయమును బోధించునది శల్యచికిత్స యనబడును.

6. పాములు, పురుగులు, సాలెపురుగులు, తేళ్ళు, ఎలుకలు యీమొదలగు విషజంతువులకాటును వెలిపుచ్చుటయును, నానావిధవిష సంయోగమువలనగలిగెడు దోషములను హరించుటయును. జికిత్సలం దెలుపునది విషచికిత్స యనబడును.

7 వయస్సును, ఆయువును, బుద్ధిని వృద్ధిజెందంజేసి రోగంబులను హరించుజికిత్సలం దెలుపునది రసాయనచికిత్స యనబడును.

8. అల్పంబును, రోగాదులచేదుష్టంబును, శోషను, క్షీణంబును నగు రేతస్సును వృద్ధిజెందంజేసి దోషరహితముగను, మిగుల వృద్ధినిజెంది సంతోషమును గలుగంజేయునవిగనుండు జికిత్సలం దెలుపునది వాజీకరణ చికిత్స యనబడును.

ఇటుల బ్రహ్మ ఆయుర్వేదమును 8 భాగములుగ విభజించి దానిని స్మరించి దక్షప్రజాపతికి నుపదేశించె. దక్షప్రజాపతి యశ్వినీ దేవతలకు, నశ్వినీదేవతలు ఇంద్రునికి నుపదేశించిరి.

పైచెప్పినప్రకారము అగ్నివేశాది ఋషిప్రణీతంబులగు నా[illegible] తంత్రములుకూడా నతిబాహుళ్యముగ, సర్వవిషయములను స్పష్టముగ ప్రతిపాదించకనుండుట నాలోచించి "అత్రిః కృతయుగే చైవ ద్వాపరే సుశ్రుతో మతః । కలౌ వాగ్భటనామా చ" అనువచనప్రకారము అత్రేయాదిమహర్షులు చెప్పిన సారతరములైన యంశములను మాతినందేశ వచన న్యాయానుసరణి కలియుగానుగుణముగ సంగ్రహించి స్వల్ప మధ్యమ ఉత్కృష్టబుద్ధిగలవారి కుపయోగించునటుల నతిసంక్షేపిత

విస్తారరహితంబును, అనేకాయుర్వేద తంత్రస్థవిషయముల నతిసులభముగ బోధించతగినదియును, అధ్యాయసజ్ఞాశ్రవణ మాత్రంబుచేతనే వానియందలి సారాంశముల నతిసులభముగ దెలియజేయునదియును, అష్టాంగహృదయమను సార్థకనామముతో గూడినదియును, సూత్రము, శారీరము, నిదానము, చికిత్స, కల్పసిద్ధి, ఉత్తరతంత్రము అను 6 స్థానములయందు 120 అధ్యాయములు వెలయుచుండునదియును నైన బాహటమను నామాంతరముగల ఉత్కృష్టమైనఆయుర్వేదతంత్రమును షడ్గుణైశ్వర్యసంపన్నుడు, ధన్వంతర్యంశాసంభూతుడు, సింధుదేశసంజాతుడు, వాగ్భటాచార్యపౌత్రుడు, సింహగుప్తాచార్యపుత్రుడు నగు వాగ్భటాచార్యుడు లోకహితార్థమై రచియించె. ఈ గ్రంథ నామ శ్రవణముచేయని వైద్యుడొకడైనా యీ ప్రపంచమునందుండుట దుర్లభము. మాధవాచార్యుడు, భావప్రకాశుడు యీమొదలగుమహానీయులుకూడా నీగ్రంథమును భక్తిపూర్వకముగా మిగుల గౌరవించి వానియందలి వచనములను సందర్భానుగుణముగ తమ గ్రంథముల యందు ప్రమాణముగ నుదహరించియున్నారు. కాబట్టిసర్వాయుర్వేద తంత్రములలో బాహటమను తంత్రమే మిగుల సర్వోత్కృష్టమైనదని కరతలామలకంబగుచున్నది. కావున నీ బాహటగ్రంథం బావశ్యకత నభ్యసించి యందలి విధివిధమున జికిత్సచేయువైద్యుడు రాజపూజ్యతను అంత్యమున స్వర్గప్రాప్తిని జెందును. శాస్త్రజ్ఞానవంతుడైనను చికిత్సంజేయ సమర్థతలేనివైద్యుడు యుద్ధమునకు వెడలి భీతిల్లిమరలెడి పిరికి చందంబున రోగికడకేగి మోహముంజెందును. శాస్త్రము దెలియకయే ధైర్యముచేజికిత్సలంజేయ సాహసముజేయువైద్యుడు సర్వత్ర అపూజ్యుండగును; కాబట్టి ఆయురారోగ్య చతుర్విధపురుషార్థముల నిచ్ఛయించువారు చిత్తచాంచల్యరహితులై యీ బాహటగ్రంథమును తప్పక నభ్యసించవలయునని గోరుచున్నాను.

ఈ బాహటగ్రంథస్థ 120 యధ్యాయములలో (30) సూత్రస్థానంబునను, (6) శారీరస్థానంబునను, (16) నిదానస్థానంబునను, (22) చికిత్సాస్థానంబునను, (6) కల్పసిద్ధిస్థానంబునను, (40) ఉత్తరస్థానంబునను, వివరించుటంజేసి యవి యిటుల (6) స్థానంబులుగ విభజించబడియె. అందు సూత్రస్థానమునందు ఆయుష్కామీయము, దినచర్య, ఋతుచర్య, రోగానుత్పాదనీయము, ద్రవద్రవ్య విజ్ఞానీయము, అన్నస్వరూప విజ్ఞానీయము, అన్న సంరక్షణీయము, మాత్రాశితీయము, ద్రవ్యాది విజ్ఞానీయము, రసభేదీయము, దోషాదివిజ్ఞానీయము, దోషభేదీయము, దోషోపక్రమణీయము, ద్వివిధోపక్రమణీయము, శోధనాదిగణసంగ్రహణీయము, స్నేహవిధి, స్వేదవిధి, వమనవిరేచనవిధి, వస్తివిధి, నస్యవిధి, ధూమవిధి, గండూషవిధి, ఆశ్చ్యోతనాంజనవిధి, తర్పణపుటపాకవిధి, యంత్రవిధి, శస్త్రవిధి, సిరావ్యధవిధి, శల్యాహరణవిధి, శస్త్రకర్మవిధి, క్షారాగ్నికర్మవిధి, అను(30) యధ్యాయములు గలిగియుండును. ఇదియీతంత్రమునందలి సకలార్థములను సూచించుటచే సూత్రస్థానమనబడెను. ఈసూత్రస్థానముసకలతంత్రములకుశిరముగనుండును.

శారీరస్థానమునందు—గర్భావక్రాంతిశారీరము, గర్భవ్యాపచ్ఛారీరము, అంగవిభాగశారీరము, మర్మవిభాగశారీరము, వికృతవిజ్ఞానశారీరము దూతవిజ్ఞానీయశారీరము, అను (6) అధ్యాయములు గలిగియుండును.

నిదానస్థానమునందు—సర్వరోగనిదానము, జ్వరనిదానము, రక్తపిత్తకాసనిదానము, శ్వాసహిక్కానిదానము, రాజయక్ష్మనిదానము, మదాత్యయాదినిదానము, అర్శోనిదానము, అతిసారగ్రహణీరోగనిదానము, మూత్రాఘాతనిదానము, ప్రమేహనిదానము, విద్రధివృద్ధిగుల్మనిదానము, ఉదరనిదానము, పాండు శోఫవిసర్పనిదానము, కుష్ఠశ్విత్రకృమినిదానము, వాతవ్యాధినిదానము, వాతశోణితనిదానము అను (16) అధ్యాయములుగలిగియుండును.

చికిత్సాస్థానమునందు—జ్వరచికిత్స, రక్తపిత్తచికిత్స, కాసచికిత్స, శ్వాసహిక్కాచికిత్స, రాజయక్ష్మచికిత్స, ఛర్దిహృద్రోగతృష్ణాచికిత్స, మదాత్యయచికిత్స, అర్శోరోగచికిత్స, అతిసారరోగచికిత్స, గ్రహణీరోగచికిత్స, మూత్రాఘాతచికిత్స, ప్రమేహచికిత్స, విద్రధివృద్ధిరోగచికిత్స, గుల్మరోగచికిత్స, ఉదరరోగచికిత్స. పాండురోగచికిత్స, శ్వయథురోగచికిత్స, విసర్పిరోగచికిత్స, కుష్ఠరోగచికిత్స, శ్విత్రకృమిరోగచికిత్స, వాతవ్యాధిచికిత్స, వాతశోణితచికిత్స అను (22) అధ్యాయములు గలిగియుండును.

కల్పసిద్ధిస్థానమునందు—వమనకల్పము, విరేచనకల్పము, వమనవిరేచన వ్యాపత్సిద్ధికకల్పము, వస్తికల్పము, వస్తివ్యాపత్సిద్ధికల్పము, భేషజకల్పము, అను (6) అధ్యాయములుగలిగి యుండును

ఉత్తరతంత్రమునందు—బాలోపచరణీయము, బాలామయప్రతిషేధము, బాలగ్రహప్రతిషేధము. భూతవిజ్ఞానీయము, భూతప్రతిషేధము, ఉన్మాదప్రతిషేధము, అపస్మారప్రతిషేధము, వర్త్మరోగవిజ్ఞానీయము, వర్త్మరోగప్రతిషేధము, సంధిసితరోగవిజ్ఞానీయము, సంధిసితాసితప్రతిషేధము, దృష్టిరోగవిజ్ఞానీయము, తిమిరప్రతిషేధము లింగనాశప్రతిషేధము, సర్వాక్షిరోగవిజ్ఞానీయము, సర్వాక్షిరోగప్రతిషేధము, కర్ణరోగవిజ్ఞానీయము, కర్ణరోగప్రతిషేధము, నాసారోగవిజ్ఞానీయము, నాసారోగప్రతిషేధము, ముఖరోగవిజ్ఞానీయము, ముఖరోగప్రతిషేధము, శిరోరోగవిజ్ఞానీయము, శిరోరోగప్రతిషేధము, వ్రణధరవిజ్ఞానీయము, సద్యోవ్రణప్రతిషేధము, భంగప్రతిషేధము, భగంప్రతిషేధము, గ్రంథ్యర్బుదశ్లీపదాదివిజ్ఞానీయము, గ్రంథ్యాదిప్రతిషేధము, క్షుద్రరోగవిజ్ఞానీయము. క్షుద్రరోగప్రతిషేధము, గుహ్యరోగవిజ్ఞానీయము, గుహ్యరోగప్రతిషేధము, విషప్రతిషేధము, సర్పవిషప్రతిషేధము, కీటలూతాదివిషప్రతిషేధము, మూషికాళర్కవిష

ప్రతిషేధము, రసాయనీయము, వాజీకరణీయము, అను (40) అధ్యాయములుగలిగియుండును.

ఇటుల (120) అధ్యాయంబులు సూత్ర, శారీర, నిదాన, చికిత్స, కల్పసిద్ధి, ఉత్తరములను 6 స్థానంబులుగ వెలయును. కావున నట్టులష్టవిధచికిత్సాయుక్తంబై వాగ్భటాచార్య ప్రణీతంబై వెలయు నీగ్రంథమును విస్పష్టముగ బఠించి స్వాధీనపరచికొని చికిత్సలంజేయు నతడే లోకప్రాణదాతగ నెఱుంగందగును.

మఱియు నాయుర్వేదతంత్రములలో ప్రధానంబైన శ్రీబాహట మను ఉద్గ్రంథము (6) స్థానంబులుగ వెలయుచున్న సంగతి నెల్లరకు వెలిసినవిషయమేగదా; అట్లుండ అందులో ప్రస్తుతము ముద్రాక్షరాంకిత మైయుండు (4) స్థానములుగాక మిగిలిన, శారీర, నిదానస్థానములు 2-ను ముద్రణచేయకుండుటంబట్టి, అసంపూర్ణమైయుండుటచే, సదరు (2) స్థానములనుకూడా వరుస క్రమముగ ముద్రించబడును. కావున నీ గ్రంథమును కోరువారు, ముందుగా దరఖాస్తులను పంపవలయును. అటుల బంపు దరఖాస్తులలో తమ పై విలాసమును, అనగా—పేరు. గ్రామము - పోస్టు - జిల్లా, విశదముగ తెలియునటుల వ్రాసిపంపవలయునని కోరుచున్నాడను.

ఇట్లు,

తమ విధేయుడు,

పిడుగు - వేంకటకృష్ణారావు పంతులు,

ప్రొప్రయిటర్.

"హిందూరత్నాకర"
ముద్రాక్షరశాల
మద్రాసు, 1925.

శ్రీ రస్తు.

విషయసూచిక.

విషయము.	సంఖ్య.	విషయము.	సంఖ్య.
ప్రథమాధ్యాయము.		షడ్రస గుణములు	17
		రసాశ్రయద్రవ్యత్రైవిధ్యము	18
మంగళాచరణము	1	వీర్యద్వైవిధ్యము	,,
ఆయుష్కామీయాధ్యాయప్రారంభము	2	ద్రవ్యవిపాకత్రైవిధ్యము	19
ఆయుర్వేదావతరణక్రమము	6	ద్రవ్య గుణములు	,,
ఆగమశుద్ధి	,,	రోగారోగ్య కారణము	20
అష్టాంగహృదయ సంజ్ఞ	8	రోగారోగ్య స్వరూపము	21
అష్టాంగములు	9	రోగద్వైవిధ్యము	,,
వాతాదిదోషములు	10	రోగాధిష్ఠానద్వైవిధ్యము	,,
వాతాదిదోష స్వరూపము	11	మనోదోషములు	22
వాతాదిదోష ముఖ్యస్థానములు	,,	రోగపరీక్షాక్రమము	,,
వాతాదిదోషములకు నియతకాలము	12	రోగవిశేష జ్ఞానోపాయము	,,
అగ్నిస్వరూపము	,,	దేశద్వైవిధ్యము	23
చతుర్విధకోష్ఠ వివరము	13	భూమిదేశత్రైవిధ్యము	,,
ప్రకృతిస్వరూపము	,,	ఔషధోపయోగకాల స్వరూపము	24
వాతగుణము	14	ఔషధ ద్వైవిధ్యము	,,
పిత్తగుణము	,,	ఔషధ విషయము	25
శ్లేష్మగుణము	15	మనోదోషౌషధము	,,
సంసర్గ సన్నిపాత స్వరూపము	,,	పాదచతుష్టయ స్వరూపము	,,
సప్తధాతువులు	,,	వైద్య గుణము	26
మలములు	,,	ఔషధ గుణము	,,
దోషాదివృద్ధిక్షయ క్రమము	,,	పరిచారకుని గుణము	,,
షడ్రసములు	17	రోగి గుణము	,,

విషయము.	సంఖ్య.
శ్రమశ్వాసరోధజ రోగోపచారములు	79
జృంభారోధజ రోగోపచారము	,,
అశ్రురోధజరోగ తదుపచారములు	,,
వమనరోధజ రోగములు	,,
వమనరోధజ రోగోపచారములు	,,
శుక్రరోధజ రోగము	80
శుక్రరోధజ రోగోపచారము	,,
వర్జనీయ వేగరోధులు	,,
సర్వరోగోత్పత్తి కారణము	,,
వాతప్రకోప శమనోపాయము	81
లోభాదివేగ ధారణము	,,
వాతాది శోధనము	82
శోధన ప్రాశస్త్యము	,,
రసాయనప్రయోగ క్రమము	,,
శరీర బృంహణోపచారము	83
శోధనాద్యౌషధ సేవన ఫలము	,,
ఆగంతుక రోగములు	,,
నిజాగంతుకరోగ శమనోపాయము	84
వాతాదిదోష శోధన కాలము	,,
హితాహారాది సేవన ఫలము	85

పంచమాధ్యాయము.

విషయము.	సంఖ్య.
ద్రవద్రవ్యవిజ్ఞానీయాధ్యాయ ప్రారంభము	87
ఆకాశోదక గుణము	,,
గాంగోదక లక్షణము	88
సాముద్రోదక లక్షణము	,,
పానమునకు యోగ్యమైన యుదకము	89
పానానర్హమైన యుదకము	,,
పానాయోగ్య దివ్యోదకము	90
నదీ జల గుణము	,,
హిమవన్మలయజ నదీజల గుణాగుణములు	,,
వర్జనీయ నదీజలము	91
కూపాదిజల గుణము	91
ఉదకపాన నిషిద్ధులు	94
భోజనకాల జలపాన గుణము	,,
శీతోదక గుణము	95
ఉష్ణోదక గుణము	,,
క్వథిత శీతోదక గుణము	96
క్వథితశీత జలోపయోగ క్రమము	,,
నారికేళోదక గుణము	99
దివ్యోదక ప్రాశస్త్యము	,,
క్షీర గుణము	100
గోక్షీర గుణము	102
ఎనుముపాల గుణము	,,
మేకపాల గుణము	103
ఒంటెపాల గుణము	104
చనుబాల గుణము	,,
గొఱ్ఱెపాల గుణము	,,
ఏనుగుపాల గుణము	105
ఒకటే డెక్కగల జంతువులపాల గుణము	,,
కాచనిపాల గుణము	,,
అధికముగా కాచబడినపాల గుణము	,,
పెరుగు గుణము	106
తక్ర గుణము	110
మస్తు గుణము	111
వెన్న గుణము	,,
క్షీరజ నవనీత గుణము	,,
ఘృత గుణము	112
ప్రాతనెయ్యి గుణము	,,
కిలాటాది గుణము	113
క్షీరాది గుణాగుణములు	,,
చెఱుకురస గుణము	114
దంతపీడితఇక్షురస గుణము	,,
యంత్రజఇక్షురస గుణము	115
పౌండ్రకాదిచెఱుకురస గుణము	,,

విషయము.	సంఖ్య.
శతపర్వాదిఇక్షురస గుణము	115
ఫాణిత గుణము	116
బెల్లపు గుణము	,,
ప్రాతకొత్తబెల్లపు గుణము	,,
మత్స్యండికాది గుణము	,,
యవాసశర్కర గుణము	117
శర్కర గుణము	,,
శర్కరాదులకు శ్రేష్ఠనికృష్టత్వము	,,
తేనె గుణము	,,
కాచినతేనె గుణము	119
ఉష్ణమధూపయోగానుజ్ఞ	,,
నువ్వులనూనె గుణము	120
తైలగుణ విశేషము	121
ఆముద గుణము	122
ఎఱ్ఱాముద గుణము	,,
ఆవనూనె గుణము	123
తానికాయనూనె గుణము	,,
వేపనూనె గుణము	,,
అగసికుసుంబాతైల గుణము	,,
వసాది గుణము	124
మద్య గుణము	125
నవీనపురాణము మద్య గుణము	126
మద్యపానమునకు అనర్హులు	,,
సురామద్య గుణము	127
వారుణీమద్య గుణము	,,
విభీతకమద్య గుణము	128
అరిష్టమద్య గుణము	,,
మార్ద్వీకమద్య గుణము	,,
ఖర్జూరమద్య గుణము	129
శర్కరామద్య గుణము	,,
గౌడమద్య గుణము	,,
శీధుమద్య గుణము	,,
పక్వరసశీధుమద్య గుణము	130
మాధవమద్య గుణము	,,
శుక్త గుణము	130
గుడాదిశుక్త తారతమ్యము	131
గుడశుక్తాదిసుత గుణము	,,
కాండాకీ గుణము	,,
ధాన్యామ్ల గుణము	,,
గోమూత్రాది గుణము	132

షష్ఠాధ్యాయము.

విషయము.	సంఖ్య.
రక్తశాల్యాదిధాన్యభేద తద్గుణములు	134
రక్తశాలిధాన్య గుణము	135
మహాశాల్యాది గుణము	,,
యావకాదిధాన్య గుణము	136
షష్టికధాన్య గుణము	,,
మహావ్రీహ్యాదిధాన్య గుణము	,,
షష్టికవ్యతిరిక్తధాన్య గుణము	137
కంగ్వాదితృణధాన్య గుణము	,,
కొఱ్ఱల గుణము	138
ఆళ్ళ గుణము	,,
యవల గుణము	,,
వెదురుధాన్య గుణము	139
గోధుమల గుణము	,,
నందీముఖీ గుణము	,,
శింబిధాన్య గుణము	140
ముద్గాది గుణము	,,
ఉలవల గుణము	,,
అనుముల గుణము	141
మినుముల గుణము	,,
కాకాండోలా గుణము	142
నువ్వుల గుణము	,,
అగసి గుణము	143
మాషయవని కృష్టత్వము	,,
నూతనపురాతనధాన్య గుణము	,,
మండపేయాది స్వరూపము	144
పేయా గుణము	146

విషయము.	సంఖ్య.
విలేపీ. గుణము	146
అన్న గుణము	,,
అన్నాదిగురులాఘవ జ్ఞానము	,,
మాంసరస గుణము	147
పెసరకట్టు గుణము	149
ఉలవకట్టు గుణము	151
తెలికపిండిమొదలగువాని గుణము	,,
రసాలా గుణము	152
పానక గుణములు	,,
వరిపేలాల గుణము	,,
అటుకుల గుణము	,,
వేపుడుబియ్యపు గుణము	153
సక్తు గుణము	,,
పిణ్యాక గుణము	154
వేసవార గుణము	,,
ముద్గాదివేసవార గుణము	,,
కుకూలాదిపక్వభక్ష్య గుణము	156
మృగ వివరణము	157
విష్కిర వివరణము	,,
ప్రతుద వివరణము	,,
బిలేశయ వివరణము	158
ప్రసహ వివరణము	,,
మహామృగ వివరము	,,
అప్చర వివరము	159
మత్స్య వివరము	,,
జాంగలాదిజంతు వివరము	,,
జాంగలమాంస గుణము	160
చెవులపిల్లిమాంస గుణము	,,
వర్తకాదిమాంస గుణము	161
నెమలిమాంస గుణము	,,
కోడిమాంస గుణము	,,
పిన్నకక్కెరమాంస గుణము	,,
కాకి గువ్వపిట్ట వీనిమాంస గుణము	162
ఊరపిచ్చుకమాంస గుణము	,,

విషయము.	సంఖ్య.
బిలేశయాదిమాంస గుణము	162
మహామృగాదిమాంస గుణము	,,
మేకమాంస గుణము	,,
గొఱ్ఱెమాంస గుణము	163
గోమాంస గుణము	,,
దున్నపోతుమాంస గుణము	,,
పందిమాంస గుణము	,,
మత్స్యమాంసగుణ విశేషము	,,
లావాదిమాంస గుణము	164
భుజించతగినమాంసము వర్జనీయ మాంసము వీనివివరము	,,
మాంసగురులాఘవ వివరము	165
పాఠాదిశాక సామాన్య గుణము	166
చెంచలికూర గుణము	,,
చిలుకకూర గుణము	,,
చక్రవర్తికూర గుణము	,,
కాచికూర గుణము	167
పులిచింత గుణము	,,
పటోలాది సామాన్య గుణము	,,
పొట్ల గుణము	168
ములక గుణము	,,
అడ్డసర గుణము	,,
కాకర గుణము	,,
వంగ గుణము	,,
చౌటకొమ్మ గుణము	169
బీరభావంచి వీని గుణము	,,
చిఱ్ఱికూర గుణము	170
ముంజాత గుణము	171
పాలక్య (అనగా మట్టిబచ్చలి) గుణము	,,
దుంపబచ్చలి గుణము	,,
పొలముబచ్చలి గుణము	,,
నేలగుమ్మడు గుణము	172
పాలకూర గుణము	,,

విషయము.	సంఖ్య.
కూష్మాండాదిశాక సామాన్య గుణము	172
గుమ్మడు గుణము	173
దోస గుణము	,,
ఆనుగము మొదలగువాని గుణము	,,
నక్కదోస గుణము	174
తామరతూడు మొదలగువాని గుణము	,,
కడిమి మొదలగువాని గుణము	,,
చిల్లీశాక గుణము	175
తక్కెడ ఉలిమిడి వీని గుణము	176
గలిజేరు కరివేప వీని గుణము	,,
కానుగచిగుళ్ళ గుణము	,,
పిల్లిపీచర మొలకల గుణము	,,
వెదురు మొలకల గుణము	,,
పొన్నగంటి గుణము	,,
కసివెంద గుణము	,,
కుసుమకూర గుణము	177
ఆవకూర గుణము	,,
ముల్లంగి గుణము	,,
పెండల గుణము	178
గగ్గర మొదలగువానిఊఱుగాయల గుణము	,,
నల్లతులసి గుణము	179
అడవిగగ్గర గుణము	,,
పచ్చిధనియాల గుణము	,,
తెల్లుల్లి గుణము	180
నీరుల్లి గుణము	,,
వెల్లుల్లి గుణము	181
కంద గుణము	,,
పుట్టగొక్కు గుణము	,,
పత్త్రాదిశాక గురుత్వము	,,
ఉత్కృష్ట నికృష్ట శాకములు	182
ద్రాక్షపండు గుణము	,,
దానిమ్మపండు గుణము	183
అరటిపండు మొదలగువాని గుణము	,,

విషయము.	సంఖ్య.
తాటిపండు మొదలగువాని గుణము	184
బిల్వఫల గుణము	185
వెలగపండు గుణము	,,
నేరేడుపండు గుణము	,,
మామిడిపండు గుణము	186
చింతపండు గుణము	,,
జమ్మిపండు గుణము	,,
పరగోగుపండు గుణము	,,
మాదీఫల గుణము	187
జీడిపండు గుణము	188
ఈతపండు గుణము	,,
గజనిమ్మ గుణము	,,
పచ్చిద్రాక్ష మొదలగువాని గుణము	,,
రేగు మొదలగువాని గుణము	189
ఎండియుండుచింతపండు రేగుపండు వీని గుణము	,,
కమ్మరేగుపండు గుణము	,,
వర్జనీయధాన్యాదులు	190
లవణసామాన్య గుణము	191
సైంధవలవణ గుణము	192
సౌవర్చలవణ గుణము	,,
బిడాలవణ గుణము	,,
సముద్రలవణ గుణము	,,
ఔద్భిదలవణ గుణము	193
కృష్ణలవణ గుణము	,,
రోమకలవణ గుణము	,,
లవణప్రయోగ విధి	,,
యవక్షార గుణము	194
క్షారసముదాయ గుణము	,,
ఇంగువ గుణము	,,
కరక్కాయ గుణము	,,
ఉసిరికెకాయ గుణము	195
తానికాయ గుణము	196
త్రిఫలా గుణము	197

విషయము.	సంఖ్య.
సర్వద్రవ్యములకు ఔషధస్వరూపము	262
ద్రవ్య ప్రభావము	,,
వీర్య విచారము	263
చరక మతానుసారముగ వీర్యవిచారము	,,
గుర్వాదులకు వీర్యసంజ్ఞ	,,
రసాదులకు వీర్యసంజ్ఞా భావము	264
ద్వివిధ వీర్యము	,,
వీర్య ద్వైవిధ్య యుక్తి	,,
ఉష్ణశీత వీర్యగుణములు	265
విపాక లక్షణము	,,
మధురాది విపాక వివరము	,,
రసాదులకు ప్రత్యేకకార్యకర్తృత్వ	266
బలిష్ఠమైన రసాదులకు కార్యకర్తృత్వము	267
విరుద్ధగుణసంయోగములలో అధిక వస్తువులకు ప్రాబల్యము	,,
రసాది స్వభావము	268
ద్రవ్య ప్రభావము	,,
ద్రవ్య ప్రభావ దృష్టాంతము	269
ద్రవ్యభేదముచే కర్మభేదము	,,
విచిత్ర ప్రత్యయారబ్ధద్రవ్యోదాహరణము	270

దశమాధ్యాయము.

రసభేదీయాధ్యాయ ప్రారంభము	273
షడ్రసోత్పత్తి క్రమము	,,
మధురరస గుణము	274
అమ్లరస గుణము	,,
లవణరస గుణము	275
తిక్తరస గుణము	,,
కటురస గుణము	,,
కషాయరస గుణము	,,
మధురరస కృత్యము	276

విషయము.	సంఖ్య.
అమ్ల రసకృత్యము	276
లవణరసకృత్యము	277
తిక్తరసకృత్యము	,,
కటురస కృత్యము	278
కషాయరస కృత్యము	,,
మధుర స్కంధము	279
అమ్ల స్కంధము	,,
లవణస్కంధము	280
తిక్త స్కంధము	,,
కటు స్కంధము	281
కషాయ స్కంధము	,,
మధుర స్కంధగుణము	,,
అమ్లస్కంధ గుణము	282
లవణస్కంధ గుణము	,,
తిక్తస్కంధ కటుస్కంధ గుణము	,,
కషాయస్కంధ గుణము	,,
షడ్రస వీర్య తారతమ్యము	,,
తిక్తాదిరసములకు రూక్షాది తారతమ్యము	283
లవణాదిరసములకు స్నిగ్ధత్వాది తారతమ్యము	,,
లవణాదిరసములకు గురుత్వ తారతమ్యము	,,
అమ్లాదిరసములకు లఘుత్వ తారతమ్యము	,,
రససంయోగ కల్పనా విభాగము	,,
రససంయోగ వివరము	284
షడ్రస విభాగ సంఖ్యా సంగ్రహము	288
షడ్రసములకు ఆనంత్యము	,,

ఏకాదశాధ్యాయము.

దోషాదివిజ్ఞానీయాధ్యాయ ప్రారంభ	290
వాతాది జనిత శరీరోపకారము	
రసాది ధాతు కృత్యములు	291

విషయము.	సంఖ్య.
మలములయొక్క కృత్యము	292
ప్రవృద్ధ వాత కృత్యము	,,
ప్రవృద్ధ పిత్త కృత్యము	,,
ప్రవృద్ధ శ్లేష్మ కృత్యము	,,
ప్రవృద్ధ రసరక్త కృత్యములు	293
ప్రవృద్ధ మాంస కృత్యము	,,
ప్రవృద్ధ మేద కృత్యము	,,
ప్రవృద్ధాస్థి కృత్యము	,,
ప్రవృద్ధ మజ్జ కృత్యము	294
ప్రవృద్ధ శుక్ర కృత్యము	,,
ప్రవృద్ధ మల కృత్యము	,,
ప్రవృద్ధ మూత్ర కృత్యము	,,
ప్రవృద్ధ స్వేద కృత్యము	,,
ప్రవృద్ధ నేత్ర మలాది కృత్యము	,,
క్షీణవాత కృత్యము	295
క్షీణ పిత్త కృత్యము	,,
క్షీణ శ్లేష్మ కృత్యము	,,
క్షీణరస కృత్యము	,,
క్షీణరక్త కృత్యము	,,
క్షీణమాంస కృత్యము	296
క్షీణమేదః కృత్యము	,,
క్షీణాస్థి కృత్యము	,,
క్షీణమజ్జ కృత్యము	,,
క్షీణశుక్ర కృత్యము	,,
క్షీణపురీష కృత్యము	,,
క్షీణమూత్ర కృత్యము	297
క్షీణస్వేద కృత్యము	,,
సూక్ష్మ మలక్షయ లక్షణము	,,
దోషాది వృద్ధిక్షయ సంగ్రహము	,,
మల క్షయమునందు పీడాధిక్యము	298
దోషాదివృద్ధి క్షయకౌషధ క్రమము	,,
దోషాదిక్షయ వృద్ధవికార చికిత్స	299
వాతవృద్ధ్యాది జనితరోగ చికిత్సా క్రమము	,,

విషయము.	సంఖ్య.
రక్తాదివృద్ధి క్షయజనితరోగ చికిత్సా క్రమము	299
రసాది ధాతువృద్ధి క్షయకారణము	300
వాతాది ప్రకోపమువలన రసాది దుష్టత్వము	301
ఓజో నిరూపణము	,,
ఓజఃక్షయ స్వరూపౌషధము	302
ఓజోవృద్ధివలన దేహవృద్ధి	303
దోషవృద్ధి క్షయ శమనోపాయము	,,
వాతాదివృద్ధి క్షయ కృత్యము	,,
వాతాదివృద్ధి క్షయ లక్షణము	304
వాతాదులవృద్ధిక్షయములుగలుగకుండా రక్షించుట	305

ద్వాదశాధ్యాయము.

దోషభేదీయాధ్యాయ ప్రారంభము	306
వాత స్థానము	,,
పిత్త స్థానము	,,
శ్లేష్మ స్థానము	307
వాతమునకుపంచవిధ స్వరూపము	,,
ప్రాణవాతస్థాన కృత్యములు	,,
ఉదానవాతస్థాన కృత్యములు	308
వ్యానవాతస్థాన కృత్యములు	,,
సమానవాతస్థాన కృత్యములు	,,
అపానవాతస్థాన కృత్యములు	309
పాచకమనుపిత్త కృత్యము	,,
రంజక పిత్తము	,,
సాధకమను పిత్తము	,,
ఆలోచక పిత్తము	310
భ్రాజక పిత్తము	,,
శ్లేష్మమునకు పంచవిధత్వము	,,
అవలంబక శ్లేష్మ స్వరూపము	,,
క్లేదక శ్లేష్మము	311
బోధక శ్లేష్మము	,,

విషయము.	సంఖ్య.
ఆరగ్వధాదిగణ తద్గుణము	373
అసనాదిగణ తద్గుణము	,,
వరణాదిగణ తద్గుణము	374
ఊషకాదిగణ తద్గుణము	,,
వీరతరాదిగణ తద్గుణము	,,
రోధ్రాదిగణ తద్గుణము	375
అర్కాదిగణ తద్గుణము	,,
సురసాదిగణ తద్గుణము	376
ముష్కకాదిగణ తద్గుణము	,,
వత్సకాదిగణ తద్గుణము	376
వచాది హరిద్రాదిగణ తద్గుణములు	377
ప్రియంగ్వాది అంబష్ఠాదిగణ తద్గుణము	,,
ముస్తాదిగణ తద్గుణము	378
న్యగ్రోధాదిగణ తద్గుణము	,,
ఏలాదిగణ తద్గుణము	379
శ్యామాదిగణ తద్గుణము	,,
ద్రవ్యాలాభమునందు తుల్యద్రవ్య గ్రహణానుజ్ఞ	380
వర్గప్రయోగ గుణము	,,

షోడశాధ్యాయము.

విషయము.	సంఖ్య.
స్నేహ విధ్యధ్యాయ ప్రారంభము	381
స్నేహన విరూక్షణౌషధ స్వరూపము	,,
స్నేహములలో ఘృతమునకు శ్రేష్ఠత్వం	382
ఘృతాదులకు పిత్తహరత్వ గుణము	383
ఘృతాదులకు గురుత్వము	,,
యమకాది స్నేహ వివరము	,,
స్నేహకర్మ యందర్హులు	,,
స్నేహకర్మా నర్హులు	384
ఘృత ప్రయోగార్హులు	,,
తైల ప్రయోగార్హులు	,,
మజ్జాది ప్రయోగార్హులు	385
సంధిరోగాదులయందు వసా ప్రయోగము	,,
కాలభేదముచే స్నేహోపయోగక్రమం	385
శీతకాలమునందు తైలానుజ్ఞ	386
గ్రీష్మకాలమునందు ఘృతానుజ్ఞ	,,
విరుద్ధకాలమునందు తైలాదులనుప యోగించుటవలన జనించురోగములు	,,
స్నేహప్రయోగక్రమము	387
స్నేహమునకు 64 విచారములు	,,
అచ్ఛపేయస్నేహమునకు విచారణా సంజ్ఞాభావము	388
అచ్ఛపేయస్నేహమునకు శ్రేష్ఠత్వము	,,
స్నేహ త్రివిధమాత్రాలక్షణము	,,
శోధన స్నేహప్రయోగ క్రమము	389
శమనస్నేహప్రయోగక్రమము	390
బృంహణ స్నేహప్రయోగక్రమము	391
బృంహణ స్నేహార్హులు	,,
బృంహణ స్నేహ ప్రయోగ ఫలము	392
అచ్ఛపేయ స్నేహానుపాన క్రమము	,,
స్నేహపానానంతరము ఆహారాది క్రమము	393
శమన స్నేహోపచార క్రమము	394
స్నేహపాన దినసంఖ్య	395
స్నేహసమ్యగ్యోగాది లక్షణము	396
మాత్రారహిత స్నేహాదిజనిత రోగములు	,,
స్నేహ వ్యత్యాసమునందు చికిత్స	,,
విరూక్షణసమ్యగ్యోగాదియోగ లక్షణము	397
విరేచన వమన క్రమము	,,
మాంసవృద్ధ్యాదులయందు శోధన క్రమము	398
బాలాదులకు సద్యస్స్నేహ ప్రయోగం	,,
సప్తవిధ సద్య స్స్నేహములు	,,
కుష్ఠాదులకు స్నేహకర్మయందు గుడాది నిషేధము	399
కుష్ఠాదులకు స్నేహ క్రమము	,,

విషయము.	సంఖ్య.
వ్యాధిచే క్షయించినవారికి స్నేహోప యోగ క్రమము	399
స్నేహ సేవన ఫలము	400

సప్తదశాధ్యాయము.

విషయము.	సంఖ్య.
స్వేదవిధ్యధ్యాయ ప్రారంభము	401
చతుర్విధ స్వేదములు	,,
తాపస్వేద లక్షణము	,,
ఉపనాహ స్వేద లక్షణము	402
ఉపనాహ స్వేదబంధన క్రమము	403
ఊష్మ స్వేద లక్షణము	,,
ద్రవస్వేద లక్షణము	404
అవగాహ స్వేద లక్షణము	405
స్వేదయోగ్యస్థలము	406
కఫరోగమునందు స్వేద క్రమము	,,
ఆమాశయగతవాత స్వేద క్రమము	,,
గజ్జలు మొదలగువానియందు స్వేద క్రమము	407
బాగుగా స్వేదకర్మ జేసికొనినవాని యొక్క లక్షణోపచారము	,,
స్వేదాతియోగజనిత రోగములు	408
స్వేదోపయుక్త ద్రవ్యములు	,,
స్వేదన స్తంభన ద్రవ్యములు	,,
రసములచే స్తంభనకర ద్రవ్యములు	,,
స్తంభిత లక్షణము	409
అతి స్తంభిత లక్షణము	,,
స్వేదకర్మ నిషిద్ధులు	,,
శ్వాసాదులయందు స్వేదకర్మ	410
వాతరోగవిశేషమునందు అనాగ్నేయ స్వేదోపయోగము	411
అనాగ్నేయ స్వేదవివరము	,,
స్వేదకర్మ ఫలము	,,

అష్టదశాధ్యాయము.

విషయము.	సంఖ్య.
వమనవిరేచన విధ్యధ్యాయప్రారంభ	412
కఫము పిత్తము వీనియందు వమనవిధి	,,
వమన కర్మానర్హులు	,,
వమన కర్మార్హులు	413
విషాది సంబంధమునందు వమనానుజ్ఞ	,,
ధూమపానాది కర్మ వర్జ్యులు	414
వమన విరేచనముల కర్హులు	,,
విరేచ నిషిద్ధులు	,,
వమనౌషధ సేవన క్రమము	415
వమన ప్రతీక్షణము	417
వమనము చేయు క్రమము	,,
వమనకాలోపచారము	,,
కఫాదులయందు వమనక్రమము	,,
హీనవేగమునందు ఔషధప్రయోగం	418
వమనాయోగ లక్షణము	,,
వమనసమ్యగ్యోగ లక్షణము	,,
వమనకర్మాతియోగ లక్షణము	,,
వమనానంతర కర్తవ్యము	419
వమనానంతరము పేయాది క్రమము	,,
పేయాది క్రమ స్వరూపము	,,
పేయాదిక్రమ సేవనప్రయోజనము	421
వమనవిరేక వేగసంఖ్య	,,
వమనవిరేచన ప్రమాణము	422
విరేచనవమన గణనాప్రకారము	,,
వమితునికి పునర్విరేచనము	,,
మృదుకోష్ఠ స్వరూపము	,,
క్రూరకోష్ఠ స్వరూపము	,,
పిత్తాదులయందు వమనౌషధక్రమము	423
విరేచనముకాకుండునపుడు చేయతగిన యుపచారము	,,
స్వల్పముగ విరేచనము లైయుండు నపుడు చేయవలసిన క్రమము	,,

విషయము.	సంఖ్య.
అదృఢస్నేహకోష్ఠునికి విరేచనక్రమం	423
విరేకాయోగ లక్షణము	424
విరేచన సమ్యగ్యోగలక్షణము	,,
విరేచన అతియోగ లక్షణము	,,
విరేచనానంతర కర్తవ్యము	,,
విరేచనౌషధసేవనమునందులంఘనము	425
లంఘన గుణము	,,
పేయాదిసేవనయందు యుక్తి	,,
పేయా నిషేధము	426
వమనమునందు పాకప్రతీక్షానిషేధం	,,
దుర్బలోపచార క్రమము	,,
దుర్బలాదులకు విరేచనక్రమము	427
దుర్బలునికి శోధనక్రమము	,,
మందాగ్న్యాదులయందు శోధన క్రమము	,,
విషాదిపీడితులకు శోధనక్రమము	428
శోధనమునందు స్నేహస్వేదప్రయోగ క్రమము	,,
స్నేహస్వేదానభ్యాసమునందు దోషము	429
శోధన ఫలము	,,
ఏకోనవింశాధ్యాయము.	
వస్తివిధ్యధ్యాయ ప్రారంభము	430
వాతాధిక్యదోషమునందు వస్తికర్మ	,,
వస్తికర్మ త్రైవిధ్యము	,,
నిరూహవస్తి చికిత్సార్హులు	431
నిరూహవస్తి కర్మానర్హులు	,,
అనువాసనవస్తికర్మకు అర్హులు	432
అనువాసనవస్తికి అనర్హులు	,,
వస్తియంత్ర లక్షణము	434
వస్తియంత్ర ప్రమాణము	,,
వయోబలానుగుణముగా వస్తియంత్ర వృత్తి	435
వస్తియంత్రదఘ్నశిఖోల్య ప్రమాణం	,,

విషయము.	సంఖ్య.
వస్తియంత్ర ద్వార ప్రమాణము	436
వస్తియంత్రకర్ణికా క్రమము	437
వస్తియంత్రాగ్రమునందు అజాదివస్తి సంయోజనము	438
అజాదివస్త్యభావమునందు భాగాద్యవయవ సంయోగము	,,
నిరూహవస్తి కషాయ ప్రమాణము	,,
అనువాసనవస్తి ప్రమాణము	439
అనువాసనవస్తి క్రమము	,,
అనువాసనవస్తిప్రయోగ క్రమము	441
అధికస్నేహవస్తిప్రయోగ కర్తవ్యము	442
స్నేహవస్త్యనంతరము లఘుభోజనము	,,
స్నేహాకర్షణ కాలము	,,
స్నేహము శైలవేళలకుండు నపుడు శుంఠీధాన్యాంబు పానము	443
తృతీయపంచమాది దివసములయందు అనువాసనవస్తి క్రమము	,,
నిరూహవస్తి ప్రయోగము	444
నిరూహవస్తి కల్పన	,,
వాతాదులయందు నిరూహవస్తిస్నేహ ప్రమాణము	445
నిరూహవస్తి ద్రవ్యసమ్మేళనక్రమం	446
నిరూహవస్తిప్రయోగ క్రమము	,,
మతాంతరనిరూహవస్తి ద్రవ్యసంయోగ క్రమము	,,
నిరూహవస్తి ప్రయోగానంతర కర్తవ్యము	447
వేగాభావమునందు మరల నిరూహవస్తి క్రమము	,,
ద్వితీయ తృతీయాది నిరూహవస్తి ప్రయోగములు	448
నిరూహవస్తి సమ్యగ్యోగ లక్షణము	,,
నిరూహవస్తి సమ్యగ్యోగమునందు పథ్యము	,,

విషయము.	సంఖ్య.
నిరూహానంతరము అనువాసనవస్తి	449
అనువాసనవస్తి సమ్యగ్యోగాదులు	,,
ప్రకారాంతరానువాసనవస్తి సమ్యగ్యోగము	,,
శ్లేష్మాదిరోగములయందు అనువాసనవస్తిప్రయోగ క్రమము	450
నిరూహవస్తియందు పథ్యము	,,
వాతమునందు నిరూహవస్తి క్రమము	,,
పిత్తమునందు నిరూహవస్తిక్రమము	451
కఫమునందు నిరూహవస్తి క్రమము	,,
సన్నిపాతమునందు వస్తి క్రమము	,,
మతాంతరమునందు వస్తినియమము	,,
దోషాద్యనుగుణముగా వస్తి ప్రయోగము	452
కర్మాఖ్య వస్తివిశేషము	,,
కాలమను వస్తిభేదము	,,
యోగమను వస్తిభేదము	,,
స్నేహనిరూహవస్త్యాధిక్యనిషేధము	453
నిరూహానువాసన వస్త్యర్హులు	,,
వస్తికర్మ ఫలము	,,
మాత్రా వస్తి	,,
మాత్రావస్తి సేవనఫలము	454
ఉత్తరవస్తి	,,
ఉత్తరవస్తి యంత్ర లక్షణము	,,
ఉత్తరవస్తియందు స్నేహమాత్ర	455
ఉత్తరవస్తి ప్రయోగ క్రమము	,,
స్త్రీలకు ఉత్తరవస్తికాలము	456
స్త్రీల ఉత్తరవస్తియంత్రలక్షణము	457
స్త్రీలకుఉత్తరవస్తి స్నేహప్రమాణము	,,
స్త్రీలకు ఉత్తరవస్తిప్రయోగక్రమము	,,
వమనవిరేచనాది కాలనియమము	458
వస్తికర్మదోషములను హరించుటకై సెడి క్రమము	,,
వస్తికర్మ ప్రశంస	459

విషయము.	సంఖ్య.
వింశాధ్యాయము.	
నస్యవిధ్యధ్యాయ ప్రారంభము	461
నస్యార్హమైన రోగములు	,,
నస్యత్రైవిధ్యము	,,
విరేచన నస్యోపయోగము	,,
బృంహణనస్యోపయోగము	462
శమన నస్యోపయోగము	,,
విరేచన నస్యోత్పత్తి	,,
బృంహణశమన నస్యోత్పత్తి	463
మర్శప్రతిమర్శ నస్యస్నేహభేదములు	464
శిరోవిరేచన నస్యము	,,
శమనమను విరేచననస్యము	,,
విరేచన నస్యోపయోగ క్రమము	465
నస్యౌషధ ప్రమాణ వివరము	,,
నస్యకర్మానర్హులు	,,
నస్యప్రయోగ కాలము	467
వాతపిత్తాదిరోగములయందు నస్య ప్రయోగ కాలము	468
నస్యప్రయోగ క్రమము	,,
నస్యప్రయోగానంతర కర్తవ్యము	469
నస్యప్రయోగ క్రమము	470
నస్యజమూర్ఛా చికిత్స	,,
విరేచననస్యానంతర కర్తవ్యము	471
బాగుగస్నిగ్ధమైన శిరోలక్షణము	472
రూక్షగమునందు శిరోలక్షణము	,,
అతిస్నిగ్ధ శిరోలక్షణము	[illegible]
సువిరిక్త శిరోలక్షణము	,,
దుర్విరిక్తాది శిరోలక్షణము	,,
ప్రతిమర్శస్నేహ ప్రయోగార్హులు	473
ప్రతిమర్శస్నేహ నిషిద్ధులు	,,
ప్రతిమర్శ ప్రయోగ కాలము	,,
ప్రతిమర్శప్రయోగ ఫలము	,,
నస్యధూమాది ప్రయోగానర్హులు	474

విషయము.	సంఖ్య.
ప్రతిమర్శ ప్రశంస	474
నస్య విషయమునందు తైల ప్రాశస్త్యము	475
మర్శ ప్రతిమర్శగుణ భేదములు	,,
అణుతైల లక్షణము	,,
నస్యశీలన ఫలము	476

ఏకవింశతితమాధ్యాయము.

విషయము.	సంఖ్య.
ధూమపానవిధ్యధ్యాయప్రారంభము	477
ధూమపాన ప్రయోజనము	,,
వాతాదులయందు ధూమప్రయోగ క్రమము	,,
రక్తపిత్తాది రోగములయందు ధూమపాన నిషేధము	,,
అకాలధూమపాన దోషము	478
ధూమపానదోష శమనోపాయము	,,
త్రివిధధూమపాన కాలము	479
ధూమపానయంత్ర లక్షణము	,,
ధూమపానయంత్ర ప్రమాణము	,,
ధూమపాన క్రమము	480
నాసాదిరోగములయందు ధూమపాన క్రమము	,,
ధూమోత్సర్గ క్రమము	481
ధూమపాన సంఖ్య	,,
స్నిగ్ధధూమ ద్రవ్యములు	,,
శమనధూమ ద్రవ్యములు	482
తీక్ష్ణధూమ ద్రవ్యములు	,,
ధూమపానవర్తి విధానము	483
మఱియొకవిధమగు ధూమపానక్రమం	,,
ధూమపాన ఫలము	484

ద్వావింశతితమాధ్యాయము.

విషయము.	సంఖ్య.
గండూషాదివిధ్యధ్యాయప్రారంభము	485
చతుర్విధ గండూషములు	,,
గండూషప్రయోగ క్రమము	485
స్నిగ్ధగండూష లక్షణము	,,
శమనగండూష లక్షణము	486
శోధనగండూష లక్షణము	,,
రోపణగండూష లక్షణము	,,
గండూషములయందు స్నేహాద్యుపయోగము	,,
దంతహర్షాదులయందు తిలకల్కోదకోపయోగము	,,
గండూషధారణమునందు తైలోపయోగము	487
కొన్నిరోగములయందు ఘృతాద్యుపయోగము	,,
మాక్షికగండూషధారణ గుణము	,,
ధాన్యామ్లగండూషధారణ గుణము	,,
క్షారోదకగండూష గుణము	,,
ఉష్ణోదకగండూష గుణము	488
గండూషధారణ క్రమము	,,
గండూషధారణ కాలము	,,
గండూషకబల స్వరూపము	,,
మన్యాదిరోగములయందు కబళోపయోగము	,,
త్రివిధప్రతిసారణము	489
ప్రతిసారణప్రయోగ క్రమము	,,
త్రివిధ ముఖాలేపము	,,
ముఖాలేపప్రయోగ క్రమము	,,
ముఖాలేప ప్రమాణము	,,
ముఖాలేపధారణ క్రమము	490
ముఖాలేపనమునందు దివాస్వాపాది నిషేధము	,,
పీనసాదులయందు ముఖాలేప నిషేధము	,,
ముఖాలేపసేవన ఫలము	,,
షడ్విధముఖాలేపములు	491

విషయము.	సంఖ్య.
ముఖాలేప గుణము	491
శిరస్సునకుపయుక్తమగు చతుర్విధ తైలములు	492
అభ్యంగతైలోపయోగము	,,
పరిషేకతైలోపయోగము	,,
పిచుతైలోపయోగము	,,
వస్తితైలోపయోగము	,,
శిరోవస్తిప్రయోగ క్రమము	493
శిరోవస్తిధారణకాల ప్రమాణము	494
శిరోవస్త్యనంతర కర్తవ్యము	,,
శిరోవస్తిసేవనకాల నియమము	,,
కర్ణపూరణధారణ కాలము	495
మాత్రా లక్షణము	,,
మూర్ధతైలసేవన ఫలము	,,

త్రయోవింశతితమాధ్యాయము.

విషయము.	సంఖ్య.
ఆశ్చ్యోతనాంజన విధ్యధ్యాయ ప్రారంభము	496
నేత్రరోగములయందు ఆశ్చ్యోతనము	,,
వాతాదిజనిత నేత్రరోగములయందు ఉష్ణాద్యాశ్చ్యోతనము	497
ఆశ్చ్యోతన విధి	,,
అత్యుష్ణాశ్చ్యోతనాది జనితోపద్రవములు	,,
ఆశ్చ్యోతనాద్యౌషధ కృత్యము	498
అంజన ప్రయోగము	,,
త్రివిధాంజనము	,,
లేఖనాంజనము	499
రోపణాంజనము	,,
ప్రసాదనాంజనము	,,
అంజన శలాకాలక్షణము	,,
త్రివిధాంజన కల్పన	500
పిండాంజనాది ప్రమాణము	,,
చూర్ణాంజన ప్రమాణము	,,
అంజనప్రయోగ కాలము	501
మతాంతరమునందు అంజనప్రయోగ కాలము	502
రాత్ర్యంజనప్రయోగ మతదూషణము	503
అంజనప్రయోగ నిషిద్ధులు	,,
నిషిద్ధాంజనములు	504
అంజన ప్రయోగానంతర కర్తవ్యము	,,
నేత్రాంజనప్రక్షాళనము	,,
తీక్ష్ణాంజనాది ప్రయోగము	505

చతుర్వింశతితమాధ్యాయము.

విషయము.	సంఖ్య.
తర్పణపుటపాక విధ్యధ్యాయ ప్రారంభము	506
తర్పణ ప్రయోగము	,,
తర్పణవిధానము	507
తర్పణక్రియాధారణ కాలము	,,
తర్పణానంతర కర్తవ్యము	508
వాతాదిదోషములయందు తర్పణ క్రమము	,,
తృప్త్యాది లక్షణము	,,
పుటపాక విధి	509
దోషానుగుణ పుటపాకము	,,
స్నేహనపుటపాక కల్పన	,,
లేఖనపుటపాక కల్పన	510
ప్రసాదనపుటపాక కల్పన	,,
పుటపాకప్రయోగక్రమము	,,
పుటపాకానంతర ధూమపానము	511
పుటపాక సమ్యగ్యోగాదులు	,,
తర్పణపుటపాకానర్హులు	,,
తర్పణాదులయందు హితాహారాదులు	512
నస్యకర్మాద్యావశ్యకత్వము	,,

విషయము.	సంఖ్య.
పంచవింశతితమాధ్యాయము.	
యంత్రవిధ్యధ్యాయ ప్రారంభము	513
యంత్ర నిరూపణము	,,
యంత్ర నిర్మాణ క్రమము	515
స్వస్తికయంత్ర నిరూపణము	516
సందంశయంత్ర నిరూపణము	517
పక్ష్మాద్యాకర్షణ సందంశయంత్రము	,,
ముచుండీయంత్ర నిరూపణము	,,
తాలయంత్ర నిరూపణము	518
నాడీయంత్ర నిరూపణము	,,
కంఠశల్యావలోకన నాడీయంత్రము	519
శల్యాహరణ నాడీయంత్రము	,,
శరీరాంతర్గత శల్యావలోకన నాడీ యంత్రము	,,
శల్యనిర్ఘాతన నాడీయంత్రము	,,
అర్శోనాడీయంత్ర నిరూపణము	520
భగందరనాడీయంత్ర నిరూపణము	,,
ఘ్రాణార్బుదాద్యుపయుక్త నాడీ యంత్రము	,,
అంగుళిత్రాణక యంత్రము	521
యోనివ్రణదర్శన నాడీయంత్రము	,,
వ్రణప్రక్షాళనాది నాడీయంత్రము	,,
ఉదకోదర నాడీయంత్రము	522
శృంగ యంత్రము	,,
అలాబు యంత్రము	,,
ఘటీ యంత్రము	,,
శలాకాయంత్ర స్వరూపము	523
గండూపదముఖశలాకా యంత్రములు	,,
మసూరదలవక్త్ర శలాకాయంత్రములు	,,
శంకు వివరణము	,,
సర్పముఖ శంకు యంత్రము	,,
శరపుంఖశంకు యంత్రము	524
బడిశశంకు యంత్రము	,,

విషయము.	సంఖ్య.
గర్భశంకు యంత్రము	524
అశ్మర్యాకర్షణ సర్పఫణాఖ్య శంకు యంత్రము	,,
దంతాకర్షణ శరపుంఖ ముఖాఖ్య శంకు యంత్రము	,,
శలాకాభేదతదుపయోగములు	,,
కర్ణశోధనశలాకా యంత్రము	525
క్షారాగ్నికర్మోపయుక్త శలాకలు	,,
అంత్రవృద్ధ్యుపయుక్త శలాకా	,,
నాసార్శస్సులయందుపయోగించెడి కోలాస్థి శలాకా	526
క్షారకర్మోపయుక్త శలాకా	,,
ఉప యంత్రములు	,,
యంత్ర కృత్యములు	527
కంకముఖయంత్ర శ్రేష్ఠత్వము	,,
షడ్వింశతితమాధ్యాయము.	
శస్త్ర విధ్యధ్యాయప్రారంభము	529
శస్త్ర స్వరూపము	,,
మండలాగ్ర శస్త్రము	530
వృద్ధిపత్ర శస్త్రము	,,
ఉత్పలశస్త్రము అధ్యర్ధధార శస్త్రము	,,
సర్పవక్త్ర శస్త్రము	531
ఏషణీ శస్త్రము	,,
వేతసపత్ర శస్త్రము	,,
శరారాస్య శస్త్రము	,,
కుశాటా శస్త్రము	,,
అంతర్ముఖ శస్త్రము	532
అర్ధచంద్రానన శస్త్రము	,,
వ్రీహివక్త్ర శస్త్రము	,,
కుఠారీ శస్త్రము	,,
తామ్ర శలాకా	,,
అంగుళి శస్త్రము	533
బడిశ శస్త్రము	,,

విషయము.	సంఖ్య.
కరపత్ర శస్త్రము	533
కర్తరీ శస్త్రము	,,
నఖ శస్త్రము	534
దంతలేఖన శస్త్రము	,,
సూచీవివరము	,,
కూర్చ శస్త్రము	535
ఖజ శస్త్రము	,,
యూధికా శస్త్రము	,,
ఆరా శస్త్రము	,,
కర్ణవేధినీ శస్త్రము	536
ఉప శస్త్రములు	,,
శస్త్ర కృత్యములు	,,
శస్త్ర దోషములు	537
శస్త్ర గ్రహణ విధి	,,
శస్త్రకోశ లక్షణము	538
జలూకా ప్రయోగము	,,
విషయుక్త జలూకాలక్షణము	539
విషయుక్త జలూకోపద్రవములు	,,
విషరహిత జలూకా లక్షణము	,,
రక్తముచేమదించియుండు జలగల స్వరూపము	540
జలూకాప్రయోగ క్రమము	,,
జలగలు దుష్టరక్తమును పానము చేసెడి క్రమము	,,
జలూకాదంశ మోక్షణము	541
జలూకా వమనక్రమము	,,
జలూకా వమనానంతరకర్తవ్యము	,,
వమనముచేజలగలకుగలుగు గుణము	,,
వమనాధిక్యముచే జలగలకుగలుగు ఉపద్రవము	,,
వమనాభావముచే జలగలకుగలుగు దోషము	542
అశుద్ధ రక్తస్రావము	,,
ఘృతపిచు ప్రయోగము	,,

విషయము.	సంఖ్య.
దుష్టరక్తస్రావ ఫలము	542
పర్యుషిత రక్తస్రావము	543
పిత్తదుష్ట రక్తస్రావమునందు అలాబు ప్రయోగ నిషేధము	,,
కఫవాతదుష్టరక్త స్రావణోపాయము	,,
కఫదుష్ట రక్తస్రావమునందు శృంగ నిషేధము	,,
వాతపిత్తదుష్టరక్త స్రావణోపాయము	,,
రక్తస్రావణ క్రమము	544
మతాంతరమునందురక్తస్రావక్రమం	545
రక్తస్రావానంతర కర్తవ్యము	,,
సప్తవింశాధ్యాయము.	
సిరావ్యధవిధ్యధ్యాయప్రారంభము	546
శుద్ధరక్త లక్షణము	,,
రక్త దోషము	547
రక్తదోష జనిత రోగములు	,,
సిరావ్యధ విధి	,,
సిరావేధనమునకు అనర్హులు	,,
శిరోనేత్రరోగములయందు వేధించ తగిన సిరలు	548
కర్ణరోగమునందు సిరావేధనము	,,
నాసారోగమునందు సిరావేధనము	549
పీనసరోగమునందు సిరావేధనము	,,
ముఖరోగమునందు సిరావేధనము	,,
జత్రూర్ధ్వరోగములయందు సిరా వేధనము	,,
ఉన్మాదరోగమునందు సిరావేదనము	,,
అపస్మారరోగమునందుసిరావేధనము	,,
విద్రధి పార్శ్వశూలవీనియందు సిరా వేధనము	550
తృతీయక జ్వరమునందు సిరావేధనం	,,
చాతుర్థిక జ్వరమునందు సిరావేధనం	,,
గ్రహణీరోగమునందు సిరావేధనము	,,

విషయము.	సంఖ్య.
శుక్రరోగమునందు సిరావేధనము	550
గళగండమునందు సిరావేధనము	,,
గృధ్రసీరోగమునందు సిరావేధనం	,,
అపచీరోగమునందు సిరావేధనము	551
సక్థిరోగమునందు సిరావేధనము	,,
క్రోష్టుకశీర్షమునందు సిరావేధనము	,,
పాదదాహాదిరోగములయందు సిరావేధనము	,,
విశ్వాచీరోగమునందు సిరావేధనము	,,
వేధనార్హమైన సిరలగుపడనపుడు సిరావేధన క్రమము	552
సిరావేధన క్రమము	,,
నాసికాసమీప సిరావేధనక్రమము	553
జిహ్వాధోభాగసిరావేధన క్రమము	,,
మెడయందు సిరావేధన క్రమము	554
హస్తసిరావేధన క్రమము	,,
పార్శ్వసిరావేధన క్రమము	,,
మేఢ్రసిరావేధన క్రమము	,,
జంఘాసిరావేదన క్రమము	,,
పాదసిరావేధన క్రమము	555
వ్రీహిముఖ కుఠారికా శస్త్రప్రయోగము	,,
సమ్యగ్వ్యధ లక్షణము	,,
దుర్వ్యధ అతివిద్ధలక్షణము	556
రక్తము స్రవించకుండుటకు హేతువు	,,
రక్తము బాగుగ స్రవించకుండునపుడు వేల్లాదిలేపనము	,,
రక్తము బాగుగ స్రవించునపుడు తైలాదిలేపనము	,,
దుష్టరక్తస్రావ క్రమము	,,
విశేషరక్తస్రావ నిషేధము	557
మూర్ఛ గలిగియుండునపుడు రక్తస్రావ నిషేధము	,,
వాతదుష్టరక్త లక్షణము	,,
పిత్తదుష్ట రక్తలక్షణము	557
కఫదుష్టరక్త లక్షణము	,,
సంసర్గదుష్టరక్త లక్షణము	558
సన్నిపాతదుష్టరక్త లక్షణము	,,
అశుద్ధరక్తస్రావ ప్రమాణము	,,
అధికరక్తస్రావ జనితోపద్రవములు	,,
అధికరక్తస్రావ చికిత్స	,,
రక్తస్రావానంతర కర్తవ్యము	,,
పునః రక్తస్రావము	,,
సావశేషదుష్ట రక్తస్రావము	559
అవశిష్టదుష్టరక్తస్రావ క్రమము	,,
అధిక రక్తస్రావమునందు స్తంభన క్రియ	560
స్తంభనక్రియా విశేషము	,,
రక్తస్రావానంతర హితాహారాది సేవన క్రమము	,,

అష్టవింశాధ్యాయము.

విషయము.	సంఖ్య.
శల్యాహరణవిధ్యధ్యాయప్రారంభం	562
శల్యములకు పంచవిధగతులు	,,
అంతశ్శల్య సామాన్య లక్షణము	,,
చర్మగతశల్య లక్షణము	563
మాంసగతశల్య లక్షణము	,,
పేశీగతశల్య లక్షణము	,,
స్నాయుగతశల్య లక్షణము	,,
సిరాగతశల్య లక్షణము	564
స్రోతోగతశల్య లక్షణము	,,
ధమనీగత శల్యలక్షణము	,,
అస్థిసంధిగత శల్య లక్షణము	,,
అస్థిగతశల్య లక్షణము	,,
సంధిగతశల్య లక్షణము	,,
కోష్ఠమర్మగతశల్య లక్షణము	565
చర్మనష్టశల్య జ్ఞానోపాయము	566
మాంసనష్టశల్య జ్ఞానోపాయము	,,

విషయము.	సంఖ్య.
పేశ్యాదినష్టశల్య జ్ఞానోపాయము	566
అస్థినష్టశల్య జ్ఞానోపాయము	,,
స్నాయ్వాదినష్టశల్యజ్ఞానోపాయము	567
నష్టశల్యస్థాన సామాన్యలక్షణము	,,
అదృశ్యశల్యాకారము	,,
అదృశ్యశల్యాకర్షణోపాయము	,,
తిర్యగ్గతశల్యాకర్షణోపాయము	568
శల్యవిశేషాకర్షణ నిషేధము	,,
హస్తముచేశల్యాకర్షణము	,,
దృశ్యశల్యాకర్షణోపాయము	569
అదృశ్యశల్యాకర్షణోపాయము	,,
త్వగాదిగతశల్యాకర్షణోపాయము	,,
రంధ్రగతశల్యాకర్షణోపాయము	,,
అనుక్తశల్యాకర్షణోపాయము	,,
సిరాగతశల్యాకర్షణోపాయము	570
హృదయగతశల్యాకర్షణోపాయము	,,
స్థానాంతరగతశల్యాకర్షణోపాయము	,,
అస్థిగతశల్యాకర్షణోపాయము	,,
ఉత్తుండితశల్యాకర్షణోపాయము	571
భల్లాదిశల్యాకర్షణోపాయము	572
కర్ణరహితశల్యాకర్షణోపాయము	,,
పక్వాశయగతశల్యాకర్షణోపాయము	,,
కంఠస్రోతోగత శల్యాకర్షణోపాయము	,,
కంఠగతశల్యాకర్షణోపాయము	573
ముఖ నాసికాగత శల్యాకర్షణోపాయము	574
కబళశల్యాంతఃప్రవేశోపాయము	,,
నేత్రముప్రణము వీనియందలి శల్యాకర్షణోపాయము	,,
ఉదకశల్యాకర్షణోపాయము	575
కర్ణశల్యాకర్షణోపాయము	,,
కర్ణగతకీటాద్యకర్షణోపాయము	,,
జాతుపాదిశల్య విలయము	576
మృదాదిశల్య విలయాభావము	576
విషాణాదిశల్య భంగము	,,
మాంసప్రవిష్టశల్యాకర్షణోపాయము	,,

ఏకోనత్రింశాధ్యాయము,

విషయము.	సంఖ్య.
శస్త్రకర్మవిధ్యధ్యాయప్రారంభము	578
శోఫచికిత్సా క్రమము	,,
ఆమశోఫ లక్షణము	,,
పచ్యమానశోఫ లక్షణము	579
పక్వశోఫ లక్షణము	,,
శోఫపాక నిదానము	,,
పాకాధిక్యశోఫ లక్షణము	580
రక్తపాక లక్షణము	,,
శ్వయథుపాక దారణము	,,
ఆమశోఫదారణ జనితోపద్రవములు	581
ఆమపాకచ్ఛేద నిషేధము	,,
శస్త్రకర్మపూర్వ కర్తవ్యము	582
అశ్మరీరోగాదులయందు శస్త్రకర్మకు పూర్వము అన్నాదినిషేధము	,,
శస్త్రప్రయోగక్రమము	,,
శస్త్రకర్మయందు వైద్యగుణ ప్రాశస్త్యము	583
లలాటాదులయందు ఛేదనక్రమము	584
తిర్యక్ఛేదనిషిద్ధ స్థలములు	,,
శస్త్రప్రయోగానంతర కర్తవ్యము	,,
వ్రణమునందు వర్తిప్రయోగము	585
వ్రణాచ్ఛాదనము	,,
వ్రణబంధన క్రమము	,,
వ్రణబంధన పట్టములు	586
వ్రణరక్షణము	,,
మూర్ధౌషధ ధారణము	587
వ్రణితోపచారము	,,
వ్రణమునందుదివాస్వాప నిషేధము	,,
వ్రణమునందు స్త్రీదర్శనాదినిషేధం	,,

విషయము.	సంఖ్య.
వ్రణమునందు పథ్యము	587
వ్రణమునందు వర్జ్యాహారాదులు	588
వ్రణోపచారము	589
ద్వితీయదివసమున వ్రణప్రక్షాళన నిషేధము	590
వ్రణవర్జనీయ పదార్థములు	,,
వికేశికావర్తి ప్రయోజనము	591
ఛేదించబడినవ్రణోపచారము	,,
కుట్లుతగిన వ్రణములు	,,
కుట్లుతగని వ్రణములు	592
వ్రణములను కుట్టునట్టి క్రమము	,,
సీవనానంతర కర్తవ్యము	,,
రక్తహీతౌష్ఠ వ్రణసీవనక్రమము	593
వ్రణబంధనము	,,
వ్రణబంధన స్వరూపము	,,
వ్రణబంధనోపయుక్త ద్రవ్యములు	,,
వ్రణబంధ భేదములు	594
దృఢబంధనార్హస్థానములు	595
సమబంధనార్హస్థానములు	,,
శిథిలబంధనార్హస్థానములు	,,
వాతశ్లేష్మజ వ్రణబంధన క్రమము	,,
పిత్తరక్తజవ్రణబంధన క్రమము	,,
బంధవరహిత వ్రణోపద్రవములు	596
వ్రణబంధన గుణము	,,
బంధనసాధ్య వ్రణములు	597
స్థిరాది వ్రణౌషధోపయోగము	,,
కుష్ఠాది వ్రణములయందు బంధన నిషేధము	,,
అరక్షిత వ్రణోపద్రవములు	598
క్రిమియుక్త వ్రణచికిత్స	,,
వ్రణమును త్వరపడి మాన్చకూడదనుట	,,
వ్రణరోపణానంతర వర్జనీయములు	599
అనిర్దిష్టవ్రణచికిత్సా ప్రకారము	,,

త్రింశాధ్యాయము.

విషయము.	సంఖ్య.
క్షారాగ్నికర్మవిధ్యధ్యాయప్రారంభం	600
క్షారప్రాశస్త్యము	,,
అర్శోరోగాదులయందుక్షారపానము	601
మషాదిరోగములయందు క్షారలేపనము	,,
పిత్తాదిరోగములయందుక్షారనిషేధం	,,
మధ్యమక్షారపాక విధానము	602
మృదుక్షార విధానము	604
తీక్ష్ణక్షార విధానము	,,
తీక్ష్ణక్షారోప యోగము	605
మధ్యమక్షారోప యోగము	,,
మృదుక్షారోప యోగము	,,
క్షారాంబు సంయోగము	,,
క్షార గుణములు	606
అర్శాదిరోగములయందు క్షారోప యోగ క్రమము	,,
వర్త్మరోగములయందు క్షారలేపము	607
ఘ్రాణార్బుదమునందు క్షారలేపము	,,
కర్ణార్శస్సునందు క్షారలేపము	608
క్షారప్రమార్జనాది కృత్యము	,,
క్షారకర్మయందు పథ్యము	,,
వ్రణహారతిలకల్క లేపము	609
క్షారసమ్యగ్దగ్ధ లక్షణము	,,
క్షారదుర్దగ్ధ లక్షణము	,,
దుర్దగ్ధమునందు పునర్దాహము	,,
క్షారాతిదగ్ధ లక్షణము	,,
గుదాతిదాహోపద్రవములు	,,
నాసాతిదాహోపద్రవములు	610
కర్ణాద్యతిదాహోపద్రవములు	,,
క్షారాతిదాహ శమనోపచారము	,,
అగ్నికర్మకు శ్రేష్ఠత్వము	611
అగ్నికర్మప్రయోగ స్థలములు	,,
మషాదిరోగములయందు చర్మదాహము	,,

విషయము.	సంఖ్య.
అర్శాది రోగములయందు మాంసదాహము	612
శ్లిష్టవర్త్మరోగములయందుసిరాదాహం	,,
అగ్నికర్మకు అనర్హులు	,,
అగ్నికర్మసమ్యగ్దగ్ధోపచారము	,,
అగ్నికర్మసమగ్దాహ లక్షణము	,,
అగ్నికర్మదుర్దాహఅతిదాహసామాన్య లక్షణము	613
చతుర్విధదుర్దగ్ధ లక్షణము	,,

విషయము.	సంఖ్య.
తుత్థదగ్ధ లక్షణము	613
దుర్దగ్ధ లక్షణము	,,
అతిదగ్ధ లక్షణము	,,
తుత్థదగ్ధ చికిత్స	614
దుర్దగ్ధ చికిత్స	,,
సమ్యగ్దగ్ధ చికిత్స	,,
అతిదగ్ధ చికిత్స	,,
స్నేహదగ్ధ చికిత్స	,,
సూత్రస్థాన నిగమనము	,,

అష్టాంగహృదయ సూత్రస్థాన
విషయసూచిక సంపూర్ణమ్.

తప్పొప్పులు.

తప్పు.	ఒప్పు.	తప్పు.	ఒప్పు.
ఫారం, నెం. 29.		ఫారం, నెం. 30.	
పేజీ. 205	225 పేజీ.	పేజీ. 213	233 పేజీ.
,, 206	226 ,,	,, 214	234 ,,
,, 207	227 ,,	,, 215	235 ,,
,, 208	228 ,,	,, 216	236 ,,
,, 209	229 ,,	,, 217	237 ,,
,, 210	230 ,,	,, 218	238 ,,
,, 211	231 ,,	,, 219	239 ,,
,, 212	232 ,,	,, 220	240 ,,

శ్రీరస్తు

అష్టాంగహృదయమను

బాహటము.

ఆంధ్రతాత్పర్యము.

సూత్రస్థానము

ప్రథమాధ్యాయము.

ఈగ్రంథకర్తయగు వాగ్భటాచార్యుడు తాజేయం బూనిన అష్టాంగహృదయమను యీగ్రంథము నిర్విఘ్నముగ పరిసమాప్తియగుటకై శిష్టాచారమునసుసరించి గ్రంథారంభమునందు “ రాగాదిరోగాన్ ” అను శ్లోకముచే తనయిష్టదేవతా నమస్కారాత్మకమైన మంగళమును జేయుచున్నాడు.

మంగళాచరణము.

శ్లోక॥ రాగాదిరోగాన్సతతానుషక్తా నశేషకాయప్రసృతాన
శేషాన్ । ఔత్సుక్యమోహారతిదాన్జఘాన యోపూర్వ
వైద్యాయనమోస్తుతస్మై ॥

తాత్పర్యము॥ ఎల్లపుడు శరీరముతోసంబంధించియుండుటచే సహజంబైనవియును, పాదాదిశిరఃపర్యంతమైన సకలశరీరమునందుగాని, లేక గజాశ్వసర్పాది సకలజంతువులయొక్క శరీరమునందుగాని వ్యాపించియుండునవియును, నిదానాదులతోఁగూడినవియును, విషయాభిలాష మోహము సర్వకార్యములయందు ద్వేషము అను

అసాధ్యలక్షణములతోఁగూడియుండునవియునగునైన, రాగ, లోభ, మోహ, మద, మాత్సర్యరూపములగునుండురోగములను, నిశ్శేషముగఁబోకడచునట్టి యాశ్చర్యభూత వైద్యుడు, లేక అనాదివైద్యుడు నగు భగవంతునిగురించి నమస్కరించెదను. ప్రపంచమునందుండువైద్యులలో భగవంతుడుతప్ప యితరులైనవైద్యులందరు శరీరైకదేశమునందు తత్కాలమునజనించి సాధ్యలక్షణములతోఁగూడియుండు జ్వరాదిరోగములను కూడా నిశ్శేషముగఁబోకడచుటయందసమర్థులుగనుండెదరు. అయితే:—

“ అనుపక్రమపవస్యాత్ స్థితోత్యంతవిపర్యయః । ఔత్సుక్యమోహారతికృద్దృష్టరిష్టోఽక్షునాశనః ॥”

అనువచనప్రకారము విషయాభిలాష, మోహము, సర్వకార్యములయందుద్వేషము అను అసాధ్యలక్షణములతోఁగూడియుండు రాగాదిరోగములనుకూడా భగవంతుడు నిశ్శేషముగఁబోకడచుచున్నాడు. దానంజేసియే భగవంతుడు ఆశ్చర్యభూతవైద్యుడని చెప్పబడెను. “ రుజంతీతిరోగాః ” అనువ్యుత్పత్తిచేత శరీరము, మనస్సు వీనికి సంతాపమునుగలుగజేయునది రోగమనిచెప్పబడును. రాగాదులు మనస్సునాశ్రయించియుండుటచే మనస్సునుమాత్రము తపింపజేసునేకాని శరీరమును తపింపజేయనేరవు. కాబట్టి రాగాదుల నెటులరోగమనిచెప్పవచ్చుననెడి శంకగలుగును. అయితే ఆధేయముగు తప్తమైన ఇనుపగుండుచే నాధారమైనకటాహాదులకు తాపము, ఆధారముగుతప్తమైన కటాహాదులచే ఆధేయమైనఘృతాదులకు తాపము గలుగునటులనే శరీరము మనస్సు ఇవిపరస్పరము ఆధారాధేయములుగనుండుటవలన అధారాధేయములలో నొకదానికితాపముగలిగినయెడల మఱియొకదానికిని తాపముగలుగును. కావుననే శరీరమును, మనస్సును తపింపజేయునట్టిరాగాదులు రోగములనిచెప్పబడినవి.

“ ధాతుసామ్యక్రియాచోక్తాతంత్రస్యాస్య ప్రయోజనమ్ ”

అనెడిచరకవచనప్రకారము యీతంత్రమునకు వాతాదిధాతుసామ్యరూపమైన యారోగ్యమే ముఖ్యప్రయోజనము. హేతులింగౌషధప్రతిపాదకమైన 3 స్కంధములు విషయంబులు. ఆయురారోగ్యమోక్షములకు వతనానుష్ఠానములచే సాధకంబగుటవలన ఉపాయోపేయరూపసంబంధము. హితాహారవిహారాదులచే నాయుర్వృద్ధినిగోరువారు అధికారులు. ఇటులనీతంత్రమునకు విషయప్రయోజనసంబంధాదులు యుక్త్యనుసారముగ గ్రంథకర్తచే నిరూపించబడినవి.

ఆయుష్కామీయాధ్యాయ ప్రారంభము.

సూ॥ అథాతఆయుష్కామీయమధ్యాయంవ్యాఖ్యాస్యామః ॥

తా॥ “ ఓంకారశ్చాథశబ్దశ్చద్వావేతౌ బ్రహ్మణఃపురా । గండాభిత్వావినిర్యాతౌ తేనేమామంగళౌస్మృతౌ॥ ”

అనువచనప్రకారము మంగళకరమైన “ అథ ” అనుశబ్దము:—

“ మంగళాదీనిమంగళమధ్యాని మంగళాంతానిశాస్త్రాణిప్రథంతే వీరపురుషకాణ్యాయుష్మత్పురుషకాణిచభవంతి ”

అనెడిమహాభాష్యకారవచనానుసరణి మంగళార్థమై ప్రతియధ్యాయమునందును ప్రయోగించబడినది. “ అతః ” అనుశబ్దముఆనంతర్యార్థకము. అట్లగుటచే మంగళానంతరము “ ఏతీత్యాయుః ” అనువ్యుత్పత్తినిపట్టి:—

“ శరీరేంద్రియసత్వాత్మసంయోగాధారిజీవితమ్ । నిత్యగశ్చానుబంధశ్చ పర్యాయైరాయురుచ్యతే॥ ”

అనువచనముచేత నెల్లపుడు గమనస్వభావముగలయాయువును హితాహారవిహారసేవనమువలనను, అహితాహారవిహారవర్జనమువలనను, స్థిరపరచికొనుటయందిచ్ఛగల ఆయుష్కాములకు మిక్కుటముగహితకరంబును, ఆయుష్కాములైనమహర్షులచే తొలుత దెలిసికొనబడినందున ఆయుష్కామీయమనుపేరంబఱంగునదియును, నగు నీయధ్యాయమును పలుతెఱంగుల పద, అర్థ, ప్రయోజన, ఆక్షేప, పరిహారాదులచే (అనగా ఆయుః అనుపదముచేతను, ఏతీత్యాయుః అను అర్థముచేతను ధర్మార్థసుఖసాధనం అను ప్రయోజనముచేతను, ఆయుఃపరిపాలనార్థము కాక గృధ్రభాసాదిపక్షులను జంపి వానిమాంసమును భుజించవలయునని రాజయక్ష్మచికిత్సాప్రకరణమునందు చెప్పియుండు శ్రుతిస్మృతివిరుద్ధమైన జీవహింసవలనను, మాంసభక్షణమువలనను అధర్మమే కలుగుచున్నది; కాబట్టి ఆయువు ధర్మార్థసుఖసాధనమని చెప్పియుండుట అసంగతమను ఆక్షేపముచేతను, యజ్ఞము మొదలగు ధర్మార్థములకు ముఖ్యసాధనమైన శరీరసంరక్షణార్థముచేయబడిన కాకాదిజీవహింస “ యజ్ఞార్థముచేయబడిన పశుహింసవలెనే ” ధర్మసాధనమేయగుచున్నది, కావున సధర్మసాధనముకానేరదను పరిహారముచేతను) విశదముగవివరించెదము.

“ ఉత్తరవచనశ్రవణాదున్నయనం యత్రపూర్వవచనానాం క్రియతే తదుత్తరంస్యాత్ ”

అను ప్రమాణమునుపట్టి, “అథాతః” అనుసూత్రము ఉత్తరాలంకారము దానంజేసియే లోకమునందలిప్రాణులు పలువిధములగువ్యాధులవలన నుత్పన్నంబులగు వివిధవేదనలచేఁబీడితులై రక్షకులు లేక ధర్మాదిపురుషార్థచతుష్టయసంపాదనమునందశక్తులై

జరించుచుండెదరు. అట్టివారిం గాంచిన మనోవ్యాకులంబగుచున్నది. కావున నటుల రోగపీడితులై సౌఖ్యము జెందగోరువారి రోగపరిహారంబునకును, ఆయుర్వృద్ధికిని, ప్రజాహితార్థంబునకును, వలయు సాధనములనుపదేశించి యనుగ్రహింపుడని ఆచార్యునిగూర్చి శిష్యుడు ప్రార్థించినందుమీదట నీయధ్యాయమును కులశీలాదిసుగుణసంపన్నుడగు శిష్యావధానార్థమై పైజెప్పిన పద, అర్థ, ప్రయోజన, ఆక్షేప, పరిహారాదులచే పలు తెఱంగుల వివరించెదమని ఆచార్యుడు ప్రతిజ్ఞచేసినటుల నూహ్యంబగుచున్నది. పదసముదాయము వాక్యము, వాక్యసముదాయము ప్రకరణము, ప్రకరణసముదాయము అధ్యాయము, అధ్యాయసముదాయము స్థానము, స్థానసముదాయము తంత్రము, అని బఱంగును. అధ్యాయమనగా:—

"అధికృత్యేయమధ్యాయనామసంజ్ఞా ప్రతిష్ఠితా"

అనువచనము చేత నర్థగతిననుసరించి యధ్యాయమని పేర్కొనంబడెను. మఱియు నాయుష్కాములకు హితకరంబును, మహర్షిప్రణీతంబునునగు యితరమైనయనేకాయుర్వేదతంత్రములు గలవు. అయినను, వానిలో చరకమహర్షిప్రణీతంబగు చరకతంత్రము సముద్రమువలె బహువిస్తారముగ, దురవగాహముగ, అత్యావశ్యకములైన కొన్ని విషయములు లేనిదిగ నుండుటం జేసి, దోషయుక్తంబుగనుండును. మఱియు, ఉదకప్రకరణమునందు:—

"జలమేకవిధం సర్వం పతత్యైంద్రం నభస్థలాత్ । తత్పతత్పతితం చైవ దేశకాలావపేక్షతే ॥"

ఆకసములోనుండి పడునట్టి సర్వజలము నొకటేవిధముగనుండుననియును, అటుల నాకసమునందుండిపడిన జలమును, తప్తమైనజలమును దేశకాలముల నపేక్షించుచుండునని యును జెప్పి గాంగ సాముద్రోదకభేదములను వాని పరీక్షలను చెప్పక నుపేక్షించియుండుటచేతను, అటులనే నారికేళోదకగుణము, అపక్వక్షీరగుణము, లిట్టివని జెప్పియుండనందుచేతను, కషాయప్రకరణమునందు చేర్చతగిన ద్రవ్యప్రమాణం బింతయని కాచిదించికొనతగిన కషాయప్రమాణం బింతయని జెప్పియుండనందుచేతను, మిశ్రప్రకరణమునందు:—

"త్రివృతాం త్రిఫలాం దంతీం దశమూలం పలోన్మితమ్। చతుర్గుణం జలం దత్వా"

అనగా తెగడ, త్రిఫలములు, యీ మొదలగునవి దినుసుకొకపలమనియు, వానికి 4 గింతలునీరు బోయవలయుననియు, స్థూలముగ జెప్పియుండుటచే తొలుత బోయతగిన ఉదకప్రమాణంబింతయని సులభముగ నిశ్చయించుట కశక్యంబై యుండుటచేతను,

కాగిచల్లారినయుదకము నింతకాలమువరకు పాకముచేసిన పథ్యకరంబుగనగునని జెప్పియుండనందుచేతను, ద్రవ్యగుణప్రకరణమునందు:—

"కషాయమధురో రూక్షశ్శీతః పాకేకటుర్లఘుః । విశదః శ్లేష్మపిత్తఘ్నో ముద్గస్సూప్యోత్తమోత్తమః ॥"

పెసలు కషాయముగ, రూక్షముగ, శీతలముగ, పాకమువలన కటువుగ, లఘువుగనుండినదై శ్లేష్మపిత్తములను హరింపజేసునని యెడిగుణములను జెప్పి దానియందుగల మలబంధకారిత్వగుణమును జెప్పక నుపేక్షించియుండుటచేతను:—

"పాఠాసుషాసతీశాకం వాస్తుకం సునిషణ్ణకమ్ । విద్యాత్ గ్రాహి త్రిదోషఘ్నం భిన్నవర్చస్తు వాస్తుకమ్ ॥"

పాఠ (అనగా చిరుబొద్ది,) సుష, చక్రవర్తికూర, చెంచలికూర, ఇవి మలబంధమును జేసును. చక్రవర్తికూరమాత్రము మలమును భేదించును అనిచెప్పి, పాఠాదిశాకములకు లఘుత్వాదిగుణములు గలిగియుండునని జెప్పియుండనందుచేతను, ఇక్షువర్గమునందు,

"శైత్యాత్సాదానాన్మధుర్యాత్ పౌండ్రకాద్వాంశికోవరః ॥"

వాంశికమను చెఱుకుకంటె పౌండ్రమను చెఱుకు ఉత్కృష్టమైనదని లోకప్రసిద్ధమైయుండగా పౌండ్రకమను చెఱుకుకంటె వాంశికమను చెఱుకు శైత్యాదిగుణములచే నుత్కృష్టమైనదని జెప్పియుండుటచేతను, కొన్ని అధ్యాయసంజ్ఞలయందుకూడా వ్యాకరణవిరుద్ధమైనదోషములు గన్పట్టుచుండుటచేతను, చరకతంత్రము అగ్రాహ్యముగ నుండును. ఇట్టివిధమైన యనేకదోషములే ఆత్రేయతంత్రమునందును గన్పట్టుచున్నవి. ఇవియునుగాక ఆత్రేయతంత్రము యొక్క ప్రథమాధ్యాయమునకు „వేదోత్పత్తి“ అను సంజ్ఞ నివ్వబడియున్నది. వేదోత్పత్తియనుశబ్దముచే గ్రంథకర్తకు అభిమతమైన వేదము, ఫలానిదని స్పష్టంబగుచుండలేదు. వేదోత్పత్తియనుచో ఆయుశ్శబ్దములోపమునందున, ఆయుర్వేదోత్పత్తియని యర్థముజేసికొనవలయుననుట గ్రంథకర్తయగు ఆత్రేయుని యొక్క యభిప్రాయమని కొందరు వచించెదరు. అయితే తంత్రారంభమునందే ఆయుశ్శబ్దమును లోపముజేసి జెప్పుట అశుభకరమైనది. మఱియును వేదము నిత్యంబైనదగుటచే దానికి వుత్పత్తియే లేకుండుటవలన వేదోత్పత్తియని జెప్పియుండునదికూడా నసంగతము; కావుననే యివ్విధదోషములేకుండా సర్వవిషయములను ప్రతిపాదించునట్టి ఆయుష్కామీయమనుసంజ్ఞ యీతంత్రమునందు జెప్పబడినది. మహర్షిప్రణీతంబగు చరక, ఆత్రేయతంత్రములయందే యివ్విధదోషములుగన్పట్టుచుండగా నితరతంత్రములనుగురించి జెప్పనేల. ఈ తంత్రముయొక్క ప్రతిష్ఠానమునందుండు యధ్యాయసంజ్ఞలచేతనే ఆయా యధ్యాయమునందుండుయర్థములు స్పష్టముగ దెలియును. కాబట్టి

పైజెప్పిన చరకాదితంత్రములకంటె నీతంత్రమే మిగులసర్వోత్కృష్టమైనదనియును, దానంజేసిన యీతంత్రము నాచార్యుడు శిష్యునికుపదేశించునటుల ప్రతిజ్ఞజేసినటులను కరతలామలకంబగుచున్నది.

ఆయుర్వేదావతరణ క్రమము.

సూ॥ ఇతిహస్మాహురాత్రేయాదయోమహర్షయః ॥

తా॥ ఈక్రిందజెప్పియుండు ప్రకారము ఆత్రేయాదిమహర్షులు వచించిరి.

"నమాత్రామాత్రమప్యత్రకించిదాగమవర్జితమ్ । తేర్థాస్సగ్రంథ
సందర్భ స్సంక్షేపాయక్రమోన్యథా ॥"

అను అష్టాంగసంగ్రహవచన ప్రకారము ఆత్రేయాదిమహర్షులు చెప్పినయర్థములనే దూతసందేశవచనన్యాయానుసరణి యుగానుగుణముగ సంగ్రహించి వేరైన రచనాక్రమముతో నీతంత్రము చేయబడియున్నదే కాని, దీనియందాయుర్వేద విరుద్ధంబును, స్వకపోలకల్పితంబును నైన విషయంబులెవ్వియును లేవని సూచించుటకై "ఆహుః" అనుశబ్దము ప్రయోగించబడినది. దీంచే నీతంత్రమునకు ఆగమప్రామాణ్యము సిద్ధించినటుల స్పష్టంబగుచున్నది.

శ్లో॥ ఆయుఃకామయమానేన ధర్మార్థసుఖసాధనమ్ ।
ఆయుర్వేదోపదేశేషు విధేయఃపరమాదరః ॥ ౨ ॥

తా॥ ధర్మ, అర్థ, ఆత్యంతికసుఖరూపమైన మోక్షములకు ముఖ్యసాధనమైన ఆయువునిచ్ఛయించువాడు ఆయుర్వేదతంత్రమును (అనగా ప్రకృతిజ్ఞానము, రసాయనము, దూతారిష్టము యీమొదలగువానినుపదేశించుటచే నాయువును నిరూపించునట్టి వేదమును) పఠన, అర్థజ్ఞాన, అనుష్ఠానములచే దెలిసికొనుటకు మిగుల ప్రయత్నము చేయవలయును. అనేకాయుర్వేదతంత్రముల నవలోకనము చేయువానికి చికిత్సయందు స్వల్పమైనసందేహము కూడా జనించకుండునని తెలియజేయుటకై, "ఆయుర్వేదోపదేశేషు" అనుబహువచనము ప్రయోగించబడినది.

ఆగమశుద్ధి.

శ్లో॥ బ్రహ్మాస్మృత్వాయుషోవేదం ప్రజాపతిమజిగ్రహత్ ।
సోశ్వినౌతౌసహస్రాక్షంసోఽత్రిపుత్రాదికాన్మునీన్ ॥ ౩ ॥
తేఽగ్నివేశాదికాంస్తేతు పృథక్తంత్రాణితేనిరే ।

తా॥ బ్రహ్మ ఆయుర్వేదమునుస్మరించి, దక్షప్రజాపతికి నుపదేశించె. దక్షప్రజాపతి అశ్వినీదేవతలకును, అశ్వినీదేవతలు ఇంద్రునికిని, ఇంద్రుడు ఆత్రేయ

ధన్వంతరి నిమి కాశ్యపాది మహర్షులకును, వారు అగ్నివేశాదులకు నుపదేశించిరి. పదంపడి అగ్నివేశాదులు 6 గురును వేర్వేరుగ అగ్నివేశ, భేడ, జాతుకర్ణ, పరాశర, హారీత, క్షారపాణియనుపేరులం బరంగుతంత్రములను సవిస్తరముగరచియించిరి. ఆయుర్వేదము నిత్యమైనదగుటవలన బ్రహ్మకు స్మరణాధికారముకంటె వేరువిధమైన కర్తృత్వము లేదని యీశ్లోకమునందలి "స్మృత్వా" అనుశబ్దము సూచింపుచున్నది.

"ఆయుర్వేదామృతంసర్వం బ్రహ్మాబుద్ధ్వాప్రజాపతిః । దదౌదక్షాయ సోఽశ్విభ్యాం తౌశతక్రతవేతతః । ధర్మార్థకామమోక్షాణాం విఘ్నకారిభిరామయైః । నరేషుపీడ్యమానేషు పురస్కృత్యపునర్వసుమ్। ధన్వంతరిభరద్వాజ నిమికశ్యపకాశ్యపాః । మహర్ధయోమహర్షయ స్తథాలంబాయనాదయః ।శతక్రతుముపాజగ్ముశ్శరణ్యమమరేశ్వరమ్। తాన్ దృష్ట్వైవ సహస్రాక్షో నిజగాదయథాగమమ్ । ఆయుషఃపాలనంవేద ముపవేదమథర్వణః । కాయబాలగ్రహోర్ధ్వాంగ శల్యదంష్ట్రాజరావృషైః । గతమష్టాంగతాంపుణ్యం బుబుధేయంపితామహః। గృహీత్వాతేయథాజ్ఞానం ప్రకాశ్యచపరస్పరమ్ । ఆయయుర్మానుషంలోకం ముదితాఃపరమర్షయః । స్థిత్యర్థమాయుర్వేదస్య తేథతంత్రాణిచక్రిరే । కృత్వాగ్నివేశహారీత భేలజాశ్వాతసుశ్రుతాన్ । కబలాదీంశ్చసచ్ఛిష్యాన్ గ్రాహయామాసురాదృతాః। స్వంస్వంతంత్రంతత స్తేపి చక్రుస్తానికృతానిచ। గుగుంసంశ్రావయామాసు స్సర్షిసంఘంసుమేధసః । తైఃప్రశస్తానితాన్యేషాం ప్రతిష్ఠాంభువిలేభిరే ॥"

సృష్టికర్తయగుబ్రహ్మ తొలుత సమస్తమైన ఆయుర్వేదము నెఱింగి, దక్షప్రజాపతికి నుపదేశించె. దక్షప్రజాపతి అశ్వినీదేవతలకును, అశ్వినీదేవతలు ఇంద్రునికి నుపదేశించిరి. పిదప, భూలోకమునందు మనుజులు ధర్మార్థకామమోక్షరూపమైన చతుర్విధపురుషార్థములకు విఘ్నకారియగు రోగములచే పీడితులైయుండగా తన్నివర్తనోపాయము నెఱుంగుటకై ధన్వంతరి భరద్వాజుడు నిమి కశ్యపుడు కాశ్యపుడు, ఆలంబాయనుడు యీమొదలగుమహర్షులు పునర్వసుని ముందుగనునిచికొని దేవతలకందరికియజమానుడు రక్షకుడునైన ఇంద్రునివద్దకేతెంచిరి. అంతట దేవేంద్రుడు వారింజూచి అథర్వవేదమునకు ఉపవేదమగు నీయాయుర్వేదమునంతయు వారికిబాగుగనుపదేశించె.

పిదప కాయచికిత్స, బాలచికిత్స, గ్రహచికిత్స, ఊర్ధ్వాంగచికిత్స, శల్యచికిత్స, విష చికిత్స, రసాయనచికిత్స, వాజీకరణచికిత్స, అనుయెనిమిదియంగములుగల యేవేదమును బ్రహ్మతోలుత దెలిసికొనెనో దానిని ధన్వంతరి మొదలగువారలును తెలిసికొని పరస్పరము తెలియపరచుకొని మిగులసంతుష్టులై మానవలోకమునకే తెంచి ఆయుర్వేదము యీ లోకమునందు ప్రచారమగుటకై వెవ్వేరుగతంత్రములనుజేసి, అగ్నివేశుడు, హారీతుడు, భేలుడు, శాశ్వతుడు, సుశ్రుతుడు, కబలుడు, యీ మొదలగు శిష్యులకు దయాపూర్వక ముగనుపదేశించిరి. పదంపడి కుశాగ్రబుద్ధిగల అగ్నివేశాదులు ఆతంత్రములను బాగుగ తెలిసికొని తాము ప్రత్యేకముగ తంత్రములను జేసి ఋషిసమూహమధ్యములో తమ యాచార్యులకు చదివి వినిపించిరి. అది మొదలుకొని యాతంత్రములు భూలోకమునందు ప్రచారమును జెందినవియని అష్టాంగసంగ్రహమునందు ఆయుర్వేదావతరణక్రమం బిటుల జెప్పబడియున్నది.

అష్టాంగహృదయ సంజ్ఞ.

శ్లో॥ తేభ్యోఽతివిప్రకీర్ణేభ్యః ప్రాయస్సారతరోచ్చయః ॥ ౪ ॥
క్రియతేఽష్టాంగహృదయంనాతిసంక్షేపవిస్తరమ్ ।

తా॥ సుశ్రుతతంత్రమునందు శల్యచికిత్స విశదముగ జెప్పియుండునటుల అగ్ని వేశాదితంత్రములయందు విశదముగ జెప్పియుండలేదు. జనకతంత్రమునందు ఊర్ధ్వచికిత్స విశదముగ జెప్పియుండునటుల సుశ్రుతతంత్రమునందు విశదముగ జెప్పియుండలేదు. అయితే ఒక్కొకతంత్రమునం దొక్కొకవిషయమే విశేషముగ జెప్పబడియుండును. కాబట్టి "అనేకక్షేత్రములలో చెదరియుండు యవాదిధాన్యముల నొకచో సంగ్రహించు నటుల" అగ్నివేశాద్యనేకతంత్రములయందు చెదరియుండు సారతరమైనయంశములను తెలుపుగ సంగ్రహించి అష్టాంగహృదయమును సార్థకనామముతో గూడినదియును, అతిసంక్షేపాతివిస్తారరహితంబైనదియునునగు యీతంత్రమును నేకియుచున్నాడను. అతిసంక్షేపముగనుండు సిద్ధసారాదితంత్రములు మందబుద్ధిగలవారి కుపయోగించవు. అతివిస్తారముగనుండు సంగ్రహాదితంత్రములు పఠనార్థానుష్ఠానములకశక్యములుగ నుండును. కాబట్టి స్వల్ప మధ్యమ ఉత్కృష్టబుద్ధిగలవారియొక్క హితార్థమై యీ తంత్రము అతిసంక్షేపవిస్తారరహితముగ జేయబడుచున్నదని భావము. శరీరమునందలి సర్వావయవములకు హృదయము ప్రధానంబై యుండునటుల అష్టాంగములుగలయాయు ర్వేదమునకు నీతంత్రమే ప్రధానంబైయుండునని "అష్టాంగహృదయం" అను శబ్దము వలన సూచితంబగుచున్నది. ఇటులనే యీతంత్రాంతమునందును "హృదయమివ హృదయమేతత్" అని యీతంత్రకారుడు జెప్పియున్నాడు.

అష్టాంగములు.

శ్లో॥ కాయబాలగ్రహోర్ధ్వాంగశల్యదంష్ట్రాజరావృషాన్ ॥ 5.
అష్టావంగానితస్యాహు శ్చికిత్సా యేషుసంశ్రితా ।

తా॥ ఆయుర్వేదమునకు కాయచికిత్స, బాలచికిత్స, గ్రహచికిత్స, ఊర్ధ్వాంగ చికిత్స, శల్యచికిత్స, విషచికిత్స, రసాయనచికిత్స, వాజీకరణచికిత్స, అను 8 అంగములుగలవని బ్రహ్మాత్రేయాదులు వచించెదరు. చికిత్సయను శబ్దముచేతనే కాయచికిత్స ద్యోతకంబగుచుండినను "చీయతేప్రశస్తధాతుదోషమలైరితికాయః" అనువ్యుత్పత్తినిపట్టి సంపూర్ణధాతుయుక్తంబై యౌవనావస్థతో గూడియుండుశరీరమే చికిత్సార్హమని తెలియజేయునిమిత్తము కాయశబ్దము ప్రత్యేకముగా నుదహరించబడి నది. సర్వశరీరమును తపింపజేయునవియును, ఆమపక్వాశయములయందు జనించినవి యునునైన జ్వర, రక్తపిత్త, అతిసారాది రోగములకు ఉపశమనయోగము చెప్పబడి యుండునట్టిప్రకరణమే కాయచికిత్సయనిబడుంగును. బాలురకుపయుక్తమగు యౌషధ ములు, దాదులయొక్కలక్షణము, దాదుల పాలలక్షణము, పాలవలన జనించినరోగము లకు శమనోపాయము, యీ మొదలగునవి చెప్పబడియుండునట్టిప్రకరణమే బాలచికి త్సయనిబడుంగును. మఱియును కాయచికిత్సయందే బాలశరీరచికిత్సయు నంతర్గతమై యుండినను బలము, ధాతువులు, వయస్సు ఇవి బాలురశరీరమునందల్పముగనుండుటం జేసి బాలచికిత్స ప్రత్యేకముగ జెప్పబడినది. దేవాదిగ్రహపీడితులగు ప్రాణులకు శాంతికర్మ చెప్పబడియుండునట్టిప్రకరణమే గ్రహచికిత్సయనిబడుంగును. మెడకొంకు లకు పైభాగమునందుండు నేత్రములు, కర్ణములు, నాసికము యీ మొదలగు యంగముల యందు జనించినరోగములకు ఆశ్చ్యోతన శలాకాదిక్రియలచే శమనము చెప్పబడి యుండునట్టిప్రకరణమే ఊర్ధ్వాంగచికిత్సయనిబడుంగును. దీనికే శాలక్యమనియు నా మాంతరముగలదు. శస్త్రచికిత్స చెప్పబడియుండునట్టి ప్రకరణమే శల్యచికిత్సయనిబడుం గును. దంతకాటుచే జనించినవిషములకు శాంతిజెప్పబడియుండునట్టిప్రకరణమే విష చికిత్సయనిబడుంగును. విషాదులచే శీఘ్రముగమరణముగలుగునపుడు రసాయనోప యోగము చెప్పబడియుండునట్టి ప్రకరణమే రసాయనచికిత్సయని బడుంగును.——

"వాజీకరణమన్విచ్ఛేత్సంతతంవిషయీపుమాన్"

అనువచనప్రకారము అల్ప, దుష్టరేతస్సుగలవారికి ఆప్యాయనప్రసాదోపజననరూప మైన చికిత్స చెప్పబడియుండునట్టిప్రకరణమే వాజీకరణచికిత్సయనిబడుంగును. ఇవియే ఆయుర్వేదమునకుగల 8 అంగములు. మఱియును పైన జెప్పియుండు కాయాదులనే చికిత్స ఆశ్రయించియుండును.——

"చతుర్ణాంభిషగాదీనాం శస్తానాంధాతువైకృతే । ప్రవృత్తిర్ధాతు సామ్యార్థా చికిత్సేత్యభిధీయతే ॥"

వాతాదిధాతువులు వికారమును జెందియుండునపుడు ధాతుసామ్యార్థము ప్రశస్తమైన వైద్యులు మొదలగువారియొక్క ప్రవృత్తియే చికిత్సయనబడునని చికిత్సాలక్షణము జెప్పబడియున్నది. అయిననాలక్షణము చికిత్సాఅను శబ్దముచేతనే సిద్ధింపుచుండుటం జేసి యీతంత్రకారుడిచట ప్రత్యేకముగ జెప్పకవిరమించెను. జననము మొదలుకొని చికిత్స యావశ్యకంబగుటచే తొలుతనే బాలచికిత్సను చెప్పవలసినది న్యాయ్యంబై యున్నది. ఐనను సర్వచికిత్సలలోను కాయచికిత్సయే ప్రధానంబు. అట్లగుటచేతనే తొలుతకాయచికిత్స, పిదపబాలచికిత్స, దానికి పిదప బాలగ్రహచికిత్స, దానికి పిదప ఊర్ధ్వాంగచికిత్స, యీప్రకారము చికిత్సలుక్రమముగా జెప్పబడినవి.

వాతాదిదోషములు.

శ్లో॥ వాయుఃపిత్తంకఫశ్చేతిత్రయోదోషాస్సమాసతః ॥ 6.

తా॥ వాయువు, పిత్తము, కఫము అనిదోషములు సంక్షేపముగా 3 విధంబులు. ప్రకృతమునందు వాతాదులను ధాతుసంజ్ఞచేతనే నిర్దేశించుటయుక్తంబైనను అవి రస రక్తాదులనుజెరచి వికారమునుగలుగజేయుటయందు సమర్థంబులని తెలియపరచు నిమిత్తము దోషములనిజెప్పబడినవి.—

"వాయుఃపిత్తంకఫశ్చోక్తశ్శరీరేదోషసంగ్రహః"

అనువచనముచేత చరకాచార్యుడుకూడా వాతాదులనుదోషములనియేజెప్పియున్నాడు.

"వాతపిత్తకఫాదోషాస్త్రయఏనసమాసతః"

అని జెప్పుటయుక్తంబైనను వాతాదులలో నొక్కొకటియు ప్రధానంబనిసూచించుటకై "వాయుఃపిత్తంకఫశ్చేతి" అని వేర్వేరుగవిభజించి చెప్పబడినది. ఇతర తంత్రకారులు వాత పిత్త కఫములకు స్థానలక్షణ కార్య వికార చికిత్సాదులు జెప్పియుండునటులనే రక్తమునకును యకృత్ప్లీహములుస్థానమని, తామరపువ్వ ఇంద్రగోప పురుగులు బంగారు వీనితో సదృశమైనవర్ణము గలిగియుండుటయే లక్షణమని, శరీరముయొక్క ఉత్పత్తి స్థితులుకార్యమని, విసర్పప్లీహాదులు వికారమని, సిరావ్యధాది క్రియలు చికిత్సయని స్థాన లక్షణ కార్య వికార చికిత్సాదులుచెప్పియుండుటవలన రక్తముకూడా దోషములలోనే అంతర్గతంబగుచున్నది. కాబట్టి దోషములు వాత పిత్త కఫ రక్తభేదంబులచే 4 విధంబులుగనుండునని కొన్నితంత్రకారులువచియించెదరు. అదియుక్తియుక్తముకాదు. ఏలననగా:— "దూషయంతీతిదోషాః" అనువ్యుత్పత్తి

వట్టి వాతాదులు రక్తాదులనుజెరచుటవలనను, ప్రధానంబులైయుండుటవలనను, రక్తాదులచే నొకపుడును దూష్యముకాకుండుటవలనను, ప్రకృతిలక్షణనిరూపణములో వాత ప్రకృతి, పిత్తప్రకృతి, శ్లేష్మప్రకృతి అనువానికి లక్షణములమాత్రముజెప్పి రక్త ప్రకృతికిలక్షణముచెప్పియుండనందువలనను, జ్వరప్రకరణమునందు వాతజ్వరము, పిత్తజ్వరము, శ్లేష్మజ్వరము అని తంత్రకారులుచెప్పియుండునటుల నే తంత్రమునందును రక్తజ్వరముజెప్పబడియుండనందువలనను, రక్తముదోషములలో నంతర్గతమైనది కానేరదు. మఱియును విసర్పాదిరోగములు రక్తదోషమువలన జనించునని చెప్పబడియుండినను అవిభ్మృతదగ్ధన్యాయముచే రక్తాంతర్గతమైన వాతాదిదోషములచేతనేజనించునని తెలియవలయును. "దోషాః" అను బహువచనప్రయోగముచేతనే దోషములు 3 విధములని ద్యోతితంబగుచుండినను వాత పిత్త శ్లేష్మములకంటె వేరుదోషములు లేవని తెలియజేయునిమిత్తము "త్రయః" అనుపదము ప్రయోగించబడినది. ఈ వాతాది 3 దోషములే సంసర్గ సన్నిపాత క్షయసామ్యాదిభేదములచే ననేకవిధములుగ బరిణమించుచున్నవని సూచించుటకై "సమాసతః" అనుపదముకూడా ప్రయోగించబడినది. కాబట్టి వాతాదులుమూడే దోషములనియు, రక్తముదోషము కాదనియు స్పష్టమగుచున్నది.

వాతాదిదోష స్వరూపము.

శ్లో॥ వికృతాఽవికృతాదేహం ఘ్నంతితేవర్తయంతిచ ।

తా॥ పైచెప్పినవాతాదిదోషములు వికారమునుజెందిన దేహమునువశింపజేసును. (అనగా మరణమునుగలుగజేసుననిభావము.) వికారమునుజెందక స్వభావమునందుండిన శరీరమునువృద్ధిజేసును. వికారమునుజెందినధాతువులనౌషధాదులవలన నవశ్యముగా స్వభావస్థితికిదేవలయునవియు, అటులజేయక నుపేక్షించినచో మహాత్తైన సంకటము గలుగుననియు తెలియపరచు నిమిత్తము తొలుత వికారమును జెందిన వాతాదిధాతువులగుణము జెప్పబడినది.

వాతాదిదోష ముఖ్యస్థానములు.

శ్లో॥ తేవ్యాపినోపిహృన్నాభ్యోరధోమధ్యోర్ధ్వసంశ్రయాః ॥ 7.

తా॥ పూర్వోక్తవాతాదిదోషములు సర్వశరీరమునందు సంచరించుచుండినను అవి హృదయము, నాభి వీనియొక్క క్రిందిభాగమును, మధ్యభాగమును, పైభాగమును విశేషముగనాశ్రయించియుండును. ఇటులజెప్పుటచే నాభికిక్రిందిభాగము వాతమునకుస్థానమని, హృదయము నాభి అనునిరెంటియొక్క మధ్యభాగము పిత్తమునకుస్థానమని, హృదయమునకుపైభాగము కఫమునకుస్థానమని తెలియవలయును.

వాతాదిదోషములకు నియత కాలము.

శ్లో॥ వయోఽహోరాత్రిభుక్తానాం తేంతమధ్యాదిగాః క్రమాత్ ।

తా॥ వాతాదిదోషములు సర్వకాలములయందు సంచరించుచుండును. అయిన నవి యథాక్రమముగ వయస్సు (అనగా పురుషాయుస్సు), దినము, రాత్రి, భోజనము వీనియొక్క అంతభాగమునందును, మధ్యభాగమునందును, ఆదిభాగమునందును విశేషముగవృద్ధిజెందును. (అనగా పురుషాయుస్సుయొక్క అంతభాగమునందు వాతమును, మధ్యభాగమునందు పిత్తమును, ఆదిభాగమునందు కఫమును, ఇటులనే దినాంతమైన సాయంకాలమునందు వాతమును, మధ్యాహ్నమునందు పిత్తమును, ప్రాతఃకాలమునందు కఫమును, రాత్రియొక్క అంతభాగమునందు వాతమును, మధ్యభాగమునందు పిత్తమును, ఆదిభాగమునందు కఫమును. భోజనముయొక్క అంతభాగమునందు (అనగా జాఠరాగ్నిసంయోగమువలన రసాదులకుగలుగు జీర్ణప్రాయమైన అవస్థయందు) వాతమును, మధ్యభాగమునందు (అనగా విదాహావస్థయందు) పిత్తమును, ఆదిభాగమునందు (అనగా భుజించినయాహారము మాధుర్యమునుజెందు కాలమునందు) కఫమును వృద్ధిజెందుననిభావము. జాఠరాగ్నిసంయోగమువలన నాహారమునకు సూక్ష్మమైన యనేకావస్థలు కలుగుచుండును. ఐనను:—

"ఆదౌషడ్రసమప్యన్నం మధురీభూతమీరయేత్ । ఫేనీభూతం కఫం యాతం విదాహాత్మ్లతాంతతః ॥ పిత్తమామాశయాత్కుర్యా చ్చ్యవమానంచ్యుతంపునః। అగ్నినాశోషితంపక్వం పిండితంకటుమారుతమ్ ॥"

అనువచనప్రకారము ఆహారమునకుగలుగు పూర్వోక్త అంత మధ్య ఆద్యావస్థలే ముఖ్యముగ నుపయోగించుటవలన నిచటయామూడవస్థలే జెప్పబడినవి.

అగ్ని స్వరూపము.

శ్లో॥ తైర్భవేద్విషమస్తీక్ష్ణో మందశ్చాగ్నిస్సమైస్సమః ॥ 8.

తా॥ ఆ వాతాదిదోషములచే జాఠరాగ్ని యథాక్రమముగ విషమము, తీక్ష్ణము, మందము, సమము అని 4 విధంబులుగనగును. అది యెట్లనగా:—వాతాధిక్యముచే విషమము, పిత్తాధిక్యముచే తీక్ష్ణము, కఫాధిక్యముచే మందము, న్యూనాధికభావము లేక సమముగానుండు వాతాదులచే, సమత్వము గలదిగ నగునని తెలియవలయును. జాఠరాగ్నియొక్క విషమాది భేదలక్షణములు అంగవిభాగ శారీరాధ్యాయమునందు "యః పచేత్సమ్యగేవాన్నం" అనువచనము మొదలుకొని "యావచ్చిరాత్పచేత్" అనువచనమువరకు జెప్పబడును. ద్విదోషాధిక్యమునందు వాతమునకు యోగవాహి-

త్వముగలిగియుండుటవలన తీక్ష్ణాగ్నియు, వాతకఫాధిక్యమునందు మందాగ్నియు, కఫపిత్తాధిక్యమునందాహారవిశేషమువలన నొకపుడు తీక్ష్ణాగ్నియు, మఱియొకపుడు మందాగ్నియు గలుగునని, సద్వైద్యుడగువాడు స్వబుద్ధిచే నూహించికొనవలయును.

చతుర్విధకోష్ఠ వివరము.

శ్లో॥ కోష్ఠః క్రూరో మృదుర్మధ్యో మధ్యస్స్యాత్తైస్సమైరపి ।

తా॥ వాతాదిదోషములచే కోష్ఠమునకు యథాక్రమముగ క్రూర, మృదు, మధ్యములను 3 అవస్థలుగలుగును. అవియెట్లనగా:—వాతాధిక్యముచే క్రూరకోష్ఠము (అనగా కఠినకోష్ఠము), పిత్తాధిక్యముచే మృదుకోష్ఠము, కఫాధిక్యముచే మధ్యమకోష్ఠము అని తెలియవలయును. న్యూనాధిక్యము లేక సమముగనుండు వాతాదిదోషములచే మధ్యకోష్ఠమే కలుగును. వాత పిత్తాధిక్యములచే క్రూర మృదు కోష్ఠలక్షణమైన విరుద్ధక్రియ యేకకాలమునందే కలుగకుండును. మూడవదిగానైన కఫము వాతపిత్తములతో విరోధించకుండుటవలన స్వకార్యమైన మృదుకోష్ఠమునే గలుగజేసును. తొలుతజెప్పిన మధ్యకోష్ఠము ప్రమాణాతీత కఫాధిక్యముచేతనే జనించును. "మధ్యస్స్యాత్తైస్సమైరపి" అను శ్లోకమునందు "సమ" అనిచెప్పియుండుటవలన న్యూనాధిక్యము లేక సమముగనుండు వాతాదిదోషమధ్యమునందు సమమై స్వప్రమాణమునందుండు కఫముచేతనే కడపటజెప్పిన మధ్యమకోష్ఠము జనించునని ద్యోతకంబగుచున్నది. కాబట్టి యీ 2 విధములైన కోష్ఠభేదంబులను పైప్రకారము తెలిసికొనవలయును.

"శ్లేష్మాధికశ్ఛర్దయతేహి దుఃఖం విరిచ్యతేమందకఫస్తుసమ్యక్"

మధ్యకోష్ఠము కఫాధికముగనుండినచో బాగుగవిరేచనముకాక వమనముమాత్రంబగుచుండును. మధ్యకోష్ఠము సమమైనకఫముతోగూడియుండినచో బాగుగవిరేచనంబగును. కాబట్టి యీరెండువిధములైన మధ్యకోష్ఠములయొక్క భేదము తెలియుటకై వానిలక్షణము భిన్నముగజెప్పబడినది. క్రూరకోష్ఠాదిలక్షణము వమన విరేచనవిధ్యధ్యాయమునందు సవిస్తరముగజెప్పబడును.

ప్రకృతిస్వరూపము.

శ్లో॥ శుక్రార్తవస్థైర్జన్మాదౌ విషేణేవ విషక్రిమేః ॥ 9.

తైశ్చతిస్రః ప్రకృతయో హీనమధ్యోత్తమాః పృథక్
సమధాతుస్సమస్తాసు శ్రేష్ఠానింద్యా ద్విదోషజాః ॥ 10.

తా॥ "ప్రాణహరమైనవిషముచే విషక్రిములు జనించుచందంబున" దూషణ స్వభావముగలవియును శుక్రశోణితములయందు స్వప్రమాణాధికముగ సంబంధించి యుండునవియునునైన వాతాదిదోషములచే హీనము, మధ్యమము, ఉత్తమము అను 3 ప్రకృతులు గర్భాధానకాలమునందు జనించును. అవి యెట్లనగా :—వాతాధిక్యముచే హీనప్రకృతి, పిత్తాధిక్యముచే మధ్యమప్రకృతి, కఫాధిక్యముచే ఉత్తమప్రకృతి అనునవి. న్యూనాధిక్యములేకుండు వాతాదిదోషములచే సాలవదియైన సమప్రకృతి జనించును. ఈనాలుగుప్రకృతులలో సమధాతువుగల సమప్రకృతియే మిగుల శ్రేష్ఠంబు. ద్విదోషములైనవాతపిత్త, వాతశ్లేష్మ, పిత్తశ్లేష్మములచేజనించిన ప్రకృతులు రోగోత్పత్తికి హేతువగుటవలన నిద్యంబులు. (ప్రకృతియనగా-శరీరస్వరూపము. శుక్రమనగా - పితృసంబంధమైన రెండు, లేక మూడు బిందువుల స్వరూపముగల రేతస్సు. శోణితమనగా-ఋతుకాలమునందు స్రవించెడు మాతృసంబంధమైన రెండు, లేక మూడు బిందువులస్వరూపముగల శోణితము, అని యర్థము.)

వాత గుణము.

శ్లో॥ తత్ర రూక్షో లఘుశ్శీతః ఖరస్సూక్ష్మశ్చలోఽనిలః ।

తా॥ పైజెప్పిన వాతాదులలో వాతము, రూక్షత్వము, లఘుత్వము, శీతలము, కాఠిన్యము, సూక్ష్మము, ఎల్లడుచలించు స్వభావముగలదై యుండును.

"యోగవాహఃపరంవాయు స్సంయోగాదుభయార్థకృత్ । దాహకృత్తేజసాయుక్త శ్శీతకృత్సోమసంశ్రయాత్ ॥ తథా॥ పవనే యోగవాహిత్వా చ్ఛీతం శ్లేష్మయుతే భవేత్ । దాహాపిత్తయుతే"

అను వచనములనుబట్టి నైయాయికులు జెప్పుప్రకారము వాయువునకు అనుష్ణాశీతలత్వమే గలిగియుండును. మఱియు నావాయువునకు యోగవాహిత్వమాత్రముచే ఉష్ణగుణముగలిగినను దానియొక్క స్వాభావికమైన శైత్యగుణము నశించదనియును, ఉష్ణముచే వాతముశమించుననియును, తెలియపరచుటకై "శీతః" అను పదము ప్రయోగించబడినది.

పిత్త గుణము.

శ్లో॥ పిత్తంసస్నేహతీక్ష్ణోష్ణం లఘువిస్రంసరం ద్రవమ్ ॥ 11.

తా॥ పిత్తము ఒకింతస్నిగ్ధముగ, శీఘ్రకారిగ, ఉష్ణముగ, లఘువుగ, మత్స్యమువలె దుర్గంధముగి, ఊర్ధ్వాధోభాగములయందు వ్యాపించునట్టి స్వభావముగలదై, ద్రవముగ నుండును.

శ్లేష్మ గుణము.

శ్లో॥ స్నిగ్ధశ్శీతో గురుర్మందః శ్లక్ష్ణో మృత్స్నః స్థిరః కఫః ।

తా॥ కఫము స్నిగ్ధముగ, శీతలముగ, గురువుగ, చిరకాలముమీద కార్యమును చేయునట్టి స్వభావముగలదిగ, మృదువుగ, పిచ్ఛిలముగ, వ్యాపించక నొకచోస్థానమునందు నిలుచునట్టి స్వభావముగలదిగ నుండును.

సంసర్గ - సన్నిపాత - స్వరూపము.

శ్లో॥ సంసర్గస్సన్నిపాతశ్చ తద్విత్రిక్షయకోపతః ॥ 12.

తా॥ స్వప్రమాణమునకంటె నతిక్రమించినవియును, లేక క్షీణించినవియునునైన ద్విదోషముల యొక్క సంయోగమే సంసర్గమనబడును. స్వప్రమాణమునకంటె నతిక్రమించినవియును, లేక క్షీణించినవియునునైన వాతాదిత్రిదోషసంయోగమే సన్నిపాతమనబడును.

సప్తధాతువులు.

శ్లో॥ రసాసృఙ్మాంసమేదోఽస్థి మజ్జాశుక్రాణిధాతవః । సప్తదూష్యాః

తా॥ రసము, రక్తము, మాంసము, మేదస్సు, అస్థులు, మజ్జ, శుక్రము అను నీ7 ను:—

"శరీరంధారయంత్యేతే ధాతవ్యాహారాచ్చసర్వదా"

అనెడి అష్టాంగసంగ్రహవచనప్రకారము శరీరమునుధరించుచుండుటవలన ధాతువులని బఱంగెను. వాతాదులు రసాదులనుజెరచుటవలన నావాతాదులకు దోషములని సంజ్ఞ గలిగినటుల వాతాదులచే రసాదులుజెరచబడుటవలన నారసాధిధాతువులకే దూష్యము లనియు సంజ్ఞకలిగెను.

మలములు.

శ్లో॥ మలామూత్రం శకృత్స్వేదాదయోపిచ ॥ 13.

తా॥ మూత్రము, శకృత్తు, చెమట, యీమొదలగునవి మలములనిజెప్పబడును. రసాదులకు ధాతువులని, దూష్యములని సంజ్ఞగలిగినటుల ధాతువులవలన మూత్రాదులు చెరచబడుటచే వానికిమలములనియు, దూష్యములనియు, సంజ్ఞగలిగెనని "అపిచ" అనుశబ్దము తెలియజేయుచున్నది.

దోషాదివృద్ధి - క్షయ క్రమము.

శ్లో॥ వృద్ధిస్సమానైస్సర్వేషాం విపరీతైర్విపర్యయః ।

తా॥ "సర్వేషాంసర్వదా వృద్ధి స్తుల్యద్రవ్యగుణక్రియైః । భావై ర్భవతిభావానాం విపరీతై ర్విపర్యయః ॥"

అనువచనముచేత శరీరమునాశ్రయించియుండు దోషధాతుమలాదులకు సమానమైన ద్రవ్యాదులచే వృద్ధియును, విరుద్ధమైన ద్రవ్యాదులచే క్షయమును గలుగును. మఱియు నావృద్ధిక్షయములు రెండును ద్రవ్యము, గుణము, కర్మ, వీనిభేదముచే త్రివిధంబుగ నగును. వానిలో రక్తముచే రక్తమును, మాంసముచే పృథివీసంబంధమైనమాంసమును వృద్ధిజెందును. అటులనే ఉదకస్వరూపముగలక్షీరముచే ఉదకస్వరూపముగల శ్లేష్మము వృద్ధిజెందును. క్షీరమునందుజనించిన ఘృతముచే ఉదకస్వరూపముగలశుక్రము వృద్ధిజెందును. జీవంతి, కాకోళి మొదలగు కఫకరద్రవ్యవిశేషములచే సౌమ్యమైనధాతువులకుకారణమైన స్నేహము, బలము, పుంస్త్వము, తేజస్సు, యీమొదలగునవి వృద్ధిజెందును. మిరియములు, పంచకోలములు, జీడిగింజలు యీమొదలగుద్రవ్యములచే బుద్ధి, మేధ, అగ్నిదీపనము మొదలగునవి వృద్ధిజెందును. ఇటుల ద్రవ్యముచే వృద్ధిని తెలిసికొనవలయును. పృథివీసంబంధముగల నారికేళము, అరటి, ఖర్జూరము యీమొదలగుద్రవ్యములయొక్క గురుత్వ శైత్యాదిగుణములచే ఉదకస్వరూపముగల శ్లేష్మము వృద్ధిజెందును. ఇటుల గుణముచే వృద్ధిని తెలిసికొనవలయును. క్రియలు శారీరము, వాఙ్మానసికము, అని ద్వివిధంబు. వానిలో పరుగులిడుట, దాటుట, దుముకుట, ఈవి మొదలగు చలనస్వరూపముగల శారీరక్రియలచే వాతము వృద్ధిజెందును. మాట్లాడుట, చదువుట, పాడుట ఇవిమొదలగు వాక్సంబంధముగల క్రియలచేతను, చింత, కామము దుఃఖము, భయము, ఇవిమొదలగు మనస్సుకు క్షోభకరములైన మానసిక క్రియలచేతను వాతము వృద్ధిజెందును. కోపము, అసూయ ఇవిమొదలగు మనస్సంతాపకరమైన మానసిక క్రియలచే పిత్తము వృద్ధిజెందును. నిద్ర, ఆలస్యము, శయనము, సుఖము ఇవిమొదలగు క్రియలు స్థిరముగనుండుటచే కఫము వృద్ధిజెందును, ఇటుల కర్మచే వృద్ధిని తెలిసికొనవలయు. అడవిగోధుమలయన్నముచే పృథివీసంబంధముగల మాంసాదులు క్షయించును. తేజస్సంబంధముగలక్షారములచే శ్లేష్మము క్షయించును. ఇటుల ద్రవ్యముచే క్షయమును తెలిసికొనవలయును. శ్లేష్మమునకువిపరీతమైన రూక్ష, ఉష్ణ, తీక్ష్ణాదిగుణములుగల ఆరనాళముచే ఉదకస్వరూపముగల శ్లేష్మము క్షయించును. ఇటులగుణముచే క్షయమును తెలిసికొనవలయును. నిద్ర, ఆలస్యము ఇవిమొదలగు స్థిరమైనస్వభావము గలక్రియలచే వాతము క్షయించును. ఇటుల కర్మచే క్షయమును తెలిసికొనవలయును. ఈప్రకారము ద్రవ్య, గుణ క్రియాదులచే దోష ధాతు మలాదులయొక్క వృద్ధిక్షయముల నెఱుంగునది.

షడ్రసములు.

శ్లో॥ రసాస్స్వాద్వమ్లలవణ తిక్తోషణకషాయకాః ॥ 14.
షడ్ద్రవ్యమాశ్రితాస్తేతు యథాపూర్వం బలావహాః ॥

తా॥ మధురరసము (అనగా ఘృతము, బెల్లము మొదలగునవి,) ఆమ్లరసము (అనగా మాదీఫలము మొదలగునవి) లవణరసము (అనగా సైంధవలవణము మొదలగునవి) తిక్తరసము, కటురసము (అనగా మిరియములు మొదలగునవి) కషాయరసము అనగా కరక్కాయ మొదలగునవి) అని రసములు 6 విధంబులు. ఇవి పంచభూతాత్మకమైనద్రవ్యములనాశ్రయించియుండును, పైజెప్పిన 6 రసములలో పూర్వపూర్వమందుండునవి ఒక దానికంటె నొకటి యథాక్రమముగ బలకరమైయుండును. అదియెట్లనగా:— 6 రసములలో మధురరసము ప్రాణులకు మిగులబలకరమైనది. అన్నిరసములకంటె కషాయరసము స్వల్పబలకరమైనది అని తెలియవలయును. మఱియును రసములు సంసర్గాదిభేదములచే ననేకవిధములుగనగును. అయిన నాఱురసములకంటె వేఱురసములులేవని తెలియజేయునిమిత్తము "షట్" అనుపదము యీ శ్లోకమునందు ప్రయోగించబడినది.

షడ్రస గుణములు.

శ్లో॥ తత్రాద్యామారుతంఘ్నంతి త్రయస్తిక్తాదయఃకఫమ్ ॥ 15.
కషాయతిక్తమధురాః పిత్తమన్యేతుకుర్వతే ।

తా॥ పైజెప్పిన 6 రసములలో మొదటనుండు మధుర, ఆమ్ల, లవణరసములు 3 ను వాతమునుశమింపజేసి కఫమును ప్రకోపింపజేసును. ఇతరములగు తిక్త, కటు, కషాయరసములు 3 ను వాతమును ప్రకోపింపజేసి కఫమును శమింపజేసును. కషాయ, తిక్త, మధురరసములు పిత్తమునుశమింపజేసును. ఆమ్ల, లవణ కటురసములు పిత్తమును ప్రకోపింపజేసును. (అనగా మధురరసము వాతపిత్తములనుశమింపజేసి కఫమును ప్రకోపింపజేసును. ఆమ్లరసము వాతమునుశమింపజేసి కఫపిత్తములను ప్రకోపింపజేసును. లవణరసముకూడా వాతమునుశమింపజేసి కఫపిత్తములను ప్రకోపింపజేసును. తిక్తరసము కఫపిత్తములనుశమింపజేసి వాతమును ప్రకోపింపజేసును. కటురసము కఫమునుశమింపజేసి వాతపిత్తములను ప్రకోపింపజేసును, కషాయరసము కఫపిత్తములనుశమింపజేసి వాతమును ప్రకోపింపజేసును. అని తాత్పర్యము.)

రసాశ్రయద్రవ్య త్రైవిధ్యము.

శ్లో॥ శమనంకోపనం స్వస్థహితం ద్రవ్యమితిత్రిధా ॥ 16.

తా॥ ద్రవ్యము శమనము, కోపనము, స్వస్థహితము, అని త్రివిధంబుగనుండును. వానిలో వాతాదిదోషములనుశమింపజేసెడి తైల్య, ఘృత, మాక్షికములు శమనద్రవ్యమని పఱంగును. వాతాదిదోషములను, రసాదిధాతువులను, మూత్రాదిమలములను ప్రకోపింపజేసెడి యవకము (అనగా కాఱుమినుములు) పటలము (అనగా ధాన్యవిశేషము) మినుములు, మత్స్యములు, లేతముల్లంగి, ఆవాలు, పువ్వులగురువెంద, పెఱుగు, విరుగుడుజొన్న, విరుద్ధమైనమత్స్యములు, విరుద్ధమైనక్షీరము, యీమొదలగునవి కోపనద్రవ్యములని పఱంగును. స్వప్రమాణమునందుండు వాతాదిదోషములకు రసాదిధాతువులకు, మూత్రాదిమలములకు సమత్వమునుగలుగజేసెడిద్రవ్యములును; ఋతుచర్య మాత్రాశితీయాధ్యాయములయందు ప్రత్యహము సేవనార్హములని చెప్పబడిన ఎఱ్ఱరాజనాలు, షష్టికధాన్యము, యవలు, గోధుమలు, జాంగలమాంసము, మను బాలకూర, దివ్యోదకము, క్షీరము యీమొదలగుద్రవ్యములును బలకరముగ రసాయన వాజీకరణోపయోగముగనుండు ద్రవ్యములును, స్వస్థహితద్రవ్యములని పఱంగును. వానిలో తైలము, స్నేహ, గురుత్వగుణములుగలదియగుటంజేసి, విపరీతగుణములుగల వాతమునుశమింపజేసును. ఘృతము, మాధుర్య, శైత్య, మాంద్యగుణములుగలదియగుటజేసి విపరీతగుణములుగల పిత్తమునుశమింపజేసును. మాక్షికము (అనగా తేనె) రూక్ష, తీక్ష్ణ, కషాయగుణములుగలదియగుటంజేసి విపరీతగుణములుగల కఫమునుశమింపజేసును.

వీర్య ద్వైవిధ్యము.

శ్లో॥ ఉష్ణశీతగుణోత్కర్షాత్తత్రవీర్యంద్విధాస్మృతమ్ ।

తా॥ పైజెప్పిన ద్రవ్యములయందు ఉష్ణగుణాధిక్యమువలన ఉష్ణవీర్యము, శీతగుణాధిక్యమువలన శీతవీర్యము, అని ద్వివిధమైనవీర్యములు చెప్పబడియున్నవి. ఉత్తరత్ర చెప్పబడు గురుత్వాది 20 ది-గుణములలో నంతర్గతమైయుండు ఉష్ణశీతగుణాధిక్యముచేతనే వీర్యముజనించునని సర్వాయుర్వేదములయందు ప్రసిద్ధముగ చెప్పబడియున్నది. కాబట్టి, ఉష్ణము, శీతము, అను నీరెండుగుణములే వీర్యమునకు ముఖ్యకారణము. ద్రవ్యములయందు నానావిధగుణములుగలిగియుండినను ప్రపంచము అగ్నిసోమస్వరూపముగలదియగుటచే వానియందలివీర్యము (అనగా శక్తి) మాత్రము ద్వివిధంబుగనే యుండును.

ద్రవ్యవిపాక త్రైవిధ్యము.

శ్లో॥ త్రిధావిపాకోద్రవ్యస్య స్వాద్వమ్లకటుకాత్మకః ॥ 17.

తా॥ పైజెప్పిన ద్రవ్యములయందు మధురవిపాకము, ఆమ్లవిపాకము, కటువిపాకము, అని త్రివిధవిపాకములు గలిగియుండును. అట్లగుటచేతనే ద్రవ్యములలో కొన్నిటికి మధురవిపాకము, కొన్నిటికిఆమ్లవిపాకము, మఱికొన్నిటికి కటువిపాకము గలిగియున్నవి. వానిలో మధురలవణద్రవ్యములకు మధురవిపాకము, ఆమ్లద్రవ్యములకు ఆమ్లవిపాకము, తిక్తకటుకషాయద్రవ్యములకు కటువిపాకముగలిగియుండును. కావున నావిపాకమును కార్యముచే నూహించుకొనవలయును.

"జాఠరేణాగ్నినాయోగాద్యదుదేతిరసాంతరమ్ । రసానాంపరిణామాంతేసవిపాక ఇతిస్మృతః ॥"

అను ప్రమాణమునుబట్టి సర్వద్రవ్యములకు జీర్ణాంతమునందుగలుగునట్టియు కార్యముచే నూహింపదగినదియు, జాఠరాగ్నిసంయోగముచే రసములకుగలుగునట్టియునగు యితర రూపావస్థయే విపాకమనబడును.

"రసోవిపాకేద్రవ్యాణాం విపాకఃకర్మనిష్ఠయా । వీర్యంయావదధీవాసాన్నిపాతాచ్చోపలభ్యతే ॥"

అనిభట్టారకచరకమునికూడా విపాకలక్షణమును పైజెప్పినప్రకారమే చెప్పియున్నాడు. ద్రవ్యమునందలి రసము మధురాదిభేదములచే 6 విధంబులుగనుండినను విపాకము మాత్రము పైజెప్పినప్రకారము త్రివిధంబుగనేయుండును.

ద్రవ్య గుణములు.

శ్లో॥ గురుమందహిమస్నిగ్ధ శ్లక్ష్ణసాంద్రమృదుస్థిరాః ।
గుణాస్ససూక్ష్మవిశదావింశతిస్సవిపర్యయాః ॥ 18.

తా॥ పైజెప్పిన ద్రవ్యములయందుండు గురుత్వ, మాంద్య, హిమ, స్నిగ్ధ, శ్లక్ష్ణ, సాంద్ర, మృదుత్వ, స్థిర, సూక్ష్మ, విశదములను యీ 10 గుణములు గుర్వాదులకు విపరీతగుణములతోజేరి 20 దిగ-నగును. అదియెట్లనగా:— గురుత్వమునకు లఘుత్వము విపరీతము, మాంద్యమునకు తీక్ష్ణమువిపరీతము, హిమమునకు ఉష్ణమువిపరీతము, స్నిగ్ధమునకు రూక్షమువిపరీతము, శ్లక్ష్ణమునకు ఖరమువిపరీతము, సాంద్రమునకు ద్రవమువిపరీతము, మృదువునకు కాఠిన్యమువిపరీతము, స్థిరమునకు సరమువిపరీతము, సూక్ష్మమునకు స్థూలమువిపరీతము, విశదమునకు పిచ్ఛిలమువిపరీతము, అని గుర్వాదు

లకు విపరీతగుణములను తెలియవలయును. ఇటుల ప్రతిద్రవ్యమునకు విపరీతగుణముల తోడ 20 గుణములుగలిగియుండును.

రోగారోగ్య కారణము.

శ్లో॥ కాలార్థకర్మణాంయోగా హీనమిథ్యాతిమాత్రకాః ।
సమ్యగ్యోగశ్చవిజ్ఞేయో రోగారోగ్యైకకారణమ్ ॥ 19.

తా॥ కాలము (అనగా శీతోష్ణవర్షలక్షణములతో గూడియుండు త్రివిధమైన కాలము.) అర్థము (అనగా పంచమహాభూతగుణములగు రూపరసగంధశబ్దస్పర్శములు) కర్మ (అనగా శరీరవాఙ్మనస్సులయొక్క క్రియారూపమైన కార్యము,) అనియర్థము. కాలము, అర్థము, కర్మ అను నీమూటిలో ప్రతిదానికిగలుగునట్టి హీన, మిథ్య, అతిమాత్రయోగములు రోగమునకు ముఖ్యకారణము. అటులనే, కాలము, అర్థము, కర్మ అనువానియొక్క సమ్యగ్యోగము ఆరోగ్యమునకుముఖ్యకారణము. పూర్వోక్తకాలము అర్థము, కర్మ అనువానియొక్క హీనయోగ, మిథ్యాయోగ, అతిమాత్రయోగ, సమ్యగ్యోగవివరణంబెట్లనగా:— స్వస్వరూపము లేకుండుట (అనగాస్వల్పముగ శీతము ఉష్ణము, వర్షముగలిగియుండుట,) కాలముయొక్క హీనయోగము. స్వరూపమునకంటె వ్యతిరిక్తంబగుట (అనగా శీతకాలమునందత్యుష్ణము, ఉష్ణకాలమునందతిశీతము వర్షాకాలమునందు వర్షము లేకుండుట) కాలముయొక్క మిథ్యాయోగము, స్వరూపాధిక్యము (అనగా అతిశైత్యము, అత్యుష్ణము, అతివర్షము) కాలముయొక్క అతిమాత్రయోగము ఇంద్రియములకు స్వస్వవిషయములయందు స్వల్పమైనసంబంధముగలిగియుండుట అర్థములయొక్క హీనయోగము. ఇంద్రియములకు యిష్టము లేనిపదార్థసంబంధము అర్థములయొక్క మిథ్యాయోగము, ఇంద్రియములకు విషయములయొక్క అధికసంబంధము అర్థములయొక్క అతిమాత్రయోగము, శరీరాదులకు క్రియలయందు స్వల్పమైన ప్రవృత్తికలిగియుండుట కర్మయొక్క హీనయోగము. మలాదులనడ్డగించుట, తృప్తిగ భుజించకుండుట, మిక్కుటముగమాట్లాడుట, రాగద్వేషాదులుగలుగుట కర్మయొక్క మిథ్యాయోగము. శరీరాదులకు కర్మలయందధికప్రవృత్తికలుగుట కర్మయొక్క అతియోగము అని తెలియవలయును. ఇవియన్నియు రోగములకు ముఖ్యకారణము. కాలము తనప్రమాణము నతిక్రమించక స్వస్వరూపమునందుండుట కాలముయొక్క సమ్యగ్యోగము. ఇంద్రియములకు స్వస్వవిషయములయందు ప్రమాణము నతిక్రమించని సంబంధము అర్థములయొక్క సమ్యగ్యోగము శరీర, వాక్, మనస్సులు, తమ క్రియలయందు ప్రమాణము నతిక్రమించక సమముగవర్తించుచుండుట కర్మ

యొక్క సమ్యగ్యోగము అని తెలియవలయును. ఇవియన్నియు శరీరారోగ్యమునకు ముఖ్యకారణము.

రోగారోగ్య స్వరూపము.

శ్లో॥ రోగస్తుదోషవైషమ్యందోషసామ్యమరోగతా ।

తా॥ వాతాదిదోషములలో 1-కి గాని, 2-కి గాని, లేక 3-కి గాని స్వప్రమాణమునకంటెవృద్ధి, లేక క్షయముగలిగిన రోగముసంభవించును. వాతాదిదోషములు హెచ్చుతక్కువలు లేకుండా సమముగవర్తించుచుండిన ఆరోగ్యముగలుగును.

రోగద్వైవిధ్యము.

శ్లో॥ నిజాగంతువిభాగేనతత్రరోగాద్విధాస్మృతాః ॥ 20.

తా॥ పైజెప్పిన రోగారోగ్యములలో రోగము నిజము, ఆగంతుకము, అని ద్వివిధంబుగనుండును.

"నిజాస్త్రిదోషోత్థాబాహ్యహేతుజాస్త్వాగంతవః"

అనగా వాతాదిదోషప్రకోపములవలనజనించినది నిజరోగమనియు, తదితరబాహ్యకారణములవలన జనించినది ఆగంతుకరోగమనియు, బఱంగును. నిజరోగమునందు వాతాదిదోషములు తొలుతవైషమ్యమునుజెంది తదనంతరము శరీరమునందు వేదనను గలుగజేసును. ఆగంతుకరోగములు జనించినపిదప వాతాదిదోషములుప్రకోపించి వేదనను గలుగజేసును. కాబట్టినిజాగంతుకరోగభేదములను వైలక్షణములచే తెలిసికొనవలయును.

"సాధ్యాసాధ్యఇతివ్యాధిర్ద్విధాతౌచపునర్ద్విధా।సుసాధ్యఃకృచ్ఛ్రసాధ్యశ్చ యాప్యోయశ్చానుపక్రమః॥"

అనెడి అష్టాంగసంగ్రహవచనప్రకారము రోగము సాధ్యము, అసాధ్యము అని 2 విధములు. వానిలో సాధ్యమనునది సుఖసాధ్యము, కృచ్ఛ్రసాధ్యము అని 2 విధములు. అసాధ్యమనునది యాప్యము, వర్జనీయము అని 2 విధములు.

రోగాధిష్ఠానద్వైవిధ్యము.

శ్లో॥ తేషాంకాయమనోభేదాదధిష్ఠానమపిద్విధా ।

తా॥ పైజెప్పిన నిజాగంతుకరోగములకు శరీరము, మనస్సు అని స్థానములు ద్వివిధంబు. వానిలో జ్వర, రక్తపిత్త, కాసాదులకు శరీరముస్థానము. మద, మూర్ఛ, సన్యాస, గ్రహ, భూత, ఉన్మాద, అపస్మార, రాగద్వేషాదులకు మనస్సుస్థానము.

మనోదోషములు.

శ్లో॥ రజస్తమశ్చమనసోద్వౌచదోషా ఉదాహృతౌ ॥ 21.

తా॥ రజస్సు, తమస్సు అను నీ 2 ను మనోరోగములకు కారణమైనదోషము లని చెప్పబడినవి. వాతాదులకు లక్షణములు చెప్పియుండునటుల రజస్తమస్సులకు లక్షణములు యీతంత్రమునందు చెప్పబడియుండలేదనిసూచించుటకై "ఉదాహృతౌ" అనుశబ్దము ప్రయోగించబడినది. రజస్సుప్రధానమైనదగుటచే తొలుత చెప్పబడినది. వాతాదులుకూడా మనస్సు నాశ్రయించి వికారమునుగలుగజేయుటచే నవియును మనోరోగమునకుకారణమని తెలియపరచుటకై "ద్వౌచ" అనుచకారము ప్రయోగించబడినది.

రోగపరీక్షాక్రమము.

శ్లో॥ దర్శనస్పర్శనప్రశ్నైః పరీక్షేతచరోగిణమ్ ।

తా॥ దర్శనము (అనగా కాసము, మేహము యీమొదలగురోగములయందు శరీరపీతశుక్లవర్ణములు, శరీరాకారము, వ్యాధిప్రమాణము, ఛాయ, మలమూత్రములు, వాంతియీమొదలగువానిని చూచుట), స్పర్శనము (అనగా జ్వరము, గుల్మము, విద్రధి యీమొదలగురోగములయందును, శీతము, ఉష్ణము, స్తబ్ధము, స్పందము అనువానియందును హస్తశరీరములను తాకిచూచుట), ప్రశ్న (అనగా శూల, అరుచి, ఛర్ది, మనస్సుయొక్క మంచిచెడ్డస్థితులు, మృదుక్రూరకోష్ఠములు, స్వప్నము, జన్మనక్షత్రము, రోగోత్పత్తినక్షత్రదినములు, శరీరసుఖము, దుఃఖము, పదార్థములయందు ప్రీతిద్వేషములు యీమొదలగువానినడుగుట), వీనిచేరోగిని పరీక్షించవలయును.

రోగవిశేషజ్ఞానోపాయము.

శ్లో॥ రోగంనిదానప్రాగ్రూపలక్షణోపశయాప్తిభిః ॥ 22.

తా॥ నిదానము, పూర్వరూపము, లక్షణము, ఉపశయము, ఆప్తి, అను 5 ఉపాయములచే రోగమును పరీక్షించవలయును. నిదానము అనగా ఆదికారణము. అది ఆసన్నము, విప్రకృష్టము అని ద్వివిధంబు. వానిలో మొదటిదియగు ఆసన్నమే ఆసన్నము, అత్యాసన్నము అనిద్వివిధంబుగనుండును. మఱియురూక్ష, లఘుశీతాది ద్రవ్యోపయోగము ఆసన్నమనబడును. ఏవస్తువుయొక్క ఉపయోగమువలన వాతాది దోషములు ఉత్తరక్షణమునందే ప్రకోపించి రోగమును గలుగజేసునో అట్టివస్తువుయొక్క ఉపయోగము అత్యాసన్నమనబడును. ఏవస్తువును తొలుతనుపయోగించినది మొదలుకొని జ్వరాదిరోగములు, మేహకుష్ఠాదిరోగములు గలిగియుండునో అట్టి

వస్తువుయొక్క వుపయోగము విప్రకృష్టమనబడును. ఫలానివస్తువు ఫలానిరోగమునకు కారణమని శాస్త్రములయందుచెప్పబడియున్నది ; కాబట్టి జనించియుండురోగము ఫలానివస్తువుయొక్క భక్షణముచేతనే జనించియుండవచ్చునని శాస్త్రముచే తెలిసికొనవలయును. రోగముజనించుటకుముందు వాతాదిదోషములు సంకలితంబులై సూక్ష్మంబులై స్పష్టముగ తెల్లియకుండుటయే పూర్వరూపమనబడును. వాతాదిసకలదోషములు ప్రకోపించి రోగముస్పష్టముగ గనుపించుచుండుటయే లక్షణమనబడును. సుఖకరమైన యాహారాద్యుపయోగము ఉపశయమనబడును. మఱియునివ్విధమైన యాహారమువలన శరీరమునందు పీడగలిగినది. ఇవ్విధమైన యాహారమువలన శరీరమునందు పీడగలుగలేదు, కాబట్టి జనించియుండురోగము ఫలానిదని ఉపశయమువలన తెలిసికొనవలయును. ఈప్రకారముగా దుష్టంబై యిటువంటి స్థానమునందుండు ఫలానిదోషమువలన నిట్టిరోగముజనించినదని తెలిసికొనుట ఆప్తియనబడును.

దేశద్వైవిధ్యము.

శ్లో॥ భూమిదేహప్రభేదేన దేశమాహురిహద్విధా ।

తా॥ ఈయాయుర్వేదమునందు భూమి, దేహము అను ద్వివిధమైన దేశమును ఆచార్యులువచించెదరు. శిరము, హస్తముమొదలగు శరీరప్రదేశము ప్రసిద్ధంబగుటచే నిచట చెప్పకవిరమించెను.

భూమిదేశత్రైవిధ్యము.

శ్లో॥ జాంగలంవాతభూయిష్ఠమనూపంతుకఫోల్బణమ్ ॥ 23.
సాధారణంసమమలంత్రిధాభూదేశమాదిశేత్ ।

తా॥ భూప్రదేశము జాంగలము, అనూపము, సాధారణము అని త్రివిధంబు. వానిలోస్వల్పోదకముగలిగి వృక్షపర్వతాదులతోగూడియుండునది జాంగలదేశమన బడును. ఇది వాతాధిక్యముకలది. అట్లగుటచే నాదేశమునందు జనించిన పురుష, మృగ, పక్షి, ఓషధులుమొదలగునవి వాతాధిక్యముగలవైయుండును. అధికమైనవుదక వృక్షములతోగూడి వాతము, ఎండ లేకుండెడిప్రదేశము అనూపదేశమనబడును. ఇది కఫాధిక్యముకలది. దానంజేసి దీనియందుజనించిన ఓషధులుమొదలగునవి కఫాధిక్యముగలవై స్నిగ్ధములుగనుండును. పైచెప్పినద్వివిధమైనజాంగల, అనూపదేశలక్షణములతో గూడియుండుప్రదేశము సాధారణదేశమనబడును. దీనియందు వాతాదిదోషములు సమముగనుండును.

ఔషధోపయోగకాల స్వరూపము.

శ్లో॥ క్షణాదిర్వ్యాధ్యవస్థాచ కాలోభేషజయోగకృత్ ॥ 24.

తా॥ ఔషధోపయోగమైనకాలము క్షణాదిస్వరూపము, వ్యాధ్యవస్థాస్వరూపముగలదియని ద్వివిధంబుగనుండును. క్షణాది అను ఆదిశబ్దమువలన లవ, త్రుటి, ముహూర్త, యామ, అహోరాత్ర, పక్షమాస, ఋతు, అయన సంవత్సరములను గ్రహించికొనవలయును. వానిలో:—

„ పూర్వాహ్ణేవమనందేయం మధ్యాహ్నేతువిరేచనమ్ । మధ్యాహ్నే కించిదావృత్తే వస్తిందద్యాద్విచక్షణః ॥ ”

అనగా, పూర్వాహ్ణమునందు వమనమును, మధ్యాహ్నమునందు విరేచనమును, మధ్యాహ్నమొకింతమారినపిదప వస్తికర్మను జేయించవలయునవెడికాలము క్షణాది కాలమనబడును.

„ లంఘనంస్వేదనంకాలే యవాగూస్తిక్తకారసః। మలానాంపాచనానిస్యుః యథావస్థంక్రమేణవా । జ్వరపేయాఃకషాయాశ్చసర్పిః క్షీరంవిరేచనమ్। త్ర్యహంవాషడహం వింద్యాద్వీక్ష్యదోషబలాబలమ్ । మృదుర్జ్వరో లఘుర్దేహ శ్చలితాశ్చమలాయదా । అచిరజ్వరితస్యాపిభేషజం యోజయేత్తదా ॥ ”

అనగా, యుక్తకాలమునందు లంఘనము, స్వేదకర్మ, యవాగూపానము, చేదానగు యొక్కరసపానము ఇవి యథాక్రమముగ సామరోగావస్థకు తగినటుల, వాతాదిమలములను పచనముజేసును. మఱియు దోషబలాబలమునననుసరించి 3 లేక 6 దినములు జ్వరమునందు పానముచేయతగిన కషాయఘృత క్షీరవిరేచనముల నొసంగవలయును. జ్వరముమృదువుగ, దేహములఘువుగ, మలములు స్వస్థానములోనుండి చలించినవిగ నుండునపుడు నూతనజ్వరితునికికూడా ఔషధము నివ్వవలయును. ఇటులరోగముల యొక్క సామ, నిరామ, మృదు, మధ్య, తీక్ష్ణాద్యవస్థలకుతగిన యౌషధమునొసంగ వలయునవెడి కాలము వ్యాధ్యవస్థాకాలమనబడును.

ఔషధ ద్వైవిధ్యము.

శ్లో॥ శోధనంశమనంచేతి సమాసాదౌషధంద్విధా ।

తా॥ ఔషధము సంగ్రహముగా శోధనము, శమనము, అనిద్వివిధంబు. ఔషధములు భేదభేదాద్యనేకభేదములుగలదియైనను అవియన్నియు నీ 2 విధములలో

నౌషధములలో నంతర్గతంబగుటచే నౌషధము 2 విధములని జెప్పబడినది. ప్రకోపించినవాతాదిదోషములను వెలిపుచ్చి రోగమునుశమింపజేసెడి యౌషధము శోధనౌషధమని పలుంగును; ప్రకోపించినవాతాదిదోషములను స్వస్థానమునందే శమింపజేసి వానికి సమత్వమునుగలుగజేసెడి యౌషధము శమనౌషధమని పలుంగును.

ఔషధ విషయము.

శ్లో॥ శరీరజానాందోషాణాం క్రమేణపరమౌషధమ్ ॥ 25.
వస్తిర్విరేకోవమనం తథాతైలంఘృతంమధు ।

తా॥ శరీరమునందు జనించిన వాతాదిదోషములకు యథాక్రమముగ వస్తికర్మ విరేచనము, వమనము, తైలము, ఘృతము, తేనె అనునవి ముఖ్యౌషధములు. వానిలో వస్తికర్మ, విరేచనము, వమనము, అనునీ 3 ను శోధనౌషధములు. తైలము, ఘృతము, తేనె అను నీ 3 ను శమనౌషధములు. ఇటుల శోధన, శమనౌషధములను జెప్పుటవలన వాతమునకు వస్తికర్మ (అనగా గుదమునందుపయోగించబడు స్నేహకషాయాదులు) పరమౌషధము. పిత్తమునందువిరేచనము (అనగా ముఖమువలన పానముచేసి గుదద్వారమువలన లోననుండు దోషములను వెలిపుచ్చుట) పరమౌషధము. కఫమునకు వమనము (అనగా ముఖమువలన పానముచేసి ముఖమువలననే లోననుండుదోషములను వెలిపుచ్చుట) పరమౌషధము అని తెలియవలయును. మఱియు వాతమునకు తైలము, పిత్తమునకుఘృతము, కఫమునకు తేనె ప్రధానౌషధంబులు.

మనోదోషౌషధము.

శ్లో॥ ధీధైర్యాత్మాదివిజ్ఞానం మనోదోషౌషధంపరమ్ ॥ 26.

తా॥ హితాహితములను విభజించునట్టిబుద్ధి, దృఢచిత్తము, యోగాభ్యాసాదులచే పరమాత్మస్వరూపమునెఱుంగుట, ఇవి మనోదోషములగు రజస్తమోగుణములకు పరమౌషధంబులు.

పాద-చతుష్టయ స్వరూపము.

శ్లో॥ భిషగ్ద్రవ్యాణ్యుపస్థాతా రోగీపాదచతుష్టయమ్ ।
చికిత్సితస్యనిర్దిష్టం ప్రత్యేకంతచ్చతుర్గుణమ్ ॥ 27.

తా॥ రోగోపశమన రూపమయిన చికిత్సకు భిషక్కు (అనగా వైద్యుడు) ద్రవ్యములు (అనగా ఔషధములు) ఉపస్థాత (అనగా పరిచారకుడు) రోగి (అనగా రోగపీడితుడు) అను 4 ను పాదములుగలవని పెద్దలువచించెదరు.—

" యోక్తా ప్రయోక్తాశాస్తాచ ప్రధానోభిషగత్రతు । యద్వైద్యేవి గుణేపాదా గుణవంతోప్యనర్థకాః । సపాదహీనానప్యర్థాన్ గుణవాన్యశ్చయాపయేత్ । చికిత్సాయాస్తమేవాతః ప్రధానంకారణంవిదుః ॥ "
అనగా చికిత్సయందు వైద్యుడు ప్రధానముగనుండుటవలన నీ సూత్రమునందు తొలుత వైద్యుడు నిరూపించబడెను. పైజెప్పిన 4 పాదములలో ప్రతిదానికి 4 గేసి-గుణముల చొప్పున 16 గుణములు చికిత్సకుగలిగియుండునని భావము.

వైద్య గుణము.

శ్లో॥ దక్షస్తీర్థాత్తశాస్త్రార్థో దృష్టకర్మాశుచిర్భిషక్ ।

తా॥ వైద్యుడు క్రియలయందు సమర్థుడుగను, ఆయుర్వేదశాస్త్రము నెఱింగిన యుపాధ్యాయునివద్ద బాగుగనాయుర్వేదశాస్త్రార్థములను నెఱింగినవాడుగను, విశేషముగ చికిత్సానుభవముగలవాడుగను, కాయ, వాక్, మనస్సులయందు శుచిగలవాడుగను, ధర్మార్జనమునందిచ్ఛచే ధనమునందువిశేషముగ నిచ్ఛలేనివాడుగ నుండవలయును.

ఔషధ గుణము.

శ్లో॥ బహుకల్పంబహుగుణం సంపన్నంయోగ్యమౌషధమ్ ॥ 28.

తా॥ ఔషధము స్వరసము, క్వాథము, చూర్ణము యీమొదలగు ననేక కల్పములుగలదిగను, గురుత్వము, మాంద్యము మొదలగు ననేకగుణములుగలదిగను, ప్రశస్తమైనభూదేశములయందు జనించినదిగను, శేక పాకసంస్కారములతోగూడినదిగను, వ్యాధి, దేశ, కాల, దోష, దూష్య, దేహ, వయో, బలాద్యనుగుణముగ నుపయోగించ తగినదిగనుండును.

పరిచారకుని గుణము.

శ్లో॥ అనురక్తశ్శుచిర్దక్షో బుద్ధిమాన్ పరిచారకః ।

తా॥ పరిచారకుడు రోగియందు దృఢమైనభక్తి, కాయ, వాక్, మనోవ్యాపారములయందు దోషము లేకుండుట, సర్వకార్యములయందు సామర్థ్యము, సుబుద్ధి గలవాడై యుండవలయును.

రోగి గుణము.

శ్లో॥ ఆఢ్యోరోగీభిషగ్వశ్యో జ్ఞాపకస్సత్వవానపి ॥ 29

తా॥ రోగిధనవంతుడును, వైద్యుడుజెప్పుప్రకారము నడచువాడును, రోగ, ఆహార, విహారాదులయొక్క గుణాగుణములను, నిదానాదులను వైద్యునికి చక్కగ బోధించతగినవాడును, ధైర్యవంతుడునునై యుండవలయును.

సుఖసాధ్యరోగ లక్షణము.

శ్లో॥ సర్వౌషధక్షమేదేహేయూనః పుంసోజితాత్మనః ।
అమర్మగోల్పహేత్వగ్ర రూపరూపోనుపద్రవః ॥ 30.
అతుల్యదూష్యదేశర్తు ప్రకృతిఃపాదసంపది ।
గ్రహేష్వనుగుణేష్వేక దోషమార్గోనవస్సుఖః ॥ 31.

తా॥ తీక్ష్ణమృదుమధ్యస్వభావంబును, నానావిధదేశజనితంబును, శమనశోధన రూపంబును, విపక్వారాదిస్వరూపంబునుగల సర్వౌషధములను సహించతగిన మంచి యౌవనవంతుడు, చాపల్యరహితుడునగు పురుషునియొక్క శరీరమునందు జనించినట్టియు శిరస్సు, హృదయము, వస్తిమొదలగు మర్మస్థానములయందు వ్యాపించినట్టియు, స్వల్పమైన నిదాన, పూర్వరూప, లక్షణములతోగూడినట్టియు:—
" వ్యాధేరుపరియోవ్యాధి ర్భవత్యుత్తరకాలజః । ఉపక్రమవిఘాతీచ సహ్యుపద్రవఉచ్యతే ॥ "
అనువచనప్రకారము తొలుతజనించిన రోగమునకు చికిత్సా ప్రతిబంధకమును గలుగజేయునట్టి మఱియొకరోగము ఉత్తరకాలమునందు జనించుటయు ఉపద్రవమనబడును కావునట్టి యుపద్రవము లేనట్టియు, అతుల్యమైన (అనగా సమానముకాని) మేదో మజ్జాదిదూష్యములు, అతుల్యమైన అనూపాదిదేశములు, అతుల్యమైన హేమంతశిశిరాది ఋతువులు, అతుల్యమైన వాతాదిప్రకృతులు గలిగినట్టియు, వైద్యుడు మొదలగు పాద చతుష్టయముతోగూడినట్టియు, వాతాదిదోషములు, శాఖాదిమార్గములు అనువానిలో నొకటినే ఆశ్రయించియుండునట్టియు, నవీనమైనదియు, నగువ్యాధి సూర్యాదిగ్రహములు అనుకూలముగనుండునపుడు సుఖసాధ్యంబు. స్త్రీలశరీరము మిగులమృదువుగనుండుటవలన వారు తీక్ష్ణ, మృదు, మధ్యస్వభావంబును, నానావిధదేశజనితంబును, శమన శోధనరూపంబును, విపక్వారాది స్వరూపంబునుగల సర్వౌషధములను సహించనేరరు గనుకను, చపలబుద్ధి, భయపడునట్టి స్వభావముగలవారుగనుకను వారిశరీరమునందు జనించురోగములన్నియు కష్టసాధ్యంబులుగనగును. దానంజేసి స్త్రీశరీరచికిత్సానివారణార్థమై యీశ్లోకమునందు " పుంసః " అనుపదము ప్రయోగించబడినది. ఇక అతుల్యదూష్య, అతుల్యదేశ, అతుల్యఋతు, అతుల్యప్రకృతులవలన జనించురోగవివరం

చెప్పినగా:— శీతస్వరూపముగల కఫముచే దూషించబడిన ఉష్ణస్వభావముగల రక్తముచే జనించినరోగము అతుల్యదూష్యరోగమనబడును—అనూపదేశమునందు పిత్తప్రకోపమువలన జనించినరోగము అతుల్యదేశరోగమనబడును. శరత్కాలమునందు కఫప్రకోపమువలన జనించినరోగము అతుల్యఋతురోగమనబడును. పిత్తప్రకృతిగల మనుజునికి, శ్లేష్మప్రకోపమువలన జనించినరోగము అతుల్యప్రకృతిరోగమనబడును. విషమక్రియ మహాక్రియగలపిత్త, వాతజనితప్రమేహములవలనే విషమక్రియగల అతుల్యదూష్యదేశఋతు ప్రకృతులుగల రోగము కృచ్ఛ్రసాధ్యముగనగుచున్నది, కాబట్టి మూలశ్లోకమునందు సుఖసాధ్యమని చెప్పియుండుట అసంగతమని కొందరికి శంకగలుగును. అయితే సమానవిషమ మహాక్రియలు ప్రమేహరోగ ప్రభావములవలన శ్లేష్మపిత్తవాతజనిత ప్రమేహములయొక్క సాధ్య, యాప్య, వర్జనీయములకు హేతువగుచున్నదేకాని అతుల్యదూష్యదేశఋతు ప్రకృతులుగల రోగమునందు హేతువుకానేరదు ; గనుక అతుల్యదూష్యదేశఋతు ప్రకృతిగలరోగము సాధ్యమని జెప్పియుండుట యుక్తంబేను. మఱియును కొన్నివ్యాధులయందు తుల్య, దూష్యదేశఋతు, ప్రకృతులుకూడా సుఖసాధ్యమునందు హేతువులుగనుండును.

‘‘ జ్వరేతుల్యర్తుదోషత్వం ప్రమేహేతుల్యదూష్యతా । రక్తగుల్మేపురాణత్వం సుఖసాధ్యత్వహేతవః ॥ ’’

జ్వరమునందు సమానమైనఋతు దోషములును, ప్రమేహమునందు సమానమైనదూష్యమును, రక్తగుల్మమునందు పురాణత్వమును సుఖసాధ్యహేతువని గ్రంథాంతరమునందు జెప్పబడియున్నది. సుఖసాధ్యమనగా:—

‘‘ సుఖసాధ్యస్సుఖోపాయః కాలేనాల్పేనసాధ్యతే ’’

అనుప్రమాణముచొప్పున సుఖోపాయమువలన స్వల్పమైనకాలముచే సాధింపతగిన రోగమనియర్థము.

కష్టసాధ్యరోగ లక్షణము.

శ్లో॥ శస్త్రాదిసాధనఃకృచ్ఛ్రసంకరేచతతోగదః ।

తా॥ శస్త్రము, క్షారకర్మ, అగ్నికర్మ, విషలేపనము యీమొదలగువానిచే చికిత్సింపతగినరోగంబులును, సాధ్యాసాధ్యలక్షణములతో గూడియుండు రోగంబులును, వయోవంతుడైనను చపలముతోగూడియుండువానికి జనించిన రోగంబును, చాపల్యరహితుడై వయోవంతుడుగనుండువానికి మర్మస్థానము నాశ్రయించి జనించిన రోగంబును, సర్వౌషధములను సహించతగినదేహవంతుడైన వానికి వృద్ధాప్యమునందు

జనించిన రోగంబును, వయోవంతుడైనను సర్వౌషధములను సహించనేరని శరీరము గలవానికిజనించినరోగంబును కష్టసాధ్యంబు. కష్టసాధ్యమనగా:—

‘‘ కృచ్ఛ్రైరుపాయైఃకృచ్ఛ్రస్తుమహద్భిశ్చచిరేణచ ’’

అనువచనప్రకారము కష్టతరంబును, మహత్తయిన సాధనములవలన చిరకాలముమీద సాధ్యంబునునగు రోగమనియర్థము.

యాప్యరోగ లక్షణము.

శేషత్వాదాయుషోయాప్యః పథ్యాభ్యాసాద్విపర్యయే ॥ 32.

తా॥ దీర్ఘమైన జీవితకాలముగలవానికి అసాధ్యలక్షణములతో గూడియుండు రోగ జనించినయెడల నది హితాహార విహారమువలన యాప్యముగనగును.

‘‘ దత్వాల్పంసుఖమల్పేన హేతునానప్రత్తాయతే । యాతినాశేషంరోగకర్మజోనియతాయుషః । ప్రపతన్నివవిష్కంభైః ధార్యస్తత్రాతురోహితైః ॥’’

యాప్యరోగము చికిత్సాకాలమునందు స్వల్పముగ శమించి మరల స్వల్పమైన హేతువుచేతనే ప్రకోపమును జెందును. మఱియు నారోగికి ఆయువు దీర్ఘముగనుండుటవలన కర్మజనితమైయారోగము నిశ్శేషముగ శమించక ప్రాణములను హరింపంజేయక పీడను గలుగజేయుచుండును ; కాబట్టి అట్టియాప్యరోగములయందు పలుమారు హితాహార విహారాది సేవను చేయుచుండవలయును.

వర్జనీయరోగ లక్షణము.

శ్లో॥ అనుపక్రమఏవస్యాత్ స్థితోత్యంతవిపర్యయే ।
ఔత్సుక్యమోహారతికృద్దృష్టరిష్టోఽక్షనాశనః ॥ 33.

తా॥ మజ్జశుక్రము మొదలగు ధాతువులను, మర్మసంధులనాశ్రయించి యెవ్విధ చికిత్సకు లోబడక శీఘ్రచిత్తనాశము, ఏకార్యమునందిచ్ఛలేకుండుట యీమొదలగు లక్షణములతోడను, వ్యక్తమైన మరణచిహ్నములతోడనుగూడి చక్షురాదీంద్రియ కార్యములను నశింపజేసిన రోగమును వర్జించవలయును.

‘‘ వ్యాధింపురాపక్షీణమారభేత తతఃక్రియామ్ । స్వార్థవిద్యాయశోహానిమన్యథాధ్రువిఘ్నయాత్ ॥’’

అను అష్టాంగసంగ్రహవచనప్రకారము వైద్యుడుతొలుత సాధ్యాసాధ్యములను బాగుగబరీక్షించి చికిత్సనారంభించవలయును. అటుకాదేని వైద్యునికిధనము, విద్య, యశస్సు, ఇవినశించును.

వర్జ్యరోగి లక్షణము.

శ్లో॥ త్యజేదార్తం భిషగ్భూపైః ద్విష్టం తేషాం ద్విషం ద్విషమ్ ।
హీనోపకరణం వ్యగ్రమవిధేయం గతాయుషమ్ ॥ 34.
చండం శోకాతురం భీరుం కృతఘ్నం వైద్యమానినమ్ ।

తా॥ రాజ, వైద్యద్వేషములుగలవాడు, రాజు, వైద్యులు వీరిచేద్వేషింపబడిన వాడు, చికిత్సాసామగ్రిలేనివాడు, అనేకకార్యములయందాసక్తిగలవాడు, వైద్యుని కవిధేయుడు, అల్పాయువుగలవాడు, మిగులకోపవంతుడు, సాహసపరుడు, ఎల్లప్పుడు దుఃఖించుస్వభావము, భయపడుస్వభావముగలవాడు, పరోపకారమును మరచువాడు, తాను వైద్యుడుకాకుండునపుడు వైద్యునివలెనటించి ఔషధసేవనము నుపేక్షించు వాడునగురోగికి జనించినరోగము సుఖసాధ్యంబైనను వానిని వైద్యుడు వర్జించ వలయును.

అధ్యాయ సంగ్రహము.

శ్లో॥ తంత్రస్యాస్యపరంచాతో వక్ష్యతేధ్యాయసంగ్రహః ॥ 35.

తా॥ ఇక నీతంత్రమునందలి యధ్యాయసంగ్రహమును సుఖావబోధనార్థమై వివరించెదము.

సూత్రస్థానాధ్యాయ సంగ్రహము.

శ్లో॥ ఆయుష్కామదినర్తీహారోగానుత్పాదనద్రవాః । అన్నజ్ఞా
నాన్నసంరక్షా మాత్రాద్రవ్యరసాశ్రయాః ॥ 36. దోషా
దిజ్ఞానతద్భేద తచ్చికిత్సాద్వ్యుపక్రమః । శోధ్యాదిస్నేహన
స్వేద రేకాస్థాపననావనమ్ ॥ 37. ధూమగండూషదృక్సేక
తృప్తియంత్రకశస్త్రకమ్ । సిరావిధిశ్శల్యవిధి శ్శస్త్రక్షారాగ్ని
కర్మకాః ॥ 38. సూత్రస్థానమిమేధ్యాయాః త్రింశచ్ఛారీర
ముచ్యతే ।

తా॥ సూత్రస్థానమునందు:— ఆయుష్కామీయము, దినచర్య, ఋతుచర్య, రోగానుత్పాదనీయము, ద్రవద్రవ్యవిజ్ఞానీయము, అన్నస్వరూపవిజ్ఞానీయము, అన్న సంరక్షణీయము, మాత్రాశితీయము, ద్రవ్యాదివిజ్ఞానీయము, రసభేదీయము, దోషాది జ్ఞానీయము, దోషభేదీయము, దోషోపక్రమణీయము, ద్వివిధోపక్రమణీయము, శోధ నాది గణసంగ్రహణీయము, స్నేహవిధి, స్వేదవిధి, వమనవిరేచనవిధి, వస్తివిధి, నస్య విధి, ధూమవిధి, గండూషవిధి, ఆశ్చ్యోతనాంజనవిధి, తర్పణపుటపాకవిధి, యంత్ర విధి, శస్త్రవిధి, సిరావ్యధవిధి, శల్యాహరణవిధి, శస్త్రకర్మవిధి, క్షారాగ్నికర్మవిధి, అని 30 యధ్యాయములు గలిగియుండును. "సూచ్యతేఅనేన సకలస్తంత్రార్థః" అను వ్యుత్పత్తిప్రకారము యీతంత్రమునందలి సకలార్థములను సూచించుటంజేసి యిది సూత్రస్థానమని పఱంగెను. ఈ సూత్రస్థానము సకలతంత్రములకు శిరముగనుండును. ఇక శారీరస్థానాధ్యాయసంగ్రహమును వివరించెదము.

శారీరస్థానాధ్యాయ సంగ్రహము.

శ్లో॥ గర్భావక్రాంతితద్వ్యాపదంగమర్మ విభాగికమ్ ॥ 39.
వికృతిర్దూతజం షష్ఠం ।

తా॥ శారీరస్థానమునందు:— గర్భావక్రాంతిశారీరము, గర్భవ్యాపచ్ఛారీరము, అంగవిభాగశారీరము, మర్మవిభాగశారీరము, వికృతివిజ్ఞానశారీరము, దూతవిజ్ఞానీయ శారీరము, అను 6 అధ్యాయములు గలిగియుండును.

నిదానస్థానాధ్యాయ సంగ్రహము.

శ్లో॥ నిదానంసార్వరోగికమ్ ।
జ్వరాసృక్కాసశ్వాసయక్ష్మాదిమదాత్యయార్శోతిసారిణామ్ ॥ 40.
మూత్రాఘాతప్రమేహాణాం విద్రధ్యాద్యుదరస్యచ ।
పాండుకుష్ఠానిలార్తానాం వాతాస్రస్యచషోడశ ॥ 41.

తా॥ నిదానస్థానమునందు—సర్వరోగనిదానము, జ్వరనిదానము, రక్తపిత్త కాసనిదానము, శ్వాసహిక్కానిదానము, రాజయక్ష్మాదినిదానము, మదాత్యయాది నిదానము, అర్శోనిదానము, అతిసారగ్రహణీదోషనిదానము, మూత్రాఘాతనిదానము, ప్రమేహనిదానము, విద్రధివృద్ధిగుల్మనిదానము, ఉదరనిదానము, పాండుశోఫవిసర్ప నిదానము, కుష్ఠశ్విత్రక్రిమినిదానము, వాతవ్యాధినిదానము, వాతశోణితనిదానము, అను 16 అధ్యాయములు గలిగియుండును.

చికిత్సాస్థానాధ్యాయ సంగ్రహము.

శ్లో॥ చికిత్సితం జ్వరే రక్తే కాసే శ్వాసే చ యక్ష్మణి ।
వమౌ మదాత్యయేఽర్శస్సు విశి ద్వౌ ద్వౌ చ మూత్రితే ॥ 42.
విద్రధౌ గుల్మజఠర పాండుశోఫవిసర్పిషు ।
కుష్ఠశ్విత్రానిలవ్యాధి వాతాస్రేషు చికిత్సితమ్ ॥ 43.
ద్వావింశతిరిమేధ్యాయాః కల్పసిద్ధిరతఃపరమ్ ।

తా॥ చికిత్సాస్థానమునందు --- జ్వరచికిత్స, రక్తపిత్తచికిత్స, కాసచికిత్స, శ్వాసహిక్కాచికిత్స, రాజయక్ష్మచికిత్స, ఛర్దిహృద్రోగతృష్ణాచికిత్స, మదాత్యయచికిత్స, అర్శోరోగచికిత్స, అతిసారరోగచికిత్స, గ్రహణీరోగచికిత్స, మూత్రాఘాతచికిత్స, ప్రమేహచికిత్స, విద్రధివృద్ధిరోగచికిత్స, గుల్మరోగచికిత్స, ఉదరరోగచికిత్స, పాండురోగచికిత్స, శ్వయథురోగచికిత్స, విసర్పిరోగచికిత్స, కుష్ఠరోగచికిత్స, శ్విత్రకృమిరోగచికిత్స, వాతవ్యాధిచికిత్స, వాతశోణితచికిత్స, అను 22 అధ్యాయములు గలిగియుండును. ఇక కల్పస్థానాధ్యాయ సంగ్రహమును వివరించెదము.

కల్పస్థానాధ్యాయ సంగ్రహము.

శ్లో॥ కల్పోవమిర్విరేకస్య తత్సిద్ధిర్వస్తికల్పనా ॥ 44.
సిద్ధిర్వస్త్యాపదాం షష్ఠో ద్రవ్యకల్పోఽతఉత్తరమ్ ।

తా॥ కల్పసిద్ధిస్థానమునందు:— వమనకల్పము, విరేచనకల్పము, వమనవిరేచనవ్యాపత్సిద్ధికల్పము, వస్తికల్పము, వస్తివ్యాపత్సిద్ధికల్పము, భేషజకల్పము, అను 6 యధ్యాయములుగలిగియుండును. ఇక ఉత్తరతంత్రమును వివరించెదము.

ఉత్తరతంత్రస్థానాధ్యాయ సంగ్రహము.

శ్లో॥ బాలోపచారే తద్వ్యాధౌ తద్గ్రహే ద్వౌ చ భూతగే ॥ 45.
ఉన్మాదే చ స్మృతిభ్రంశే ద్వౌ ద్వౌ వర్త్మసు సన్ధిషు ।
దృక్తమోలింగనాశేషు త్రయో ద్వౌ ద్వౌ చ సర్వగే ॥ 46.
కర్ణనాసాముఖశిరో వ్రణే భగ్నే భగందరే ।
గ్రంథ్యాదౌ క్షుద్రరోగేషు గుహ్యరోగే పృథగ్ద్వయమ్ ॥ 47.
విషే భుజంగే కీటేషు మూషకేషు రసాయనే ।
చత్వారింశోఽనపత్యానా మధ్యాయో బీజపోషణః ॥ 48.

తా॥ ఉత్తరతంత్రమునందు:— బాలోపచరణీయము, బాలామయప్రతిషేధము, బాలగ్రహప్రతిషేధము, భూతవిజ్ఞానీయము, భూతప్రతిషేధము, ఉన్మాదప్రతిషేధము, అపస్మారప్రతిషేధము, వర్త్మరోగవిజ్ఞానీయము, వర్త్మరోగప్రతిషేధము, సంధిసితరోగవిజ్ఞానీయము, సంధిసితాసితప్రతిషేధము, దృష్టిరోగవిజ్ఞానీయము, తిమిరప్రతిషేధము, లింగనాశప్రతిషేధము, సర్వాక్షిరోగవిజ్ఞానీయము, సర్వాక్షిరోగప్రతిషేధము, కర్ణరోగవిజ్ఞానీయము, కర్ణరోగప్రతిషేధము, నాసారోగవిజ్ఞానీయము, నాసారోగప్రతిషేధము, ముఖరోగవిజ్ఞానీయము, ముఖరోగప్రతిషేధము, శిరోరోగవిజ్ఞానీయము, శిరోరోగప్రతిషేధము, వ్రణవిజ్ఞానీయము, సద్యోవ్రణప్రతిషేధము, భంగప్రతిషేధము, భగందరప్రతిషేధము, గ్రంథ్యర్బుదశ్లీపదాదివిజ్ఞానీయము, గ్రంథ్యాదిప్రతిషేధము, క్షుద్రరోగవిజ్ఞానీయము, క్షుద్రరోగప్రతిషేధము, గుహ్యరోగవిజ్ఞానీయము, గుహ్యరోగప్రతిషేధము, విషప్రతిషేధము, సర్పవిషప్రతిషేధము, కీటలూతాదిప్రతిషేధము, మూషికాళర్క-విషప్రతిషేధము, రసాయనీయము, వాజీకరణీయము, అను 40-ది అధ్యాయములు గలిగియుండును.

శ్లో॥ ఇత్యధ్యాయశతంవింశం షడ్భిస్స్థానైరుదీరితమ్ ॥ 48$\frac{1}{2}$.

తా॥ ఈప్రకారము 120-ది అధ్యాయములు. సూత్రము, శారీరము, నిదానము, చికిత్స, కల్పసిద్ధి, ఉత్తరము, అను 6 స్థానములయందు వివరింపబడియున్నయవి.

ప్రథమాధ్యాయము ముగిసెను.

శ్రీ రస్తు.

ద్వితీయాధ్యాయము.

ఈ తంత్రమునందు ఆయువును పరిపాలనముచేయుట ముఖ్యధర్మము; కావుననట్టి ఆయుఃపరిపాలనము స్వస్థవృత్తము, ఆతురవృత్తము అని ద్వివిధంబుగనుండును. వానిలో స్వస్థవృత్తము మంగళకరంబును, స్వల్పముగ జెప్పవలసినదియును, రోగులకు ఉపయోగకారియునై యుండుటంజేసి తొలుత స్వస్థవృత్తమే జెప్పబడుచున్నది.

దినచర్యాధ్యాయ ప్రారంభము.

సూ॥ అథాతో దినచర్యాధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః ।
ఇతిహస్మాహురాత్రేయాదయోమహర్షయః ॥

తా॥ ఈ సూత్రమునందలి "అథ" అనుశబ్దము మంగళవాచకము - అట్లగుటచేనాచార్యుడు ప్రతియధ్యాయారంభమునందు మంగళార్థమై "అథ" అనుశబ్దమును ప్రయోగించుచున్నాడు. ఆయుష్కామీయాధ్యాయ నిరూపణానంతరము "ఆచారాదాయుర్లభ్యతే" అనెడి ఆచార్యవచనప్రకారము ఆచారము, ఆయువునకు ముఖ్యసాధనంబగుటవలన నాయుష్కాములచే ప్రతిదినము నాచరించవలసిన ఇహపరలోకహితకరాహారవిహారములను నిరూపించునట్టి దినచర్యాధ్యాయమును వివరించెదను. మఱియు నీయధ్యాయమునందు రాత్రిచర్యకూడా జెప్పబడియున్నది. ఐనను దినమే ప్రధానంబగుటవలన నిది దినచర్యాధ్యాయమని పలుంగెను.

ప్రాతఃకాలోత్థానము.

శ్లో॥ బ్రాహ్మేముహూర్తఉత్తిష్ఠేత్ స్వస్థోరక్షార్థమాయుషః ।

తా॥ "సమదోషస్సమాగ్నిశ్చ సమధాతుమలక్రియః । ప్రసన్నాత్మేంద్రియమనాస్స్వస్థఇత్యభిధీయతే ॥"

అనువచనప్రకారము సమమైన వాతాదిదోషములు జాఠరాగ్ని ధాతువులు మలములు క్రియలుగలవాడును, నిర్మలమైన ఇంద్రియములు మనస్సుగలవాడునునగు స్వస్థపురుషుడు (అనగా నీరోగియైన పురుషుడు) ఆయుఃపరిపాలనార్థము బ్రాహ్మముహూర్తమునందు (అనగా బ్రహ్మజ్ఞానాధ్యయనాదులకు యోగ్యమైన రాత్రియొక్క కడపటి యామమునందలి రెండుగడియల కాలమునందు) నిదురలోనుండి మేల్కొనవలయును. అటుల మేలుకొనువానికి రోగము, అలక్ష్మిగలుగకుండును; వాతాదిధాతువులకు సమత్వముగలుగునిమిత్తము రోగి బ్రాహ్మముహూర్తమునందుకూడా నిద్రించవలయునని "స్వస్థః" అనుశబ్దమువలన నూహ్యంబగుచున్నది.

దంతధావన విధి.

శ్లో॥ శరీరచింతాంనిర్వర్త్య కృతశౌచవిధిస్తతః ॥ 1.
అర్కన్యగ్రోధఖదిర కరంజకకుభాదికమ్ ।
ప్రాతర్భుక్త్వాచమృద్వగ్రం కషాయకటుతిక్తకమ్ ॥ 2.
భక్షయేద్దంత * ధవనందంత మాంసాన్యబాధయన్ ।

తా॥ శరీరముయొక్క చింతను:—
(అనగా "బ్రాహ్మేముహూర్తఉత్తిష్ఠే జ్జీర్ణాజీర్ణంనిరూపయన్" అనెడి సంగ్రహవచనముచొప్పున పూర్వరాత్రియందుభుజించిన యన్నాదులయొక్క జీర్ణాజీర్ణమును) బాగుగదెలిసికొని మూత్రపురీషములను విసర్జించి ప్రక్షాళనముజేసికొని
"అజగ్ధమనుపక్లిష్టం షడష్టవ్యాదశాంగుళమ్ । ప్రదేశినీముఖసమం మృదుస్యాద్దంతధావనమ్ ॥"
అనెడి సుశ్రుతవచనప్రకారము మృదువైనకొనలుగలవిగ, వగరు, కారము, చేదుగల రసములతోగూడినవిగ నుండుజిల్లేడు, మఱ్ఱి, చండ్ర, కానుగు, మద్ది, జాజి, వాడగన్నేరు యీ మొదలగువాని దంతకాష్ఠములను బాగుగనమిలి దంతమాంసములకు పీడగలుగకుండా దంతధావనముజేసికొనవలయును. "అర్కన్యగ్రోధఖదిర" అనిచెప్పినందుచేతనే దంతకాష్ఠములు కషాయాదిరసయుక్తంబులుగనుండునని యేర్పడుచుండినను
"ఫలిన్యగ్రసమస్థౌల్యం ప్రగుణం ద్వాదశాంగుళమ్ । పిష్టాతవృతే శ్లక్ష్ణాగ్రం మృద్వగ్రంథసుభూమిజమ్ ॥"
దంతకాష్ఠములు ప్రేంకణపుకొనలతో సమానమైన స్థౌల్యముగలవిగ, ఉత్కృష్టమైన

* పవనం ఇతి పాఠాంతరం.

గుణముగలవిగ, పన్నెండంగుళములనిడుపుగలవిగ, శాస్త్రమునందు జెప్పబడిన వృక్షములలోనుండి విరచబడినవిగ, ఋజువు, గ్రంథులు లేనివిగ, ప్రశస్తమైన భూమిలో జనించినవిగనుండవలయునని సంగ్రహాది గ్రంథములయందు జెప్పబడియుండు లక్షణములు కూడా దంతకాష్ఠములకు గలిగియుండవలయునని తెలియజేయునిమిత్తమే మరల "కషాయకటుతిక్తకం" అనియాతంత్రకారుడు జెప్పియున్నాడు.

"ప్రాగుదఙ్ముఖమాసీనో నిస్స్వనోమౌనవానపి । లిఖేదనుసుఖంజిహ్వాం జిహ్వానిర్లేఖనేనచ ।. తథాస్యమలవైరస్యం కండూజిహ్వాస్యదంతజాః । రుచివైశద్యలఘుతాభవంతినభవంతిచ ॥"

తూర్పు, లేక ఉత్తరముఖముగ కూర్చుండి మౌనమునుధరించి నిశ్శబ్దముగదంతధావనముజేసికొని నాలుకనుగీచునట్టి సాధనముచేపీడగలుగకుండా నాలుకనుగీచికొనవలయును; నాలుకనుగీచుటచే నాలుకయందలి మలము, విరసత్వము, నాలుక, నోరు, దంతములు వీనియందు దురదగలుగకుండును; రుచి, నైర్మల్యము, లఘుత్వముగలుగును, అని అష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పబడియున్నది.

దంతధావనానర్హులు.

శ్లో॥ నాద్యాదజీర్ణవమథు శ్వాసకాసజ్వరార్దితీ ॥ 3.
తృష్ణాస్యపాకహృన్నేత్ర శిరఃకర్ణామయీచతత్ ।

తా॥ అజీర్ణము, వాంతి, శ్వాసము, కాసము, జ్వరము, అర్దితవాతము, దప్పి, ముఖపాకముగలవారును; హృదయము, ఱొమ్ము, నేత్రములు, శిరము, కర్ణములు వీనియందురోగముగలవారును; దంతకాష్ఠములచే దంతధావనముజేసికొనంజనదు.

సౌవీరాంజనసేవ.

శ్లో॥ సౌవీరమంజనంనిత్యం హితమక్ష్ణోస్తతోభజేత్ ॥ 4.

తా॥ దంతధావనానంతరము నేత్రహితకరమైన సౌవీరాంజనమును ప్రత్యహము నేత్రములయందు అంజనము వేసికొనవలయును.:—

"లోచనేతేనభవతి సుస్నిగ్ధఘనపక్ష్మణీ । వ్యక్తత్రివర్ణేవిమలే మనోజ్ఞే సూక్ష్మదర్శనే ॥"

సౌవీరాంజనసేవనచే నేత్రములుస్నిగ్ధముగ, ఘనమైనరెప్పలుగలవిగ, స్పష్టమైన 3 వర్ణములుగలవిగ, నిర్మలముగ, సూక్ష్మవస్తువులను జూడతగిన సామర్థ్యముగలవిగనగునని, అష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పబడియున్నది.

రసాంజనసేవ.

శ్లో॥ చక్షుస్తేజోమయంతస్య విశేషాచ్ఛ్లేష్మణోభయమ్ ।
యోజయేత్సప్తరాత్రేస్మాత్ స్రావణార్థేరసాంజనమ్ । 5.

తా॥ నేత్రములు తేజోబాహుళ్యముగలవియగుటచే వానికివిశేషముగ కఫముచే నుపద్రవముగలుగును; కాబట్టి నేత్రములయందు నీరుకారుటకై 7 దినములకొక పర్యాయము దర్వీక్వాథసముద్భవమను పేరుగల రసాంజనమును నేత్రములయందు అంజనము వేసికొనవలయును.:—

"భుక్తవంతంశిరస్స్నాతం శ్రాంతంఛర్దనవాహనైః । రాత్రౌజాగరితం చాపినాంజయేజ్జ్వరితంతథా ॥"

భుజించినవాడు, శిరస్స్నానముచేసినవాడు, శ్రమనుజెందినవాడు, వమనవిరేచనములు చేయించికొనినవాడు, రాత్రులయందు జాగరణముచేసినవాడు, జ్వరితుడు వీరలు అంజనమును వేసికొనంజనదని అష్టాంగసంగ్రహమునందు చెప్పబడియున్నది.

నస్యాది సేవనవిధి.

శ్లో॥ తతోనావనగండూష ధూమతాంబూలభాగ్భవేత్ ।

తా॥ అంజనసేవనానంతరమునస్యము, గండూషము, ధూమపానము, తాంబూలచర్వణము యీ మొదలగువానిని చేయవలయును. నస్యాదిగుణవిధానములు ఉత్తరత్ర జెప్పబడుటచే నిచటచెప్పక విరమించబడినవి.:—

"ఘనోన్నతప్రసన్నత్వక్స్కంధగ్రీవాస్యవక్షసః । సుగంధవదనస్నిగ్ధ నిస్స్వనావిమలేంద్రియాః । నిర్వలీపలితవ్యంగా భవేయుర్నస్యశీలినః । ఓష్ఠస్ఫుటనపారుష్య ముఖశోషద్విజామయాః। నస్యుస్స్వరోపఘాతాశ్చ స్నేహగండూషధారణాత్ । ధమన్యోప్యూర్ధ్వజత్రూత్థా నస్యుర్వాతకఫామయాః । అంజనోత్థైశ్శిలంనస్యైః కబలైర్గ్లానిరోచకమ్ । ధూమానకఫోత్క్లిష్టం త్రయోర్ధ్వవాతకఫంజయేత్ । గంధమాల్యానంపుష్య మలక్ష్మీశమనంప్రసాదనమ్ । రుచివైశద్యసౌగంధ్య మిచ్ఛన్వక్త్రేణధారయేత్ । జాతీలవంగకర్పూర కక్కోలకటుకైస్సహ । తాంబూలీనాంకిసలయం హృద్యపూగఫలాన్వితమ్ । పథ్యంసుప్తోత్థితేభుక్తే శ్రాంతే

వాంతేచభూనవే । త్రిపత్రమేకపూగంచ సచూర్ణఖదిరంచతత్ ॥ ”

నస్యకర్మ చేయించుకొనువారు దార్ఢ్యము, ఉన్నతము, ప్రసన్నత్వముగలత్వక్కు, భుజ శిరస్సులు, కంఠము, ముఖము, ఆధిక్యముగలవారుగను సుగంధమైనముఖముగలవారుగను గంభీరమైనస్వరముగలవారుగను, నిర్మలమైన యింద్రియములుగలవారుగను, వలీపలితములు, వ్యంగము లేనివారుగనగుదురు. స్నేహగండూషధారణము వలన పెదవులయందు పగుళ్ళు, ముఖశోష, దంతరోగములు, స్వరభంగము, మెడకొంకులకు పైభాగమున జనించువాతకఫరోగములు సంభవించకుండును. గంధము, పుష్పములు మొదలగు వానిని ధరించుటవలన శుక్రవృద్ధిగలుగును. అలక్ష్మినశించును. కాంతిగలుగును. రుచి, నైర్మల్యము, సుగంధము వీని నిచ్ఛయించుపురుషుడు జాజికాయ, లవంగములు, పచ్చకర్పూరము, తక్కోలము, తక్కోలపువ్వులు వీనితోడ మనోహరమైనవక్కలతోగూడియుండు లేతతమలపాకులను నోటియందుధరించవలయును. నిదురలోనుండి లేచినవాడు, భుజించినవాడు, శ్రమనుజెందినవాడు, వమనముజేసికొనినవాడు వీరలకు సున్నము, కాచు వీనితోగూడియుండు తమలపాకులు 3-డు, వక్క 1-టి హితకరము. అని అష్టాంగ సంగ్రహమునందు నావనగండూషాదులగుణము జెప్పబడియున్నది. తాంబూలమునకు విశదత్వము, అరుచిహరత్వము, యీమొదలగుగుణములు ప్రసిద్ధంబులుగ నేయున్నవి.

తాంబూల నిషేధము.

శ్లో॥ తాంబూలంక్షతపిత్తాస్ర రూక్షోత్కుపితచక్షుషామ్ ॥ 6.
విషమూర్ఛామదార్తానా మపథ్యంశోషిణామపి ।

తా॥ గాయము, పిత్తరక్తము, రూక్ష, నేత్రరోగము, విషము, మూర్ఛ, మదము, రాజయక్ష్మ అను నీరోగములుగలవారు తాంబూలచర్వణమును చేయంజనదు.

అభ్యంగ విధి.

శ్లో॥ అభ్యంగమాచరేన్నిత్యం సజరాశ్రమవాతహా ॥ 7.
దృష్టిప్రసాదపుష్ట్యాయు స్స్వప్నసుత్వక్త్వదార్ఢ్యకృత్ ।

తా॥ ప్రతిదినము అభ్యంజనముజేసికొనవలయును. ఇటుల జెప్పుటవలన 1, 2, లేక 3 దినములకొకపర్యాయమైనను తప్పక అభ్యంజనము చేసికొనవలయునని యూహ్యంబగుచున్నది. ఆప్రకారముజేసికొనబడిన అభ్యంజనము ముసలితనము, శ్రమ, వాతము వీనిని వారింపజేసి నేత్రములకు నైర్మల్యము, శరీరపుష్టి, ఆయుర్వృద్ధి చర్మమునందుకాంతి, శరీరపటుత్వము, యీమొదలగువానిని గలుగజేయును.

“స్పర్శనేఽభ్యధికోవాయుః స్పర్శనంచత్వగాశ్రితమ్ త్వచశ్చపరమోభ్యంగః యస్మాత్తంశీలయేదతః ॥ ”

స్పర్శనేంద్రియమునందు వాతమధికముగనుండును. ఆ స్పర్శనేంద్రియము త్వక్కునాశ్రయించియుండును. అట్టిత్వక్కునకు అభ్యంగము మిగుల హితకరము; కాబట్టి అభ్యంగమును పలుమారు ఆచరించుచుండవలయునని అష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పబడియున్నది.

శ్లో॥ శిరశ్శ్రవణపాదేషుతం విశేషేణశీలయేత్ ॥ 8.

తా॥ శిరము, కర్ణములు, అరికాళ్ళు, వీనియందు విశేషముగ అభ్యంజనము జేసికొనవలయును.

“సుకేశ్యశ్శిలితోమూర్ధ్ని కపాలేంద్రియతర్పణః । హనుమన్యాశిరః కర్ణ శూలఘ్నంకర్ణపూరణమ్ । పాదాభ్యంగోపితత్స్థైర్య నిద్రాదృష్టి ప్రసాదకృత్ । పాదసుప్తిశ్రమస్తంభ సంకోచస్ఫుటనప్రణుత్ ॥ ”

శిరోభ్యంగము కేశవృద్ధిని, కపాలము, ఇంద్రియములు వీనికి తృప్తికలుగజేయును. తైలముచే కర్ణపూరణము, కటుమన్య, పెడతలపెద్దనరము, శిరము, కర్ణములు వీనియందు గలుగుశూలలను వారింపజేయును. పాదాభ్యంగము పాదములకు దృఢత్వము, నిద్ర, దృష్టికి నైర్మల్యము వీనినిగలుగజేయును. పాదమునందు సుప్తి, శ్రమ, స్తంభము, సంకోచము, పగుళ్ళు, వీనినిపోగొట్టును అని అష్టాంగసంగ్రహమునందు శిరశ్శ్రవణపాదాభ్యంగగుణము చెప్పబడియున్నది.

అభ్యంగ నిషేధము.

శ్లో॥ వర్జ్యోభ్యంగఃకఫగ్రస్తకృతసంశుద్ధ్యజీర్ణిభిః ।

తా॥ కఫరోగి, విరేచనాదులచే శుద్ధినిజేసికొనినవాడు, అజీర్ణముగలవాడు వీరు అభ్యంజనమును వర్జించవలయును.

వ్యాయామ గుణము.

శ్లో॥ లాఘవంకర్మసామర్థ్యం దీప్తోగ్నిర్మేదసఃక్షయః ॥ 9.
విభక్తఘనగాత్రత్వం వ్యాయామాదుపజాయతే ।

తా॥ లఘుత్వము, క్రియలయందు సామర్థ్యము, అగ్నిదీపనము, మేదోక్షయము, శరీరమునందుదార్ఢ్యము అను నీ 5 గుణములు వ్యాయామమువలనగలుగును.

"శరీరాయాసజననం కర్మవ్యాయామఉచ్యతే"

శరీరమునకు శ్రమముగలుగజేయునట్టి కార్యము వ్యాయామమనబడునని అష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పబడియున్నది.

వ్యాయామ నిషేధము.

శ్లో॥ వాతపిత్తామయీబాలో వృద్ధోఽజీర్ణీచతంత్యజేత్ ॥ 10.

తా॥ వాతపిత్తరోగములుగలవారు, 16 సంవత్సరములవయస్సుకులోబడిన బాలురు, 70 సంవత్సరములవయస్సుకు పైబడినవృద్ధులు, అజీర్ణరోగముగలవారు వీరు వ్యాయామమును వర్జించవలయును.

వ్యాయామ - సేవనా క్రమము.

శ్లో॥ అర్ధశక్త్యానిషేవ్యస్తు బలిభిస్స్నిగ్ధభోజిభిః ।

తా॥ బలవంతులు స్నిగ్ధమైనయాహారమును భుజించువారునైన పురుషులు అర్ధశక్తిగా వ్యాయామమును సేవించవలయును. (అనగా శరీరమునందు శ్రమగలుగుటకు ముందే వ్యాయామమును వర్జించవలయునని భావము.)

"లలాటదేశేనాసాయాం గాత్రసంధిషుకక్షయోః । స్వేదస్సంజాయతేయేన బలార్ధంతంవినిర్దిశేత్ ॥"

అనెడి సంగ్రహవచనముచొప్పున లలాటమును, నాసికను, శరీరసంధులు, చంకలు వీని యందు స్వేదముగలిగిన అర్ధబలమని తెలిసికొనవలయును.

వ్యాయామ కాలము.

శ్లో॥ శీతకాలేవసంతేచ మందమేవతతోఽన్యదా ॥ 11.

తా॥ హేమంతము, శిశిరము, వసంతము, అను నీ ఋతువులయందు వ్యాయామము చేయవలయును. తక్కిన ఋతువులయందతి స్వల్పముగ వ్యాయామము చేయవలయును.

వ్యాయామానంతర కర్తవ్యము.

శ్లో॥ తంకృత్వానుసుఖందేహం మర్దయేచ్చసమంతతః ।

తా॥ వ్యాయామానంతరము శరీరమునందు పీడగలుగకుండునటుల శరీరమునందంతట బాగుగ మర్దించికొనవలయును.

వ్యాయామాధిక్య జనితరోగములు.

శ్లో॥ తృష్ణాక్షయఃప్రతమకో రక్తపిత్తంశ్రమఃక్లమః ॥ 12.
అతివ్యాయామతఃకాసో జ్వరశ్ఛర్దిశ్చజాయతే ।

తా॥ దప్పి, క్షయము, ప్రతమకము, రక్తపిత్తము, శ్రమ, క్లమము, కాసము, జ్వరము, వాంతి అను నీరోగములు అతివ్యాయామమువలన జనించును.

వ్యాయామాద్యాధిక్య నిషేధము.

శ్లో॥ వ్యాయామజాగరాధ్వస్త్రీ హాస్యభాష్యాదిసాహసమ్ ॥ 13.
గజంసింహఇవాకర్షన్ భజన్నతివినశ్యతి ।

తా॥ వ్యాయామము, జాగరణము, సంచారము, స్త్రీసంగమము, హాస్యము, సంభాషణ, వీని నధికముగచేయుమనుజుడు "గొప్పశరీరముగల ఏనుగునీడ్చునట్టి సింహమువలెనే" నశించును.

ఉద్వర్తన గుణము.

శ్లో॥ ఉద్వర్తనంకఫహరం మేదసఃప్రవిలాపనమ్ ॥ 14.
స్థిరీకరణమంగానాం త్వక్ప్రసాదకరంపరమ్ ।

తా॥ ఉద్వర్తనము (అనగా నలుగుపెట్టికొనుట) కఫము, మేదస్సు, వీనిని హరింపజేసును. అవయవములయందు పటుత్వమును, చర్మమునందధికకాంతిని గలుగజేసును.

స్నాన గుణము.

శ్లో॥ దీపనంవృష్యమాయుష్యం స్నానమూర్జాబలప్రదమ్ ॥ 15.
కండూమలశ్రమస్వేద తంద్రాతృడ్దాహపాప్మజిత్ ।

తా॥ స్నానమువలన అగ్నిదీపనము, శుక్రవృద్ధి, ఆయువు, ఉత్సాహము, బలముగలుగును. దురద, శరీరమునందలిమురికి, శ్రమ, స్వేదము, తంద్ర, దప్పి, తాపము, పాపము హరించును. స్నానముజాఠరాగ్నిలోనుండి రోమకూపములద్వారముగా వెలివడుచుండు జ్వాలను అడ్డగించి, దానిని మరలలోనసేజేర్చి అగ్నిదీపనమును గలుగజేసును. స్నానమువలన త్వక్కునాశ్రయించియుండు భ్రాజకమనుపిత్తము లోనప్రవేశించి ఉష్ణమునువృద్ధిజేసును. అట్లగుటచేతనే స్నానము దీపనకారియని వాలాదిత్యుడు వచింపుచున్నాడు.

"యత్కించిన్మధురంస్నిగ్ధం బృంహణంబలవర్ధనమ్ । మనసోహర్షణం యచ్చ తత్సర్వంవృష్యముచ్యతే ॥"

అను వచనప్రకారము వృష్యమనుపదమునకు సంతోషకరమని యర్థము.

ఉష్ణోదకస్నాన గుణము.

శ్లో॥ ఉష్ణాంబునాధఃకాయస్య పరిషేకోబలావహః ॥ 16.
తేనైవచోత్తమాంగస్య బలహృత్కేశచక్షుషామ్ ।

తా॥ ఉష్ణోదకముచే కంఠస్నానముజేసిన శరీరమునకు బలముగలుగును. శిరస్స్నానముజేసిన వెంట్రుకలు, నేత్రములు అను నీ 2 కి దౌర్బల్యముగలుగును.

స్నాన నిషేధము.

శ్లో॥ స్నానమర్దితనేత్రాస్య కర్ణరోగాతిసారిషు ॥ 17.
ఆధ్మానపీనసాజీర్ణ భుక్తవత్సుచగర్హితమ్ ।

తా॥ అర్దితవాతము, నేత్రములు, ముఖము, కర్ణములు వీనియందురోగము, అతిసారము, ఆధ్మానము, పీనసము, అజీర్ణము అనునీరోగములుగలవారును, భోజనము జేసినవారును స్నానము జేయంజనదు.

భోజనాది విధి.

శ్లో॥ జీర్ణేహితంమితంచాద్యా న్నవేగానీరయేద్బలాత్ ॥ 18.
నవేగితోఽన్యకార్యస్స్యాన్నాజిత్వాసాధ్యమామయమ్ ।

తా॥ తొలుతభుజించిన యాహారము జీర్ణమైనపిదప హితముగనుండు నన్నమును మితముగభుజించవలయును. మలమూత్రములను బలాత్కారముగ విసర్జనము చేయంజనదు. మలమూత్రములు వచ్చునపుడు వానిని విసర్జించకనే వేరు కార్యమును చేయంజనదు; అటులనే సుఖసాధ్యమైనరోగమును చికిత్సింపక నుపేక్షించి వేరుకార్యమును చేయంజనదు.

ధర్మప్రాధాన్యము.

శ్లో॥ సుఖార్థాస్సర్వభూతానాం మతాస్సర్వాః ప్రవృత్తయః ॥ 19.
సుఖంచనవినాధర్మా త్తస్మాద్ధర్మపరోభవేత్ ।

తా॥ సర్వభూతములయొక్క సమస్తమైన కృత్యములకు సుఖమే ప్రధానమైన ప్రయోజనమని చెప్పబడియున్నది. అట్టిసుఖమునకు ధర్మమునకంటె వేరుసాధనము లేదు. కాబట్టి ధర్మమునే ప్రధానముగ మనుజుడాచరించవలయును.

మిత్ర - సంపాదనాది విధి.

శ్లో॥ భక్త్యాకల్యాణమిత్రాణి సేవేతేతరదూరగః ॥ 20.

తా॥ ఎల్లపుడు మంచినడతగల్గు స్నేహితుని కపటరహితుడై సంపాదించుకొనవలయును. చెడుస్నేహితులను దూరముగ వర్జించవలయును. చెడుస్నేహితులయొక్క సంసర్గముకూడా ఇహపరలోకములయందు చెరుపుగలుగజేసునని తెలియపరచుటకై "దూరగః" అనుపదము ప్రయోగించబడినది.

హింసాది వర్జనము.

శ్లో॥ హింసాస్తేయాన్యథాకామం పైశున్యంపరుషానృతే ।
సంభిన్నాలాపవ్యాపాద మభిధ్యాదృగ్విపర్యయమ్ ॥ 21.
పాపంకర్మేతిదశధాకాయ వాఙ్మనసైస్త్యజేత్ ।

తా॥ జీవహింస, స్తేయము (అనగా చౌర్యము) అన్యథాకామము, (అనగా గురుదారగమనాదినిషిద్ధకామ సేవ,) పైశున్యము, క్రూరవచనము, అసత్యవచనము, సందర్భములేనివచనము, జీవద్రోహచింత, ఇతరులయొక్క మేలును మంచిగుణములు మొదలగువానిని సహించకుండుట, శాస్త్రములయందు విరుద్ధజ్ఞానము (అనగా నాస్తికత్వాదులు,) అను నీ 10-ది యును పాపకృత్యంబులు. వానిలో జీవహింసమొదలగునవి 3-ను కాయికపాపకృత్యములు, పరస్పరద్వేషమును గలుగజేయునట్టి కలహము మొదలగునవి 4-ను వాచికపాపకృత్యములు. జీవద్రోహచింతమొదలగునవి 3-ను మానసికపాపకృత్యములు. ఈ 10 విధములైన పాపకృత్యములను కాయము, వాక్కు, మనస్సు వీనిచే వర్జించవలయును.

ఉపకారవిధి.

శ్లో॥ అవృత్తివ్యాధిశోకార్తా ననువర్తేతశక్తితః ॥ 22.

తా॥ జీవనోపాయములేనివారిని, వ్యాధి దుఃఖము వీనిచేపీడించబడినవారిని, శక్త్యనుసారముగ నుపచరించవలయును.

సమదర్శన విధి.

శ్లో॥ ఆత్మవత్సతతంపశ్యే దపికీటపిపీలికమ్ ।

తా॥ పురుగులు, చీమలు మొదలగు అల్పజంతువులనుకూడా తనవలెనే యెల్లపుడు భావించవలయును.

దేవాద్యర్చన విధి.

శ్లో॥ అర్చయేద్దేవగోవిప్ర వృద్ధవైద్యనృపాతిథీన్ ॥ 23.

తా॥ దేవతలు, గోవులు, బ్రాహ్మణులు, జ్ఞానము శీలము, తపస్సు, వయస్సు, వీనిచేవృద్ధులు, వైద్యులు, రాజులు, అతిథులు యీమొదలగువారిని శక్త్యనుసారముగా పూజించవలయును.

యాచక - పరాభవ నిషేధము.

శ్లో॥ విముఖాన్నార్థినఃకుర్యా న్నావమన్యేతనాక్షిపేత్ ।

తా॥ యాచకుల నసంతుష్టులుగజేయంజనదు. (అనగా శక్త్యనుసారముగా వారికి సహాయము చేయవలయునని భావము.) అవమానించంజనదు. క్రూరమైన వచనములను జెప్పంజనదు. (అనగా దూషించకూడదని తాత్పర్యము.)

ఉపకార ప్రాధాన్యము.

శ్లో॥ ఉపకారప్రధానస్స్యా దపకారపరేప్యరౌ ॥ 24.

తా॥ అపకారమునుచేయునట్టి శత్రువులకుకూడా ఉపకారమునే ముఖ్యముగా చేయవలయును.

సమచిత్తత్వము.

శ్లో॥ సంపద్విపత్స్వేకమనాః హేతావీర్ష్యేత్ఫలేనతు ।

తా॥ సంపత్తు, ఆపద వీనియందు సమమైన చిత్తముగలవాడైయుండవలయును. (అనగా సంపత్తుగలిగినపుడు అధికసంతోషమును దుఃఖముగలిగినపుడు అతిదుఃఖమును జెందకూడదని భావము.) అయితే సంపత్తుకుకారణమైన యితరులయొక్క గుణములను గురించిమాత్రము అసూయపడందగునేకాని సంపత్తునుజూచిమాత్రము అసూయపడంజనదు.

సంభాషణ విధి.

శ్లో॥ కాలేహితంమితంబ్రూయా దవిసంవాదిపేశలమ్ ॥ 25.

తా॥ యుక్తమైనకాలమునందు హితముగను, మితముగను, సత్యముగను, మనోహరముగనుండు వార్తను జెప్పవలయును.

వర్తన ప్రకారము.

శ్లో॥ పూర్వాభిభాషీసుముఖ స్సుశీలఃకరుణామృదుః ।
నైకస్సుఖీనసర్వత్ర విస్రబ్ధోనచశంకితః ॥ 26.

తా॥ మనుజుడు తొలుత మాటలాడుస్వభావము, ప్రసన్నమైన ముఖము, మంచిప్రకృతి, దయాళుత్వముగలవాడై యుండవలయును. తానొకడే సుఖమునను భవింపంజనదు. సమస్తమైనవారిని నమ్మంజనదు.

" మాయాచారేమాయయావర్తితవ్యం "

కపటముగలవారియందు తానును కపటముతో ప్రవర్తించవలయునని వ్యాసుడుకూడా జెప్పియున్నాడు. సమస్తమైనవారిని సందేహింపంజనదు.

నటించవలసిన విధి.

శ్లో॥ నకంచిదాత్మనశ్శత్రుం నాత్మానంకశ్యచిద్రిపుమ్ ।
ప్రకాశయేన్నావమానం నచనిస్స్నేహతాంప్రభోః ॥ 27.

తా॥ ఒకడు తనకుశత్రువని, తానొకనికిశత్రువనివెలిపుచ్చంజనదు. అట్లునే తనకు సంభవించినయవమానమును, ప్రభువుకు తనకుగల ద్వేషమును వెలిపుచ్చంజనదు. వెలిపుచ్చినచో కలహకారులు తనకునురాజునకుగల ద్వేషమును తెలిసికొని విశేషముగా వృద్ధిజేయుదురు.

లోకానుసరణ క్రమము.

శ్లో॥ జనస్యాశయమాలక్ష్య యోయథాపరితుష్యతి ।
తంతథైవానువర్తేత పరారాధనపండితః ॥ 28.

తా॥ తానితరులను సంతోషింపజేయుటయందు సమర్థుడైయుండవలయును. జనులయొక్క ప్రకృతినెఱింగి వారివారిసంతోషానుసారముగా దానప్రియవచనాదులచే ననుసరించవలయును.

ఇంద్రియ - పీడనాది నిషేధము.

శ్లో॥ నపీడయేదింద్రియాణి నచైతాన్యతిలాలయేత్ ।

తా॥ నేత్రాదీంద్రియములను అహితమైనపదార్థదర్శనాదులచే పీడింపంజనదు. అట్లునే ఇంద్రియములను తృప్తికరమైనవస్తువులచేవిశేషముగా లాలనము చేయంజనదు.

నిష్ప్రయోజన - కార్యారంభ నిషేధము.

శ్లో॥ త్రివర్గశూన్యంనారంభం భజేత్తంచావిరోధయన్ ॥ 29.

తా॥ ధర్మార్థకామరహితమైన వ్యాపారముల నారంభించంజనదు. అట్లునే ధర్మార్థకామములకు పరస్పరము విరోధములేకుండు కార్యములనాచరించవలయును.

ధర్మాచరణ క్రమము.

శ్లో॥ అనుయాయాత్ప్రతిపదం సర్వధర్మేషుమధ్యమామ్ ।

తా॥ సమస్తమైన యాచారములయందు మధ్యమమైన జ్ఞానమునుంచవలయును. (అనగా ఒకదానియందధికాసక్తి, మఱియొకదానియందు స్వల్పాసక్తి నుంచకూడదని భావము.)

దీర్ఘ - రోమ - ధారణాది నిషేధము.

శ్లో॥ నీచరోమనఖశ్మశ్రుః నిర్మలాంఘ్రిమలాయనః ॥ 30.

తా॥ మనుజుడు రోమములు (అనగా తలవెండ్రుకలు, శిరమునందలివెండ్రుకలు,) నఖములు, గడ్డము, మీసములవెండ్రుకలు, వీనినధికముగ పెంచక పరిశుద్ధమైన కాళ్ళు, మలాయనములు (అనగా నాసికములు, కర్ణములు) గలవాడైయుండవలయును.

“ పౌష్టికంధన్యమాయుష్యం శుచిరూపవిరాజనమ్ । కేశలోమనఖాదీనాం కృంతనంసంప్రసాధనమ్ ॥”

కేశములు, నఖములు, గడ్డము, మీసములవెండ్రుకలు యీమొదలగువానిని ఖండించుట, అలంకరించుట వీనివలన శరీరపుష్టి, పుణ్యము, ఆయువు, పరిశుద్ధత, సౌందర్యము గలుగును.

“ మేధ్యంపవిత్రమాయుష్య మలక్ష్మీకలినాశనమ్ । పాదయోర్మల, మార్గాణాంశౌచాదానమభీక్ష్ణశః ॥”

కాళ్ళు, మలమార్గములగు నాసికాకర్ణాదులు, వీనినిపలుమారుశుద్ధిచేయుటవలన బుద్ధి పరిశుద్ధత, ఆయువుగలుగుటయేగాక దారిద్ర్యము, పాపము నశించును అని చరక గ్రంథమునందు ఫలముచెప్పబడియున్నది.

రత్నాదిధారణవిధి.

శ్లో॥ స్నానశీలస్సురభి స్సువేషోఽనుల్బణోజ్జ్వలః ।
ధారయేత్సతతంరత్న సిద్ధమంత్రమహౌషధీః ॥ 31.

తా॥ మనుజుడు స్నానముచేయునట్టి స్వభావముగలవాడును, సుగంధములను మేనవలదికొనువాడును, మంచివస్త్రాదులచే నలంకృతుడును, వినయవంతుడును, మంచి ప్రకాశములో గూడినవాడును నై యుండవలయును. మఱియును పద్మరాగాదిరత్నములు, అపరాజితాదిమంత్రములు, సహదేవిమొదలగు మహౌషధములు వీనినెల్లప్పుడు ధరించుచుండవలయును.

సంచారక్రమము.

శ్లో॥ సాతపత్రపదత్రాణో విచరేద్యుగమాత్రదృక్ ।

తా॥ గొడుగును, పాదరక్షలను ధరించికొని 4 హస్తముల ప్రమాణముగల మార్గమును తొలుతజూచుకొని సంచరించవలయును. ఇటులజేయుమనుజునికి యెదురుగ వచ్చుగోవు, అశ్వము మొదలగుజంతువులచే నుపద్రవము గలుగకుండును.

“ మారుతస్యానులోమ్యాయ ఖుడస్తంభశ్రమాపహమ్ । అన్వర్థసంజ్ఞం పాదత్రంబలదృక్ఛుక్రరక్షణమ్ । వర్ణ్యంనేత్రహితంఛత్రంవాతవర్షాతపాపహమ్॥ ”

పాదరక్షలను ధరించుటవలన వాతమునకు అనులోమగతిగలుగును. ఖుడస్తంభము, శ్రమహరించును. బలము, నేత్రములు, శుక్రము వీనికిరక్షణముగలుగును. గొడుగును ధరించుటవలన శరీరకాంతి, నేత్రములకుహితముగలుగును. వాతము, వర్షము, ఎండ వీనిచేగలుగు నుపద్రవము నివర్తించును. అనిగ్రంథాంతరమునందు చెప్పబడియున్నది.

రాత్రిసంచార క్రమము.

శ్లో॥ నిశిచాత్యయికేకార్యేదండీమౌళీసహాయవాన్॥ 32.

తా॥ రాత్రియందు అత్యావశ్యకమైన కార్యముండునపుడు హస్తమునందు కఱ్ఱను ధరించి శిరోవేష్టనముజేసికొని మంచిసహాయునితోగూడికొనినవాడై సంచరించవలయును.

“ స్ఖలతస్సంప్రతిష్ఠానంశత్రూణాంచనిషేధనమ్।అవష్టంభనమాయుష్యం భయఘ్నందండధారణమ్॥ ”

దండధారణము కాలుతొట్రుపడి పడునపుడు ఆధారముగనుండును. శత్రువులను నిరాకరించును. ఆయుష్కరమైనది. భయమును వారించును, అని దండధారణగుణము చెప్పబడియున్నది. దండధారణమువలన సర్పాద్యుచ్చాటనమును, శిరోవేష్టనమువలన నాకసమునందు సంచరించుచుండు పక్షిమొదలగువానియొక్క మూత్రపురీషాదులు శిరముపైబడకుండునటుల రక్షణమును, సహాయమువలన మనోధైర్యమునుగలుగును.

చైత్యాద్యతిక్రమ నిషేధము.

శ్లో॥ చైత్యపూజ్యధ్వజాశస్తఛాయాభస్మతుషాశుచీన్ ।
నాక్రామేచ్ఛర్కరాలోష్టబలిస్నానభువోపిచ ॥ 33.

తా॥ చైత్యస్థానముయొక్క నీడను (అనగా యజ్ఞశాల, లేక దేవతావాస వృక్షవిశేషము, లేక బౌద్ధాలయము వీనియొక్క నీడను) ఆచార్యులు మొదలగుపూజ్యుల యొక్క నీడను, ధ్వజస్తంభముయొక్క నీడను, చండాలురు మొదలగువారినీడను, ఊడిద, ఉమక, మలమూత్రములు, కంకరరాళ్లు, మట్టిగడ్డలు, దేవతాబలిస్థానములు, స్నానముచేయుప్రదేశము యీమొదలగువానిని దాటంజనదు.

నదీతరణాది నిషేధము.

శ్లో॥ నందీతరేన్న భాహుభ్యాం నాగ్నిస్కంధమభివ్రజేత్ ।
సందిగ్ధనావంవృక్షంచ నారోహేద్దుష్టయానవత్ ॥ 34.

తా॥ ఈదుటవలన నదులను దాటంజనదు. అగ్నిసమూహమున కెదురుగ నేతెంచంజనదు. సందిగ్ధముగ (అనగా కట్లునదలి శిథిలమై మిగులభారమునెక్కించబడినదిగ) నుండువాడలయందెక్కంజనదు. వృక్షము, దుష్టమైనగుఱ్ఱము మొదలగువానిపై నెక్కంజనదు.

క్షుతాద్యాదికరణ ప్రకారము.

శ్లో॥ నాసంవృతముఖఃకుర్యాత్ క్షుతిహాస్యవిజృంభణమ్ ।

తా॥ హస్తాదులచేనోరును మూసికొనక నేదగ్గంజనదు. నవ్వంజనదు. ఆవలింతను విడువంజనదు.

నాసికాకర్షణాది నిషేధము.

శ్లో॥ నాసికాన్నవికృష్ణీయాన్నాకస్మాద్విలిఖేద్భువమ్ ॥ 35.
నాంగైశ్చేష్టేతవిగుణంనాశీతోత్కటకశ్చిరమ్ ।

తా॥ కారణములేక నేనాసికము నాకర్షణముచేయంజనదు. భూమిపైగీరంజనదు. హస్తపాదాద్యంగములవలన విరుద్ధమైన కార్యములను జేయంజనదు. దీర్ఘకాలము వరకు గొంతుకూర్చుండంజనదు. కూర్చుండినచో అర్శోరోగాదులు జనించును.

శరీరవాఙ్మనోవ్యాపారాది క్రమము.

శ్లో॥ దేహవాక్చేతసాంచేష్టాః ప్రాక్ శ్రమాద్వినివర్తయేత్ ॥ 36.
నూర్ధ్వజానుశ్చిరంతిష్ఠే న్నక్తంసేవేతనద్రుమమ్ ।

తా॥ దేహము, వాక్కు, మనస్సు, వీనియొక్క క్రియలను శ్రమగలుగుటకు మునుపే నిలుపవలయును. మోకాలును పైకెత్తికొని చిరకాలమువరకు నిలువంజనదు. రాత్రులయందు వృక్షము యొక్క నీడలో పోవంజనదు.

చత్వరాదిసేవన నిషేధము.

శ్లో॥ తథాచత్వరచైత్యాంత చతుష్పథసురాలయాన్ ॥ 37.
సూనాటవీశూన్యగృహ శ్మశానానిదివాపిన ।

తా॥ చత్వరము (అనగా నానావిధజనులుచేరి వృథామాటలాడుస్థలము, లేక 8 త్రోవలు కలియునట్టిస్థలము), చైత్యప్రదేశము, నలుత్రోవలుకలియుస్థలము, దేవాలయము వీనిలో రాత్రులయందు పోవంజనదు. వధ్యస్థానము (అనగా ప్రాణమును తీయునట్టిస్థానము), అడవి, పాడుపడినయిల్లు, శ్మశానము వీనిలోపగటియందు కూడా పోవంజనదు.

ప్రాతఃకాల - సూర్యదర్శనాది నిషేధము.

శ్లో॥ సర్వథేక్షేతనాదిత్యం నభారంశిరసావహేత్ ॥ 38.
నేక్షేతప్రతతంసూక్ష్మదీప్తామేధ్యాప్రియాణిచ ।

తా॥ ఎల్లపుడు సూర్యునిజూచుచుండంజనదు. అటులనే ఉదయించుచుండు సూర్యునిని, అస్తమించుచుండు సూర్యునిని, ఉదకము, అద్దము మొదలగు వానియందు ప్రతిఫలించుచుండు సూర్యునిని, రాహువుచే గ్రస్తమైన సూర్యునిని జూడంజనదు; శిరమునందు అధికభారమును మోయంజనదు. సూక్ష్మమైనవస్తువు, జ్వలించుచుండు వస్తువు, మలమూత్రములు, ఇష్టములేనివస్తువు వీనినెపుడును జూడంజనదు.

మద్యవిక్రయాది నిషేధము.

శ్లో॥ మద్యవిక్రయసంధాన * దానాదానానినాచరేత్ ॥ 39.

తా॥ మద్యమును విక్రయించుట, మద్యమునుజేసుట, మద్యమునుదానము చేయుట, మద్యదానమును గ్రహించుట, యీమొదలగువానిని చేయంజనదు. ఇది బ్రాహ్మణవిషయము; అటుగాక యీనిషేధము నెల్లరికిఁజెప్పబడునమలో లోకమునందు మద్యవిక్రయాదివ్యవహారమే లేకపోవును.

పురోవాతాది వర్జనీయము.

శ్లో॥ పురోవాతాతపరజస్తుషారపరుషానిలాన్ ।
అనృజుఃక్షవథూద్గార కాసస్వప్నాన్నమైథునమ్ ॥ 40.
కూలచ్ఛాయాంనృపద్విష్టం వ్యాళదంష్ట్రివిషాణినః ।

---

* దానపానాని ఇతిపాఠాంతరము.

హీనానార్యాతినిపుణ సేవాం విగ్రహముత్తమైః ॥ 41.
సంధ్యాస్వభ్యవహారస్త్రీ స్వప్నాధ్యయనచింతనమ్ ।
శత్రుసత్రగణాకీర్ణ గణికాపణికాశనమ్। 42.
గాత్రవక్త్రనఖై ర్వాద్యం హస్తకేశావధూననమ్ ।
తోయాగ్నిపూజ్యమధ్యేన యానంధూమంశవాశ్రయమ్ ॥ 43.
మద్యాతిసక్తింవిస్రంభ స్వాతంత్ర్యేస్త్రీషుచత్యజేత్ ।

తా॥ ఎదురుగాలి, ఎండ, దుమ్ము, మంచు, దుష్టమైనగాలి వీనిని వర్జించవలయును; తుమ్ములు, కారియుమియుట, దగ్గు, నిద్ర, భోజనము, మైథునము వీనిని వక్రమైన శరీరముగలవాడై చేయంజనదు. నదీతీరమునందలి వృక్షములయొక్క నీడ, రాజద్వేషి, సింహము మొదలగు దుష్టజంతువులు, పాము మొదలగు విషజంతువులు, పశువు మొదలగు కొమ్ములుగలజంతువులు, కులశీలధనాదులచే హీనులు, దుష్టచేష్టలు చేయువాడు, మిక్కుటముగ లెక్కలనుజూచువాడు (అనగా లుబ్ధుడు) యీ మొదలగువారి సేవనము, సన్మార్గులతో విరోధము, సంధ్యాకాలమునందు భోజనము, స్త్రీసంభోగము, నిద్ర, అధ్యయనము, ఒకవిషయమునుగురించి ఆలోచించుట యీ మొదలగు కార్యములను, శత్రువు, సత్రము, సమూహము, దాసి, వంధ్యగాడు వీరియొక్క అన్నమును, శరీరము నోరు, నఖములు యీ మొదలగువానిచే వాద్యము చేయుట, చేతులను తలవెంట్రుకలను విదిలించుట, ఉదకము, అగ్ని, పూజ్యులు, వీటిమధ్యను సంచరించుట, ప్రేతధూమము, మద్యపానమునందాసక్తి, స్త్రీలయందు నమ్మకముంచుట, స్త్రీలకు స్వాతంత్ర్యము నిచ్చుట యీ మొదలగువానిని త్యజించవలయును. యాగములో చేరియుండు ఋత్విక్కు మొదలగువారికంటె నితరమైనవారు యాగాన్నమును భుజింపకూడదని శాస్త్రముచే నిషేధించబడియుండుటవలన సత్రాన్నమనుదానికి యాగాన్నమని కొందరు అర్థము చేయుచున్నారు.

లోకానుసరణము.

శ్లో॥ ఆచార్యస్సర్వచేష్టాసు లోక ఏవహిధీమతః ॥ 44.
అనుకుర్యాత్తమేవాతో లౌకికేఽర్థే పరీక్షకః ।

తా॥ బుద్ధిమంతునికి యీలోకమే సర్వకార్యములయందాచార్యస్థానముగ నున్నది. (అనగా సర్వకార్యములను బాగుగ దెలియజేయుచున్నదని భావము.) కాబట్టి పరీక్షించువాడు లౌకికవిషయములయందీలోకాచారమునే యనుసరించవలయును.

సద్వ్రత స్వరూపము.

శ్లో॥ ఆర్ద్రసంతానతా త్యాగః కాయవాక్చేతసాం దమః ॥ 45.
స్వార్థబుద్ధిః పరార్థేషు పర్యాప్తమితిసద్వ్రతమ్ ।

తా॥ సర్వభూతములయందు దయాళుత్వము, దానము చేయుట, శరీరవాఙ్మనస్సులను నిగ్రహించుట, ఇతర ప్రయోజనములయందు స్వార్థబుద్ధి, ఇవితో శ్రేష్ఠమైనవ్రతము.

దుఃఖాభావోపాయము.

శ్లో॥ నక్తందినానిమేయాంతి కథంభూతస్యసంప్రతి ॥ 46.
దుఃఖభాఙ్నభవత్యేవం నిత్యంసన్నిహితస్మృతిః ।

తా॥ నేనెటులనుండగా అహోరాత్రములు యిపుడుగతించుచున్నవని (అనగా నేను అహోరాత్రములయం దేమిజేసినానని) ప్రతిదినము బాగుగా విమర్శచేయుచుండువాడు ఒకానొకపుడును దుఃఖమును బొందకుండును.

ఆచార ఫలము.

శ్లో॥ ఇత్యాచారస్సమాసేన సంప్రాప్నోతిసమాచరన్ ॥ 47.
ఆయురారోగ్యమైశ్వర్యం యశోలోకాంశ్చశాశ్వతాన్ ॥ 47½.

తా॥ ఈప్రకారము సదాచారము సంక్షేపముగా చెప్పబడినది. కాబట్టి దానిని క్రమముగ ననుష్ఠించువానికి ఆయువు, ఆరోగ్యము, ఐశ్వర్యము, యశస్సు శాశ్వతమైన స్వర్గాదిలోకములు సులభముగ గలుగును.

ద్వితీయాధ్యాయము ముగిసెను.

మేఘవృష్ట్యనిలైశ్శీతై శ్శాంతతాపేమహీతలే ।
స్నిగ్ధాశ్చేహామ్లలవణ మధురాబలినోరసాః ॥ 6.

తా॥ విసర్గమను దక్షిణాయనకాలమునందు శీతముగ, మృదువుగ, స్నిగ్ధముగ నుండు మేఘ, వర్ష, వాతములచే భూమియందు తాపము శమించి సౌమ్యగుణమధికముగ నగుటవలన చంద్రుడు బలవంతుడుగను, సూర్యుడు దుర్బలుడుగను గుచున్నాడు; కావున నట్టికాలమునందు అమ్ల, లవణ, మధురరసములు యథాక్రమముగ (అనగా వర్షఋతువునందు అమ్లరసము, శరదృతువునందు లవణరసము, హేమంతఋతువునందు మధురరసము) బలవత్తరములుగనుండును. ఇటులజెప్పుటచే వర్షఋతువునందు అమ్లరసము బలవత్తరముగను, లవణమధురరసము స్వప్రమాణముగను, శరదృతువునందు లవణరసము బలవత్తరముగను, అమ్లమధురరసములు స్వప్రమాణముగను, హేమంతమునందు మధురరసము బలవత్తరముగను, అమ్లలవణరసములు స్వప్రమాణముగ నుండుననిభావము.

హేమంతాదులయందు బలవిచారము.

శ్లో॥ శీతేగ్ర్యంవృష్టిఘర్మేల్పం బలంమధ్యంతు శేషయోః ।

తా॥ శీతస్వభావముగల హేమంత శిశిరఋతువులయందు మనుజులకు మిక్కుటముగ బలముగలుగును. వర్ష గ్రీష్మఋతువులయందు అల్పముగ బలముగలుగును. శరద్వసంతఋతువులయందు మధ్యమ బలముగలుగును. ఆదానకాలమైన వసంతఋతువునందు మిగులతీక్ష్ణము, ఉష్ణము, రూక్షము నగు సూర్యవాయువులచే బలవృద్ధికి హేతువైనభూమియొక్క సౌమ్యగుణములు శోషమునొందుచుండగా నట్టికాలమునందు మధ్యమబలం బెటులగలుగుననెడిశంక కొందరికి జనించును. అయితే వర్షాదిఋతువులయందు మనుజులకు వృద్ధినొందియుండు బలము కృష్ణపక్ష చంద్రునివలె క్రమముగ తగ్గుచుండును. అటులనే దీర్ఘకాలముగ జేరియుండుబలము వసంతఋతువులో క్రమముగ తగ్గుచూవచ్చును. కాబట్టి వసంతఋతువునందు మనుజులకు మధ్యమబలమని చెప్పినది సయుక్తికంబుగనేయున్నది. ఈ హేతువుచేతనే యావద్విసర్గకాలమైన దక్షిణాయనముచే విశేషముగ వృద్ధినొందియుండు బలము శిశిరఋతువునందు క్రమముగతగ్గుచూ వచ్చును. అటుల తగ్గుచుండుబలము కృష్ణపక్షారంభమునందు క్షయింపుచుండు చంద్రునివలె దృశ్యము కాకుండుటవలన శిశిరఋతువునందు మిక్కుటముగ బలముగలుగునని జెప్పినది యుక్తియుక్తంబగుచున్నది. ఇక వసంత శిశిరఋతుస్వరూపం బెట్లనగా:—
"ధూమధూమ్రరజోమందా స్తుషారావిలమండలాః । దిగాదిత్యామరుచ్ఛైత్యాదుత్తరోరోమహర్షణః । రోధ్రప్రియంగుపున్నాగల వన్యః

కుసుమోజ్జ్వలాః। దృప్తాగజాజమహిషవాజి వాయససూకరాః । హిమానీపటలాచ్ఛన్నాలీన మీనవిహంగమాః । నద్యస్సబాష్పాస్సోష్మాణః కూపాద్యాశ్చహిమాగమే ॥ "
దిక్కులు, సూర్యుడు, పొగవలె ధూమ్రవర్ణముగ, మందముగ, మంచుచేకలకబారియుండు మండలములుగలవిగనుండును. ఉత్తరగాలి శైత్యమువలన రోమాంచమును గలుగజేయును. లొద్దుగ, ప్రేంకణము, పొన్న, ఉప్పి, యీ మొదలగువృక్షములు పుష్పించి ప్రకాశించుచుండును. ఏనుగు, ఆడుమేక, దున్నపోతు, గుఱ్ఱము, కాకి, పంది ఇవి మదముతోగూడియుండును. నదులు మంచుసమూహముచే కప్పబడి లోన మునిగియుండు మత్స్యములతోను పక్షులతోను గూడుకొనియుండును. నెయ్యి మొదలగునవి కొంచెముగ ఉష్ణయుక్తముగనుండును. అని అష్టాంగసంహితయందు జెప్పబడియున్నది.

హేమంతర్తుచర్య.

శ్లో॥ బలినశ్శీతసంరోధాద్ధే మంతేప్రబలోనలః ॥ 7.
భవత్యల్పేంధనోధాతూ న్సపచేద్వాయునేరితః ।

తా॥ బలిష్ఠుడుగనుండు పురుషునియొక్క జాతరాగ్ని హేమంతఋతువులో శీతప్రతిబంధమువలనవృద్ధినొందును. (అనగా రోమకూపములమూలముగా జాతరాగ్నియొక్క జ్వాలవెలిపడకుండా శీతవాతాదులు స్రోతోమార్గములనడ్డగించి లోననే ప్రవేశింపజేయుటవలన జాతరాగ్ని మిక్కుటముగ వృద్ధినొందుననిభావము.) ఈయర్థమునే:—
"ఊష్మాబహిః ప్రతిహతో హిమశీత వాతైరంత శ్శరీరవి వరంప్రతిపద్యమానః । స్వస్థానపిండితవపుర్భ వతిప్రచండ శ్శీతేని లానలహరో విధిరివ్యతీతః ॥ "
అనువచనముకూడా బోధింపుచున్నది. అటులవృద్ధినొందిన జాతరాగ్నిభుజించిన యాహారమును బాగుగ పచనముజేయును. పచనమైనయాహారమువలన అధికబలముగలుగును. కాబట్టి హేమంతమునందు జాతరాగ్నికి అల్పాహారము గలిగినయెడల నది వాతముచే ఉద్దీపనమునునొంది రసాదిధాతువులను పచనముజేయును. పైజెప్పినప్రకారము జాతరాగ్ని హేమంతఋతువునందే ప్రబలముగనగుటవలన దానికి గురుత్వముగల యనేకవిధములైన యాహారములు "అతోహిమేస్మిన్ సేవేత" ఇత్యాదిశ్లోకములచే వృత్తరగ్రవిధింపబడుచున్నవి. మఱియు నితరమైనవర్షాది ఋతువులయందు శీతవాతములచే జాతరాగ్నికి మాంద్యముకలుగునేకాని దీపనముకలుగ నేరదు. కావుననే:—

"వృష్టివాతాకులేత్వహ్ని భోజనం క్లేదవాతజిత్ । పరిశుష్కం లఘు స్నిగ్ధముష్ణామ్లలవణం భజేత్ ॥"
వృష్టి, వాతము వీనితోగూడియుండు దినమునందు క్లేదమును వాతమును శమింపజేయునదిగ, శుష్కముగ, లఘువుగ, స్నిగ్ధముగ, ఉష్ణముగ, ఆమ్లముగ, లవణముగనుండు భోజనమును సేవించవలయునని అష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పబడినది.

హేమంతమున - మధురాదిరసోపయోగము.

శ్లో॥ అతో హిమేఽస్మిన్ సేవేత స్వాద్వమ్లలవణాన్ రసాన్ ॥ 8.

తా॥ అట్లగుటచే మధురామ్లలవణరసములను హేమంతఋతువునందు విశేషముగా సేవించవలయును. అటుల నితరఋతువులయందు విశేషముగా సేవింపంజనదు.

హేమంతమున - ప్రాతఃకాలభోజన విధి.

శ్లో॥ దైర్ఘ్యాన్నిశానామేతర్హి ప్రాతరేవబుభుక్షితః ।
అవశ్యకార్యంసంభావ్య యథోక్తంశీలయేదను ॥ 9

తా॥ ఈహేమంతఋతువందు రాత్రికాలము దీర్ఘముగనుండుటవలన ఆకలిగలవాడు ప్రాతఃకాలమునందే అవశ్యకమైన మలమూత్రోత్సర్జనాదికృత్యములను, దినచర్యాధ్యాయమున జెప్పబడిన కృత్యములను దీర్చికొని భుజించి పిదప నీయధ్యాయమునందు జెప్పబడు వాతఘ్నతైలాభ్యంగాదుల నభ్యసించవలయును. "బుభుక్షితోఽవశ్యకార్యంసంభావ్యయథోక్తంశీలయేదను" అనిమూలమునందు చెప్పియుండుటవలన—

"ఆహారకాలేసంప్రాప్తే యోనభుంక్తేబుభుక్షితః । తస్యసీదతికాయాగ్నిర్నిరింధనఇవానలః ॥"
అనువచనప్రకారము ఆకలిగలవానికి భోజనమే ఆవశ్యకమయినకార్యముగనున్నది; కాబట్టి ఆకలిగలవాడు భుజించవలయునని తెలిసికొనవలయును. సర్వకాలములయందు ఆకలిగలవాడే భుజించవలయునని జెప్పియుండుటవలన "బుభుక్షితః" అనుపదము యిచట వ్యర్థంబగుచున్నదనెడి శంకగలుగును. అయితే:—
"ముహుర్ముహుర్వారిజీర్ణేపి భోజ్యం ... । నిరింధనోంతరం లబ్ధ్వాయథైనంనవిషాదయేత్ ॥"
అనెడి సామాన్యవచనము హేమంతకాలమునందు జాఠరాగ్ని అగ్నితుల్యముగనగుటచే అజీర్ణమునందుకూడా ... నివ్వవలయుననియును, అటులనివ్వనిచో జాఠరాగ్ని ఆహారము లేనిదై మనుజునిజంపుననియును బోధించుటవలన అజీర్ణమునందు ఆకలిలేనివానికికూడా భోజనమువం దధికారముగలదనెడి భ్రమను నివారణముచేయు నిమిత్తమే "బుభుక్షితః" అనుపదము ప్రయోగించబడినది. "నిశానాందైర్ఘ్యాత్" అనిచెప్పినందుచే హేమంతఋతువునందెప్పుడు రాత్రికాలము దీర్ఘముగనగునో అపుడు మాత్రమే యీవిధులనన్నిటి నాచరించవలయుననియు, హేమంతకాలప్రారంభమునందే ఆచరింపంబనిలేదనియు భావంబగుచున్నది. అతోహిమేస్మిన్సేవేత అనుచో "సేవేత" అనుపదము హేమంతకాలమునందు మధురామ్లలవణరసములను వాతశమనార్థము విశేషముగ నుపయోగపరచవలయుననియు, ఆఋతువులో ఒకానొకసమయమున నుపయోగించుటచాలదనియు సూచించునిమిత్తంబును, యథోక్తంశీలయేత్ అనుచో "శీలయేత్" అనుపదము వాతహరతైలము మొదలగువానినన్నిటిని సమానముగ సేవించవలయునని సూచించునిమిత్తంబును, ప్రావారాజినా అనుచో "భజేత్" అనుపదము సమస్తమయిన ఆహారవిహారశయనవిధులను తుల్యముగ నాచరించవలయునని సూచించునిమిత్తంబును, ఒకటేవిధమైనయర్థముగల సేవేత, శీలయేత్, భజేత్ అను 3 పదములు ప్రయోగించబడినవి.

వాతహరతైలాభ్యంగాదులు.

శ్లో॥ వాతఘ్నతైలైరభ్యంగం మూర్ధ్నితైలంవిమర్దనమ్ ।
నియుద్ధంకుశలైస్సార్ధం పాదాఘాతంచయుక్తితః ॥ 10.
కషాయాపహృతస్నేహస్తతస్స్నాతోయథావిధి ।
కుంకుమేనసదర్పేణ ప్రదిగ్ధోఽగరుధూపితః ॥ 11.

తా॥ విశేషముగ వాతహరమైన బలాదితైలముచేనభ్యంగము, తైలముచే శిరోభ్యంగాదులు, శరీరమర్దనము (అనగా తైలమును లేపనముచేసికొని మర్దనముచేయించుకొనుట), సమర్థులగువారితో మల్లయుద్ధము, శక్త్యనుసారముగా పాదములచే మర్దనము యీమొదలగువానిని జేయించుకొని లొద్దుగు మొదలగువాని కషాయములచే తైలము విడుచునటుల శరీరమును బాగుగతోముకొని వైద్యశాస్త్రములో జెప్పియుండుప్రకారము స్నానముజేసి కస్తూరిని కుంకుమపువ్వునునూరి మేనపలదికొని అగరుచెక్కపొడితో ధూమము వేసికొనవలయును.

మాంసరస - భోజనాది సేవనము.

శ్లో॥ రసాన్స్నిగ్ధాన్పలంపుష్టం గౌడమచ్ఛసురాంసురామ్ ।
గోధూమపిష్టమాషేక్షుక్షీరోత్థవికృతీశ్శుభాః ॥ 12.

నవమన్నంవసాతైలం శౌచకార్యేసుఖోదకమ్ ।
ప్రావారాజినకౌశేయ ప్రవేణీ * కౌచవాస్తృతమ్ ॥ 13.
ఉష్ణస్వభావైర్లఘుభిః ప్రావృతశ్శయనంభజేత్ ।
యుక్త్యార్కకిరణాన్స్వేదం పాదత్రాణంచసర్వదా॥ 14.

తా॥ హేమంతఋతువులో బలకరమైన మాంసరసము, పుష్టికరమైన మాంసములు, బెల్లముతోజేయబడినమద్యము, సురామండము, మదిరయనుమద్యము, గోధుమపిండి, మినుములు, చెరుకు, పాలు యీ మొదలగు వానిచేజేయబడినపదార్థములు, నూతనమైనయన్నము, వసఅనగా:—

“ శుద్ధమాంసస్య యః స్నేహః సా వసా పరికీర్తితా ”

అనెడిఇంచనముచొప్పున శుద్ధమాంసస్నేహము, తైలము, శౌచాదులయందుష్ణోదకము యీ మొదలగువానిని సేవించవలయును. మఱియు దుప్పటి, మృగుస్పర్శముగల చర్మములు, పట్టువస్త్రము, రత్నకంబళీ, శాలువయీ మొదలగువానిచేపరచబడియుండుశయనమునందు ఉష్ణముగ, లఘువుగనుండు కంబళిమొదలగువానిని కప్పుకొని సర్వాంగలక్షణముగలయుక్తిచే (అనగాయుక్తమైనకాలమునగకు) పరుండవలయును. మైజెప్పనయుక్త్యనుసారముగ సూర్యకిరణములను, స్వేదకర్మను సేవించవలయును: మఱియు నెల్లపుడు పాదుకలను ధరించవలయును.

శీతబాధ - నివర్తకోపాయము.

శ్లో॥ పీవరోరుస్తనశ్రోణ్యస్సమదాః ప్రమదాః ప్రియాః ।
హరంతిశీతముష్ణాంగ్యోధూపకుంకుమయౌవనైః ॥ 15.
అంగారతాపసంతప్తగర్భభూవేశ్మచారిణః ।
శీతపారుష్యజనితోనదోషోజాతుజాయతే ॥ 16.

తా॥ బలసినతొడలు, స్తనములు, పిఱుదులుగలిగినస్త్రీయు, యౌవనమద్యపానకామోద్రేకములచే మదించియుండునట్టియు, అగరుమొదలగు వానిధూపము, కుంకుమపుష్పాలేపనము, యౌవనము మొదలగువానిచే నుష్ణమైన శరీరముగలిగియుండునట్టియు, తనకత్యంతప్రియురాలుగనుండునట్టియు నగుస్త్రీయాలింగనము జేసికొనుటవలన శీతబాధనివర్తించును. మఱియు నిప్పుగల కొలిమితాపముతో గూడియుండు మధ్యగృహమునందు సంచరించుచుండు పురుషునికి శీతాధిక్యముచేజనించు దుఃఖము యెప్పుడునుగలుగకుండును.

---

* కుథకాస్తృతం ఇతిపా.

శిశిరర్తుచర్య.

శ్లో॥ అయమేవవిధిఃకార్యశ్శిశిరేపివిశేషతః
తదాహిశీతమధికం రౌక్ష్యంచాదానకాలజమ్ ॥ 17.

తా॥ శిశిరఋతువునందు శీతమును, ఆదానకాలస్వభావముచే జనించినరూక్షతయు నధికముగనుండుటవలన నా శిశిరఋతువునందుకూడా పూర్వము జెప్పిన హేమంతఋతువుయొక్క విధినే విశేషముగా ననుష్ఠించవలయును.

వసంతర్తుచర్య.

శ్లో॥ కఫశ్చితోహిశిశిరే వసంతేర్కాంశుతాపితః ।
హత్వాగ్నింకురుతేరోగానతస్తంత్వరయాజయేత్ ॥ 18.

తా॥ శిశిరకాలమునందు మధురస్నిగ్ధాద్యాహారములచేతను, కాలస్వభావముచేతను మిక్కుటముగ ప్రకోపించియుండు కఫము వసంతఋతువునందు సూర్యకిరణములచే తప్తంబై ఉదకమువలె ద్రవించి జాఠరాగ్నినిజెరచి యనేకరోగములను గలుగజేసును; కావున నటులప్రకోపించిన కఫమును వసంతఋతువునందు త్వరగా హరింపజేయవలయును. వసంతకాలమునందు సూర్యరశ్మికి మిగులపటుత్వము గలిగియుండునని సూచించుటకై “ అంశు ” అనుశబ్దము యీశ్లోకమునందు ప్రయోగించబడినది.

“ వసంతేదక్షిణోవాయు రాతామ్రకిరణోరవిః। నవప్రవాళసంఛన్నాః
పాదపాఃకకుభోమలాః । కింశుకాశోకచూతాది వనరాజివిరాజితాః ।
కోకిలాళికులాలాప కలకోలాహలాకులాః ॥ ”

వసంతకాలమునందు దక్షిణగాలిగలిగియుండును. సూర్యుడు ఎఱుపువర్ణముగల కిరణములతో గూడియుండును. వృక్షములు చిగుళ్ళచే మూయబడియుండును. దిక్కులు నిర్మలముగ, మోదుగు, అశోకము, మామిడి మొదలగువృక్షములతోగూడియుండు అరణ్యముచే బాగుగప్రకాశించునవిగ, కోయిల, తుమ్మెదలు, వీనిశబ్దముచే మధురముగనుండును. అని వసంతఋతువు స్వరూపము అష్టాంగసంహితయందు చెప్పబడియున్నది.

వాసంతిక - శ్లేష్మప్రకోప నివర్తకోపాయము.

శ్లో॥ తీక్ష్ణైర్వమననస్యాద్యైర్లఘురూక్షైశ్చభోజనైః ।
వ్యాయామోద్వర్తనాఘాతైర్జిత్వాశ్లేష్మాణముల్బణమ్ ॥ 19.

స్నాతో ఽనులిప్తః కర్పూర చందనాగరుకుంకుమైః ।
పురాణయవగోధూమ క్షౌద్ర జాంగలశూల్యభుక్ ॥ 20.
సహకారరసోన్మిశ్రా నాస్వాద్య ప్రియయార్పితాన్ ।
ప్రియాస్యసంగిసురభీన్ ప్రియానేత్రోత్పలాంకితాన్ ॥ 21.
సౌమనస్యకృతో హృద్యా న్వయస్యైస్సహితః పిబేత్ ।
నిర్గదానాసవారిష్ట శీధుమార్ద్వీకమాధవాన్ ॥ 22.

తా॥ ప్రకోపించినకఫమును తీక్ష్ణమైన వమన నస్యవిరేకాదులచేతను, లఘువైరూక్షముగనుండు యాహారములచేతను, సంచారము, నలుగుపెట్టికొనుట, శరీరమర్దనము, అనువానిచేతను, వసంతకాలమునందు హరింపజేయవలయును. పిదప స్నానముజేసి పచ్చకర్పూరము, చందనము, అగరుగంధము, కుంకుమపువ్వు మొదలగువానిని మేన నలదికొని పురాతనమైన యవలు, గోధుమలు, తేనె, శూలముచేపక్వముజేయబడిన జాంగలమాంసము వీనినిభుజించి తియ్యనిమామిడిపండు రసముతో గూడినదియును, తొలుత తన భార్యచేభుజించి యివ్వబడినదియును, తన ప్రియురాలియొక్క ముఖపరిమళముతో గూడినదియును, ప్రియురాలియొక్క నల్లకలువవంటి నేత్రములచే బాగుగ జూడబడినదియును, మనస్సంతోషకరింపైనదియును, హృదయమునకు హితకరంబైనదగును, దోషరహితంబైనదియునునైన ఆసవము, అరిష్టము, శీధు (అనగా చెఱుకు రసముతో చేయబడినది), మార్ద్వీకము (అనగా ద్రాక్షరసముతో జేయబడినది.) మాధవము (అనగా తేనెచేసేని, లేక ఇప్పపువ్వుచేసేని జేయబడినది) అను యీమద్యములను స్నేహితులతోడ పానముచేయవలయును.

“ మద్యాకారాధికద్రవ్య మదిరాద్యైఃకృతస్తుయః । సోఽరిష్టస్స్యాదాసవస్తు ద్రవ్యాణ్యాసులత్యయఃకృతః ॥ ”

మద్యకరమైన అధిక ద్రవ్యములవలన చేయబడినది అరిష్టమనియు, మద్యకరమైనద్రవ్యములను పిడిచిచేయబడినది ఆసవమనియు జెప్పబడును.

శుంఠీపానాది సేవనము.

శ్లో॥ శృంగిబేరాంబుసారాంబు మధ్వంబుజలదాంబువా ।

తా॥ శొంఠియుక్తముగగాని, లేక వేగిసచెక్క, చందనము మొదలగువానియుక్తముగగాని, లేక తుంగముస్తలతోడగాని కాచబడినసీళ్ళను, తేనెతోజేర్చబడిన నీళ్ళను పానము చేయవలయును.

వసంతకాల - మధ్యాహ్న - వాసయోగ్య స్థానము.

శ్లో॥ దక్షిణానిలశీతేషు పరితో జలవాహిషు ॥ 23. అదృష్టనష్ట
సూర్యేషు మణికుట్టిమకాంతిషు। పరపుష్టవిఘుష్టేషు కామ
కర్మాంతభూమిషు ॥ 24. విచిత్రపుష్పవృక్షేషు కాననేషు
సుగంధిషు।గోష్ఠీకథాభిశ్చిత్రాభిర్మధ్యాహ్నంగమయేత్సుఖీ॥25.

తా॥ వసంతకాలములో మధ్యాహ్నమునందు దక్షిణగాలివలన మిక్కుటముగ శీతలమైనదియును, నలుదిక్కులయందు ఉదకము ప్రవహించుచుండునదియును, ఒకచో సూర్యరశ్మిగలిగి మరియొకచో సూర్యరశ్మి లేకుండునదియును, వజ్రమరకత రత్నానులచేనలంకరింపబడిన మిట్టలుగలదియును, కోకిల శబ్దములతో గూడియుండునదియును, కామోద్దీపనకరంబైనదియును, నానావిధపుష్పవృక్షములతో గూడియుండునదియును, మంచిపరిమళముగలదియునైన వుద్యానవనమునందువిచిత్రమైనకథలనుసంభాషించుచు సుఖముగనుండవలయును.

వసంతమున - వర్జనీయ రసాదులు.

శ్లో॥ గురుశీతదివాస్వప్న స్నిగ్ధామ్లమధురాంస్త్యజేత్ ।

తా॥ గురువుగ శీతలముగనుండు పదార్థములు, పగటినిద్ర, ఆమ్లరసము, మధుర రసము వీటినివసంతకాలమునందు వర్జించవలయును.

గ్రీష్మర్తు చర్య.

శ్లో॥ తీక్ష్ణాంశురతితీక్ష్ణాం శుర్గ్రీష్మేసంక్షిపతీవయత్ ॥ 26.
ప్రత్యహంక్షీయతే శ్లేష్మా తేనవాయుశ్చవర్ధతే ।

తా॥ గ్రీష్మర్తులోసూర్యుడు అతితీక్ష్ణమైన కిరణములుగలవాడై మనుజులయొక్క బలమునుహరింపజేయుచుండుటచే ప్రత్యహము శ్లేష్మము క్షయింపుచుండును. అటుల శ్లేష్మము క్షయింపుచుండుటవలన వాతము వృద్ధిజెందును. ఈ శ్లోకమునందు “ తీక్ష్ణాంశురతితీక్ష్ణాంశుః ” అని జెప్పియుండుచో “ స్నేహమరోక్ష తీక్ష్ణాంశుః ” అని కొందఱు పఠింపుచున్నారు. స్నేహమనుపదమునకు “ స్నేహాస్తేజోబలంసారం ” అను నిఘంటువువలన బలమనియర్థము.

“ గ్రీష్మేతసీపుష్పనభ స్తీక్ష్ణాంశుర్దీప్తదీధితిః। దిశోజ్వలంత్యోభూమిశ్చ మారుతోనైఋతోసుఖః । పవనాతపసంశ్లేషై ర్జంతవోజ్వలితాఇవ। తోషార్తతుంగమాతంగ మహిషైఃకలుషీకృతాః । దవాకరశరాంగార

నిశ్శేషశుష్కితాంభసః। ప్రబుద్ధరోధసోనద్య శ్వభ్రాయాహీనామహీరుహాః।
విశీర్ణజీర్ణపత్రాశ్చ శుష్కవల్లీభిరంకితాః ॥"

గ్రీష్మకాలమునందు ఆకాశము నల్లయగసిపుష్పమువలె నుండును. సూర్యుడు మిగుల తీక్ష్ణము ప్రకాశముగల కిరణములతో గూడుకొనియుండును. వాతము, ఎండ వీని సంబంధముచే జంతువులు తపించును. నదులజలము అగ్నితోసమానముగనుండు. సూర్య కిరణములచే శోషించి తాపముచే పీడింపబడిన ఏనుగు, దున్నపోతు మొదలగు జంతువులచే కలకబారియుండును. వృక్షములయొక్క ఆకులు రాలి నీడలేకుండాయుండినతీగలచే జుట్టబడియుండును. అని గ్రీష్మకాలస్వరూపము అష్టాంగసంహితయందు చెప్పబడియున్నది.

గ్రీష్మర్తు - వర్జనీయ రసాదులు.

శ్లో॥ అతోఽస్మిన్ పటుకట్వమ్ల వ్యాయామార్కకరాం స్త్యజేత్ ॥ 27.

తా॥ కాబట్టి గ్రీష్మకాలమునందధికముగా ఉప్పు, కారము, పులుసు, వ్యాయామము, సూర్యకిరణములు వీని సేవనను వర్జించవలయును.

గ్రీష్మమున - అన్నాదిసేవన క్రమము.

శ్లో॥ భజేన్మధురమేవాన్నం లఘుస్నిగ్ధంహిమంద్రవమ్ । సుశీత
తోయసిక్తాంగో లిహ్యాత్సక్తూన్ సశర్కరాన్ ॥ 28॥ మద్యంన
పేయం పేయంవా స్వల్పంసుబహువారివా । అన్యథా * శోఫ
శైథిల్యదాహమోహాన్ కరోతితత్ ॥29॥ కుందేందుధవళంశాలి
మశ్నీయాజ్జాంగలైఃపలైః । పిబేద్రసంనాతి ఘనంరసాలాం
రాగ † ఖాండవౌ ॥ 30॥ పానకంపంచసారంవా నవమృద్భా
జనస్థితమ్ । మోచచోచ దలైర్యుక్తం సామ్లంమృణ్మయశు
క్తిభిః ॥ 31 ॥ పాటలావాసితంచాంభ స్సకర్పూరంసుశీతలమ్।
శశాంకకిరణాన్ భక్ష్యాన్ రజన్యాంభక్షయన్ పిబేత్ ॥ 32 ॥
ససితంమాహిషంక్షీరం చంద్రనక్షత్రశీతలమ్ ।

తా॥ గ్రీష్మర్తువుయందు మధురమైనయన్నమును, లఘువుగ స్నిగ్ధముగ శీతలముగ ద్రవముగనుండు పదార్థములను, మిక్కుటముగ భుజించవలయును. "మధురమేవా"

* శోష ఇతిపా. † షాడబౌ ఇతిపా.

అను ఏవకారమువలన ఇతరరసముల నటులవిశేషముగ సేవింపజనదని సూచ్యంబగుచున్నది. అతిశీతలమైన జలములో స్నానముజేసి పంచదారతో గూడియుండు పేలాలపిండిని భుజించవలయును. గ్రీష్మకాలములో మద్యమును పానముచేయంజనదు. వాతశ్లేష్మప్రకృతిగలవారు వాతశమనార్థమై మద్యమును పానముచేయవలసియుండినచో స్వల్పముగా పానముచేయవలయునే కాని యితరఋతువులవలె నధికముగ పానముచేయంజనదు. పిత్తశ్లేష్మప్రకృతిగలవారు శ్లేష్మపిత్తశమనార్థమై పానముచేయవలసియుండినచో అధికమైన యుదకములో స్వల్పముగా మద్యమునుజేర్చి పానముచేయదగునే కాని యితరఋతువులవలె నధికమ్ముగ పానముచేయంజనదు. అటుగాక నధికముగపానముజేసినచో వాపు, అంగశైథిల్యము, సర్వాంగములయందు తాపము, మోహము గలుగును. జాంగలమాంసముతోడ మొల్లపువ్వు, చంద్రుడు వీనివలె తెల్లగనుండు శాల్యన్నమును భుజించవలయును. మిగులదళములేని మాంసరసము, రసాలా (అనగా పెరుగులోననేకద్రవ్యములను జేర్చిచేసినది), రాగ, ఖాండవములు, నూతనమైన మట్టిపాత్రలో నుంచబడినదియును, అరటిపండు, పనసపండు వీనితో గూడినదియును, ఒకింతపులుసుగనుండునదియు నగుపంచసారమను పానకము యీ మొదలగువానినన్నిటిని మట్టిదుత్తతోడనే పానముచేయవలయును, ఇక రాగ, ఖాండవవివరణం బెట్లన్న:-

"సితామధ్వాదిమధురా రాగాస్తత్రాచ్ఛకాంతయః। తేసామ్లాఃఖాండ
బాలేహ్యః పేయాశ్చాంశుకగాలితాః। స్వాద్వమ్లపటుకట్వాద్యాః ప్రలే
హాస్తత్రఖాడబాః। గుడదాడిమమాంసాద్యాః రాగాశ్చాంశుకగాలితాః।
హృద్యావృష్యారుచికరాః గ్రాహిణో రాగఖాండబాః॥"

అనువచనముల ప్రకారము పంచదార, మధ్వాదిగణము, వీనిచే మధురంబై నొకింతపులుసుగ, స్వచ్ఛముగనుండునది రాగమనబడును. మధురామ్లకటులవణరసాదులుగల ప్రలేహములు ఖాడవమనబడును. వడికట్టినబెల్లము, దాడిమపండురసము, మాంసరసము మొదలగునవి రాగమనబడును. మఱియును---

"గుడదాడిమాదియుక్తా విజ్ఞేయారాగఖాడబాః। త్రిజాతమరిచా
ద్యైస్తు సంస్కృతాఃపానకాస్తథా ॥"

బెల్లము, దానిమ్మపండు మొదలగు వానితో గూడినదై త్రిజాతకము, మిరియములు మొదలగువానిచే సిద్ధముజేయబడినది రాగఖాడబములనబడునని గ్రంథాంతరమునందు చెప్పబడియున్నది. పంచసారపానక వివరణం బెట్లన్న:---

"ద్రాక్షామధూకఖర్జూర కాశ్మర్యస్సపరూషకాః। తుల్యాంశైఃకల్పితం

పూతం శీతంకర్పూర వాసితమ్ । పానకంపంచ సారాఖ్యం దాహతృష్ణానివర్తకమ్ ॥ ”

అనువచనముల ప్రకారము ద్రాక్ష, ఇప్పపూలు, ఖర్జూరము, గుమ్మడు, పేరీత, వీనిని సమభాగములుగ నుదకములో నైచి యొకింత సేపునానిచినడియగట్టి పచ్చకర్పూరముతో వాశనగట్టిన యది పంచసార పానకమనబడును. మఱియును ఘృతము, పిప్పలి, పచ్చకర్పూరము, తేనె, శర్కర వీనితోడనిద్ధము చేయబడినపాలు పంచసారపానకమనబడు నని కొందరు చెప్పుచున్నారు. అతిశీతోదకమును మట్టిపాత్రలో బోసి కలిగొట్టుపూలచే వాశనగట్టి పచ్చకర్పూరమునుజేర్చి మట్టిదుత్తతోడనే పానము చేయవలయును.

“ పరిపేలవయాతుల్యా స్తథాగుగ్గులుముస్తకాః । చూర్ణితాశ్శశినోపేతా నవభాజనధూపనమ్ । కుష్ఠముస్తకసంయుక్తైః పేలవోశీరవాలుకైః । మృదితామృత్సుపిష్టైస్తైః ఖదిరాంగారపాచితాః । సహకారరసాభ్యక్తాః చంపకోత్పలవాలుకైః । పద్మకుంజకకుందైశ్చ యథాలాభాధివాసితాః । శ్రేష్ఠస్సలిలవాసోయం స్మృతస్సర్వర్తుకోబుధైః ॥ ”

అనెడి సుశ్రుతవచనప్రకారము తుంగముస్తెలు, గుగ్గిలము, కోలతుంగముస్తెలు వీనిని సమభాగములుగ చూర్ణముజేసి పచ్చకర్పూరముతోజేర్చి క్రొత్తకుండకు ధూపమునివ్వవలయును. మఱియు చంగల్వకోష్ఠు, కోలతుంగముస్తెలు, తుంగముస్తెలు, వట్టివేరు, కురువేరు వీనినిమట్టితోడజేర్చి బాగుగపిసికి కుండకులోపలబూసిచండ్రనిప్పులతో కాచి పిదప నాకుండలోపల తియ్యమామిడిపండ్లరసమునుబూసి దానిలో నుదకముబోసి సంపెంగిపువ్వు, కలువ, కురువేరు, తామరపువ్వు, కుంజకము, మొల్లవీనిచేగాని, వానిలో దొరికినవానిచేగాని వాశనగట్టవలయును. ఇటులవాశనగట్టుట సర్వఋతువుల యందు హితకరంబనియు, శ్రేష్ఠంబనియుపండితులుపచింపుచున్నారు. కర్పూరసాక్షి కాయనుభత్ర్యములను రాత్రులయందు భుజించి చంద్రనక్షత్రములవలన శీతలంబై యుండు (అనగా శైత్యార్థము ఆకాశప్రదేశమునందుంచబడిన) ఎనపపాలలో పంచదారనుకలిపి పానముచేయవలయును.

గ్రీష్మమున - మధ్యాహ్నవాస యోగ్యస్థానము.

శ్లో॥ అభ్రంకషమహాసాల తాలరుద్ధోష్ణరశ్మిషు ॥ 33 ॥ వనేషు మాధవీశ్లిష్ట ద్రాక్షాస్తబకశాలిషు । సుగంధిహిమపానీయ సిచ్యమానపటాలికే ॥ 34 ॥ కాయమానేచితేచూత ప్రవాళ

ఫలలుంబిభిః । కదలీదళకల్హార మృణాళకమలోత్పలైః ॥ 35 ॥ కల్పితేకోమలైస్తల్పే హసత్కుసుమపల్లవే । మధ్యందినేర్క తాపార్తః స్వప్యాద్ధారాగృహేథవా ॥ 36 ॥ పుస్తస్త్రీస్తన హస్తాస్య ప్రవృత్తోశీలవారిణి ।

తా॥ ఆకాశమునందునట్టి గొప్పవృక్షములచే సూర్యరశ్మినడ్డగించుచు మల్లికాతీగెలతో చుట్టబడిన ద్రాక్షగుత్తులచే బ్రకాశించుచుండు వనములో పందిలిని నిర్మించి దానిచుట్టు సువాసనగల పన్నీరుచే తడుపబడిన వస్త్రములనుజుట్టి మామిడిపండ్లు, మామిడిచిగుళ్ళు, మామిడిపూలగొత్తులు వీనివధోముఖముగ వ్రేలాడుచుండునటులగట్టి దానిలో నతిమృదువైన అరటిచిగుళ్ళు, చెంగలువ, తామరతూండ్లు, తామరపువ్వులు, నల్లకలువలు యీమొదలగువానిచే నిర్మించబడిన శయనమునందు గ్రీష్మకాలమున మధ్యాహ్నములో సూర్యకిరణ తాపమును సహించలేని మనుజుడు నిద్రించవలయును. లేక పుష్పములు చిగుళ్ళుకట్టబడి విచిత్రమైన వస్త్రాభరణాదులచే నలంకరించబడి స్తనములు, హస్తములు, ముఖము వీనిమూలముగ సుగంధమైన జలము వెలిపడుచుండు స్త్రీరూపమైన ప్రతిమను మొదలగువానిచే జేయబడిన బొమ్మనునిచియుండు ధారాగృహమునందుగాని నిద్రించవలయును.

గ్రీష్మకాలమున - రాత్రి - వాసయోగ్యస్థానము.

శ్లో॥ నిశాకరకరాకీర్ణే సౌధపృష్ఠేనిశాసుచ ॥ ఆసనా 37.

తా॥ రాత్రులయందు చంద్రకిరణములచేవ్యాప్తమైన మేడమీదవసించవలయును.

గ్రీష్మమున శ్రమహారణోపాయము.

శ్లో॥ స్వస్థచిత్తస్యచందనార్ద్రస్యమాలినః । నివృత్తకామతంత్రస్యసు సూక్ష్మతనువాసనః ॥ 38 ॥ జలార్ద్రాస్తాలవృంతాని విస్తృతాః పద్మినీపుటాః । ఉత్క్షేపాశ్చమృదూత్క్షేపాఃజలవర్షిహిమానిలాః ॥ 39 ॥ కర్పూరమల్లికామాలా హారాస్సహరిచందనాః । మనోహరకలాలాపా శ్శిశవస్సారికాశ్శుకాః ॥ 40 ॥ మృణాళవలయాః కాంతాః ప్రోత్ఫుల్లకమలోజ్జ్వలాః । జంగమాఇవపద్మిన్యో హరంతిదయితాః క్లమమ్ ॥ 41.

తా॥ స్వస్థచిత్తుడు, చందనముచే తడుపబడిన శరీరముగలవాడు, పుష్పమాలికలను ధరించినవాడు, కామసుఖమును నివృత్తించినవాడు, అతిసూక్ష్మమైన వస్త్రమును

ధరించినవాడునైన పురుషునికిజనించిన క్లమము జలముచేతడుపబడిన విసెనకఱ్ఱలు, తాటి విసెనకఱ్ఱలు, మృదువుగగాలిరాతగిన నెమలియీకెలు మొదలగువానిచేజేయబడిన విసెనకఱ్ఱలు, జలకణములను వర్షించునట్టి మందవాతము, పచ్చకర్పూరము, మల్లికామాలలు, ముక్తాహారము, హరిచందనము, ముచ్చటగమాటలాడు శిశువులు, గోరింక, చిలుకలు, తామరపువ్వులవలె ప్రకాశించునట్టి నేత్రములుగలవారై తామరతూండ్లను గాజులవలె ధరించియుండునట్టియు, సంచరించునట్టి తామరమడుగువలె నుండునట్టియు, అత్యంత ప్రియులైనట్టియు, యౌవనమునందుండునట్టియుస్త్రీలు యీ మొదలగువానిసేవనచే నివర్తించును. క్లమమనగా:—

"యోనాయాసః శ్రమోదేహే ప్రవృద్ధశ్శ్వాసవర్జితః । క్లమస్సఇతి విజ్ఞేయఇంద్రియార్థప్రబాధకః ॥"

అనెడి సుశ్రుతవచనప్రకారము ఆయాసము, శ్వాసములేకనే దేహమున వృద్ధిజెంది ఇంద్రియార్థములను బాధించునట్టి శ్రమమని తాత్పర్యము.

వర్షర్తుచర్య.

శ్లో॥ ఆదానగ్లానవపుషా మగ్నిస్సన్నోపిసీదతి । వర్షాసుదోషైః

తా॥ ఆదానకాలమైన గ్రీష్మఋతువువలన బడలినశరీరముగల పురుషుల యొక్క జాఠరాగ్ని మిగులమందగించి వర్షాకాలమునందు కాలస్వభావముచే దుష్టమైన వాతపిత్తశ్లేష్మములవలన మరల దూషింపబడి నశించును.

"వర్షాసువారుణోవాయు స్సర్వసస్యసముద్భవః । భిన్నేంద్రనీలనీలాభ్ర బృందభందావిలంనభః। దీర్ఘికానవవాప్యయః।మగ్నసోపానపంక్తయః। వారిధారాభృశాఘాతి వికాశితసరోరుహాః।సరితస్సాగరాకారా భూరక్త జలదస్థలా । మందస్తనితజీమూత శిఖదర్దురనాదితా । ఇంద్రగోపధనుః ఖండ విద్యుదుద్యోతదీపితా।పరితఃశ్యామలతృణ శాలిసీకుటజోజ్జ్వలా॥"

వర్షాకాలమునందు పడమటిదిక్కుగాలి సమస్తమైనపంటలు గలిగియుండును. ఆకాశము ఇంద్రనీలమణివలె నల్లగనుండు మేఘములచే మూయబడియుండును. నుయ్యి, నడబావివీనిపడిగట్లు ఉదకములోమునిగియుండును తామరపూలు వర్షధారలచే నభిఘాతమునుజెందియుండును. నదులు సముద్రమువలె ఉదకముతోనిండియుండును, మేఘగర్జన, నెమళ్ళు, కప్పలు వీనిశబ్దము విశేషముగనుండును. ఇంద్రధనుస్సు, ఇంద్రగోపపురుగులు, మెరుపులు, భూమియందు పచ్చనిగలకసువు, కొండెసి ఇవిప్రకాశించుచుండును, అనివర్షాకాలస్వరూపము అష్టాంగసంహితయందు జెప్పబడియున్నది.

వర్షర్తుయందు - వాతాదులకు దుష్టత్వము.

శ్లో॥ దుష్యంతితేంబులం బాంబుదేంబరే ॥ 42 ॥ సతుషారేణమరుతా సహసాశీతలేనచ । భూబాష్పేణామ్లపాకేనమలినేనచ వారిణా ॥ 43 ॥ వహ్నినైనచమందేన

తా॥ వర్షాకాలమునందాకాశము మేఘములచే నావరింపబడియుండునపుడు జలకణములతోగూడియుండునట్టియు, గ్రీష్మకాలతాపానంతరమే శీతలముగనుండునట్టియు గాలివలన లోనుండు వాతము దూషింపబడును. అటులనే భూమియొక్క ఉష్ణమువలనను, కాలస్వభావముచే అమ్లపాకమునుజెందియుండు ఉదకపానమువలనను పిత్తము దూషింపబడును. లూతాతంతువులయొక్క విణ్మూత్రాదులచే కలిగియుండు వర్షోదకపానమువలనను, కాలస్వభావమువలనను, మిక్కుటముగ మాంద్యమును జెందియుండు జాఠరాగ్నిచే శ్లేష్మముదూషింపబడును. పైజెప్పిన హేతువువలన వాతపిత్తశ్లేష్మములు 3-ను వర్షాకాలమునందు దూషింపబడును. ఇటులనే ఆకాశము మేఘములవలన గప్పబడుచుండు యితరకాలములయందును వాతాదులు దూషింపబడునని "తేంబులంబాంబుదేంబరే" అను వాక్యము సూచింపుచున్నది, దూషింపబడుట అనగా—తమతమకృత్యములయందసమర్థంబులుగ నగుటయని భావము. ఈ శ్లోకమునందు వాతాది 4 దోషములకు నేకకాలమున ప్రకోపము జెప్పబడియున్నది.

"చయప్రకోపప్రశమా వాయోర్గ్రీష్మాదిషుత్రిషు"

వాతమునకు గ్రీష్మము మొదలగు 3- ఋతువులయందు యథాక్రమముగ చయము, ప్రకోపము, ప్రశమముగలుగునని ఉత్తరత్రజెప్పబడును. కాబట్టి దుష్యంతీత్యాది వచనమును, చయప్రకోపప్రశమా ఇత్యాదివచనమును పరస్పరమువిరోధించుచున్నవనే శంకకలుగును. అయితే మూలశ్లోకమునందలి "దుష్యంతి" అనుపదమునకు స్వస్థానమునందే ప్రకోపమును జెందియుండు వాతాదిదోషములు విషాదిసంబంధముగల ద్రవ్యమువలె స్వకార్యమునందసమర్థంబులుగ నగుచున్నవనిభావము. "చయప్రకోపప్రశమాః" అనుశ్లోకమునకువాతాదిదోషములు స్థానాంతరమునుజెంది ప్రకోపించునని భావము. కాబట్టి "దుష్యంతీతేంబులంబాంబుదేంబరే" అనువచనమునకును ఉత్తరత్రజెప్పబడు "చయప్రకోపప్రశమాః" అను వచనమునకును పరస్పరవిరోధము లేదు.

వర్షర్తుయందు - వాతాదిప్రకోప - శమనోపాయము.

శ్లో॥ తేష్విత్యన్యోన్యదూషిషు ।
భజేత్సాధారణంసర్వ మూష్మణస్తేజనంచయత్ ॥ 44.

తా॥ ఈప్రకారము వాతాదిదోషములు పరస్పరము దూషింపబడుస్వభావము గలవై యుండునప్పుడు వాతాదిప్రకోపము నేకకాలమున శమింపజేయునవియు, జాతరాగ్నికి దీపనమును గలుగజేయదగినవియునగు వస్తువులనంతయు సేవించవలయును.

“శాంతేగ్నౌ మ్రియతేయుక్తే చిరంజీవత్యనామయః। రోగీస్యాద్వికృతే మూల మగ్నిస్తస్మాన్నిరుచ్యతే॥”

అను వచనప్రకారము జాతరాగ్ని చల్లారిన మరణముగలుగును. క్రమముగనుండిన చిరకాలమువరకు జీవించియుండును. వికారమునుజెందిన రోగిగనగును. కాబట్టి అన్నిటిలోను జాతరాగ్నియే ప్రధానము. దానంజేసి జాతరాగ్నికి వృద్ధికరమగు వస్తువులనే ముఖ్యముగ భుజించవలయునని తెలియపరచుటకై “తేజవంచ” అని చకారము ప్రయోగించబడినది.

వర్షర్తునందు - నిరూహావస్త్యాది - సేవనా క్రమము.

శ్లో॥ ఆస్థాపనంశుద్ధతనుః జీర్ణంధాన్యంరసాన్కృతాన్ ।
జాంగలంపిశితంయూషా న్మధ్వరిష్టంచిరంతనమ్ ॥ 45.
మస్తుసౌవర్చలాఢ్యంవా పంచకోలావచూర్ణితమ్ ।
దివ్యంకౌపంశ్రుతంచాంభో భోజనంత్వచిదుర్దినే ॥ 46.
వ్యక్తామ్లలవణస్నేహం సంశుష్కంక్షౌద్రవల్లఘు ।

తా॥ విరేచనాదులవలన శరీరమును శుద్ధిజేసికొనినవాడు వర్షాకాలమునందు నిరూహవస్తిని జేయించుకొనుటయేగాక పురాణమైన యవగోధుమాది ధాన్యములు, స్నేహాఖండ్యాదులతో జేర్చి సిద్ధముచేయబడియుండు మాంసరసము, లేడి మొదలగు జాంగలమాంసము, పెసరకట్టు, పురాతనమైన మార్ద్వీకము, అరిష్టమను మద్యములు, సౌవర్చలవణము, పిప్పలి, మోడి, చవ్యము, చిత్రమూలము, శొంఠివీనితో జేరియుండు పెరుగుమీదిమీగడ, ఆకాశోధకము, కూపోదకము, కాచినయుదకము, వానవర్షాదులతోగూడి సూర్యరశ్మిలేకుండువట్టి దుర్దినమునందు అమ్లలవణ స్నేహరసములధికముగ జేరియుండు భోజనము, పగరుమొదలగు రసములు, లఘువుగ, తేనెతోగూడినదిగనుండు శుష్కమైన పదార్థములు యీమొదలగువానిని సేవించవలయును.

వర్షర్తుయందు - వర్తన ప్రకారము.

శ్లో॥ ఆపాదినాం రీసురభి స్నాతింస్సూపితాంబరః ॥ 47.
హర్మ్యపృష్ఠేవసేద్బా ష్పశీతశీకరవర్జితే।

తా॥ పురుషుడు వర్షాకాలమునందు పాదగమనముచేయక సువాసనగలగంధమును సువాసనగలద్రవ్యములచే ధూపముచేయబడిన వస్త్రములను ధరించుకొని ఉష్ణము, శీతము, జలకణములు లేకుండెడి పైమేడలో వసించవలయును.

వర్షర్తుయందు వర్జనీయములు.

శ్లో॥ నదీజలోదమంథాహ స్వప్నాయాసాతపాంస్త్యజేత్ ॥ 48.

తా॥ నదీజలము. ఉదమంథము (అనగా ఉదకములో కలపబడి నేతితోగూడియుండు పరిపేలపిండి) పగటినిద్ర, ఆయాసకరమైన పనులు, ఎండ వీనినివర్షాకాలమునందు వర్జించవలయును.

“ఉదమంథందివాస్వప్న మవశ్యాయంనదీజలమ్ । వ్యాయామమాతపం చైవ వ్యవాయంచాత్రవర్జయేత్ ॥”

అనువచనముచే పైజెప్పిననదీజలాదులను, మంచును, మైథునమునువర్జించవలయునని చరకాచార్యుడుకూడా జెప్పియున్నాడు.

శరదృతు చర్య.

శ్లో॥ వర్షాశీతోచితాంగానాం సహసైవార్కరశ్మిభిః ।
తప్తానాంసంచితంవృష్టౌ పిత్తంశరదికుప్యతి ॥ 49.
తజ్జయాయఘృతం తిక్తంవిరేకోరక్తమోక్షణమ్ ।

తా॥ వర్షాకాలమునందు శీతపదార్థాభ్యాసముగల పురుషులు శరత్కాలము ప్రాదుర్భవించినవెంటనే సూర్యకిరణములచే తపించుచుండగా వారికివర్షాకాలమునందు వృద్ధిజెందియుండు పిత్తము శరత్కాలమునందు ప్రకోపమునుజెందును. కాబట్టి తన్నివారణార్థంబై కుష్ఠచికిత్సయందు జెప్పబడిన తిక్తఘృతమునుగాని, లేకతిక్తద్రవ్యములచే సిద్ధముచేయబడిన ఘృతమునుగాని పానముచేయవలయును. మఱియును విరేచనరక్తమోక్షణములనుకూడా జేయించుకొనవలయును. “విరేచనంపిత్తహరాణాం” అనెడి వచనప్రకారము సర్వచికిత్సలలోను పిత్తప్రకోపమునందు విరేచనమే ముఖ్యచికిత్సయగుటవలన విరేచనమే తొలుతజెప్పబడినది. పిత్తమునకు రక్తము ఆధారముగనుండుటవలన రక్తమోక్షణము తదనంతరము చెప్పబడినది.

“స్నేహస్వేదావనభ్యస్య కుర్యాత్సంశోధనంతుయః। దారుశుష్కమివానామే శరీరంతస్యదీర్యతి ॥”

అనగా స్నేహస్వేదములను తొలుతజేసికొనకుండా విరేచనము జేయించుకొనువాని యొక్క శరీరము వంచబడిన యెండినకఱ్ఱవలెనే విరిగిపోవును అని చెప్పియుండుట

వలన విరేచనమునకుతొలుత స్నేహస్వేదకర్మలు అంగములగనుండుటవలన తిక్తఘృతము ముందుగా చెప్పబడినది. విరేచనము, రక్తమోక్షణము జేయించుకొనినవానికి, వాతప్రకోపమును, కాలస్వభావమువలన పిత్తప్రకోపముగలుగును. కాబట్టి తన్నివారణార్థంబును, శరీరపుష్ట్యర్థంబును, జాఠరాగ్నిదీపనార్థంబును తిక్తఘృతము ముఖ్యముగ నుపయోగపరచవలయునని జెప్పియుండుటవలన విరేచనాదులకు ముందుగా తిక్తఘృతము జెప్పబడినది. వసంతకాలములో శ్లేష్మహరణార్థము వమనకర్మయు, వర్షాకాలమునందు వాతహరణార్థము వస్తికర్మయు నావశ్యకంబై యుండునటులనే శరత్కాలమునందు పిత్తహరణార్థము విరేచనకర్మయు నావశ్యకంబై యుండును.

“ శరదువ్యోమశుభ్రాభ్రం కించిత్పంకాంకితా మహీ । ప్రకాశకాశసప్తాహ్వకుముదాశాలిశాలిని । విక్షిప్తతీక్ష్ణకిరణో మేఘౌఘవిగమాద్రవిః । రక్తవర్ణోతివిమలః క్రౌంచమాలాకులాదిశః । కమలాంతరసంలీన మీనహంసవిఘట్టనైః । తరంగభంగతుంగానిసరాంసివిమలానిచ ॥ ”

శరత్కాలమునందు ఆకాశము తెల్లని మేఘములతోగూడియుండును. భూమి కొంచెము బురదగనుండును. వికసించియుండు రెల్లు, ఏడాకులపొన్న, తెల్లకలువ, శాలిధాన్యము వీనిచే భూమి ప్రకాశించుచుండును. మేఘప్రతిబంధము లేకుండుటవలన సూర్యుడు తీక్ష్ణమయినకిరణములు రక్తవర్ణముగలవాడై అతి నిర్మలముగనుండును. దిక్కులు క్రౌంచపక్షియొక్క సమూహముచే వ్యాప్తముగనుండును. గుంటలు తామరపువ్వులలో మరుగుపడియుండు మత్స్యములు, హంసలు, వీనితోగూడి అలలచే వ్యాప్తమయి నిర్మలముగనుండును, అని శరత్కాలస్వరూపము అష్టాంగ సంహితయందు చెప్పబడియున్నది.

శరదృతువున - అన్నాదిసేవన క్రమము.

శ్లో॥ తిక్తంస్వాదుకషాయంచ క్షుధితోన్నంభజేల్లఘు ॥ 50.
శాలిముద్గసితాధాత్రీ పటోలమధుజాంగలమ్ ।

తా॥ శరత్కాలమునందు ఆకలిగలమనుజుడు తిక్త, మధుర, కషాయరసములతోగూడి లఘువుగనుండు యన్నమును, శాలిధాన్యము, పెసలు, పంచదార, ఉసిరికకాయ, చేదిపొట్ల, తేనె, జాంగలమాంసము యీ మొదలగువానిని భుజించవలయును.

శరదృతువునందు - ఉదకసేవన క్రమము.

శ్లో॥ తప్తంతప్తాంశుకిరణైః శీతంశీతాంశురశ్మిభిః ॥ 51.

సమంతాదప్యహోరాత్ర మగస్త్యోదయనిర్విషమ్
శుచిహంసోదకంనామ నిర్మలంమలజిజ్జలమ్ ॥ 52.
నాభిష్యందినవారూక్షం పానాదిష్వమృతోపమ్ ।

తా॥ మధ్యాహ్నమున పలుదిక్కులయందు సూర్యకిరణములచే తపించబడి రాత్రులయందు చంద్రకిరణములచే చలువకెక్కినదియు, అగస్త్యోదయమువలన నిర్విషమైనదియు, పరిశుద్ధమైనదియు, హంసోదకమనునామముగలదియు, కలకబారనదియు, పిత్తశ్లేష్మములను బోకడచునదియునగు సరస్సు, తటాకము మొదలగువానియందలి జలమును, శరత్కాలమువందు పానముచేయవలయును. అట్టిజలము శ్లేష్మమును, వాతప్రకోపమును చేయకుండును. మఱియు నాజలము స్నాన పానాదులవలన ప్రకోపించిన వాతాదిదోషములను శమింపజేయుటవలనను, స్వభావమునందుండు వాతాదిదోషములకు సామ్యావస్థను గలుగజేయుచుండుటవలనను, అమృతమువలె మనుజులకు మిగుల హితకరమైనది. కాబట్టి దానిని శరత్కాలమునందుపయోగించుకొనవలయును. పైజెప్పిన యుదకము హంసవలె తెల్లగనుండుటవలన, లేక హంసలకు పానయోగ్యమైనదిగనుండుటవలన, ఆయుర్వేదతంత్రకారులచే హంసోదకమని జెప్పబడినది. ఆకులు మొదలగువానిచే మూయబడియుండు ఉదకముకూడా సూర్యచంద్రులచే తపించబడును. ఐనవది ప్రత్యక్షముగ సూర్యచంద్రులచే తపించబడిన ఉదకమువలె గుణకరమైనదికానేరదని సూచించుటకై “కిరణ, అంశు” అను నీ 2 పదములు ప్రయోగించబడినవి.

శరదృతువున - చందనాద్యనులేపము.

శ్లో॥ చందనోశీరకర్పూర ముక్తాస్రగ్వసనోజ్జ్వలః ॥ 53.
సౌధేషుసౌధధవళాం చంద్రికాంరజనీముఖే ।

తా॥ చందనము, వట్టివేరు, పచ్చకర్పూరము, ముక్తాహారము, పుష్పమాలికలు, మంచిపట్టువస్త్రములు యీ మొదలగువానిచే నలంకృతుడై పైమేడయందెక్కి మిగుల ధావళ్యమైన వెన్నెలను ప్రదోషకాలమునందు సేవించవలయును. ప్రదోషకాలము గతించిన పిదప మంచుకురియును. కాబట్టి గ్రీష్మకాలమువలె వెన్నెలను సేవింపజనదు.

శరదృతు వర్జ్యములు.

శ్లో॥ తుషారక్షారసౌహిత్య దధితైలవసాతపాన్ ॥ 54.
తీక్ష్ణమద్యదివాస్వప్న పురోవాతాన్ పరిత్యజేత్ ।

తా॥ మంచు, యవక్షారము మొదలగు లవణములు, తృప్తి, పెరుగు, నువ్వుల నూనె, వస (అనగా మాంసములోని క్రొవ్వు), ఎండ, తీక్ష్ణకరమైన ద్రవ్యములతో జేయబడిన మద్యములు, పగటినిద్ర, తూర్పుగాలి వీనిని శరత్కాలమునందు వర్జించవలయును.

షడృతువులలో - షడ్రససేవన క్రమము.

శ్లో॥ శీతేవర్షాసుచాద్యాంస్త్రీన్ వసంతేంఽత్యాన్ రసాన్ భజేత్॥ 55.
స్వాదుంనిదాఘేశరది స్వాదుతిక్తకషాయకాన్ ।

తా॥ హేమంత శిశిర వర్ష ఋతులయందు మధురామ్లలవణ రసములను, వసంత ఋతువునందు తిక్తకటువిషాయరసములను, గ్రీష్మఋతువునందు మధురరసమును, శరదృతువునందు మధురతిక్తకషాయరసములను సేవించవలయును.

షడృతువులలో - అన్నపానసేవన క్రమము.

శ్లో॥ శరద్వసంతయోారూక్షం శీతంఘర్మఘనాంతయోః॥ 56.
అన్నపానంసమాసేన విపరీతమతోఽన్యదా ।

తా॥ శరద్వసంతఋతువులయందు రూక్షకరమైన అన్నపానాదులను తరుచుగ సేవించవలయును. హేమంత శిశిర, గ్రీష్మవర్ష ఋతువులయందు స్నిగ్ధమైన అన్నపానాదులను సేవించవలయును. గ్రీష్మశరదృతువులయందు శీతలమైన అన్నపానాదులను సేవించవలయును. హేమంత, శిశిర, వర్ష, వసంతఋతువులయందు ఉష్ణకరమైన అన్నపానాదులను* సేవించవలయును.

షడ్రస - సేవన క్రమము.

శ్లో॥ నిత్యంసర్వరసాభ్యాస స్స్వస్వాధిక్యమృతావృతౌ । 57.
తా॥ "సర్వరసాభ్యాసోబలకారిణామ్"
అనువచనప్రకారము సర్వఋతువులయందు మధురాదిషడ్రసములను సేవించవలయును. అయినను "శీతేవర్షాసు" ఇత్యాదిశ్లోకములలో జెప్పియుండు ప్రకారము ఆయా ఋతువులయందు సేవనార్హమని జెప్పబడిన రసములను విశేషముగా సేవించవలయును.

ఋతుసంధ్యాచరణము.

శ్లో॥ ఋతోర్వరంత్యాదిసప్తాహా వృతుసంధిరితిస్మృతః।
తత్రపూర్వోవిధిస్త్యాజ్య స్సేవనీయోఽపరః క్రమాత్॥ 58.
అసాత్మ్యజాహిరోగాస్స్యు స్సహసాత్యాశీలనాత్॥ 58½.

తా॥ శిశిరవసంతాది రెండు రెండు ఋతువులయొక్క కడపటి 7-దినములు, రాబోయే ఋతువులయొక్క మొదటి 7-దినములు జేరి 14-దినములు, ఋతుసంధియని పలుగును. వానిలో ముందుండు ఋతువుయొక్క విధినివర్జించి రాబోయ్యేడి ఋతువుయొక్క విధినియథాక్రమముగ (అనగా ఆయాఋతువులో జెప్పియుండు ప్రకారము) అనుసరించవలయును. తత్క్షణమువనే 1, ఋతువుయొక్క విధినివదలి మఱియొక్క విధిని యనుసరించినచో అనుచితపదార్థ సేవవలనజనించువట్టిరోగములే గలుగును.

తృతీయాధ్యాయము ముగిసెను.

శ్రీ ర స్తు.

చతుర్థాధ్యాయము.

స్వస్థవృత్తుడుగ మలమూత్రాదివేగమును ధరించని స్వభావముగలవాడుగ నుండుపురుషునికి ఆరోగ్యము గలుగును; కాబట్టి మలమూత్రవేగమునడ్డగించకుండు వానికి రోగముగలుగదని యీయధ్యాయమునందు జెప్పబడుచున్నది.

రోగానుత్పాద - నీయాధ్యాయ ప్రారంభము.

సూ॥ అథాతో రోగానుత్పాదనీయమధ్యాయంవ్యాఖ్యాస్యామః ।
ఇతిహస్మాహురాత్రేయాదయోమహర్షయః ॥

తా॥ ఋతుచర్యాధ్యాయానంతరము రోగానుత్పాదనీయాధ్యాయమును (అనగా రోగోత్పత్తికాకుండుటకు హితకరమైన యధ్యాయమును) వివరించెదము.

"అనుత్పత్త్యైసమాసేన విధిరేషప్రదర్శితః । నిజాగంతువికారాణాముత్పన్నానాంచశాంతయే ॥"

అనువచనప్రకారము వాతాదుల నడ్డగించుటచే జనించు రోగములకు శాంతికూడా యీయధ్యాయమునందు జెప్పబడియుండుటవలన నిది రోగోపశమనీయాధ్యాయమని కూడా యుక్తిచేజెప్పబడును.

వాతాదివేగధారణ నిషేధము.

శ్లో॥ వేగాన్నధారయేద్వాత విణ్మూత్రక్షవతృట్క్షుధామ్ ।
నిద్రాకాసశ్రమశ్వాస జృంభాశ్రుచ్ఛర్దిరేతసామ్ ॥ 1.

తా॥ అపానవాతము, మలము, మూత్రము, తుమ్ములు, దప్పి, ఆకలి, నిద్ర, దగ్గు, శ్రమమువలన గలిగెడిశ్వాసము, ఆవలింత, కంటినీరు, వాంతి, రేతస్సు వీని యొక్క వేగములను అడ్డగింపంబనదు.

వాతధారణమువలన - జనించు రోగములు.

శ్లో॥ అధోవాతస్యరోధేన గుల్మోదావర్తరుక్క్లమాః ।
వాతమూత్రశకృత్సంగ దృష్ట్యగ్నివధహృద్గదాః ॥ 2.

తా॥ అపానవాతమునడ్డగించుటవలన గుల్మము, ఉదావర్తము, బడలిక, వాత, మల, మూత్రములయొక్క ప్రతిబంధకము, నేత్రములకుచెరుపు, అగ్నినాశము, రొమ్ము నొప్పి, యీమొదలగు రోగములు జనించును. అన్నిటిలోను వాతము ప్రధానంబగుట వలన దానినడ్డగించుటచే జనించురోగములు తొలుత జెప్పబడినవి. ఉద్గారరూపముగల ఊర్ధ్వవాతము నడ్డగించుటచే జనించునట్టి అరుచి మొదలగు రోగములు సుఖసాధ్యంబులు; కావున నవి తొలుత జెప్పబడవయ్యె. ఉదావర్తరోగలక్షణము అర్శోరోగ నిదానమునందు జెప్పబడును.

వాతప్రతిబంధ - జనిత రోగోపచారము.

శ్లో॥ స్నేహస్వేదవిధిస్తత్ర వర్తయోభోజనానిచ ।
పానానివస్తయశ్చైవశస్తం వాతానులోమనమ్ ॥ 3.

తా॥ అపానవాతము నడ్డగించుటచే జనించురోగములయందు స్నేహవిధి, స్వేద విధి, ఫలవర్తులు, వాతహరపదార్థభోజనము, సుఖోష్ణోదకాదిపానము, వస్తికర్మ, వాతమునకు అనులోమగతిని గలుగజేసెడి కృత్యములు యీమొదలగువానిని జేయవలయును.

మలరోధజనిత రోగములు.

శ్లో॥ శకృతఃపిండికోద్వేష్ట ప్రతిశ్యాయశిరోరుజః ।
ఊర్ధ్వవాయుఃపరీకర్తో హృదయస్యోపరోధనమ్ ॥ 4.
ముఖేనవిట్ప్రవృత్తిశ్చ పూర్వోక్తాశ్చామయాఃస్మృతాః ।

తా॥ మలమునడ్డగించుటవలన పిక్కలయందు కూాబ, పీనసము, శిరోరోగము, ఊర్ధ్వవాతము, పరికర్తము, రొమ్ముపట్టుకొనుట, నోటివలన మలము వెడలుట యీ మొదలగు రోగములును, అపానవాతము నడ్డగించుటచే జనించునట్టిగుల్మాది రోగములును గలుగును.

మూత్రరోధ - జనిత రోగములు.

శ్లో॥ అంగభంగాశ్మరీవస్తి మేఢ్రవంక్షణవేదనాః ॥ 5.
మూత్రస్యరోధాత్పూర్వేచప్రాయశోరోగాః ॥

తా॥ మూత్రమునడ్డగించుటచే శరీరమునందు బ్రద్దలుచేయునటుల వేదన, అశ్మరీరోగము, పొత్తికడుపు, మేఢ్రము, గజ్జలు వీనియందు శూలల యీ మొదలగు ఉపద్రవములును, అపానవాతము మలము వీనినడ్డగించుటచే జనించునట్టి రోగములును, గలుగును.

వాతాదిరోధజ రోగోపచారము.

శ్లో॥ తదౌషధమ్ । వర్త్యభ్యంగావగాహాశ్చ స్వేదనంవస్తికర్మచ॥ 6.

తా॥ వాతాదులనడ్డగించుటచే జనించురోగములయందు శృంగవెందు మొదలగువానిచేజేయబడిన ఫలవర్తులు, అభ్యంజనస్నానము, అవగాహము (అనగా వాతహరద్రవ్యములచే సిద్ధముచేయబడిన కషాయము నొకతొట్టిలోబోసి దానియందు గుదప్రదేశమునుంచుట), స్వేదకర్మ, వస్తివిధ్యధ్యాయమునందు మలప్రవృత్తివిషయమై జెప్పబడు వస్తికర్మ యీ మొదలగు సామాన్యచికిత్సలను జేయవలయును.

మలరోధజ రోగోపచారము.

శ్లో॥ అన్నపానంచవిడ్భేది విడ్రోధోత్థేషుయక్ష్మసు ।

తా॥ మలమునడ్డగించుటచే జనించునట్టి రోగములయందు మలమును భేదించునట్టి కాలుమినుములు, పెలుగుమీదమీగడ, చక్రవర్తికూర యీ మొదలగు వానిసేవనను, పైజెప్పిన వర్త్యాదిక్రియలను చేయవలయును.

మూత్రరోధజ రోగోపచారము.

శ్లో॥ మూత్రజేషుచపానేచ ప్రాగ్భక్తంశస్యతేఘృతమ్॥ 7.
జీర్ణాంతికంచోత్తమయా మాత్రయాయోజనాద్వయమ్ ।
అవపీడకమేతచ్చసంజ్ఞితం

తా॥ మూత్రమునడ్డగించుటచే జనించురోగములయందు ప్రాగ్భక్తమను ఘృతపానమును (అనగా భోజనాత్పూర్వము పానముజేసెడి ఘృతమును), జీర్ణాంతికమను ఘృతపానమును (అనగా ముందుదినముభుజించిన యన్నాదులు జీర్ణమైనతోడనే పానముజేసెడిఘృతమును) ఉత్తమమాత్రగా చేయవలయును. అటుల భోజనాత్పూర్వమును, ముందుదినము భుజించిన అన్నజీర్ణానంతరమును చేయబడు ఘృతపానము యీతంత్రమునందు అవపీడకమను పేరంబరగును.

“ అతశ్చానేకధా ప్రాయః పవనోయత్ప్రకుప్యతి ”
అనెడి యీతంత్రవచనప్రకారము వాతాదివేగధారణముచేత తరుచుగ వాతము ప్రకో-

పించును. అటుల ప్రకోపించిన వాతమును శమింపజేయుటయందు తైలము వలె ఘృతము ఉత్కృష్టమైనదికాదు కాబట్టి మూత్రాదివేగరోధజనిత రోగములయందు ఘృతావపీడక ప్రయోగమును చెప్పునది అయుక్తమనే శంక గలుగును. అయితే తైలము వాతహరమైనదిగ నుండినను దానికి మలబంధ, అల్పమూత్రత్వగుణములు గలిగియుండుటచే మూత్రరోధజనితరోగములయందు ఘృతమువలె తైలావపీడక ప్రయోగము హితకరమైనదికాదు. అట్లగుటచేతనే ఘృతావపీడక ప్రయోగంబిచట జెప్పబడినది.

ఉద్గారరోధజ రోగోపచారము.

శ్లో॥ ధారణాత్పునః॥ 8 ॥ ఉద్గారస్యారుచిఃకంపో విబంధోహృదయో
రసోః । ఆధ్మానకాసహిధ్మాశ్చహిధ్మావత్తత్రభేషజమ్ ॥ 9.

తా॥ తేనుపునడ్డగించుటచే అరుచి, కంపము, హృదయము,రొమ్ము పట్టికొనుట, ఆధ్మానము, కాసము, హిధ్మ యీరోగములు గలుగును. వీని నివారణార్థంబై శ్వాసహిధ్మాచికిత్సితాధ్యాయమునందు జెప్పియుండు హిధ్మాచికిత్సలను జేయవలయును.

క్షుతరోధజనిత రోగములు.

శ్లో॥ శిరోర్తీంద్రియదౌర్బల్యం మన్యాస్తంభార్దితంక్షుతేః ।

తా॥ తుమ్మువనచుటచే శిరోరోగము, నేత్రాదీంద్రియములకు దౌర్బల్యము (అనగా విషయగ్రహణమునందశక్తి) పెడతలపెద్దనరములయందు పట్లు, అర్దితవాతము గలుగును.

క్షుతరోధ - జనిత రోగోపచారము.

శ్లో॥ తీక్ష్ణధూమాంజనాఘ్రాణ నావనార్క విలోకనైః ॥ 10.
ప్రవర్తయేత్క్షుతింసక్తాం స్నేహస్వేదౌచశీలయేత్ ।

తా॥ అడ్డగించబడిన తుమ్మువెడలుటకై ధూమపానవిధ్యధ్యాయమునందు జెప్పియుండు తీక్ష్ణమైన ధూమపానము, అంజనము, మిరియములు మొదలగు తీక్ష్ణమైన వస్తువుల నాఘ్రాణించుట, తీక్ష్ణమైన నస్యము, స్నేహకర్మ, స్వేదకర్మ, యీ మొదలగువానిని చేయవలయును.

“ ప్రాణాపానౌసమాన్యాతౌ మూర్ధ్నికః స్రోతఃపథేస్థితౌ । నస్తఃప్రవర్తేతేశబ్దః క్షుతంతత్రవినిర్దిశేత్ ॥ ”
శిరముయొక్క స్రోతోమార్గమునందుండు ప్రాణాపానవాయువులు సమముగనుండినపుడు నాసికనుండి శబ్దము బయలువెడలును. అదియే క్షుతమనబడును, అని సుశ్రుతమునందు జెప్పబడియున్నది.

తృష్ణానిరోధజ రోగోపచారము.

శ్లో॥ శోషాంగసాదబాధిర్య సంమోహభ్రమహృద్గదాః ॥ 11.
తృష్ణాయానిగ్రహాత్తత్ర శీతస్సర్వోవిధిర్హితః ।

తా॥ దప్పినడ్డగించుటచే శోష, శరీరకృశత్వము, చెవిటితనము, మూర్ఛ, భ్రమ రొమ్మునొప్పి యీమొదలగురోగములు గలుగును. వీనియందు శీతలమైన స్నానాన్న పానాదులను సేవించుట హితకరము.

క్షుద్రోధజ రోగోపచారము.

శ్లో॥ అంగభంగారుచిగ్లాని కార్శ్యశూలభ్రమాఃక్షుధః ॥ 12.
తత్రయోజ్యంలఘుస్నిగ్ధ ముష్ణమల్పంచభోజనమ్ ।

తా॥ ఆకలినడ్డగించుటచే శరీరమునందు బద్దలుచేయునటుల వేదన, అరుచి, బడలిక, కృశత్వము, పక్వాశయమునందుశూల, భ్రమగలుగును. వీనియందు స్నిగ్ధముగ ఉష్ణముగ, లఘువుగనుండుయాహారములను మితముగ భుజించవలయును.

నిద్రారోధజ రోగోపచారము.

శ్లో॥ నిద్రాయామోహమూర్ధాక్షి గౌరవాలస్యజృంభికాః ॥ 13.
అంగమర్దశ్చతత్రేష్ట స్స్వప్నస్సంవాహనానిచ ।

తా॥ నిద్రనడ్డగించుటచే మోహము, తలబరువు, నేత్రశూల, సోమరితనము, ఆవలింతలుగలుగును. మఱియు,—

“జాడ్యగ్లానిభ్రమాపక్తి తంద్రారోగాశ్చవాతజాః”

అనగా జాడ్యము, గ్లాని, భ్రమ, అజీర్ణము, తంద్ర, వాతరోగములు ఇవియును గలుగునని అధికపాఠము గ్రంథాంతరములయందు గన్పట్టుచున్నది. వీనియందు శరీరమర్దనము, నిద్ర, శరీరమునుపిసుకుట వీనిని చేయవలయును.

కాసరోధజ రోగోపచారము.

శ్లో॥ కాసస్యరోధాత్తద్వృద్ధి శ్వాసారుచిహృదామయాః ॥ 14.
శోషోహిధ్మాచకాస్యోత్ర కాసహాసుతరాంవిధిః ।

తా॥ దగ్గునడ్డగించుటచే కాసవృద్ధి, శ్వాసము, అరుచి, రొమ్మునొప్పి, శోష, ఎక్కిళ్ళుగలుగును. వీనియందు కాసచికిత్సాప్రకరణములో జెప్పియుండు చికిత్సలను విశేషముగా జేయవలయును.

శ్రమశ్వాసరోధజ రోగోపచారములు.

శ్లో॥ గుల్మహృద్రోగసంమోహాః శ్రమశ్వాసాద్విధారితాత్ ॥ 15.
హితంవిశ్రమణంతత్ర వాతఘ్నశ్చక్రియాక్రమః ।

తా॥ ఆయాసకరమైన పనులచేజనించిన శ్వాసము నడ్డగించుటవలన గుల్మము, రొమ్మునొప్పి, మోహముగలుగును. వీనియందు అలసటనుతీర్చుకొనుట, వాతహరమైన చికిత్సలనుజేయుట హితకరము.

జృంభారోధజ రోగోపచారము.

శ్లో॥ జృంభాయాఃక్షవవద్రోగా స్సర్వశ్చానిలజిద్విధిః ॥ 16.

తా॥ ఆవలింత నడ్డగించుటవలన తుమ్మునడ్డగించుటచే జనించునట్టి రోగములే గలుగును. వీనియందు వాతహరమైన సమస్తచికిత్సలను జేయవలయును.

అశ్రురోధజరోగ తదుపచారములు.

శ్లో॥ పీనసాక్షిశిరోహృద్రు గ్మన్యాస్తంభారుచిభ్రమాః ।
సగుల్మాబాష్పత స్తత్ర స్వప్నోమద్యంప్రియాఃకథాః ॥ 17.

తా॥ శోకముచే జనించుకంటినీరు నడ్డగించుటవలన పీనసము, నేత్రరోగము, శిరోరోగము, రొమ్మునొప్పి, మెడతలపెద్దనరములయందు పట్లు, అరుచి, భ్రమ, గుల్మము గలుగును. వీనియందు నిద్ర, మద్యపానము, ప్రియమైన సంభాషణము మొదలగువానిని చేయవలయును.

వమనరోధజ రోగములు.

శ్లో॥ విసర్పకోఠకుష్ఠాక్షి కండూపాండ్వామయజ్వరాః ।
సకాసశ్వాసహృల్లాస వ్యంగశ్వయథవోవమేః ॥ 18.

తా॥ వాంతినడ్డగించుటచే విసర్పము, కోఠము, కుష్ఠము, కండ్లయందు దురద, పాండువు, కాసశ్వాసములు, హృల్లాసము, వ్యంగము, వాపుగలుగును.

వమనరోధజ రోగోపచారములు.

శ్లో॥ గండూషధూమానాహారా రూక్షంభుక్త్వాతదుద్వమః ।
వ్యాయామస్స్రుతిరస్రస్య శస్తంచాత్రవిరేచనమ్ ॥ 19.
సక్షారలవణంతైల మభ్యంగార్థంచశస్యతే ।

తా॥ వాంతినడ్డగించుటచే జనించురోగములయందు గండూషము, ధూమపానము, ఆహారము లేకుండుట, వేడిగనుండువస్తువులను భుజించి వమనము చేయుట, వ్యాయామము, రక్తమోక్షణము, విరేచనము, క్షారలవణములతో గూడియుండు తైలముచే నభ్యంజనము యీ మొదలగు చికిత్సలను జేయుట హితకరము.

శుక్రరోధజ రోగము.

శ్లో॥ శుక్లాత్తత్స్రవణంగుహ్య వేదనాశ్వయథుర్జ్వరః ॥ 20.
హృద్వ్యథామూత్రసంగాంగ భంగవృద్ధ్యశ్మషండతాః ।

తా॥ రేతస్సు నడ్డగించుటచే శుక్రస్రావము, ఆసనమునందుశూల, (వృషణములయందుశూల) ఆసనమునందువాపు, జ్వరము, రొమ్మునొప్పి, మూత్రప్రతిబంధము శరీరమునందుపోట్లు, అంత్రవృద్ధి, అశ్మరి, నపుంసకత్వముగలుగును.

శుక్రరోధజ రోగోపచారము.

శ్లో॥ తామ్రచూడసురాశాలివస్త్యభ్యంగావగాహనమ్ ॥ 21.
వస్తిశుద్ధికరైస్సిద్ధం భజేత్క్షీరం ప్రియాఃస్త్రియః ।

తా॥ రేతస్సునడ్డగించుటచే జనించురోగములయందు కోడిమాంసభక్షణము, సురయనుమద్యపానము, శాల్యన్నము, వస్తికర్మ, అభ్యంగస్నానము, పొత్తికడుపును శుద్ధిజేసెడి కూశ్మాండాదివస్తువులలో సిద్ధము చేయబడిన క్షీరపానము, ప్రియమైనవయస్సునందుండు స్త్రీసంభోగము యీ మొదలగువానిని చేయవలయును.

వర్జనీయ వేగరోధులు.

శ్లో॥ తృట్శూలార్తంత్యజేత్క్షీణంవిడ్వమంవేగరోధినమ్ ॥ 22.

తా॥ మలమూత్రముల నడ్డగించుటచే దప్పి, శూల, వీనిచే పీడితుడు, అంగములు శుష్కించినవాడు, నోటివలనమలమును గ్రక్కువాడునగు రోగిని చికిత్సల యందు వర్జించవలయును.

సర్వరోగోత్పత్తి కారణము.

శ్లో॥ రోగాస్సర్వేపిజాయంతే వేగోదీరణధారణైః ।

తా॥ మలమూత్రాదులు సాధారణముగ వెడలకుండునపుడు బలవంతముగా వెడలింపజేయుట, ధారాళముగవచ్చునపుడు అడ్డగించుట, వీనిచేమనుజులకు సకల రోగములు జనించును.

"శాఖాగతాఃకోష్ఠగతాశ్చ రోగామర్మోర్ధ్వ సర్వావయవాంగజాశ్చ ।
యేసంతితేషాంనతుకశ్చిదన్యో వాయోఃపరంజన్మనిహేతురస్తి ।విట్ శ్లేష్మ
పిత్తాది మలాయనానాం విక్షేపసంహారకరస్సయస్మాత్ ॥"

అనువచనముల ప్రకారము మలాదులను వెడలింపజేయుట, లేక నడ్డగించుట, అను నీ 2-ను వాతకృత్యము; కాబట్టి మలమూత్రాదులను బలవంతముగ వెలిపుచ్చుటచేతను, లేక నడ్డగించుటచేతను వాతము ప్రకోపించి సమస్తరోగములను గలుగజేసును అని తాత్పర్యము.

వాతప్రకోప శమనోపాయము.

శ్లో॥ నిర్దిష్టంసాధనంతత్ర భూయిష్ఠంయేతుతాన్ప్రతి ॥ 23.
తతశ్చానేకథా ప్రాయః పవనోయత్ప్రకుప్యతి ।
అన్నపానౌషధంతత్ర యుంజీతాతోఽనులోమనమ్ ॥ 24.

తా॥ మలమూత్రాదుల నడ్డగించుటచే జనించునట్టి సర్వరోగమధ్యమునందు గుల్మోదావర్తాదిరోగములకు తెలుచుగ వస్త్యభ్యంగాదిచికిత్సలు యీ యధ్యాయారంభమునందే జెప్పబడియున్నవి. అయినను ముఖ్యముగ మలమూత్రాదుల నడ్డగించుటచే వాతము ప్రకోపించి యనేకరోగములను గలుగజేసును; కావున వాతప్రకోపమును శమింపజేసి వాతమునకు అనులోమగతినిగలుగజేసెడు అన్నపానౌషధములను సేవించవలయును. మలమూత్రాదులను బలాత్కారముగా వెలిపరచుట, అడ్డగించుట వీనిచే సమస్తరోగములు జనించునని జెప్పబడియుండినను మలమూత్రాదుల నడ్డగించుటచే నెటువంటి కఠినమైన రోగములుజనించునో అటువంటిరోగములు వానిని వెలిపరచుట వలన గలుగనేరవు. కాబట్టి యీతంత్రకారుడు వానికి విశేషముగా చికిత్సలను జెప్పక విరమించెను.

లోభాదివేగ ధారణము.

శ్లో॥ ధారయేత్తుసదావేగాన్ హితైషీప్రేత్యచేహచ ।
లోభేర్ష్యాద్వేషమాత్సర్య రాగాదీనాంజితేంద్రియః ॥ 25.

తా॥ ఇహపరలోకములయందు హితమును గోరునట్టి పురుషుడు మనస్సు, చక్షుస్సు మొదలగునింద్రియములనుజయించి లోభాసూయాద్వేష, మాత్సర్యరాగాదులవేగము నెల్లపుడు నడ్డగించవలయును. మాత్సర్యము అనగాపరులగుణములను సహించకుండుట, రాగాదులు అనగా ప్రీతి మొదలగునవి.

వాతాది శోధనము.

శ్లో॥ యతేతచయథాకాలం మలానాంశోధనంప్రతి ।
అత్యర్థసంచితాస్తేహి క్రుద్ధాఃస్యుర్జీవితచ్ఛిదః ॥ 26.

తా॥ వాత, పిత్త, శ్లేష్మ, పురీష మూత్రాదిమలములు స్వస్థానమునందు విశేషముగ వృద్ధిజెందియుండినయెడల అవి మిథ్యాహారవిహారాదులవలన ప్రకోపించి ఒకానొకసమయమునందు మనుజునిజంపును. కావునపట్టి మలమూత్రాదులనుయుక్తకాలమునందు (అనగా ఆయామలమునకు అర్హమైన శోధనకాలమునందు) శోధించుటకై ప్రయత్నించవలయును. మలములు అధికముగ వృద్ధిజెందియుండునపుడు సర్వచికిత్సలకంటె శోధనరూపమైనచికిత్సయే ఉత్కృష్టమైనదని తెలియపరచుటకై "అత్యర్థసంచితాః" అనుపదము ప్రయోగించబడినది.

శోధన ప్రాశస్త్యము.

శ్లో॥ దోషాఃకదాచిత్కుప్యంతి జితాలంఘనపాచనైః ।
యేతుసంశోధనైశ్శుద్ధాన తేషాంపునరుద్భవః ॥ 27.

తా॥ లంఘనపాచనాదులచే శుద్ధిజేయబడినవాతాదులు మరల నొకానొకపుడు ప్రకోపమును జెందును. సంశోధనవిరేచనాదులచే శుద్ధిజేయబడిన వాతాదులెపుడును ప్రకోపమును జెందకుండును. కాబట్టిలంఘనాదులకంటె శోధనమునేజేయవలయును.

రసాయనప్రయోగ క్రమము.

శ్లో॥ యథాక్రమంయథాయోగ మతఊర్ధ్వంప్రయోజయేత్ ।
రసాయనానిసిద్ధాని వృష్యయోగాంశ్చకాలవిత్ ॥ 28.

తా॥ కాలము, దేశము, బలము, శరీరము, ఆహారము, సాత్మ్యము, సత్వము, ప్రకృతులు యీమొదలగువానిని జక్కగనెఱిగిన వైద్యుడు తనకనుభవసిద్ధమైన బ్రాహ్మ్యాసిష్ఠాదిరసాయనములను యథాక్రమముగను (అనగా "హరీతకీమామలకంసైంధవం నాగరంవచామ్ ॥" అను వచనము మొదలుకొని "ఇత్థంసంశుద్ధకోష్ఠస్య రసాయనముపాచరేత్ ॥" అను వచనమువరకు జెప్పియుండుప్రకారము వమన, విరేచన, ఆస్థాపన, అనువాసన, నావనరూపమైన పంచవిధక్రియలవలన ఊర్ధ్వాధస్సకల శరీరమును శుద్ధిజేసి) వాజీకరణౌషధములను యథాక్రమముగను (అనగా:—
"అథఃస్నిగ్ధవిశుద్ధానాం నిరూహాన్సానువాసనాన్ । ఘృతతైలరసక్షీరశర్కరాక్షౌద్రసంయుతాన్ । యోగవిద్యోజయేత్పూర్వం క్షీరమాంసరసాశినామ్ । తతోవాజీకరాన్యోగాన్ ॥"

అను వచనప్రకారము స్నేహ, శోధన, నిరూహ, అనువాసనాదిక్రియలచే శరీరమును శుద్ధిజేసికొని) యథాయోగముగను (అనగా వాతప్రకృతిగలవారికిఫలానిరసాయనము, పిత్తప్రకృతిగలవారికి ఫలానిరసాయనము, శ్లేష్మప్రకృతిగలవారికి ఫలానిరసాయనము ఇట్టికాలము, ఇట్టిదేశము, ఇట్టివయస్సు, ఇట్టిదేహమునందు ఫలానిరసాయనముయుక్తమనిదెలిసికొని) నుపయోగించవలయును. ఇటులనే వాతప్రకృతి మొదలగువానినెఱింగి వాజీకరణౌషధముల నుపయోగించవలయును. రసాయనప్రయోగమునందు యిచట వాతాతపికమను రసాయనమునే నుపయోగించవలయునేకాని స్వస్థశరీరులకుపయోగించునట్టి కుటీప్రావేశకరసాయనముల నుపయోగింపంజనదు.

శరీర బృంహణోపచారము.

శ్లో॥ భేషజక్షపితేపథ్య మాహారైర్బృంహణంక్రమాత్ ।
శాలిషష్టికగోధూమ ముద్గమాంసఘృతాదిభిః ॥ 29 ॥
హృద్యదీపనభైషజ్య సంయోగాద్రుచిపక్తిదైః ।
సాభ్యంగోద్వర్తనస్నాననిరూహస్నేహబస్తిభిః ॥ 30.

తా॥ శోధనౌషధములచే శుద్ధిజేయబడిన శరీరముగలరోగికి అభ్యంజనము ఉద్వర్తనము, స్నానము, నిరూహవస్తి, అనువాసనవస్తి యీమొదలగువానినిజేయించి మనోహరంబును, దీపనకరద్రవ్యములునైన శొంఠి, పిప్పలి, అల్లము, లవంగములు, ఏలకలు యీమొదలగువానిసంయోగముచే రుచిని, జీర్ణమునుగలుగజేసునట్టి పథ్యకరమైన శాలిధాన్యము, షష్టికము, గోధుమలు, పెసలు, మాంసము, నెయ్యిమొదలగు బలకరమైన యాహారములచే యథాక్రమముగ శరీరపుష్టిని గలుగజేయవలయును.

శోధనాద్యౌషధ - సేవన ఫలము.

శ్లో॥ తథాసలభతేశర్మ సర్వపావకపాటవమ్ ।
ధీవర్ణేంద్రియవైమల్యం వృషతాందైర్ఘ్యమాయుషః ॥ 31.

తా॥ ఇటులశోధన, బృంహణ, రసాయనౌషధములనుయథాక్రమముగసేవించియుండు పురుషునికి సౌఖ్యము, సమస్తమైన అగ్నిపాటవము (అనగా భౌమ, ఆప్య, ఆగ్నేయ, వాయవ్య నాభసములను పంచమహాభూతాగ్నులు, రసమజ్జాది సప్తధాత్వగ్నులు, జాఠరాగ్ని అనునీపద 3 యగ్నులకు పటుత్వము) బుద్ధి, కాంతి, చక్షురాదీంద్రియములయందు ప్రసన్నత, స్త్రీసంభోగమునందు సామర్థ్యము, దీర్ఘాయువు గలుగును.

ఆగంతుక రోగములు.

శ్లో॥ యేభూతవిషవాయ్వగ్ని క్షతభంగాదిసంభవాః ।

* కామక్రోధభయాద్యాశ్చ తేస్యురాగంతవోగదాః ॥ 32.

తా॥ భూతములు, విషము, వాయువు, అగ్ని, గాయము, అవయవములువిరుగుట మొదలగువానివలన గలిగిన జ్వరాదిరోగములును, కామ క్రోధ లోభ మోహ మాత్సర్య భయాదులును ఆగంతుకరోగములనబడును.

నిజాగంతుకరోగ శమనోపాయము.

శ్లో॥ త్యాగః ప్రజ్ఞాపరాధానా మింద్రియోపశమఃస్మృతి।
దేశకాలాత్మవిజ్ఞానం సద్వృత్తస్యానువర్తనమ్ ॥ 33.
అనుత్పత్త్యైసమాసేన విధిరేష ప్రదర్శితః।
నిజాగంతువికారాణా ముత్పన్నానాంచశాంతయే ॥ 34.

తా॥ నిజాగంతుకరోగములకు బుద్ధిపూర్వకముగా చెడునడతలను విడుచుట, ...స్సు మొదలగునింద్రియములనుజయించుట, (అనగారూపాదివిషయములయందును, ...యుక్తమైన విషయములయందును ప్రవర్తించకుండా నడ్డగించుట), అనుభూతపదార్థ ...నము, జాంగలాదిదేశజ్ఞానము, శీతాదికాలజ్ఞానము, వాతప్రకృత్యాదిజ్ఞానము, ...దాచారానుష్ఠానము, ఇవియేచికిత్సలుగనుండును. నిజాగంతుకరోగములు జనించకుం...కును, ఉత్పన్నమైన నిజాగంతుకరోగములు శమించుటకును ఇటుల సంక్షేపముగా ...త్సలు చెప్పబడినవి.

వాతాదిదోష - శోధన కాలము.

శ్లో॥ శీతోద్భవందోషచయం వసంతేవిశోధయన్ గ్రీష్మజమభ్ర
కాలే। ఘనాత్యయేవార్షికమాశుసమ్యక్ప్రాప్నోతిరోగా
నృతుజాన్నజాతు ॥ 35.

తా॥ హేమంత శిశిర ఋతువులయందు జనించిన దోషములను వసంతఋతువు ...క్క ప్రారంభమునందే (అనగా చైత్రమాసమునందే) శోధించవలయును. అటుల ...నియెడల ననేకరోగములు గలుగును. గ్రీష్మఋతువునందు జనించిన దోషములను ...కాలప్రారంభమునందు శోధించవలయును. వర్షాకాలమునందుజనించిన దోషము ...శరత్కాలముయొక్క అంతమునందు (అనగా కార్తికమాసమునందు) శోధించ ...యును. ఇటుల నాయాఋతువులయందు జనించినదోషముల నాయాకాలమునందు ...కుండా బాగుగా శుద్ధిజేసికొనిన పురుషుడు ఆయా ఋతుసంబంధమువలన జనించు ...గములనెపుడును జెందకుండును.

---

* రాగద్వేష ఇతి పాఠాంతరం.

“శ్రావణేకార్తికేచైత్రేమాసిసాధారణేక్రమాత్ । గ్రీష్మవర్షాహిమచితాన్వాయ్వాదీనాశునిర్హరేత్ ॥”

అను ప్రమాణమునుబట్టి గ్రీష్మ, వర్ష, హేమంత, శిశిరఋతువులయందు వృద్ధిజెందిన వాతాదిదోషములను శ్రావణ, కార్తిక, చైత్రమాసములయందు క్రమముగ నాయాకాలమునుతప్పక శుద్ధిజేయవలయును.

హితాహారాది - సేవన ఫలము.

శ్లో॥ నిత్యంహితాహారవిహారసేవీసమీక్ష్యకారీ విషయేష్వసక్తః।
దాతాసమస్సత్యపరః క్షమావానాప్తోపసేవీచభవత్యరోగః॥ 36.

తా॥ ఎల్లపుడు హితాహారవిహారముల చేయునట్టి స్వభావముగలవాడును, గుణాగుణములనాలోచించి కార్యములను చేయువాడును, శబ్దాదివిషయములయందు విశేషముగ నాసక్తిలేనివాడును, శక్త్యనుసారముగా దానముచేయువాడును, సర్వభూతములయందు సమానచిత్తముగలవాడును, సత్యవచనప్రవర్తకుడును, మిగులనోర్పుగలవాడును,—

“యేషాంత్రికాలమమలం జ్ఞానమవ్యాహతంసదా । ఆప్తాశ్శిష్టాశ్చవిబుద్ధాస్తేషాంవాక్యమసంశయమ్ ॥”

అను ప్రమాణమునుబట్టి ఆప్తులైనపెద్దలను సేవించునట్టి స్వభావముగలవాడునునగు పురుషునికి యెవ్విధరోగమును గలుగకుండును.

“అర్థేష్వలభ్యేష్వకృతప్రయత్నం కృతాదరంనిత్యముపాయవత్సు।జితేంద్రియంనానుపతంతిరోగాస్తత్కాలయుక్తంయదినాస్తిదైవమ్।కాలోఽనుకూలోవిషయామనోజ్ఞాధర్మ్యాఃక్రియాఃకరసుఖానుబంధి। సత్వంవిధేయంవిశదాచబుద్ధిర్భవంతిధీరస్యసదాసుఖాయ ॥”

తనకు లభించని వస్తువులనుగురించి ప్రయత్నము చేయనివాడు, ప్రయోజనముగలకార్యములయందు సదాసక్తిగలవాడు, ఇంద్రియములను నిగ్రహించినవాడునగు పురుషునికి దైవము అనుకూలముగనుండునపుడు రోగములు గలుగనేరవు. మఱియు అనుకూలమైన కాలము, మనోహరమైనవిషయములు, ధర్మముతోగూడియుండు క్రియలు, సుఖమును గలుగచేయుతగిన వ్యాపారములు, సత్వగుణము, నిర్మలమైనబుద్ధి ఇవి యెపుడును బుద్ధిమంతులకు సుఖమునుగలుగజేసును. అని అష్టాంగసంహితయందు జెప్పబడియున్నది.

చతుర్థాధ్యాయము ముగిసెను.

శ్రీరస్తు.

పంచమాధ్యాయము.

క్రిందియధ్యాయమునందు “నిత్యంహితాహారవిహారసేవీ” అనువచనముచేత ప్రతిదినముహితాహారవిహారసేవనము చేయుచుండవలయునని జెప్పబడియున్నది. ఐన నట్టిహితాహార విహారనియమములు దినచర్య, ఋతుచర్య అనునీరెండధ్యాయములయందు “గురుశీతదివాస్వప్న స్నిగ్ధామ్లమధురాంస్త్యజేత్ ॥ తథా ॥ వ్యక్తామ్లలవణస్నేహం సంశుష్కంక్షౌద్రవల్లఘు । అన్నపానంచ విడ్భేదీ” అనువచనములచేత గురుశీతాది పదార్థములను త్యజించవలయుననియును, అధికముగ ఆమ్లలవణరసాదులను, మలమునుభేదించతగిన యన్నపానములను సేవించవలయుననియును జెప్పబడియున్నదేకాని ఫలాని వస్తువు గురుత్వము, శీతలము, లఘుత్వము, స్నిగ్ధోష్ణత్వము, మలభేదకగుణము గలదియని జెప్పబడియుండలేదు. మఱియును వస్తువులయొక్క గుణాగుణజ్ఞానము లేని యెడలదినచర్య, ఋతుచర్యాధ్యాయములయందు జెప్పబడియుండు నియమములననుష్ఠించుటకు సాధ్యము కాకుండును. కాబట్టి హితాహారవిహార సేవనాదులకు వస్తుస్వరూపజ్ఞానమావశ్యకము. అట్లగుటచే నీయధ్యాయమునందు వస్తుగుణములుజెప్పబడుచున్నవి. ఆవస్తువులలో ద్రవద్రవ్యములు పంచవర్గస్వభావము గలవిగనుండుటవలనను, వాటినిగురించిజెప్పవలసినవిషయము స్వల్పముగనుండుటవలనను, తొలుత ద్రవద్రవ్య విజ్ఞానీయాధ్యాయము ప్రారంభించబడుచున్నది.

ద్రవద్రవ్యవిజ్ఞానీయాధ్యాయ ప్రారంభము.

సూ॥ అథాతో ద్రవద్రవ్య విజ్ఞానీయమధ్యాయంవ్యాఖ్యాస్యామః ।
ఇతిహస్మాహురాత్రేయాదయో మహర్షయః ॥

తా॥ రోగానుత్పాదనీయాధ్యాయానంతరము ద్రవద్రవ్యములయొక్క స్వరూపమును తెలిసికొనుటకు హితకరమైన ద్రవద్రవ్య విజ్ఞానీయాధ్యాయమును వివరించెదము. ద్రవముగనుండుట జలమునకే స్వభావమైనగుణము. కాబట్టి ద్రవస్వరూపముగనుండు క్షీరదధ్యాదులన్నియు జలసంబంధముగలవియని తెలియపరచుటకై ద్రవద్రవ్యమని జెప్పబడినది.

ఆకాశోదక గుణము.

శ్లో॥ జీవనంతర్పణంహృద్యం హ్లాదిబుద్ధిప్రబోధనమ్ ।
తన్వవ్యక్తరసంమృష్టంశీతం లఘ్వమృతోపమమ్ ॥ 1.
గంగాంబునభసోభ్రష్టం స్పృష్టంత్వర్కేందుమారుతైః ।
హితాహితత్వేతద్భూయో దేశకాలావపేక్షతే ॥ 2.

తా॥ ఆకాశోదకము జీవనకారి (అనగా బలవృద్ధికరమైనది). “జీవనం” అనుపదమునకు సౌమ్యధాతువులను వృద్ధిజేయునదియని కొందరు వ్యాఖ్యానముచేయుచున్నారు. అదిబడలికనుపోగొట్టును. హృదయమునకుమేలుజేసును. ఆహ్లాదకరమైనది. బుద్ధికివికాసమును గలుగజేసును. స్వచ్ఛముగనుండును. మనఃప్రీతికరమైనది. అస్పష్టమైన షడ్రసములుగలది. ఐన నది
“శ్వేతేకషాయంతత్స్వాదు కృష్ణేతిక్తంచపాండురే”
అనెడి అష్టాంగసంగ్రహవచనప్రమాణముచొప్పున భూభేదసంబంధమువలన కషాయ మధురతిక్తాదిరసములు గలదైయుండును. శీతమైనవీర్యము, స్పర్శముగలది, లఘువుగనుండును. అమృతముతోతుల్యమైనది. అనగా—
“సూర్యోద్వృత్తప్రయుక్తత్వా ల్లఘువాతకఫాపహమ్ । శైత్యజీవనసౌమ్యత్వైః పిత్తరక్తవిషార్తిజిత్ ॥”
అమృతమువలెనే త్రిదోషములను బోకడచిధాతువులకు సమత్వమునుగలుగజేసి విషబాధ వారించజేసునని భావము. భూమిపైబడుటకుముందే వస్త్రాదులచే గ్రహించబడునది గాంగోదకమనబడును. అది చంద్రసూర్యవాతసంబంధముగలదై పథ్యాపథ్యములయందు దేశకాలముల నపేక్షించుచుండును. అనగా యీయుదకము అనూపదేశ

ములో వర్షించినదా, లేక జాంగలదేశములో వర్షించినదా, లేక తెల్లని భూమిలో వర్షించినదా, లేకనలుపుమొదలైన భూమిలోవర్షించినదా అని దేశభేదమును, శీత కాలమున వర్షించినదా, లేక ఉష్ణకాలమునవర్షించినదా, లేక వర్షాకాలమునవర్షించినదా, అనుకాలభేదమును యోచించిపథ్యాపథ్యములను తెలిసికొనవలయుననిభావము. సూర్యచంద్రవాతములు అను నీ 3-యొక్క సంబంధముగల ఉదకమే దేశకాలముల ననుసరించి పథ్యాపథ్యంబులుగనుండునని తెలియజేయుటకై "అర్కేందుమారుతైః" అనుపదము పైశ్లోకమునందు ప్రయోగించబడినది.

"అన్నపానేషుసలిల మేవ శ్రేష్ఠంసర్వరసయోనిత్వాత్ సర్వభూతసాత్మ్యాత్ జీవనాదిగుణయోగాచ్చ॥ తథా॥ పానీయం ప్రాణినాం ప్రాణావిశ్వమేనహితన్మయమ్॥"

అనెడి అష్టాంగసంగ్రహప్రమాణమునుబట్టి అన్నపానాదులలో నుదకమే శ్రేష్ఠముగ నుండును. దానంజేసియే ఉదకముతోలుత జెప్పబడినది. వానిలోనాకాశోదకము మిగుల శ్రేష్ఠంబగుటవలన ప్రప్రథమమునందు దానిగుణమే జెప్పబడినది.

గాంగోదక లక్షణము.

శ్లో॥ యేనాభివృష్టమమలం శాల్యన్నంరాజతస్థితమ్ ।
అక్లిన్నమవివర్ణంచ తత్పేయంగాంగ

తా॥ రజతపాత్రలో శాల్యన్నమునునిచి దానిపైన యేవర్షోదకముబోసిన యెడల వివర్ణముగాక చెడకనుండునో అదిగాంగోదకమని తెలియవలయును. అట్టిగాంగోదకము స్నానపానములయందు పథ్యకరంబు.

సాముద్రోదక లక్షణము.

శ్లో॥ మన్యథా॥ 3॥ సాముద్రంతన్నపాతవ్యంమాసాదాశ్వయుజాద్వినా।

తా॥ ఏ వుదకసంబంధమువలన రజతపాత్రయందుంచబడిన శాల్యన్నము వివర్ణమై చెడిపోవునో అట్టిదానిని సాముద్రోదకమని తెలియవలయును. దానినాశ్వయుజమాసమునందుతప్ప యితరమాసములయందు స్నానపానములయం దుపయోగించికొనంజనదు. అది ఆశ్వయుజమాసమునందు మాత్రము కాలస్వభావమువలన పథ్యకరముగనగును. మఱియును

"గాంగమాశ్వయుజేమాసి ప్రాయోవర్షతిమాధవః । తిదుపాదనీత"

అనువచనముచేత గాంగోదకము ఆశ్వయుజమాసమునందు పథ్యకారియని సుశ్రుతాచార్యుడుకూడా జెప్పియున్నాడు.

పానమునకు - యోగ్యమైన ఉదకము.

శ్లో॥ ఐంద్రమంబుసుపాత్రస్థమవిపన్నంసదాపిబేత్ ॥ 4.
తదభావేచభూయిష్ఠ మ్నాంతరిక్షానుకారియత్ ।
శుచిపృథ్వసితశ్వేతే దేశేర్కపవనాహతమ్ ॥ 5.

తా॥ రజతము మొదలగు మంచిపాత్రలయందుంచబడినదియును, దోషములేనిదియునైన ఆకాశోదకమును సర్వదా పానముచేయవలయును. ఆకాశోదకముదొరకనిచో నైర్మల్యాదిగుణములవలన తరుచుగనాకాశోదకమునకు సమానంబైనదియును పరిశుద్ధము కాఠిన్యము నలుపు తెలుపు మొదలగు ప్రదేశములయందుండునదియును, సర్వత్ర సూర్యచంద్రకిరణవాత సంబంధముగలదియునైన యుదకమును పానముచేయవలయును. ఇది అంతరిక్షోదకమునకు సమానమైన గుణములుగలదై యుండును.

"ఖాతధౌతశిలాపృష్ఠ వస్త్రాదిభ్యశ్చ్యుతంజలమ్"

త్రవ్వబడినపల్లమునందలి జలమును, నిర్మలమైన రాతిప్రదేశమునందలి జలమును, నిర్మలమైనవస్త్రముచే గ్రహించబడినజలమును పానముచేయందగునని అష్టాంగ సంహితయందు జెప్పబడియున్నది.

పానానర్హమైన యుదకము.

శ్లో॥ నపిబేత్పంకశైవాల తృణపర్ణావిలాస్తృతమ్ ।
సూర్యేందుపవనాదృష్ట మభివృష్టంఘనంగురు ॥ 6.
ఫేనిలంజంతుమత్తప్తం దంతగ్రాహ్యతిశైత్యతః ।

తా॥ బురద, ప్రాచి, గడ్డి, ఆకులు, యీమొదలగువానిచేగప్పబడి కలకబారి సూర్యచంద్రకిరణవాతసంబంధములేనిదియును, తత్క్షణమున వర్షించినదియును, నైర్మల్యము జెందకుండునదియును, గురుత్వముగలదియును, నురుగుతో గూడినదియును, పురుగులు మొదలగువానిచే వ్యాప్తంబైనదియును, ఉష్ణమైనదియును, అతిశైత్యమువలన దంతములనుకిట్టికొనునటుల జేయునదియునునైనజలమును పానముచేయంజనదు.

"వార్షికంతదహర్వృష్టం భూమిస్థమహితంజలమ్ । వృష్టంత్రిరాత్రంతచ్చైవ ప్రసన్నమమృతోపమ్॥"

అనగా అప్పుడేవర్షించి భూసంబంధమును జెందినయుదకము అహితమనియును, వర్షించి 3 దినములైన పిదప నిర్మలమైన యుదకము అమృతతుల్యమైనదనియును ఖరనాదమను గ్రంథమునందు జెప్పబడియున్నది.

పానాయోగ్య దివ్యోదకము.

శ్లో॥ అనార్తవంచయద్దివ్య మార్తవం ప్రథమంచయత్ ॥ 7.
లూతాదితంతువిణ్మూత్ర విషసంశ్లేషదూషితమ్ ।

తా॥ వర్షఋతువుతప్ప యితరమైన ఋతువులందు వర్షించిన దివ్యోదకమును పానమే చేయంజనదు. దివ్యోదకము వర్షాకాలమునందు వర్షించినదైనను మొదట అది సాలెపురుగు మొదలగుజంతువులయొక్క తంతువులు, మలమూత్రములు, విషము, వీని సంబంధముచే దూషింపబడియుండును; కాబట్టి దానిని పానముచేయంజనదు. వర్షాకాలమునందు తొలుతవర్షించినజలమును, లూతాతంత్వాదులచే దూషించబడినజలమును పానముచేయకూడదని కొందరువ్యాఖ్యానముచేయుచున్నారు.

"ఘనవస్త్రపరిస్రావైః క్షుద్రజంత్వభిరక్షణమ్ । వ్యాపన్నస్యాస్యత పన మగ్న్యర్కా యసపిండకైః । పద్మమూలబిసగ్రంథి యుక్తాంతికశై వలైః । వస్త్రగోమేదకాభ్యాంవా కారయేత్తత్ప్రసాదనమ్ । పాటలా కరవీరాది కుసుమైర్గంధనాశనమ్ ॥"

అనువచనములచేత బురద, ప్రాచి, గడ్డి, ఆకులు, లూతాతంత్వాదివిషము యీ మొదలగువానిచే దూషింపబడి దుర్గంధముతో గూడియుండుజలమును మిగులదళమైన [illegible] వస్త్రముచే వడియగట్టి అగ్ని, సూర్యుడు, బాగుగకాలినఇనుపగుండు వీనిచే [illegible]చేసి దానిలో మోదుగువేరు, తామరగడ్డలు, చిల్లగింజ, నాచు, గోమేదకము మొదలగువానినివేసి తేటనిచ్చి పాదిరిపువ్వు, గన్నేరుమొదలగు పువ్వులచే దుర్గంధమునుపోకొట్టి పానముచేయందగునని అష్టాంగసంగ్రహమునందు చెప్పబడియున్నది.

నదీ - జల గుణము.

శ్లో॥ పశ్చిమాభిముఖాశ్శీఘ్ర వహాయాశ్చామలోదకాః ॥ 8.
పథ్యాస్సమాసాత్తానద్యో విపరీతా స్త్వతోన్యథా ।

తా॥ పశ్చిమసముద్రమున జేరునదియును, శీఘ్రముగ ప్రవహించునదియును, నిర్మలమైన యుదకముగలిగియుండునదియునైన నదులు సంక్షేపముగా పథ్యకరంబులు. ఈనదులకంటె విపరీతలక్షణములుగలవి అపథ్యకరంబులు.

హిమవన్మలయజ - నదీజల గుణాగుణములు.

శ్లో॥ ఉపలాస్ఫాలనాక్షేప విచ్ఛేదైః ఖేదితోదకాః ॥ 9.

హిమవన్మలయోద్భూతాః పథ్యాస్తాఏవచస్థిరాః ।
కృమిశ్లీపదహృత్కంఠ శిరోరోగాన్ప్రకుర్వతే ॥ 10.

తా॥ హిమవత్పర్వతము, మలయపర్వతము, వీనియందుజనించినదియును, రాళ్ళపైబడుటచేకలకబారి మరల తేటనుజెందివేగముగ ప్రవహించుచుండునదియునైన నదీజలముపథ్యకరంబు. హిమవత్పర్వతమునజనించి యచటనే స్థిరముగనిలిచియుండు జలము కృమిరోగము, శ్లీపదము, రొమ్మునొప్పి, కంఠరోగము, శిరోరోగము వీనిని గలుజేసును. మఱియు హిమవత్పర్వతమున జనించినజలమంతయు పథ్యకరమని చరకాచార్యుడు జెప్పియున్నాడు. అయితే హిమవత్పర్వతమున జనించినజలము అపథ్యకరమని కృష్ణాత్రేయుడును, సుశ్రుతాచార్యుడును జెప్పియున్నారు. దానంజేసి రాళ్ళపైబడివేగముగ ప్రవహించు హిమాలయజలము పథ్యకరమనియు, ప్రవహించకనచటనే స్థిరముగనిలిచియుండు జలము అపథ్యకరమనియు వాగ్భటాచార్యుడు విభజించి పైగ్రంథకర్తలమతమును సంగ్రహించియున్నాడు.

వర్జనీయ - నదీ జలము.

శ్లో॥ ప్రాచ్యావంత్యాపరాంతోత్థా దుర్నామానిమహేంద్రజాః ।
ఉదరశ్లీపదాతంకాన్ సహ్యవింధ్యోద్భవాఃపునః ॥ 11.
కుష్ఠపాండుశిరోరోగాన్ దోషఘ్న్యఃపారియాత్రజాః ।
బలపౌరుషకారిణ్య స్సాగరాంభస్త్రిదోషకృత్ ॥ 12.

తా॥ గౌడము, మాళవము, కొంకణము అనునీదేశములయందును, మహేంద్రపర్వతమునందును జనించిన నదులజలము ఉదరరోగము, శ్లీపదము, దుర్నామరోగము వీనినిగలుగజేసును. సహ్య, వింధ్య పర్వతములయందు జనించిన నదులజలము కుష్ఠువు, పాండువు, శిరోరోగము వీనినిగలుగజేసును. పారియాత్ర పర్వతములయందు జనించిన నదీజలము త్రిదోషములనుబోగొట్టును. మఱియుబలమును, పుంస్త్వమును గలుగజేసును. సముద్రోదకము త్రిదోషములను జేసును.

కూపాదిజల గుణము.

శ్లో॥ విద్యాత్కూపతటాకాదీన్ జాంగలానూపశైలతః ।

తా॥ కూపము (అనగా నుయ్యి), తటాకము (అనగా చెరువు), చౌండ్యము, సారసము (అనగా తామరకొలను), ప్రాస్రవణము (అనగా శిలయేఱు), ఔద్భిదము, వాపి (అనగా పెద్దకోనేరు, లేకనడబావి), నాదేయము, అను 8 విధములైన కూప

తటాకాదులయందలి జలగుణమును జాంగలదేశము, అనూపదేశము, పర్వతప్రదేశము మొదలగుస్థానభేదములననుసరించి తెలిసికొనవలయును.

“ధన్వానూపమహీధ్రాణాం సామ్యాద్గురులాఘవమ్”

జాంగలదేశములోజనించిన కూపాదిజలమునకు బహుజలసంబంధము లేకుండుటచే లఘువుగనుండును. అనూపదేశములోజనించిన కూపాదిజలమునకు అధికోదక సంబంధము గలిగియుండుటచే గురువుగనుండును. పర్వతములో జనించిన జలమునకు స్వల్పోదక సంబంధము గలిగియుండుటచే మిగుల లఘువుగనుండును. అని అష్టాంగసంగ్రహము నందు జెప్పబడియున్నది.

“భూమ్యుత్ఖాతసముద్భూత మింద్రనీలసమప్రభమ్। విమలంమధురాస్వాదం కౌపంజలముదాహృతమ్। నద్యాశ్శైలవరాద్వాపి సృతమేకాంతసంస్థితమ్। కుముదాంభోజసంఛన్నం వారిసారసముచ్యతే। ప్రశస్తభూమిభాగస్థం నైకసంవత్సరోషితమ్। కషాయమధురాస్వాదం తాడాగం సలిలంస్మృతమ్। స్వయంశీర్ణంశిలాశ్వభ్రె నీలోత్పలనిభంజలమ్। లతావితానసంఛన్నం బుధైశ్చౌండేయముచ్యతే। శైలసానుసముద్భూతం స్పృష్టంవాతిహిమాతపైః। లఘుశీతామలం స్వాదుస్మృతంప్రాస్రవణంజలమ్। విదార్యభూమిముద్భూతం మహత్యాధారయాస్రవత్। యజ్జలంవేదితవ్యం తదౌద్భిదంస్వాదుశీతలమ్। పాషాణైరిష్టకాభిర్వాబద్ధాస్యాద్వ్యాతుకూపవత్। వాపీసాఖలువిజ్ఞేయాకృత సోపానపంక్తికా। నద్యాంశైలప్రసూతాయాం గోమేదకమణిప్రభమ్। ప్రశస్తభూమిభాగస్థం జలంనాదేయముచ్యతే।”

భూమిలో త్రవ్వబడిన పల్లమునందు జనించినదియును, ఇంద్రనీలముతో సమానమైన కాంతిగలదియును, నిర్మలమైనదియును, మధురమైనదియునైనజలము కౌపమనబడును. నదిలోనుండిగాని, ఉన్నతమైన పర్వతములోనుండిగాని, ప్రవహించి యొకచోనిండి కలువ, అల్లి, తామర మొదలగువానిచే గప్పబడియుండు జలము సారసమనబడును. ఉత్కృష్టమైన భూమిలోనిండినదియును, ఒకసంవత్సరమునకు తగ్గకుండునదియును, కొంచెముకషాయముగ, మధురముగనుండునదియునైన జలము తాటాకమనబడును. కొండయొక్క పల్లమునందు స్వయముగబడి నల్లకలువలతో సమానవర్ణములుగలదై తీగలచే గప్పబడియుండుజలము చౌండ్యమనబడును. పర్వతముయొక్క శిఖరయం

దుత్పన్నమై గాలి, మంచు, ఎండ మొదలగువానితోగూడి లఘువుగను, శీతలముగను, నిర్మలముగను, మధురముగనుండుజలము ప్రాస్రవణమనబడును. స్వయముగ భూమిని బ్రద్దలుచేసి గొప్పధారగా బ్రవహించుచు మధురముగ, శీతముగనుండుజలము ఔద్భిదమనబడును. కత్తిరిరాళ్ళచేగాని ఇటికెరాళ్ళచేగాని పడిగట్లనునిచి నుయ్యివలె కట్టబడియుండునది వాపియనబడును. దానియందలిజలము వాప్యమనబడును. గొప్పపర్వతములోనుండి ప్రవహించునదియును, ప్రశస్తమైన భూమియందుండునదియును, గోమేదకమణితోసమానమైన కాంతిగలదియునైనజలము నాదేయమనబడును. అనికూపాది జలలక్షణము సుశ్రుతమునందు జెప్పబడియున్నది.

“కౌపంసారసతాడాగ చౌండ్యప్రాస్రవణౌద్భిదమ్। వాపీనదీతోయమితి తత్పునఃస్మృతమష్టధా।కౌపంస్వాదు త్రిదోషఘ్నంలఘుపథ్యంచసర్వదా। క్షారంతుకఫవాతఘ్నం దీపనంపిత్తకృత్పరమ్। కషాయబహుళంశ్లేష్మపిత్తఘ్నంవాతకృచ్చతత్। తృష్ణాఘ్నంసారసంబల్యం కషాయమధురంలఘు। ఔద్భిదంస్వాదుపిత్తఘ్నందీపనంగురుకించన। సక్షారంకటువాప్యంబుపిత్తఘ్నంకఫవాతజిత్। లఘ్వల్పదోషం సుస్వాదునవవాపీప్వవార్షికమ్। అనభిష్యందినాదేయం కటుకంకఫపిత్తజిత్। విశదంవాతలంరూక్షమనవస్థితలాఘవమ్॥”

ఉదకము, కౌపము, సారసము, తాడాగము, చౌండ్యము, ప్రాస్రవణము, ఔద్భిదము, వాప్యము, నాదేయము అని 8-ది విధంబులు. వానిలో కూపోదకము మధురముగను, లఘువుగను, ఎల్లపుడు పథ్యకారిగనుండును. త్రిదోషములను పోకడచును. ఉప్పగనుండుకూపోదకము కఫవాతములనుపోగొట్టును. దీపనకారి మిగుల పిత్తమును జేసును. వగరుగనుండు కూపోదకము శ్లేష్మపిత్తములను పోగొట్టును. వాతకారి సారసోదకము దప్పినివారింపజేసును. బలకారి కషాయముగ, మధురముగ, లఘువుగనుండును. ఔద్భిదోదకము మధురముగనుండును. పిత్తమును బోకడచును. దీపనకారి స్వల్పముగ గురుత్వముజేసును. *ఒకింత ఉప్పగ, కారముగనుండు వాపీజలము పిత్తము, కఫము, వాతము వీటినిపోగొట్టును. నూతనమైన వాపియందు వర్షసంబంధము లేకుండా జనించినజలము మిగులమధురముగ, లఘువుగనుండును. స్వల్పముగదోషమునుజేసును. నదీజలము కఫమును పోగొట్టును. కొంచము కారముగనుండును. కఫపిత్తములనణచును నిర్మలముగనుండును. ఒకింత వాతకారి రూక్షజేసును. ఒకకాలమునందు లఘువుగ, మఱియొకపుడు గురువుగనుండును అని కౌపాదిజలగుణము అష్టాంగసంగ్రహములో జెప్పబడియున్నది.

"పౌషాదిద్వితయేష్విష్టం విశేషేణ క్రమాజ్జలమ్ । సరస్తడాకయోః కూపచ్యుండ్యోః ప్రస్రవణోద్భిదోః । కూపేంద్రయోఃకూపచుణ్డ్యో స్సర్వంపథ్యంతతఃపరమ్ ॥ ఇతి ॥"

పుష్యమాసము మొదలు యథాక్రమముగ 2 డేసి మాసములలో సరస్తటాకజలంబును, కూపచౌండ్యజలంబును, ప్రస్రవణ, ఉద్భిదజలంబును, కూపఆకాశజలంబును, కూప చౌండ్యజలంబును పథ్యకరంబులు.

ఉదకపాన నిషిద్ధులు.

శ్లో॥ నాంబుపేయమశక్త్యాం వాస్వల్పమల్పాగ్నిగుల్మిభిః ॥ 13.
పాండూదరాతిసారార్శో గ్రహణీదోషశోషిభిః ।
ఋతేశరన్నిదాఘాభ్యాం పిబేత్స్వస్థోపిచాల్పశః ॥ 14.

తా॥ అల్పమైనఅగ్ని, గుల్మము, పాండువు, ఉదరరోగము, అతిసారము, అర్శస్సు, గ్రహణి అనురోగములుగలవారును, వమనవిరేచనములను సేవించినవారును, జలపానము చేయరాదు. అయితే దప్పిని సహించలేనివారు స్వల్పముగా జలమును పానము చేయవచ్చును. శరత్, గ్రీష్మము అను నీ 2 ఋతువులయందుతప్ప తక్కిన ఋతువులయందు స్వస్థుడుకూడా స్వల్పముగా జలమును పానము చేయవలయును.

"కామమల్పమశక్తోపి పేయమన్యౌషధసంస్కృతమ్ । పాషాణరూప్యమృద్హేమజాతతాపార్కతాపితమ్ । పానీయముష్ణంశీతంవా త్రిదోషఘ్నం తృడర్తిజిత్ ॥"

దప్పిని సహించలేనపుడు ఔషధములతోడ చేర్చి కాచబడినజలమును గాని, ఇటికరాయి వెండి, మంటిగడ్డలు, బంగారు మొదలగువానిని బాగుగా నిప్పులో కాచి జలములో వేసి యుంచినందుంనుటచే ఉష్ణమైనజలమును గాని, లేక కొంచెము చల్లార్చబడిన జలమును గాని పానము చేయవలయును. అట్టి జలము త్రిదోషములను, దప్పిని పోకడచును అని అష్టాంగసంగ్రహమునందు చెప్పబడియున్నది.

భోజనకాల - జలపాన గుణము.

శ్లో॥ సమస్థూలకృశాభక్త మధ్యాంతప్రథమాంబుపాః ।

తా॥ ఆహారముయొక్క మధ్యమునందును, అంతమునందును, ప్రథమమునందును జలపానము చేసినచో శరీరమునందు యథాక్రమముగ సమత్వము, స్థౌల్యము, కృశత్వము గలుగును. (అనగా ఆహారమధ్యమునందు చేయబడిన ఉదకపానము ధాతు

సామ్యమును గలుగజేయును. ఆహారాంతమునందు చేయబడినజలపానము ఆమాశయము నందు కఫమును వృద్ధిజేసి శరీరస్థౌల్యమును గలుగజేయును. భోజనమునకు ఆదియందు చేయబడినజలపానము జాఠరాగ్నిని చల్లార్చును. అందువలన భుజించిన యాహారము బాగుగ పాకముకానేరదు. ఆహారము పాకముకాకుండినచో శరీరము పుష్టిజెందక కృశత్వమును జెందును అని భావము.) మఱియును:—

"భుక్తస్యాదౌజలంపీత మగ్నిసాదంకృశాంగతామ్ । అంతేకరోతిస్థూలత్వ మూర్ధ్వమామాశయాత్కఫమ్ । మధ్యేమధ్యాంగతాం సామ్యం ధాతూనాంజరణంసుఖమ్ ॥"

భోజనమునకాదియందు చేయబడినజలపానము జాఠరాగ్నినాశనమును, శరీరకృశత్వమును గలుగజేయును భోజనాంతమునందు చేయబడినజలపానము శరీరస్థౌల్యమును, ఆమాశయమునందు కఫమును గలుగజేయును. భోజనమధ్యమునందు చేయబడిన జలపానము ధాతుసామ్యములు, జీర్ణమును, సుఖమును, మధ్యమమైనశరీరమునుగలుగజేయును అని అష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పబడియున్నది.

శీతోదక గుణము.

శ్లో॥ శీతంమదాత్యయగ్లాని మూర్ఛాఛర్దిశ్రమభ్రమాన్ ॥ 15.
తృష్ణోష్ణదాహపిత్తాస్రవిషాణ్యంబునియచ్ఛతి ।

తా॥ శీతోదకము మదాత్యయము (అనగా మద్యపానమువలన జనించిన రోగము) బడలిక, మూర్ఛ, వాంతి, చెమట, భ్రమ, దప్పి, ఉష్ణము, తాపము, పిత్తరక్తము, విషము వీనిని పోగొట్టును.

"అనవస్థితదోషాగ్నే ర్వ్యాధిక్షీణబలస్యచ । నాల్పమప్యామముదకం హితంతద్ధిత్రిదోషకృత్ ॥"

వాతాదిదోషములును జాఠరాగ్నియు నొకేరీతిగనుండకుండా అపుడపుడు మారుచుండువారికిని, వ్యాధివలన క్షయించినవారికిని, దౌర్బల్యముగలవారికిని, స్వల్పమైన శీతోదకముకూడా అపథ్యకరముగనుండును. కాబట్టి దానిని పానముజేసినచో త్రిదోషములను ప్రకోపింపజేయును అని అష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పబడియున్నది.

ఉష్ణోదక గుణము.

శ్లో॥ దీపనంపాచనంకంఠ్యం లఘూష్ణంవస్తిశోధనమ్ ॥ 16.

హిధ్మాధ్మానానిలశ్లేష్మ సద్యశ్శుద్ధినవజ్వరే ।
కాసామపీనసశ్వాస పార్శ్వరుక్షు చశస్యతే ॥ 17.

తా॥ ఉష్ణోదకము దీపనపాచనములను జేయును. కంఠమునకు హితకరమైనది మిక్కుటముగా లఘువుగనుండును. మూత్రమును శుద్ధిజేయును. హిధ్మ, ఆధ్మానము, వాతరోగము, శ్లేష్మరోగము, నూతనజ్వరము, కాసము, ఆమము, పీనసము, శ్వాసము, పార్శ్వశూలల ఇవిగలిగియుండునపుడును, వమనవిరేచనములకు సేవించియుండునపుడును పథ్యకరమైనది. శ్లోకమునందలి కాసామపీనసయనుచో ఆమపీనసము అనిశబ్దవిభజనము చేసి అపక్వపీనసమని కొందరువ్యాఖ్యానము చేయుచున్నారు.

క్వథిత - శీతోదక గుణము.

శ్లో॥ అనభిష్యందిలఘుచ తోయంక్వథితశీతలమ్ ।

తా॥ కాగిచల్లారినయుదకము శ్లేష్మమును జేయదు. మిగులలఘువుగనుండును.

“సంసర్గేపిత్తకఫయో స్సన్నిపాతేచపూజితమ్ ”

అనగా కాగిచల్లారినయుదకము పిత్తకఫములయొక్క సంసర్గమునందును, సన్నిపాతమునందును పథ్యముగనుండును అనిఅధికపాఠము కొన్నిగ్రంథములయందు గన్పట్టుచున్నది ఉదకముస్థానభేదమువలన గురువుగనుండినను దానిని బాగుగకాచి చల్లార్చినచో మిగుల లఘువుగనగునని కొందరువచించెదరు. శీతజలమునకు గలిగియుండుగుణములే కాగిచల్లారినయుదకమునకును గలిగియుండును.

“క్వచిదుష్ణంక్వచిచ్ఛీతం క్వచిత్క్వథితశీతలమ్। క్వచిద్భేషజసంయుక్తం నక్వచిద్వారివార్యతే ॥ ”

కొన్నికాలములయందు ఉష్ణోదకమును, కొన్నికాలములయందు శీతోదకమును, కొన్నికాలములయందు కాగిచల్లారినయుదకమును, కొన్నికాలములయందు ఔషధముతో గూడియుండు యుదకమును పానముచేయవలయునని జెప్పియుండుటచే ఉదకము యెప్పుడును నిషేధించబడదని అష్టాంగసంహితయందు చెప్పబడియున్నది.

క్వథిత - శీత - జలోపయోగ క్రమము.

శ్లో॥ పిత్తయుక్తేహితందోషే వ్యుష్టితంత్రిదోషకృత్ ॥ 18.

తా॥ వాతపిత్తము, పిత్తశ్లేష్మము, సన్నిపాతము అనురోగములలో జేనియుండేని పిత్తాధిక్యముగలిగియుండునపుడు కాగిచల్లారినయుదకము హితకరముగనుండును. కాగిచల్లారిన ప్రాచినీరు ప్రదోషములను ప్రకోపింపజేయును.

“క్షీణపాదత్రిభాగార్ధం దేశర్తుగురులాఘవాత్ । క్వథితంఫేనరహితమవేగమమలంహితమ్ ॥ ”

జాంగలాదిదేశములు, ఋతువులీనియొక్క గురుత్వ, లాఘవములననుసరించి యథాక్రమముగ నాలుగులో 1 భాగముది తగ్గునటుల, 3 భాగములుతగ్గునటుల $\frac{1}{2}$ భాగము తగ్గునటుల కాచబడినదియును. నురుగులేనిదియును, నిర్మలమైనదియునైన జలముహితకరమైనది. ఏలననగా:—జాంగలదేశములో వాతము, తేజస్సు వీనిసంబంధమధికముగ నుండుటవలన నందలిజలము శీఘ్రముగ శుద్ధిజెందును. కాబట్టి దానిని నాలుగులో 1 భాగముతగ్గునటుల కాచవలయును. అనూపదేశములో శీతగుణము, గురుత్వము అధికముగనుండుటవలన నందలిజలము చిరకాలమునుమీద శుద్ధిజెందును. కాబట్టి దానిని 3 భాగములు తగ్గునటుల కాచవలయును. సాధారణదేశములో వాతాదులు సమముగనుండుటవలన నందలిజలము మధ్యమకాలమువలన శుద్ధిజెందును. కాబట్టి దాని $\frac{1}{2}$ భాగము తగ్గునటుల కాచవలయును. ఇటులనే ఆయా ఋతువులయొక్క శీతాదిగుణములననుసరించి జలమును కాచవలయును.

“యత్క్వాథ్యమానంనిర్వేగం నిష్ఫేనంనిర్మలంలఘు । చతుర్భాగావశిష్టంతుతత్తోయంకఫరోగనుత్ । తత్పాదహీనంపిత్తఘ్నం హీనమర్ధేన వాతనుత్ ॥ ”

నాలుగులో నొకభాగమునిలుచునటుల కాచబడినదియును, నురుగులేనిదియును, నిర్మలమైనదియునైన యుదకము లఘువుగనుండును; కఫరోగమును పోగొట్టును. 3 భాగములునిలుచునటుల కాచబడినయుదకము పిత్తమునుపోగొట్టును. $\frac{1}{2}$ భాగము నిలుచునటుల కాచబడినయుదకము వాతమునుపోగొట్టును. అనిసుశ్రుతాచార్యుడు క్వాథానుసారముగా గుణమును జెప్పియున్నాడు.

“పానీయంనతుపానీయం పానీయేన్యప్రదేశజే।అజీర్ణేక్వథితంచామేపక్వే జీర్ణేపినేతరత్ ।శీతేవిధిరయంతప్తే త్వజీర్ణేశిశిరంత్యజేత్ । అతియోగేనసలిలం తృష్యతోపిప్రయోజితమ్। ప్రయాతిశ్లేష్మపిత్తత్వం జ్వరితస్యవిశేషతః ॥”

పానముచేయబడిన అన్యప్రదేశజనితజలము జీర్ణముకాకుండునపుడు మఱియొకప్రదేశమునందలి జలమును పానముచేయంజనదు. (అనగా కూపోదకమును పానముచేసియుండగా నదిజీర్ణముకాకుండునపుడు తటాకోదకమును పానముచేయంజనదు. ఇటులనే తటాకోదకము జీర్ణముకాకుండునపుడు కూపోదకమును పానముచేయంజనదు అనిభావము.) మఱియు పానముచేయబడిన శీతోదకము జీర్ణముకాకుండునపుడు ఉష్ణోదక

మును, పానముచేయబడిన ఉష్ణోదకము జీర్ణమైయుండునపుడు శీతోదకమును పానము చేయంజనదు. (అనగా ఒకటేవిధమైన ఉదకమును పానముచేయవలయునని భావము) ఈ విధి, కాగిచల్లారినయుదకమునకే ఉపయోగించును; కాగిన ఉదకము జీర్ణము కాకుండునపుడు శీతోదకమును త్యజించవలయును. దప్పివలన నుదకమునధికముగ పానముజేసినచో స్వస్థుడుగనుండు మనుజునికికూడా శ్లేష్మపిత్తములు వృద్ధిజెందును. జ్వరితుడు శీతోదకమును పానముచేసినచో అగ్నిమందగించి జ్వరము విశేషముగా వృద్ధిజెందును.

“రూక్షస్తనురవశ్యాయ శీతో వాతాప్రకోపనః। పామతృడ్దాహపిత్తాస్ర కుష్ఠోరుస్తంభమేహాజిత్। గ్రీష్మేషుసర్వజంతూనాం స్పర్శనాదపిశస్యతే। పద్మిన్యంబుచపిత్తఘ్నం కఫకృద్విరసంగురు। హిమంతుశీతలంరూక్షం దారుణంసూక్ష్మమేవచ। కఫంనసందూషయతి నపిత్తంనచమారుతమ్। లిథాశ్మవర్షప్రళగే హిమాగల్పతరంగుణైః। చరాచరాణామహితం తుషారంత్వగ్నినాశనమ్। నైకరంలఘుసక్షారం శ్లేష్మఘ్నంవహ్ని దీపనమ్। కైదారంమధురంప్రోక్తం విపాకేగురుదోషలమ్। తద్వత్పాల్వలముద్దిష్టం విపాకేదోషలంతుతత్। అనేకదోషమానూపం వార్యభిష్యందిగర్హితమ్। ఏభిర్దోషైరసంయుక్తం నిరవద్యంతుజాంగలమ్। పాకేవిదాహితృష్ణాఘ్నం ప్రశస్తంప్రీతివర్ధనమ్। దీపనంస్వాదుశీతంచ తోయంసాధారణంలఘు। చంద్రకాంతిభవం రక్షోవిషపిత్తజ్వరాపహమ్। రత్నాకరసముత్థంచ సర్వదోషకరంమతమ్॥”

మంచునీరు శీతలముగనుండును. వాతరక్తము నధికపరచును. దురద, దప్పి, తాపము, పిత్తరక్తము, కుష్ఠువు, ఊరుస్తంభము, ప్రమేహము, వీనిని హరింపజేసును. గ్రీష్మఋతువునందు సర్వజంతువులకు స్నానాదులయందు హితకరమైనది. తామరగుంటనీరు పిత్తమును పోగొట్టును. కఫమునధికపరచును. రసములేనిది గురుత్వముజేసును. హిమోదకము శీతలముగనుండును. రూక్షజేసును. లఘువుగనుండును. కఫము, పిత్తము, వాతము వీనిని తమతమస్థానములందు స్థిరపరచును. వడగండ్లనీరు హిమోదకముకంటె స్వల్పమైనగుణముగలది. శీతకాలమునందుపడిన మంచునీరు జంగమము, స్థావరములైన సర్వభూతములకు అహితకరమైనది. జాతరాగ్నిని నశింపజేసును. సైకతోదకము లఘువుగ, కొంచము వుప్పగనుండును. శ్లేష్మమును హరింపజేసును. అగ్నిదీపనకారి. మడిపిల్ల మధురముగ, పాకమువలన గురువుగనుండును. దోషకారి; వడియగుంట

నీరు మిగుల దోషకరమైనది. అనూపదేశమునందలి యుదకము అనేకదోషములుగలది. శ్లేష్మము నధికపరచును. నిందితమైనది. జాంగలదేశోదకము దోషరహితమైనది. దప్పినిపోగొట్టును. తృప్తినిచ్చును. ప్రశస్తమైనది. పాకమువలన కొంచము తాపము నిచ్చును. సాధారణదేశమునందలి యుదకము దీపనకారి మధురముగ, శీతలముగ, లఘువుగనుండును, చంద్రకాంతోదకము రాక్షసులబాధ, విషము, పిత్తజ్వరము, వీనిని పోగొట్టును. రత్నాకరవుదకము సర్వదోషముల నధికపరచును అనితంత్రాంతరములయందు జెప్పబడియున్నది.

నారికేళోదక గుణము.

శ్లో॥ నారికేళోదకంస్నిగ్ధం స్వాదువృష్యంహిమంలఘు।
తృష్ణాపిత్తానిలహరం దీపనంవస్తిశోధనమ్॥ 19.

తా॥ నారికేళోదకము స్నిగ్ధముగ, మధురముగనుండును. శుక్రమును వృద్ధిజేసును. శీతలమైనది. లఘువుగనుండును. దప్పిని, పిత్తవాతములను హరింపజేసును. దీపనకారి. మూత్రమును శుద్ధిజేసును.

దివ్యోదక ప్రాశస్త్యము.

శ్లో॥ వర్షాసుదివ్యనాదేయేపరంతోయేవరావరే।

తా॥ వర్షాకాలమునందు ఆకాశోదకము మిగుల హితకరమైనది. నదీజలము మిగులనిందితమైనది.

ఉదకవర్గము ముగిసెను.

అన్నివర్గములకంటె జలవర్గము బహుజనులకు ఉపయోగకారిగనుండుటవలనను, సర్వజంతువులకు జన్మము మొదలుకొని హితకరమై నడగనుండుటవలనను, జీవనాది గుణములుగలదిగనుండుటవలనను, తొలుతజెప్పబడినది. బలము మొదలగు గుణములు పాలకుగలిగియుండుటచే నికమీదట క్షీరవర్గము చెప్పబడుచున్నది. అనర్గములో క్షీరము, పెరుగు మొదలగువానికి ముఖ్యకారణముగ

నుండుటవలనను, "క్షీరంజీవనీయానాం క్షీరఘృతాభ్యాసో రసాయనానామ్" అనెడి అష్టాంగసంగ్రహ వచనప్రమాణము చొప్పున జీవనీయౌషధములకును, రసాయనములకును ముఖ్యముగ నుండుటవలనను, తొలుత క్షీరగుణము జెప్పబడుచున్నది. మఱియును "గవ్యంమాహిషమాజంచ కారభంస్త్రైణమావికమ్ । ఐభమైకశఫంచేతి క్షీరమష్టవిధంస్మృతమ్ ॥" అనెడి అష్టాంగసంహిత వచనప్రకారము ఆవుపాలు, ఎనుముపాలు, మేకపాలు, ఒంటెపాలు, చనుబాలు, గొఱ్ఱెపాలు, ఏనుగుపాలు, ఒకటేడెక్కగలజంతువులపాలు, అని పాలు ఎనిమిది విధంబులు.

క్షీర గుణము.

శ్లో॥ స్వాదుపాకరసంస్నిగ్ధ మోజస్యంధాతువర్ధనమ్ ॥ 20.
వాతపిత్తహరంవృష్యం శ్లేష్మలంగురుశీతలమ్ ।
ప్రాయఃపయోఽత్ర

తా॥ క్షీరము తఱుచుగ మధురమైనపాకము రసముగలది. స్నిగ్ధముగనుండును. బలమునిచ్చును. ధాతువులను వృద్ధిజేయును. వాతపిత్తములను హరింపజేయును, శుక్రమును విశేషముగా వృద్ధిజేయును. శ్లేష్మకారి గురుత్వముజేయును. శీతకరమైనది. అయితే పైజెప్పినగుణములు కొన్నిక్షీరములకు లేకుండును. ఇందుకు దృష్టాంతము ఒంటెపాలు కొంచెము ఉష్ణముగ- రూక్షగ, లవణముగనుండునని జెప్పబడియున్నది. అటులనే మేకపాలు లఘువుగనుండుననియును, గొఱ్ఱెపాలు ఉష్ణముగనుండుననియును, ఒకటేడెక్కగలజంతువులయొక్క పాలు ఉష్ణముగ, కొంచెములవణముగ, పుల్లగనుండునని యును జెప్పబడియున్నది. కావుననే "ప్రాయః" అనుపదము ప్రయోగించబడినది. క్షీరము మధురమైన పాకరసములు గలదియని చెప్పినందుచేతనే పైజెప్పిన స్నిగ్ధాది గుణములు క్షీరమునకుగలిగియుండునని సిద్ధంబగుచుండగా మఱల స్నిగ్ధాదిగుణములను జెప్పుట వ్యర్థమని కొందరుయాక్షేపించెదరు. అయితే మధురరసాదులకంటె స్నిగ్ధత్వ శుక్రవృద్ధికరత్వాదిగుణములు క్షీరమునకు బహుళముగా గలిగియుండునని సూచించుటకై స్నిగ్ధాదిగుణములు ప్రత్యేకముగా జెప్పబడినవి. కాబట్టివారియాక్షేపణ యుక్తియుక్తముకాదు. పృథివ్యాది మహాభూతములయొక్క సంయోగాది విశేషములవల్లనే

మధురరసముగల ద్రవ్యములయందు ఆయుష్కరత్వాదిగుణములు, ఆమ్లరసముగల ద్రవ్యములయందు అగ్నిదీపనాదిగుణములు, ఇటుల రసమున కనుకూలమైనగుణములు ద్రవ్యములయందుండును రసమునకు ప్రతికూలముగనే రూక్షాది కొన్నిగుణములుమధుర రసముగల మకుష్ఠతండులీయాది ద్రవ్యములయందుండును. కాబట్టి మకుష్ఠాదిద్రవ్యములు మధురరసముతోగూడియుండుటచే వానికి మధురరసముయొక్క గుణమును చెప్పుట యుక్తము. అటుకాదేని మధురాదిషడ్రసములకు ప్రత్యేకముగాజెప్పియుండు గుణములు వ్యర్థంబులగును. కావున నిట్టిస్థలములయందు విషయములను విభజన జేసికొనవలయును. అదియెట్లనగా:—కొన్నిగుణములు రసములకనుగుణముగనే ద్రవ్యములయందుండును. ఆగుణములచేనా ద్రవ్యము రసగుణముల ననుసరించియుండును. ఇటువంటి విశేషమునుద్దేశించియే తంత్రకారులు షడ్రసములకు స్నిగ్ధాదిగుణములను జెప్పియున్నారని తెలియవలయును. కొన్నిగుణములు రసగుణముల నపేక్షింపకనే ద్రవ్యమునందుండును. కావుననే ఆద్రవ్యము రసగుణముల ననుసరించుటలేదు. ఈ విషయమునందు ద్రవ్యముయొక్క రసగుణములు జెప్పబడలేదని తెలియవలయును. కాబట్టిక్షీరమునకు స్నిగ్ధాదిగుణములుండుటచే మధురపాకరసములు గలిగియుండినను ప్రత్యేకముగా స్నిగ్ధాదిగుణములు జెప్పబడినవి. అట్లగుటచే క్షీరమునకు స్నిగ్ధాదిగుణములు విశేషముగానుండునని తెలిసికొనవలయును. ఇటులనే యితరస్థలములయందును గుణవర్ణనమునకు ప్రయోజనమును తెలియవలయును.

"స్వాదుఃపటుశ్చమధుర మమ్లోఽమ్లంపచ్యతేరసః ॥"

అను వచనప్రకారము క్షీరము మధురరసముగలదిగ నుండుటవలననే దానికి మధురపాకముగలిగియుండునని సిద్ధంబగుచుండగా ప్రత్యేకముగా మధురపాకముగలదని చెప్పుట వ్యర్థమనెడి శంకగలుగును. అయితే:—

"శాలిపిష్టమయంసర్వం గురుభావాద్విదహ్యతే"

శాలిపిష్టముచేజేయబడిన సమస్తమైనభక్ష్యములు గురువుగనుండుటవలన చిరకాలము వరకు విదాహావస్థనుజెందియుండునని జెప్పబడియున్నది. అటులనే క్షీరము గురుత్వము గలదియైనను విదాహావస్థయందు చిరకాలమువరకుయుండుటలేదు. విదాహావస్థనుజెందక తొలుతనే మధురపాకమునుజెందును. అనెడియర్థమును సూచించుటకై "పాకః" అను పదము ప్రత్యేకముగా ప్రయోగించబడినది.

"స్త్రీణామపత్యజాద్ధర్షాత్ రసఃక్షీరాయకల్పతే। స్నేహాద్రసఃశుక్రత్వేవం హృదయాత్ క్షీరమేత్యతః ॥"

అనెడి దారువాహి వచనప్రకారము స్త్రీలయొక్క ఆహారరసమే పుత్రప్రీతిచే క్షీరముగ పరిణమించును అని తాత్పర్యము.

గోక్షీర గుణము.

శ్లో॥ గవ్యంతు జీవనీయంరసాయనమ్ ॥ 21
క్షతక్షీణహితంమేధ్యం బల్యం స్తన్యకరంసరమ్ ।
భ్రమశ్రమమదాలక్ష్మీ శ్వాసకాసాతితృట్క్షుధః ॥ 22.
జీర్ణజ్వరంమూత్రకృచ్ఛ్రం రక్తపిత్తంచనాశయేత్ ।

తా॥ సమస్తమైన క్షీరములలో ఆవుపాలు జీవనీయమైనది (అనగా విశేషబలకరమైనది.

“ ఓజఃక్షీణేతకోపాదిభిః ”
అనగా ప్రకోపమువలన ఓజస్సు క్షయించియుండునపుడు,
“ జీవనీయౌషధక్షీర రసాద్యాస్తత్రభేషజమ్ ”
అను వచనముచేత క్షీరాదుల నౌషధముగ జెప్పియుండుటవలన “ జీవనీయం ” అను పదమునకు బలవృద్ధికమని యర్థము. ఈ శ్లోకములోని “జీవనీయం” అను శబ్దము వలననే క్షీరమని అర్థమేర్పడుచుండినను,
“ ప్రవరంజీవనీయానాం క్షీరముక్తంరసాయనమ్ ”
అనెడి చరకవచనముననుసరించి జీవనీయద్రవ్యములన్నిటికి క్షీరమే శ్రేష్ఠమని తెలియపరచు నిమిత్తము క్షీరము, జీవనీయము, అను నీ రెండుపదములు ప్రత్యేకముగా నుదహరించబడినవి. రసాయనమనగా :—
“ లాభోపాయోహిశస్తానాం రసాదీనాంరసాయనమ్ ”
అను వచనముచేత నిర్దుష్టమైన రసవీర్యవిపాకాదులకు క్షీరము సాధనమైనది. మఱియు గాయము, ధాతుక్షయముగలవారికి హితకరమైనది ; ధారణాశక్తినిచ్చును. బలము, చనుబాలు వీనినిగలుగజేయును. శరీరమునందు త్వరితముగా వ్యాపించును. శ్రమ, భ్రమ, మదము, అలక్ష్మి, శ్వాసకాసములు, అతిదప్పి, ఆకలి, జీర్ణజ్వరము, మూత్రకృఛ్రము, రక్తపిత్తము, వీనినన్నిటిని పోగొట్టును అని తాత్పర్యము.

ఎనుముపాల గుణము.

శ్లో॥ హితమత్యగ్నయనిద్రేభ్యో గరీయోమాహిషంహిమమ్ ॥ 23.

తా॥ ఎనుముపాలు మిక్కుటముగ అగ్నిదీపనముగలవారికి, నిద్రలేనివారికి హితకరమైనది. మిక్కుటముగగురుత్వమునుజేయును. శీతవీర్యముగలది. ఈయర్థమునే

“ మహిషీణాంగురుతరం గవ్యాచ్ఛీతతరంపయః । స్నేహాదూనమనిద్రాయ హితమత్యగ్నయేచతత్ ॥ ”
అనెడి చరకవచనముకూడా బోధించుచున్నది.
“ గవ్యంస్నేహోత్తమంక్షీరం గవ్యాచ్ఛాగపయసఃపయః । యథోత్తరం స్నేహహీన మౌరభ్రచ్ఛాగమాహిషమ్ ।జాంగలానూపశైలేషు చరంతీనాంయథోత్తరమ్।పయోగురుతరంపత్తో స్నే యథాతాసాంప్రవర్తతే॥ ”
ఆవుపాలు మిగులస్నిగ్ధముగనుండును. దానికంటె గొఱ్ఱె, మేక, ఎనుము యీ మొదలగువానిపాలు యథోత్తరము స్నేహహీనముగ, మిగులగురువుగనుండును. వానిలోను జాంగలానూపదేశ భేదమువలన నొకదానికంటెనొకటి యథోత్తరము మిగులగురువుగనుండునని ఖరనాదమనుగ్రంథమునందు జెప్పబడియున్నది.
“ గురుశీతతరంగవ్యా న్మాహిషంస్వప్నలంపయః । చతుర్థభాగస్నేహోనం పిత్తఘ్నంచవిశేషతః ॥ ”
ఆవుపాలకంటె ఎనుముపాలు మిగులగురుత్వముగలది. మిగులశీతకారి. నిద్రను గలుగజేసును. ఆవుపాలకంటె 4 - గు లో 1-భాగము స్నేహముతగ్గియుండును పిత్తమును హరించును. అని తంత్రాంతరములయందు జెప్పబడియున్నది.
“ గవ్యాత్స్నిగ్ధంగురుతరం మాహిషంస్వప్నకృత్పయః ”
ఆవుపాలకంటె ఎనుముపాలు స్నిగ్ధముగనుండును.గురుత్వముగలది. నిదురనుబుట్టించును అని సిద్ధసారమనుగ్రంథమునందు జెప్పబడియున్నది. అయితే “ గవ్యాత్స్నిగ్ధం ” అని సిద్ధసారమునందు జెప్పియుండువచనము చరకాదివచనములకు విరుద్ధముగనుండుటవలన యోచింపదగియున్నది.

మేకపాల గుణము.

శ్లో॥ అల్పాంబుపానవ్యాయామ కటుతిక్తాశనైర్లఘు ।
ఆజంశోషజ్వరశ్వాస రక్తపిత్తాతిసారజిత్ ॥ 24.

తా॥ మేక అల్పముగా జలపానము, విశేషముగా వ్యాయామముచేయుటవలనను, కారముగ, చేదుగనుండువస్తువులను భుజించుటవలనను, దాని పాలు మిగుల లఘువుగనుండును. శోష, జ్వరము, శ్వాసము, రక్తపిత్తము, అతిసారము వీనిని హరింపజేసును. అయితే మేక వ్యాయామముచేయక గురుపదార్థములను భుజించుచుండినచో దానిపాలకుకూడా పైజెప్పిన లఘుత్వాదిగుణములు లేకయుండును. ఇటుల

చెప్పుటవలన ఆవు మొదలగువాని పాలకుకూడా ఆహారాదిభేదములచే గురులాఘవములను తెలిసికొనవలయునని యూహ్యంబగుచున్నది. కాబట్టి రాత్రులయందు ఆవు మొదలగునవి వ్యాయామము చేయకుండుటవలన సాయంకాలమునందు పితకబడినపాలకంటె ప్రాతఃకాలమునందు పితకబడిన ఆవు మొదలగువానిపాలు గురువుగనుండును. ఆవు మొదలగువానికి మధ్యాహ్నమునందు పరుగులిడుట, లేచుట యీ మొదలగు చేష్టలు గలిగియుండుటవలన సాయంకాలమునందు పితకబడినపాలు లఘువుగనుండును. ఇటులనే సర్వవిధములైన పాలయొక్క గురులాఘవములను తెలిసికొనవలయును.

“ పిణ్యాకామ్లాశినీనాంతు గుర్వభిష్యందితద్భృశమ్ ”

గానుగుపిండి, కాడి యీ మొదలగువానిని భుజించు ఆవు మొదలగువానిపాలు మిగుల గురువుగ, శ్లేష్మకారిగనుండునని అష్టాంగసంగ్రహమునందు చెప్పబడియున్నది. ఈ యర్థము “ అల్పాంబుపానవ్యాయామ ” అను పైశ్లోకమువలన స్పష్టముగా నేర్పడుచుండుటవలన నీతంత్రమునందు తంత్రకారుడు ప్రత్యేకముగా చెప్పకవిరమించెను.

ఒంటెపాల గుణము.

శ్లో॥ ఈషద్రూక్షోష్ణలవణ మౌష్ట్రికందీపనంలఘు।
శస్తంవాతకఫానాహ క్రిమిశోఫోదరార్శసామ్ ॥ 25.

తా॥ ఒంటెపాలు లఘువుగనుండును. ఒకింతరూక్షముగ, ఉష్ణముగ, ఉప్పగనుండును. అగ్నిదీపనకారి వాతరోగము, కఫము, ఆనాహము, క్రిమిరోగము, శోథ, ఉదరరోగము, అర్శస్సు వీనియందు మిగుల హితకరమైనది.

చనుబాల గుణము.

శ్లో॥ మానుషంవాతపిత్తాసృగభిఘాతాక్షిరోగజిత్ ।
తర్పణాశ్చోతనైర్నస్యైః

తా॥ చనుబాలు ఉత్తరత్ర చెప్పబడు తర్పణము, ఆశ్చోతనము, నస్యము మొదలగు క్రియలవలన వాతము, పిత్తము, రక్తము, అభిఘాతము, నేత్రరోగము, వీనిని హరింపజేసును.

గొఱ్ఱెపాల గుణము.

శ్లో॥ అహృద్యంతూష్ణమావికమ్ ॥ 26.
వాతవ్యాధిహరంహిధ్మా శ్వాసపిత్తకఫప్రదమ్ ।

తా॥ గొఱ్ఱెపాలు ఉష్ణవీర్యముగలది. హృదయమునకు అహితమైనది. వాతరోగమును పోగొట్టును. హిధ్మ, శ్వాసము, పిత్తము, కఫము వీనిని గలుగజేసును.

ఏనుగుపాల గుణము.

శ్లో॥ హాస్తినాస్థైర్యకృత్బాఢం

తా॥ ఏనుగుపాలు స్థైర్యము నిచ్చును.

ఒకటేడెక్కగల - జంతువులపాల గుణము.

శ్లో॥ ఉష్ణంత్వైకశఫంలఘు ॥ 27.
శాఖావాతహరంసామ్లు లవణంజడతాకరమ్ ।

తా॥ ఒకటేడెక్కగలగుఱ్ఱము మొదలగు జంతువులపాలు మిగులఉష్ణముగ, లఘువుగనుండును. కాళ్ళు చేతులు మొదలగు అవయవములయందుగలుగు వాతరోగమును హరింపజేసును. కొంచెముపుల్లగ, ఉప్పగనుండును. శరీరమునందు జాడ్యమునుగలుగజేసును.

కాచనిపాల గుణము.

శ్లో॥ పయోభిష్యందిగుర్వామం యుక్త్యాశృతమతోఽన్యథా ॥ 28.

తా॥ కాచనిపాలు కఫమును ప్రకోపింపజేసును. గురుత్వముగలది. యుక్తివలన (అనగా ఉపాయముగా) కాచబడినపాలు లఘువుగనుండును. శ్లేష్మమును ప్రకోపింపజేయదు.

“ వినాతువనితాస్తన్య మామమేవహితంపయః । అర్ధోదకంక్షీరశిష్ట మామాల్లఘుతరంశృతమ్ ॥ ”

స్త్రీలచనుబాలు కాచకనే హితకరమైనది. ఇతరమైన సర్వజంతువులపాలకు $\frac{1}{2}$ భాగము ఉదకముబోసి ఉదకమంతయు శుష్కించి పాలుమాత్రము మిగులునటుల కాచబడినది మిగుల లఘువుగనుండునని ఖరనాదమను గ్రంథమునందు పాలను కాచుపట్టియుక్తి స్పష్టముగా చెప్పబడియున్నది.

అధికముగా - కాచబడినపాల గుణము.

శ్లో॥ భవేద్గరీయోఽతిశృతం ధారోష్ణమమృతోపమమ్ ।

తా॥ గడ్డకట్టునటుల కాచబడినపాలు మిగులగురుత్వమునుజేసును.

“ స్యాన్నిగ్ధలంశృతంద్విత్రి చతురష్టాంశశోషితమ్ । తథాశృతతమం సారం గురుబల్యతమంపయః ॥ ”

ఉదకసంబంధములేకనే రెండు, లేక మూడు, లేక నాలుగు, లేక ఎనిమిదిభాగములు తగ్గునట్టులకాచబడినపాలు [illegible] గురువుగ, బలకారిగ, సారముగలదిగనుండునని ఖరనాదమనుగ్రంథమునందు జెప్పబడియున్నది.

"శృతశీతంపయఃపిత్తఘ్నం శృతోష్ణంకఫవాతజిత్ । త్యజేద్వివర్ణంగ్రథితం విగంధంవిరసంపటు । రక్తపిత్తప్రశమనీవృష్యాసంతానికాగురుః ॥"

కాగిచల్లారినపాలు పిత్తమునుపోగొట్టును. కాగిఉష్ణముగనుండుపాలు కఫవాతమును పోగొట్టును. చెడ్డవర్ణముగలదై గడ్డలుకట్టి దుర్గంధముతోగూడి రసములేకుండునట్టియు ఉప్పగనుండునట్టియు నగుపాలను వర్జించవలయును. పాలమీదిమీగడ రక్తపిత్తమును పోగొట్టును. శుక్రము నధికపరచును. గురుత్వముగలది అని సుశ్రుతమునందుజెప్పబడియున్నది. ధారోష్ణమైనపాలు నిర్దోషమగుటవలన అమృతతుల్యమైనది.

"ధారోష్ణాత్సర్వశఃక్షీరా చ్ఛృతంగురుతరంభవేత్"

ధారోష్ణమైన సర్వక్షీరములకంటె కాచబడినపాలు గురుతరమని ఖరనాదమనుగ్రంథమునందు జెప్పబడియున్నది.

"పిణ్యాకామ్లాశినీనాంతు గుర్వభిష్యందితత్పయః"

గానుగపిండి, ఆమ్లరసము వీనినిభుజించునట్టిఆవుపాలు గురువుగ, శ్లేష్మకారిగనుండును.

పెరుగు గుణము.

శ్లో॥ అమ్లపాకరసంగ్రాహిగురూష్ణందధివాతజిత్ ॥ 29.
మేదశ్శుక్రబలశ్లేష్మపిత్తరక్తాగ్ని * శోషకృత్ ।
రోచిష్ణుశస్తమరుచౌ శీతకేవిషమజ్వరే ॥ 30.
పీనసేమూత్రకృచ్ఛ్రేచ రూక్షంతుగ్రహణీగదే ।
నైవాద్యాన్నిశినైవోష్ణం వసంతోష్ణశరత్సున ॥ 31.
నాముద్గసూపంనాక్షౌద్రం తన్నాఘృతసితోపలమ్ ।
నచానామలకంనాపి నిత్యంనామందమన్యథా ॥ 32.
జ్వరాసృక్పిత్తవీసర్ప కుష్ఠపాండుభ్రమప్రదమ్ ।

టీ॥ పెరుగు ఆమ్లమయిన పాకము, రసముగలది.

"భేదితత్పిండికాభావాత్ శకృదాదీనభినత్తియత్ । విపరీతమతో గ్రాహితచ్చస్తంభనముచ్యతే ॥"

* శోఫఇతిపా.

అనువచనముచేత గ్రాహియనగా మలాదిస్తంభనకారి; గురువుగ, వుష్ణముగనుండును వాతమును పోగొట్టును. మేదస్సు, శుక్రము, బలము, శ్లేష్మము, పిత్తరక్తము, అగ్ని దీపనము, వాపు, వీటినిగలుగజేసును. రుచినిపుట్టించును. ఆ రుచినిపోగొట్టుటవలన అరుచియందు పథ్యకరమైనది. పెరుగు రుచిని పుట్టించుటచే నానావిధమైన వ్యంజనములతోడను, మాంసము, మండకము మొదలగువానితోడను తృప్తిజెందియుండువారికి పెరుగుయందభిలాషగలుగుచున్నది. కావుననే పెరుగును ఆహారముయొక్క అంతమునందు భుజించుచున్నారు. పెరుగు శీతలముతోగూడియుండు వాతజవిషమజ్వరము, పీనసము, మూత్రకృచ్ఛ్రము, వీనియందు హితకరమైనది. గ్రహణీరోగమునందు రూక్షముగనుండు పెరుగు హితకరమైనది. పెరుగు రాత్రులయందు భుజింపంజనదు. మఱియును అగ్న్యాదులచే తప్తమైనపెరుగును భుజింపంజనదు. వసంతగ్రీష్మశరదృతువులయందును భుజింపంజనదు. ముద్గ, సూపాదిరహితముగను, తేనెనుజేర్చకను, నెయ్యిని తెల్లశర్కరనుజేర్చకను, ఉశిరికకాయ సంబంధములేకను భుజింపంజనదు. ప్రతిదినమును భుజింపంజనదు. ప్రతిదినము భుజించినచో శరీరములోనుండినదై ఉత్తరకాలమునందు రోగమును గలుగజేసును. పెరుగు అతిదోషము, శీతలమైన గుణముగలది. కావుననే "కిలాటదధికూర్చికా ఇత్యాది" వచనములచేత అన్నపానవిధియందు పెరుగు నిషేధించబడియున్నది. మందమును (అనగా క్షీరావస్థను దాటి దధ్యవస్థనుజెందక మధ్యమునందుండుపెరుగును) భుజింపంజనదు. ఏలననగా ఆమందకములో స్నేహముండుటవలన నది పాకవిశేషముచే స్రోతస్సులయందంటుకొని త్రిదోషములను ప్రకోపింపజేసును. శాస్త్రమునతిక్రమించి భుజించబడిన పెరుగు జ్వరము, రక్తపిత్తము, విసర్పము, కుష్ఠము, పాండువు; భ్రమ మొదలైన రోగములను విశేషముగాగలుగజేసును. పెరుగు శుక్రమును, బలమునువృద్ధిజేసునని చెప్పబడియున్నది. శుక్రమును, బలమునువృద్ధిచేయునట్టి ద్రవ్యములన్నియు తరచుగా గురువులుగనే యుండును; కాబట్టి శుక్రబలవృద్ధికారిగనుండునట్టిదధి రోటుల దీపనకారిగనగుననెడి శంకగలుగును. "అమ్లపాకరసందధి" అనువచనముచేత చరకాచార్యుడుకూడా పెరుగు ఆమ్లమైన పాకరసములుగలదియని జెప్పియున్నాడు. ఆమ్లమైనపాకరసములుగల వస్తువులన్నియు తఱుచుగా శుక్రనాశకరములుగనుండును. కాబట్టిపెరుగు శుక్రవృద్ధికారియని జెప్పియుండుట అసంగతమనెడి శంకవచ్చును. అయినప్పటికిని,—

"కించిద్రసేనకురుతే కర్మపాకేనచాపరమ్। గుణాంతరేణవీర్యేణ ప్రభావేనైవకించన ॥"

ఒక ద్రవ్యము రసమువలన నొకకృత్యమును, పాకమువలన మఱియొక కృత్యమును, వీర్యమువలన వేరొకకృత్యమును జేసునని చెప్పుటచేతనే పెరుగు అమ్లపాకరసముగలది

యనియును, వీర్యోష్ణముగలదియనియు నేర్పడుచుండుటవలన దీపనకారియని జెప్పియుండుటయుక్తమేను. అటులనే స్నిగ్ధత్వ, బృంహణత్వ, వాతహరత్వ, బలకరత్వాది గుణములు పెరుగునకు గలిగియుండుటవలన నదిశుక్రవృద్ధికారియని జెప్పియుండుటయు యుక్తమేను. మతియు బలకరముగ, స్నిగ్ధముగ, గురూష్ణముగనుండు ద్రవ్యములన్నియు స్వభావముగనే వాతహరములైయుండును; కాబట్టి పెరుగుకూడా బలకరత్వాదిగుణ యుక్తముగనుండుటవలన యిచట "వాతజిత్" అని చెప్పియుండుట అసంగతమనే శంక కొందరికి గలుగును. అయితే:—

"సక్తవోవాతిలాన్పృష్ట్వా హాఙ్గాబలకరాశ్చతే । హర్షమూర్జప్రదం పుష్టి మారోగ్యంపౌరుషంపరః । యుక్త్యాపీతంకరోత్యాశుమద్యం" "కటుతిక్తాతిరూక్షశీతలలఘూని" "వాతాతపోభయంశోకో హేతుర్వాతార్శసామ్" "త్రిదోషంమందకంమతమ్"

అను చరకవచనములచేత (బలకర, స్నిగ్ధత్వ, గురూష్ణాదిగుణములుగల) వేపుడుబియ్యపు పిండి, మద్యము, ఎండ, మందకము (అనగా కొంచెముగా పేరియుండు పెరుగు) ఈ మొదలగువానికిని వాతకరత్వగుణములు గలవని యేర్పడుచున్నది. కాబట్టి యిచట "వాతజిత్" అని చెప్పియుండుటయుక్తమేను. పాలు పెరుగుగా పరిణమించు చుండునపుడు దానికి అనభివ్యక్తామ్లము, అభివ్యక్తామ్లము, అత్యమ్లము అని 3 అవస్థలు గలుగును. వానిలో పెరుగు బాగుగ పేరి గడ్డకట్టుటకును ముందు పులుపురసము తెలియక కొంచెము మధురముగనుండిన అనభివ్యక్తామ్లమని, మందజాతమని జెప్పబడును. బాగుగ పేరి గడ్డకట్టి పులుపురసము స్పష్టముగా దెలియుచుండిన అభివ్యక్తామ్లమని, సమ్యగ్జాతమని జెప్పబడును. బాగుగ పేరి గడ్డకట్టి మిగులపులుపు రసముతో గూడియుండిన అత్యమ్లమని, అతిజాతమని జెప్పబడును. అనభివ్యక్తామ్లమను పెరుగు త్రిదోషములనధిక పరచును. కాబట్టి నిషిద్ధము. అభివ్యక్తామ్లమను పెరుగునకే యిదివరకు లక్షణములు మూలశ్లోకమునందు జెప్పబడినవి. అత్యమ్లమను పెరుగు పైజెప్పిన అభివ్యక్తామ్లమను పెరుగుకంటె తక్కువగుణములుగలదైయుండును. బాగుగ పేరిన పెరుగులోను, మిగుల పుల్లగనుండు పెరుగులోను సరం (అనగా పెరుగుమీదిభాగము) మండం (అనగా పెరుగుయొక్క క్రిందిభాగము) అనునీరెండును గలిగియుండును.

"త్రిదోషంమందకంజాతం వాతఘ్నందధిశుక్రలమ్ । సరఃశ్లేష్మానిలఘ్నస్తుమండస్స్రోతోవిశోధనః ॥"

కొంచెముగా పేరియుండు పెరుగు వాతమునుపోగొట్టును. శుక్రమును వృద్ధిజేయును. సరం అనునది శ్లేష్మవాతములను పోగొట్టును. మండము స్రోతస్సులను శుద్ధిజేయును.

అని చరకాచార్యుడు సరమండగుణములను జెప్పియున్నాడు. పెరుగువలన గలుగు దోషనివారణార్థంబై పెసరపప్పు మొదలగువానిని జేర్చి భుజించవలయునని జెప్పబడినది. పెరుగు ఆమ్లపాకరసము ఉష్ణవీర్యముగలదియని చెప్పుటచేతనే శ్లేష్మ, పిత్తరక్తమును చేయునని స్పష్టమగుచుండగా యితరమైన ఆమ్లద్రవ్యములకంటె పెరుగువిశేషముగా రక్తపిత్తాదులనుజేయునని తెలియజేయుటకై మూలశ్లోకమునందు "పిత్తరక్తాగ్నిశోఫకృత్" అని చెప్పబడినది. మఱియును శాస్త్రనిషిద్ధమయిన దధిభక్షణముచే నధికరోగములుగలుగునని సూచించుటకై మూలశ్లోకమునందు నైవాద్యాత్ అనుచో అనేకనకారములు ప్రయోగించబడినవి. నైవాద్యాన్నిశి అని చెప్పినందుచే మధ్యాహ్నమునందు పెరుగుభుజించవగునని యేర్పడుచున్నది.

"దధ్యాజంకఫపిత్తఘ్నం లఘుపాకేవిషాపహమ్ దుర్నామశ్వాసకాసేషు హితమగ్నేశ్చదీపనమ్ । విపాకేమధురంవృష్యం రక్తపిత్తప్రణాశనమ్ । బలాసవర్ధనంస్నిగ్ధం విశేషాద్దధిమాహిషమ్ । విపాకేకటుకంచౌర మమ్లం భేద్యాష్ట్రికందధి । వాతార్శాంసిచకుష్ఠాని క్రిమీన్హంత్యుదరాణిచ। వాతఘ్నంకఫకృత్స్నిగ్ధం విశేషాన్నచపిత్తకృత్ । కుర్యాద్భక్తాభిలాషంచ దధిమస్తుపరిశ్రుతమ్ । శృతక్షీరాచ్చయజ్జాతం గుణవద్దధితత్స్మృతమ్ । వాతపిత్తహరంరుచ్యం ధాత్వగ్నిబలవర్ధనమ్ । దధిత్వసారంరూక్షంతు గ్రాహివిష్టంభివాతలమ్ । దీపనీయంవిశేషేణసకషాయంరుచిప్రదమ్॥"

మేక పెరుగు కఫము, పిత్తము వీనినిపోగొట్టును - పాకమువలనలఘువుగనుండును - విషమును హరింపజేయును. దుర్నామరోగము, శ్వాసము, కాసము వీనియందు హితకరమైనది. అగ్నిదీపనమును జేయును. ఎనుము పెరుగు పాకమువలన మధురముగనుండును. శుక్రవృద్ధికారి, రక్తపిత్తమును పోగొట్టును. విశేషముగా కఫమును వృద్ధిజేయును. స్నిగ్ధముగనుండును. ఒంటె పెరుగు పాకమువలన కటువుగనుండును. కొంచెము ఉప్పగ, పుల్లగనుండును, మలాదులను భేదించును. వాతమువలనజనించిన అర్శస్సు, కుష్ఠము, క్రిములు, ఉదరరోగము వీనినిపోగొట్టు. బాగుగా కాగినపాలవలన జనించిన పెరుగుమీగడ వాతమునుపోగొట్టును. కఫమునుజేయును, స్నిగ్ధముగనుండును, స్వల్పముగాపిత్తమునుజేయును. అన్నమునందిచ్ఛను గలుగజేయును. బాగుగా కాగినపాలలోనుండి జనించిన పెరుగు మిగులగుణకారి. వాతపిత్తములను హరింపజేయును. రుచినిబుట్టించును. ధాతువులు, జాఠరాగ్ని, బలము వీనిని వృద్ధిజేయును మిగులపుల్లగనుండు పెరుగు సారహీనముగ నుండును, మలాదులను బంధించును. వాతకారి, కొంచెము వగరుగనుండు పెరుగు విశేషముగా అగ్నిదీపనమును, రుచినిపుట్టించును, అనిసుశ్రుతమునందు జెప్పబడియున్నది.

తక్రగుణము.

శ్లో॥ తక్రంలఘుకషాయామ్లం దీపనంకఫవాతజిత్ ॥ 33.
శోఫోదరార్శోగ్రహణీ దోషమూత్రగ్రహారుచీః ।
ప్లీహగుల్మఘృతవ్యాపద్గరపాండ్వామయాన్ జయేత్ ॥ 34.

తా॥ తక్రము (అనగా పాతికనీళ్లు కలిసినచల్ల) లఘువుగ, కొంచెమువగరుగ, పుల్లగనుండును, దీపనకారి, కఫము, వాతము, శోఫ, ఉదరము, అర్శస్సు, గ్రహణి, మూత్రప్రతిబంధము, అరుచి, ప్లీహము, గుల్మము, అధికఘృతపానమువలన గలిగిన రోగము, పాండువు, కృత్రిమవిషము, వీనినిపోగొట్టును.

"నైవతక్రంక్షతేదద్యాన్నోష్ణకాలేనదుర్బలే । నమూర్ఛాభ్రమదాహేషునరోగేరక్తపైత్తికే।శీతకాలేఽగ్నిమాంద్యేచ కఫోత్థేష్వామయేషుచ। మార్గావరోధేదుష్టేచ వాయౌతక్రంప్రశస్యతే । తక్రమామంకఫం కోష్ఠే హంతికంఠేకరోతిచ।పీనసశ్వాసకాసాదౌ సిద్ధమేవోపయోజయేత్। మందజాతంమరుతోఽపి రూక్షాభిష్యందిదుర్జరమ్ । అతిజాతంభృశామ్లోష్ణ తైక్ష్ణ్యాత్పిత్తకరంపరమ్।దోషఘ్నముద్ధృతస్నేహం సస్నేహమపి శోఫజిత్।వాతేఽమ్లంసైంధవోపేతం స్వాదుపిత్తేసశర్కరమ్।హితంపథ్యం కఫేసామ్లం వ్యోమసౌవర్చలాన్వితమ్।తక్రాల్లఘుతరోమండో దుర్జరా తక్రకూర్చికా ॥"

గాయము, ఉష్ణకాలము, దౌర్బల్యము, మూర్ఛ, భ్రమ, సర్వాంగతాపము, రక్తపిత్త రోగము, ఇవిగలిగియుండునపుడు తక్రముపయోగింపంజనదు. శీతకాలము, అగ్నిమాంద్యము, కఫరోగములు, స్రోతోమార్గములు విరోధముగనుండుట, దుష్టవాతము, ఇవికలిగియుండునపుడు తక్రముహితకరమైనది. పచ్చిచల్లకోష్ఠగతమైన కఫమును పోగొట్టును. కంఠమునందు కఫమునుగలుగజేసును. పీనసము, శ్వాసము, కాసము అనునీరోగములయందు కాగినచల్లనే నుపయోగించవలయును. లేతపెరుగువాతము నధికపరచును. రూక్షముజేసును. కఫకారి, జీర్ణముకాకుండును. మిగులపేరిపుల్లగనుండు పెరుగుమిగులపుల్లగనుండుటవలన అధికముగా పిత్తమునుజేసును. బాగుగావెన్న తీయబడినచల్ల వాతరోగముయొక్క ప్రకోపమునణచును. కొంచెమువెన్నతోగూడియుండు చల్లశోఫము పోగొట్టును. వాతప్రకోపమునందు సైంధవలవణముతోగూడి యుండు పుల్లనిచల్లయును. పిత్తప్రకోపమునందు శర్కరతోగూడి మధురముగనుండు చల్లయును. కఫప్రకోపమునందు త్రికటుకములు, సౌవర్చలవణము, వీనితోగూడి

కొంచెము పుల్లగనుండు చల్లయును, హితకరముగ, పథ్యకరముగనుండును. పెరుగు మీదిమీగడతక్రమునకంటె లఘువుగనుండును. తక్రకూర్చికజీర్ణముకాకుండును అని సుశ్రుతమునందుచెప్పబడియున్నది.

మస్తుగుణము.

శ్లో॥ తద్వన్మస్తుసరం స్రోతః శోధివిష్టంభజిల్లఘు ।

తా॥ పెరుగుమీది మీగడకును తక్రగుణమే గలిగియుండును. శరీరమునందు వేగముగావ్యాపించును. స్రోతస్సులను శుద్ధిపరచును. మలబంధమునుపోగొట్టును. లఘువుగనుండును.

"తృష్ణాక్లమహరంమస్తు లఘుస్రోతోవిశోధనమ్ । అమ్లంకషాయానురస మవృష్యంకఫవాతజిత్ ।ఆహ్లాదనం ప్రీణనంచభినత్త్యాశుమలంచతత్। బలమావహతిక్షిప్రంతథాభక్తస్యరోచనమ్ ॥"

పెరుగుమీదమీగడ దప్పిని, బడలికనుపోగొట్టును. లఘువుగనుండును. స్రోతస్సులను శుద్ధిపరచును. కొంచెముపుల్లగ, వగరుగనుండును. శుక్రమును కొంచెముతగ్గించును. కఫవాతములను హరింపజేసును. మనస్సంతోషము, తృప్తి, బలము, అన్నమునందురుచి, వీనిని గలుగజేసును. మలమును శీఘ్రముగా భేదంచును అని సుశ్రుతమునందు చెప్ప బడియున్నది.

వెన్నగుణము.

శ్లో॥ నవనీతంనవంవృష్యం శీతంవర్ణబలాగ్నికృత్ ॥ 35.
సంగ్రాహివాతపిత్తాసృక్క్షయార్శోఽర్దితకాసజిత్ ।

తా॥ నవీనమైనవెన్న శుక్రమునువృద్ధిజేసును. శీతలమైన వీర్యముగలది. శరీరమునందువర్ణము, బలము, అగ్నిదీపనము, వీనినిగలుగజేసును. మలమునుగట్టిపరచును. వాతము, పిత్తరక్తము, క్షయము, అర్శస్సు, అర్దితవాతము, కాసము వీనినిపోగొట్టును.

"శీతంస్వాదుకషాయామ్లం నవనీతంనవోద్ధృతమ్ । చక్షుష్యంబాలవృద్ధానాం ప్రశస్తంసౌకుమార్యకృత్ ॥"

తత్క్షణమున తీయబడినవెన్న శీతలముగ, మధురముగ, కొంచెమువగరుగ, పుల్లగనుండును. నేత్రములకు మేలుజేసును. బాలురు, వృద్ధులు వీరికిమిగులపథ్యకరమైనది. సుకుమారత్వమును గలుగజేసును ; అని అష్టాంగసంగ్రహమునందు చెప్పబడియున్నది.

క్షీరజ - నవనీత గుణము.

శ్లో॥ క్షీరోద్భవంతుసంగ్రాహి రక్తపిత్తాక్షిరోగజిత్ ॥ 36.

తా॥ క్షీరములోనుండి తీయబడిన వెన్న మలమును గట్టిపరచును. రక్తపిత్తమును నేత్రమును పోగొట్టును.

ఘృత గుణము.

శ్లో॥ శస్తంధీస్మృతిమేధాగ్నిబలాయుశ్శుక్రచక్షుషామ్ ।
బాలవృద్ధప్రజాకాంతి సౌకుమార్యస్వరార్థినామ్ ॥ 37.
క్షతక్షీణపరీసర్ప శస్త్రాగ్నిగ్లపితాత్మనామ్ ।
వాతపిత్తవిషోన్మాద శోషాలక్ష్మీజ్వరాపహమ్ ॥ 38.
స్నేహానాముత్తమంశీతం వయసఃస్థాపనంఘృతమ్ ।
సహస్రవీర్యంవిధిభిశ్శృతంకర్మసహస్రకృత్ ॥ 39.

తా॥ నెయ్యివస్తుగ్రహణశక్తి, స్మృతి (అనగాగతించిన విషయములను విచారించుశక్తి), మేధ (అనగాధారణాశక్తి), జాఠరాగ్ని, బలము, ఆయువు, శుక్రము, నేత్రములు వీనికి హితమునుజేసును. బాలవృద్ధులకును సంతతి, కాంతి, సుకుమారత్వము, మంచికంఠస్వరము, వీనినిచ్ఛయించువారికిని, గాయము, ధాతుక్షయముగలవారికిని, విసర్పరోగము, శస్త్రము, నిప్పువీనివలన పీడింపబడిన శరీరముగలవారికిని మిగులహితకరమైనది. వాతము, పిత్తము, విషము, ఉన్మాదము, శోష, అలక్ష్మి, జ్వరము ,వీనినిపోగొట్టును. తైలాదిస్నేహములకన్నిటికంటె శ్రేష్ఠమైనది. శీతమైన వీర్యముగలది. ముసలితనమురాకుండా వయస్సునునిలుపును. యోగసంస్కారాదులవలన అనేకమయినశక్తిగలది. (అనగా ఏద్రవ్యములతో చేర్చి ప్రయోగించబడునో, లేకనే ద్రవ్యముతో చేర్చి సంస్కారముచేయబడునో అట్టిద్రవ్యముయొక్క శక్తిని అనుసరించియుండునని భావము.) మఱియు నీఘృతముచేత వెయ్యిసంస్కారములు జేయంజనునని కొందరు వచించెదరు. ఘృతము అనేకకార్యములనుజేసును.

ప్రాతనెయ్యి గుణము.

శ్లో॥ మదాపస్మారమూర్ఛాయ శిరఃకర్ణాక్షియోనిజాన్ ।
పురాణంజయతివ్యాధీన్ వ్రణశోధనరోపణమ్ ॥ 40.

తా॥ మిగుల పాతబడిన నెయ్యి మదము, అపస్మారము, మూర్ఛ, శిరోరోగము, కర్ణరోగము, నేత్రరోగము, యోనిరోగము, వీనినిపోగొట్టును. వ్రణములను శుద్ధిపరచి మాన్చును.

“వ్రణశోధనరోపణమ్ । పూర్వోక్తాంశ్చాధికాన్కుర్యాద్గుణాంస్తద్వమృతోపమమ్ । తద్వచ్చఘృతమండోపి రూక్షతీక్ష్ణస్తనుస్తునః ॥”

అమృతతుల్యమైనది. ఘృతముమీదిమీగడ రూక్షగ, ఉష్ణముగ, లఘువుగనుండును. అని అష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పబడియున్నది.

“వరమేకాదశం ప్రాప్తం సర్వదోషహరంపరమ్ ।। స్థితంవర్షశతంభూమా కౌంభమిత్యపదిశ్యతే । స్వల్పక్షీరోబహుస్తక్రః కీలాటస్వల్పశర్కరః ॥”

11 సంవత్సరములుంచబడిన నెయ్యి సర్వదోషములను హరింపజేసును. 100 సంవత్సరములు భూమియందుంచబడిన నెయ్యి కౌంభమనబడును. కొంచెముపాలు, అధికముగా మజ్జిగ, స్వల్పముగా శర్కరచేరియుండునది కిలాటమనబడును. అని అధికపాఠము కొన్నిగ్రంథములయందు గన్పట్టుచున్నది.

కిలాటాది గుణము.

శ్లో॥ బల్యాఃకిలాటపీయూష కూర్చికామోరణాదయః ।
శుక్రనిద్రాకఫకరా ర్విష్టంభిగురుదోషలాః ॥ 41.

తా॥ కిలాటము (అనగా ఒకింతపాలు అధికముగామజ్జిగజేర్చి చేయబడినది.) పీయూషము (అనగా అపుడే యీనినపాలతో జేయబడినది.) కూర్చికా (అనగా పెరుగు మజ్జిగజేర్చి చేయబడినది.) మోరణము (అనగా క్షీరతుల్యమైనది.) యీమొదలగునవియన్నియు బలమునిచ్చును. శుక్రము, నిద్ర, కఫము, వీనిని విశేషముగా వృద్ధిజేసును. మలబంధము, గురుత్వముజేసును; దోషకారి “విష్టంభిగురుదోషలాః” అని చెప్పియుండుటచేతనే జాఠరాగ్నిని నశింపజేసునని స్పష్టముగా తెలియుచున్నది. గనుక “వహ్నినాశనా” అని గ్రంథకర్త ప్రత్యేకముగా జెప్పక విరమించెను. మోరణాది అను ఆదిశబ్దముచేత తక్రపిండకము, క్షీరశాకము వీనిని గ్రహించవలయును.

క్షీరాది గుణాగుణములు.

శ్లో॥ గవ్యేక్షీరఘృతేశ్రేష్ఠే నిందితేచావిసంభవే ।

తా॥ ఆవుపాలు, ఆవునెయ్యి, ఆవుపెరుగు, ఆవుమజ్జిగ మొదలగునవి శ్రేష్ఠంబులు. మేకపాలు, మేకనెయ్యి, మేకపెరుగు, మేకమజ్జిగ మొదలగునవి నిందితంబులు.

“విద్యాద్దధిఘృతాదీనాం గుణదోషాన్యథాపయః ॥”

ఆయాజంతువులపాలకు జెప్పబడిన గుణాగుణములే పాలయొక్క వికారమైన పెరుగు, నెయ్యి మొదలగువానికి గలిగియుండునని అష్టాంగసంగ్రహమునందు స్పష్టముగా జెప్పబడియున్నది. మఱియు నిటులనే:—

"దధ్యాదీనాంతుతజ్ఞానాం సామాన్యేగుణకర్మణి"
అను వచనముచేత ఖరనాదమనుగ్రంథమునందుకూడా జెప్పబడియున్నది.

క్షీరవర్గము ముగిసెను.

చెఱుకు క్షీరమునకు సమానమైన గుణాగుణములు గలదియగుటచే నికమీాదట ఇక్షువర్గము చెప్పబడు చున్నది.

చెఱుకురస గుణము.

శ్లో॥ ఇక్షోరసోగురుస్స్నిగ్ధో బృంహణఃకఫమూత్రకృత్ ॥ 42.
వృష్యశ్శీతోఽస్రపిత్తఘ్నః స్వాదుపాకరసస్సరః ।

తా॥ చెఱుకురసము గురువుగ, స్నిగ్ధముగనుండును. శరీరమునకుపుష్టినిచ్చును. కఫమూత్రములను, శుక్రమును వృద్ధిజేయును. శీతమైనవీర్యముగలది. రక్తపిత్తమును పోగొట్టును. మధురమైనపాకరసములుగలది. మలమును భేదించును. స్నిగ్ధముగ, శరీరపుష్టికారిగ, శుక్రవృద్ధికారిగనుండు ద్రవ్యములన్నియు తరుచుగా వాతమునుపోగొట్టుటయందు ప్రసిద్ధంబులగుటచే గ్రంథకర్త "వాతజిత్" అని ప్రత్యేకముగా జెప్పక విరమించెను.

"వృష్యశ్శీతఃపవనజి ద్భుక్తేవాతప్రకోపనః"
చెఱుకును దంతములతో నమిలిభుజించిన వాతముప్రకోపించునని అష్టాంగసంగ్రహము నందు జెప్పబడియున్నది. ఈయర్థమే,—
"మారుతాధ్మానజననః చక్షుష్యోబృంహణోరసః"
అను వచనముచేత ఖరనాదమనుగ్రంథమునందుకూడా జెప్పబడియున్నది.

దంతపీడిత - ఇక్షురస గుణము.

శ్లో॥ సోఽగ్రేసలవణోదంత పీడితశ్శర్కరాసమః ॥ 43.

తా॥ చెఱుకురసము చెఱుకుయొక్కకొనలోకొంచెము ఉప్పగనుండును. దంతములతో నములుటచే జనించినరసము శర్కరతో సమానమైనగుణముగలది.

"అతీవమధురోమూలే మధ్యేమధురఏవచ। అగ్రేత్వక్షిషువిజ్ఞేయఇక్షూణాంలవణోరసః ॥"
చెఱుకు క్రిందిభాగమునందలిరసము మిగుల మధురముగనుండును. మధ్యప్రదేశము నందలిరసము మధురముగనుండును. గణుపులు, కొస వీనియందలి రసము ఉప్పగనుండును అని సుశ్రుతమునందు జెప్పబడియున్నది. యంత్రము, దంతములు వీనిచేపీడించి తీయబడిన చెఱుకురసమునకు యీ గ్రంథకర్త ప్రత్యేకముగా గుణములు చెప్పియుండుటవలన క్రిందజెప్పినగుణములు పాషాణాదులచలన నరికితీయబడిన చెఱుకురసమున కని తెలియవలయును.

యంత్రజ - ఇక్షురస గుణము.

శ్లో॥ మూలాగ్రజంతుజగ్ధాది పీడనాన్మలసంకరాత్ ।
కించిత్కాలంవిధృత్యాచ వికృతింయాతియాంత్రికః ॥ 44.
విదాహీగురువిష్టంభీ తేనాసౌ

తా॥ యంత్రమువలన తీయబడినరసములో వేరు, కొస, పురుగుపట్టిన చెఱుకు సంబంధముగలిగియుండుటచేతను, మురికిచేరియుండుటచేతను, ఒకింతకాలవిళంబము వలన జనించుటచేతను, ఆరసము వికారమును జెందియుండును. కాబట్టి యంత్రముచే తీయబడినరసము విదాహగుణముతోగూడియుండును. (అనగాజాఠరాగ్నిసంయోగము వలన పాకంబై పిత్తమునుచేయుచు చిరకాలమువరకు జీర్ణముకాకుండునని భావము.) మలమునుబంధించును. గురువుగనుండును. వేరు, కొస, పురుగుపట్టినచెఱుకు, మురికి సంబంధము ఇవిలేకుండా యంత్రమునందుతీయబడిన చెఱుకురసమునకు విదాహాది దుర్గుణములులేకుండునని తెలియవలయును.

పౌండ్రకాది - చెఱుకురస గుణము.

శ్లో॥ తత్రపౌండ్రకః ।
శైత్యప్రసాదమాధుర్యై ర్వరస్తమనువాంశికః ॥ 45.

తా॥ చెఱుకులలో పౌండ్రకమను చెఱుకురసము శైత్యము, ప్రసన్నత్వము, మాధుర్యము అను నీ గుణములవలన శ్రేష్ఠంబైనది, వంశమను చెఱుకురసము పౌండ్రకమను చెఱుకురసమునకంటె తక్కువైన శైత్యాదిగుణములుగలది.

శతపర్వాది - ఇక్షురస గుణము.

శ్లో॥ శాతపర్వకకాంతార నైపాలాద్యాస్తతఃక్రమాత్ ।
సక్షారాస్సకషాయాశ్చ సోష్ణాఃకించిద్విదాహినః ॥ 46

తా॥ శతపర్వము, కాంతారము, నేపాళము యీమొదలగు చెఱుకు రసములు యథాక్రమముగ నొకదానికంటె నొకటి శైత్యాదిగుణములవలన తక్కువగనుండును మఱియును కొంచెము ఉప్పగ, కషాయముగ, ఉష్ణముగ, విదాహగుణయుక్తముగ నుండును.

ఫాణిత గుణము.

శ్లో॥ ఫాణితంగుర్వభిష్యంది చయకృన్మూత్రశోధనమ్ ।

తా॥ ఫాణితము (అనగా కుండలోపోసియుంచెడు పెఱుగువంటిపంచదార) మిగుల గురుత్వముగలది. శ్లేష్మమునుజేయును. త్రిదోషములనధికపరచును. మూత్రమునుశుద్ధిపరచును.

"రూక్షంమధూకపుష్పోత్థంఫాణితంవాతపిత్తకృత్ ।కఫఘ్నంమధురంపాకే కషాయంవస్తిదూషణమ్ ॥"

ఇప్పపువ్వులలోనుండి జనించినఫాణితము రూక్షకారి. వాతపిత్తములనుజేయును. కఫమునుపోగొట్టును. మధురమైనపాకముగలది. వగరుగనుండును. పొత్తికడుపులో చెఱుపుజేయును అని తంత్రాంతరమునందు జెప్పబడియున్నది.

బెల్లపు గుణము.

శ్లో॥ నాతిశ్లేష్మకరోధౌత స్సృష్టమూత్రశకృద్గుడః ॥ 47.
ప్రభూతక్రిమిమజ్జాసృ జ్మేదోమాంసకఫోపరః ।

తా॥ సంస్కారాధిక్యముచే నిర్మలమైనబెల్లము కొంచెముగాకఫమునుజేయును. మూత్రమును, మలమునుబైలుపరచును. సంస్కారములేకుండా మురికితోగూడియుండుబెల్లము, కృములు, మజ్జ, రక్తము, మేదస్సు, మాంసము, కఫమువీనినధికపరచును.

ప్రాతకొత్తబెల్లపు గుణము.

శ్లో॥ హృద్యఃపురాణఃపథ్యశ్చ నవఃశ్లేష్మాగ్నిసాదకృత్ ॥ 48.

తా॥ ప్రాతబెల్లము హృదయమునకు మేలుజేయును. పథ్యకరమైనది. నూతనమైనబెల్లము కఫకారి. జాఠరాగ్నినినశింపజేయును.

మత్స్యండికాది గుణము.

శ్లో॥ వృష్యాఃక్షీణక్షతహితా రక్తపిత్తానిలాపహాః ।
మత్స్యండికాఖండసితాః క్రమేణగుణముత్తమాః ॥ 49.

తా॥ మత్స్యండిక (అనగా ఘుటికయ్యేలాగు కాచినచెఱుకుపాగు,) ఖండశర్కర, పంచదారఅనునవి శుక్రమునువృద్ధిజేయును. గాయము, క్షీణధాతువుగలవారు, వీరలకు హితకరమైనది. రక్తపిత్తము, వాతము, వీనినిపోగొట్టును. యథాక్రమముగా 1 దానికంటె 1-టి మిగులగుణకరమైనది. (అనగా నిర్మలమైనబెల్లమునకంటె మత్స్యండికయు, దానికంటెఖండమును దానికంటెశర్కరయును విశేషముగాగుణకరమైనదని భావము.)

యవాస - శర్కర గుణము.

శ్లో॥ తద్గుణాతిక్తమధురా కషాయాయాసశర్కరా ।

తా॥ యవాసశర్కరకొంచెముచేదుగ, మాధుర్యముగ, వగరైన రసముగలదిగనుండును. శర్కరతోసమానమైన గుణముగలది. దూలగొండిరసముతోజేయబడినది యవాసశర్కరయని కొందరువచించెదరు.

శర్కర గుణము.

శ్లో॥ దాహతృట్ఛర్దిమూర్ఛాసృక్పిత్తఘ్న్యస్సర్వశర్కరాః ॥ 50.

తా॥ సమస్తమైనశర్కరలు తాపము, దప్పి, వాంతి, మూర్ఛ, రక్తపిత్తము వీనిన్నిపోగొట్టును.

"యథాయథాసాంనైర్మల్యం మధురత్వంయథాయథా । స్నేహలాఘవశైత్యాదిసారత్వంచతథాతథా ॥"

శర్కరమొదలగువాని నైర్మల్య, మాధుర్యగుణములకనుగుణముగానే స్నేహ, లఘుత్వ, శైత్యాదివిశేషగుణములు సర్వశర్కలకు గలిగియుండునని గ్రంథాంతరమునందు జెప్పబడియున్నది.

శర్కరాదులకు శ్రేష్ఠనికృష్టత్వము.

శ్లో॥ శర్కరేక్షువికారాణాంఫాణితంచవరావరే ।

తా॥ ఇక్షువికారమధ్యములోపంచదారశ్రేష్ఠమైనదిగను. ఫాణితమునికృష్టమైనదిగనుండును. (అనగా అన్నిటిలోను పంచదారశ్రేష్ఠమైనదని, ఫాణితమునికృష్టమైనదని భావము.) పంచదారప్రసంగమువలన తేనెగుణము జెప్పబడుచున్నది.

తేనె గుణము.

శ్లో॥ చక్షుష్యంఛేదితృట్శ్లేష్మ విషహిధ్మాస్రపిత్తనుత్ ॥ 51.

మేహకుష్ఠకృమిచ్ఛర్ది శ్వాసకాసాతిసారనుత్ ।
వ్రణశోధనసంధాన రోపణం వాతలం మధు ॥ 52.
రూక్షం కషాయమధురం తత్తుల్యా మధుశర్కరా ।

తా॥ తేనె నేత్రములకు హితముజేయును. ఆశ్చోతనము, వ్రణలేపము మొదలగు వానియందు ప్రశస్తమైనది. భక్షణములవలన శరీరమునందు ఉంటలుకట్టియుండు పదార్థములను విభజించును. దప్పి, శ్లేష్మ, విషము, హిధ్మ, రక్తపిత్తము, మేహము, కుష్ఠము కృములు, వాంతి, శ్వాసము, కాసము, అతిసారము వీనినివారింపజేయును. వ్రణమును శోధించి (అనగా వ్రణమునందలి దుష్టనీరును వెలిపరచి) ఆర్చును. వ్రణమును సంధానము జేయును. (అనగా రెండు, లేక మూడు ముఖములుగల వ్రణములకొక ముఖమును గలుగజేయునని భావము.) వ్రణచికిత్సయందు తేనెను వ్రణములపై లేపనము చేయవలయునే కాని పానము చేయంజనదు. వాతమునధికపరచును. రూక్షగ, వగరుగ, మధురముగనుండును. మధుశర్కర తేనెతో సమానమైనగుణముగలది.

“భ్రామరం పైత్తికం క్షౌద్రం మాక్షికం తద్యథోత్తరమ్ । తత్ర స్యా
ద్భ్రామరం శుక్లం ఘృతవర్ణం తు పైత్తికమ్ । క్షౌద్రం తు కపిలం విద్యా
త్తైలాభం మాక్షికం మతమ్। భ్రామరం తర్పణం స్వాదు త్రిదోషం పైత్తికం
విదుః। వరంచ గుర్వభిష్యంది క్షౌద్రం రూక్షం మనాగ్గురు । మాక్షికం లబ్ధ
పవనం మధురం శస్యతే వ్రణే । గరీయస్స్వాద్వభిష్యంది నవం జీర్ణమతో
న్యథా। మండః పురాణాన్మధున స్తీక్ష్ణో రూక్షో లఘుస్తనుః ॥”

అను వచనములచేత తేనె భ్రామరమని, పైత్తికమని, క్షౌద్రమని, మాక్షికమని 4-గు విధంబులు. వానిలో భ్రామరమను తేనె శుక్లవర్ణముగను, పైత్తికమను తేనె ఘృతవర్ణముగను, క్షౌద్రమను తేనె కపిలవర్ణముగను, మాక్షికమను తేనె తైలవర్ణముగనుండును. భ్రామరమను తేనె తృప్తినిచ్చును. మధురముగనుండును, పైత్తికమను తేనె త్రిదోషములను ప్రకోపింపజేయును. క్షౌద్రమను తేనె శ్రేష్ఠమైనది. గురువుగనుండును. శ్లేష్మమునుజేయును. మాక్షికమను తేనె రూక్షజేయును. స్వల్పముగాగురుత్వమునుజేయును. వాతకారి, మధురముగనుండును. వ్రణములయందు మిగులప్రశస్తమయినది. నూతనమయిన తేనె మిక్కుటముగా గురుత్వముజేయును. మధురముగనుండును. శ్లేష్మమును జేయును. దీనికంటె ప్రాత తేనె విరుద్ధముగనుండును. తేనెమీదిమీగడ ప్రాత తేనెకంటె కొంచెము తీక్ష్ణముగనుండును. రూక్షజేయును. లఘువుగనుండును. ఇటులనే తేనెకు కటుపాక, శైత్య, విషసంబంధ, యోగవాహిత్వాది గుణములుగలిగియుండునని యీ

తంత్రకారుడే అష్టాంగహృదయమునందు తేనెయొక్క భేదములను విశదముగా జెప్పియున్నాడు. మఱియును:—

“నవీనం గుర్వభిష్యంది విద్యాజ్జీర్ణం తథాన్యథా నానాద్రవ్యాత్మక
త్వాచ్చ యోగవాహి పరం మధు। విశేషాద్గుర్వభిష్యంది భ్రామరం స్వాదు
తర్పణమ్ । క్షౌద్రం సతిక్తం మధురం లఘు రూక్షం విశోధనమ్ । పైత్తికం
బృంహణం క్షీణ క్షత వ్రణహితం లఘు। తస్మాల్లఘుతరం రూక్షం మాక్షికం
ప్రవరం స్మృతమ్ । శ్వాసాదిషు చ సర్వేషు ప్రశస్తం తద్విశేషతః । నవం
మధుర భూయిష్ఠం మధ్వభిష్యంది రోచకమ్। పురాణం నిరభిష్యంది క్రమా
ద్వర్జిత గౌరవమ్। ఖండః పురాణో మధున స్తీక్ష్ణో రూక్షో లఘుస్తనుః ॥”

తేనె నానాద్రవ్య స్వరూపముగలదిగ నుండుటవలన మిగుల యోగవాహిగనుండును. భ్రామరమను తేనె మిగులగురువుగ, మధురముగనుండును. శ్లేష్మకారి తృప్తినిచ్చును. క్షౌద్రమను తేనె కొంచెము తిక్తముగ, మధురముగ, లఘువుగ, రూక్షగ, శరీరశుద్ధికారిగనుండును. పైత్తికమను తేనె శరీరపుష్టిని గలుగజేయును. కృశించినవారు, గాయముగలవారు, వ్రణితులు వీరికి హితకరమైనది. లఘువుగనుండును. మాక్షికమను తేనె పైత్తికమను తేనెకంటె మిగులలఘువుగ, రూక్షగ, అన్నిటిలోను శ్రేష్ఠమైనదిగనుండుటయేగాక శ్వాసము మొదలగురోగములయందు మిగుల హితకరమైనది. నవీనమైన తేనె మిగుల మధురముగ, శ్లేష్మకారిగనుండును. రుచినిపుట్టించును. ప్రాత తేనె శ్లేష్మకారి కాదు, గురుత్వహీనముగనుండును తేనెయొక్క ప్రాచీనమైన మండము తీక్ష్ణముగ, రూక్షగ, లఘువుగనుండును అని అష్టాంగసంహితయందు చెప్పబడియున్నది.

కాచిన తేనె గుణము.

శ్లో॥ ఉష్ణముష్ణార్తముష్ణే చ యుక్తం చోష్ణైర్నిహంతి తత్ ॥ 53.

తా॥ తేనెను కాచిగాని, లేక ఉష్ణపీడితుడుగనుండు పురుషుని విషయములోగాని లేక ఉష్ణమైన కాలదేశములయందుగాని, లేక ఉష్ణకరమైన ఆహారాదులతో జేర్చిగాని, నుపయోగపరచినచో మనుజుని జంపును.

ఉష్ణమధూపయోగానుజ్ఞ.

శ్లో॥ ప్రచ్ఛర్దనే నిరూహే చ మధూష్ణం న నివార్యతే ।
అలబ్ధపాకమాశ్వేవ తయోర్యస్మాన్నివర్తతే ॥ 54.

తా॥ వమనము, నిరూహవస్తి, వీనియందు కాచబడిన తేనెనుపయోగపరచినను అది ఉదరమునందు పాకమునుజెందక శీఘ్రముగా బయలువెడలును. కావున వమన నిరూహవస్తులయందు కాచబడిన తేనె నిషేధించబడనేరదు.

ఇక్షువర్గము ముగిసెను.

క్షీరవర్గానంతరము స్నేహముతో తుల్యమైనగుణము గల తైలవర్గము వెంబడిగాజెప్పదగియుండినను సమానమైన రసవీర్యవిపాక క్రియలుగలదియును, భక్ష్య భోజ్యాద్యాహారములయందు తఱుచుగ నుపయోగించునదియునైన ఇక్షువర్గము తైల, క్షీరవర్గములనుమధ్యలో జెప్పబడినది. తైలవర్గము భోజనమునం దధికముగా నుపయోగపడుటవలన మద్యవర్గమునకంటె ముందుగా తైలవర్గము నీతంత్రకారుడు జెప్పుచున్నాడు.

నువ్వుల - నూనె గుణము.

శ్లో॥ తైలంస్వయోనివత్తత్ర ముఖ్యంతీక్ష్ణంవ్యవాయిచ ।
త్వగ్దోషకృదచక్షుష్యం సూక్ష్మోష్ణంకఫకృన్నచ ॥ 55.

తా॥ సమస్తమైన తైలములు తమకారణవస్తువులకు సమానమైనగుణములుగలవై యుండును. (అనగా ఏవస్తువులోనుండి తైలము తీయబడినదో ఆవస్తువుయొక్క గుణమే ఆతైలమునకు గలిగియుండునని భావము.) తైలములలో నువ్వులలోనుండి తీయబడిన తైలమే ముఖ్యమైనది. ఇది తీక్ష్ణముగనుండును. శరీరమునందంతట వ్యాపించునట్టి స్వభావముగలది. పానాభ్యాసమువలన చర్మమునుదూషించును. నేత్రములకు అహితకరమైనది. సూక్ష్మమైన స్రోతస్సులలో సంచరించును. ఉష్ణమైన వీర్యముగలది. కఫకరమైనది కాదు.

"మేధ్యస్తిలస్స్వర్యశీతో మేధ్యంతైలంఖలోహిమః । తస్యైవశ్లేష్మకర్తృత్వం నతైలస్యఖలస్యచ ॥"

నువ్వులు బుద్ధికి హితముజేసును. శీతలమైన స్పర్శగలది. దానితైలము బుద్ధినధికపరచును. నువ్వులపొట్టు శీతలముగనుండును. నువ్వులుమాత్రము శ్లేష్మకారి. నువ్వులతైలము, నువ్వులపొట్టు శ్లేష్మకారికావని అష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పబడియున్నది.
"విపాకేకటుకంతైలం వాతఘ్నంకఫపిత్తకృత్"
తైలము పాకమువలన కటువుగనుండును. వాతమును హరింపజేసును. కఫపిత్తములను జేసును అని ఆయుర్వేదావతారమను గ్రంథములో జెప్పబడియున్నది. "తైలం" అను శబ్దమున కిచట తిలలవికారమని యర్థము.
"అత్రతైలమపితైలమేవోపకృత్యోపదేక్ష్యతే। తైలప్రాధాన్యాత్ స్నేహప్రాధాన్యాదితి ॥"
నువ్వులవికారముకాకుండునదికూడా స్నేహప్రాధాన్యమువలన తైలమనబడునని చరక గ్రంథమునందు జెప్పబడియున్నది. కాబట్టి తైలము, కౌసుంభము, ఏరండము అని తైలశబ్దమును జేర్చకుండా చెప్పినచో కుసుంభాదులయొక్క ఆకులు, కాడలుమొదలగునవియనికూడా యర్థంబగును. దానంజేసి ఏరండతైలము, కౌసుంభతైలము, తిలతైలము అని ద్రవ్యనామముతోడ తైలశబ్దమునకూడా జేర్చియేచెప్పవలయును. అట్లుండగా "ముఖ్యంతీక్ష్ణంవ్యవాయిచ" అనగా తిలతైలము ముఖ్యమని శ్లోకములో జెప్పియుండుట అసంగతమని కొందరు శకించెదరు. అయితే తైలశబ్దము నూనె విషయమునందే ప్రసిద్ధిగనుండునటుల గన్పట్టుచున్నదేకాని ఆకులు, కాడలు మొదలగువాని విషయమునందు ప్రసిద్ధగనుండునటుల గన్పట్టదు. కావున "తైలం" అనిచెప్పినది నువ్వుల నూనెకే ముఖ్యవాచకమగుటంజేసి ముఖ్యమని మూలములోజెప్పియుండుటయుక్తమేను ఇతర స్నేహములలో కుసుంభతైలము ఏరండతైలము అను తైలశబ్దము గౌణప్రయోగము. (అనగా ముఖ్యమైనదికాదని తాత్పర్యము.)

తైలగుణ విశేషము.

శ్లో॥ కృశానాంబృంహణాయాలం స్థూలానాంకర్శనాయచ ।
బద్ధవిట్కంకృమిఘ్నంచ సంస్కారాత్సర్వదోషజిత్ ॥ 56.

తా॥ తైలము కృశించినపురుషులకు శరీరమునందు పుష్టినిగలుగజేసును. స్థూలించినపురుషులకు శరీరమును కృశింపజేసును. మలమునుబంధించును. కృములనుపోగొట్టును. సంస్కారమువలన అనేకరోగములను పోగొట్టును. ఒకటేతైలమువలన పరస్పరవిరుద్ధమగు స్థూలకృశత్వరూపముగల కార్యము లెటులగలుగుననగా:—కృశించిన శరీరముగల పురుషులయొక్క స్రోతోమార్గములు మిగుల సంకోచమునుజెందియుండుటచే వానియందితరములైన బృంహణద్రవ్యములు లోపల ప్రవేశించుట కసమర్థంబులగ

నుండును. తైలమైతేనో మిగులసంకోచమును జెందిన స్రోతస్సులయందుకూడా తీక్ష్ణాది గుణములచే శీఘ్రముగా ప్రవేశించి వానిని శుద్ధిజేసును. బాగుగ శుద్ధియైనచో శరీర పుష్టి గలుగును.

" స్రోతస్సుతత్రశుద్ధేషు రసోధాతూనుప్తైతియః । తేనతుష్టిర్బలంవర్ణః పరంపుష్టిశ్చజాయతే ॥"

స్రోతస్సులు బాగుగాశుద్ధిజెందియుండునపుడు రసములు ధాతువులలో బాగుగా ప్రవేశించును. అందువలన తుష్టి, శరీరమునందుబలము, వర్ణము విశేషముగాపుష్టిగలుగునని ఉత్తరత్ర చెప్పబడును. కాబట్టి తైలము కృశించినవారికి శరీరపుష్టికరమని చెప్పి యుండుట యుక్తంబేను. అటులనే స్థూలశరీరముగలవారియొక్క సూక్ష్మమైన సర్వ స్రోతస్సులలో తైలముప్రవేశించి తీక్ష్ణోష్ణాదిగుణములచే మేదస్సునుక్షయింపజేసి స్థూల శరీరమునుకృశింపజేయుననుటయు యుక్తంబేను. తీక్ష్ణాదిగుణములతో గూడియుండు యితరమైన వస్తువులుకూడా కృశించినశరీరమును స్థూలింపజేయుటయందును, స్థూలించిన శరీరమును కృశింపజేయుటయందును సమర్థంబులని తెలియపరచుటకై,—

" కృశానాంబృంహణాయాలం స్థూలానాంకర్శనాయచ"

అని తంత్రకారుడు చెప్పియున్నాడు.

ఆముద గుణము.

శ్లో॥ సతిక్తోష్ణమేరండం తైలంస్వాదుసరంగురు ।
* వర్ధ్మగుల్మానిలకఫా నుదరంవిషమజ్వరమ్ ॥ 57.
రుక్ఛోఫౌచకటీగుహ్య కోష్ఠపృష్ఠాశ్రయాజయేత్ ।

తా॥ ఆముదము కొంచెము తిక్తముగ, క్షారముగ, మధురముగనుండును. శరీరమందు వ్యాపించును. గురుత్వముగలది. వర్ధ్మరోగము, గుల్మము, వాతము, కఫము, ఉదరరోగము, విషమజ్వరము వీనిని హరింపజేసును. నడుము, మర్మస్థలము, కోష్ఠము, వీపు, వీనియందలిశూలలను, శోథను పోగొట్టును.

ఎఱ్ఱాముద గుణము.

శ్లో॥ తీక్ష్ణోష్ణంపిచ్ఛిలంవిస్రం రక్తైరండోద్భవంత్వతి ॥ 58.

తా॥ ఎఱ్ఱాముదతైలము అధికతీక్ష్ణకారి. ఉష్ణముగ, పిచ్ఛిలముగనుండును. దుర్గంధముగలది.

* వర్ధ్మ ఇతి పా.

ఆవనూనె గుణము.

శ్లో॥ కటూష్ణంసార్షపంతీక్ష్ణం కఫశుక్రానిలాపహమ్ ॥
లఘుపిత్తాస్రకృత్కోఠ-కుష్ఠార్శోవ్రణజంతుజిత్ ॥ 59.

తా॥ ఆవనూనె కారముగ, ఉష్ణముగ, తీక్ష్ణముగనుండును. కఫము, శుక్రము, వాతము, కోఠరోగము, కుష్ఠము, అర్శస్సు, వ్రణము, కృమిరోగము, వీనినిపోగొట్టును. లఘువుగనుండును. పిత్తరక్తమునుజేసును.

తానికాయనూనె గుణము.

శ్లో॥ అక్షంస్వాదుహిమంకేశ్యం గురుపిత్తానిలాపహమ్ ।

తా॥ తానికాయనూనె మధురముగ, శీతలముగనుండును. కేశములకు హితకరమైనది. గురువుగనుండును. పిత్తవాతములను పోగొట్టును.

వేపనూనె గుణము.

శ్లో॥ నాత్యుష్ణంనింబజంతిక్తం కృమికుష్ఠకఫప్రణుత్ ॥ 60.

తా॥ వేపనూనె స్వల్పముగా నుష్ణముజేసును. చేదుగనుండును. కృమిరోగము, కుష్ఠము, కఫము వీనినిపోగొట్టును.

అగసి - కుసుంబాతైల గుణము.

శ్లో॥ ఉమాకుసుంభజంచోష్ణం త్వగ్దోషకఫపిత్తకృత్ ।

తా॥ అగసితైలము, కుసుంబాతైలము ఉష్ణవీర్యముగలవి. చర్మదోషము, కఫము, పిత్తము, వీనిని గలుగజేసును.

" దంతీమూలకరక్షోఘ్న కరంజారిష్టశిగ్రుజమ్ । సువర్చలేంగుదీపీలు శంఖినీనీపసంభవమ్ । సరళాగురుదేవాహ్వ శింశుపాసారజన్మచ।తువరారుష్కరోత్థంచ తీక్ష్ణంకట్వ[illegible]పిత్తకృత్ । [illegible]కుష్ఠకృమిశ్లేష్మ శుక్రమేదోనిలాపహమ్ ।* కరంజనింబజేతక్తే నాత్యుష్ణేతత్రసిద్ధశలా ॥ కషాయతిక్తకటుకం సారళంవ్రణశోధనమ్ । భృశోష్ణతీక్ష్ణకటుకే తువరారుష్కరోద్భవే । విశేషాత్కృమికుష్ఠఘ్నే తత్రోర్ధ్వాధోవిరేచనే। అక్షాతిముక్తకాక్షోటనారికేళమధూకజమ్ । త్రపుసై[illegible]కూష్మాండ శ్లేష్మాతకప్రియాళజమ్ । వాతపిత్తహరంవృష్యం శ్లేష్మలంగురుశీతలమ్ । పత్తి

నుండును. నిద్రలేనివారికిని, అధికనిద్రగలవారికిని హితకరమైనవి. పిత్తరక్తమును పోగొట్టును. కృశించినశరీరులకు, స్థూలశరీరముగలవారలకు హితకరమైనవి. రూక్షముగ నుండును. స్రోతస్సులయందు సంచరించును. స్రోతస్సులను శుద్ధిజేసును, వాతశ్లేష్మములను హరింపజేసును. మదాత్యయరోగ చికిత్సాప్రకరణమునందు జెప్పియుండు యుక్త్యనుసారముగా పానము చేయబడినమద్యము పైజెప్పిన గుణములనన్నిటిని గలుగజేసును. అటుగాక అన్యథా పానముజేసినచో విషతుల్యంబగును. సమస్తమైనద్రవ్యములు ఆరోగ్యార్థమే జెప్పబడియున్నవి. అయినను మద్యము విశేషముగా శరీరారోగ్యమును గలుగజేసునని తెలియపరచుటకై, "ఆరోగ్యం" అనుపదము మూలమునందు ప్రయోగించబడినది. నిద్రలేనివారికి శ్లేష్మాదులను హరింపజేసునట్టి సురాదిమద్యములు హితకరమనియు, అతినిద్రగలవారికి శ్లేష్మాదులను హరింపజేయునట్టి మాధవాదిమద్యములు హితకరమనియు, "నష్టనిద్రాతినిద్రేభ్యోహితమ్" అనుమూలవచనమునకు వేర్వేరుగ కొందరువ్యాఖ్యానము చేయుచున్నారు. ఇటులనే కొన్నిమద్యములు కృశించినవారికి హితకరమనియు, కొన్ని స్థూలశరీరముగలవారికి హితకరమనియు, "కృశస్థూలహితం" అనుమూలవచనమునకు కొందరువ్యాఖ్యానము చేయుచున్నారు. అయితే ఒకటేవిధమైనమద్యమువలన పరస్పరవిరుద్ధమైనస్థూల, కృశత్వరూపమగు కార్యములెటులగునని శంకగలిగినచో తన్నివారణార్థంబై తైలప్రకరణమునందు జెప్పబడియుండు న్యాయము నేయనుసరించవలయును.

నవీనపురాణ - మద్య గుణము.

శ్లో॥ గురు * త్రిదోషజననం నవంజీర్ణమతోన్యథా ॥ 65.

తా॥ నూతనమైన మద్యము గురువుగనుండును. త్రిదోషములనుజేసును. నూతనమనగా ఒకసంవత్సరమునకు పైబడని మద్యమని కొందరు వ్యాఖ్యానము చేయుచున్నారు. పురాతనమైన మద్యము నూతనమైనమద్యమునకంటె లఘువుగనుండును. త్రిదోషములను హరింపజేసును.

మద్యపానమునకు అనర్హులు.

శ్లో॥ పేయంనోష్ణోపచారేణ నవిరక్తక్షుధాతురైః ।
నాత్యర్థతీక్ష్ణమృద్వల్ప సంభారంకలుషంనచ ॥ 66.

తా॥ ఉష్ణోపచారములు (అనగా ఉష్ణమైన ఆహారవిహారాద్యుపచారములు) గల పురుషుడును, విరేచనమునకు దీసికొనినవాడును, ఆకలివలన పీడింపబడినవాడును,

* త్వగ్దోషశమనం ఇతిపా.

మద్యమును పానముచేయంజనదు. ఏలననగా అట్టి కాలమునందు వాతాదిదోషములు విషమముగనుండుటవలన రోగోత్పత్తికి కారణంబగును. అతితీక్ష్ణముగ, అతి మృదువుగ నుండు మద్యములు, అల్పమైనసంభారములతో గూడియుండుమద్యము (అనగా శిలాని మద్యమున కింతసంభారము జేర్చవలయునని శాస్త్రమునందును, లోకమునందును బ్రసిద్ధిగ నున్నదో అంతకంటెతక్కువైన సంభారములతోగూడిన మద్యము) స్వచ్ఛముకాకుండు మద్యము, ఇవి పానమునకు యోగ్యమైనవికావు.

సురామద్య గుణము.

శ్లో॥ గుల్మోదరార్శోగ్రహణీ శోషహృత్స్నేహనీగురుః ।
సురానిలఘ్నీమేదోసృక్స్తన్యమూత్రకఫావహా ॥ 67.

తా॥ సురయనుమద్యము గుల్మము, ఉదరరోగము, అర్శస్సు, గ్రహణి, శోష వీనినిపోగొట్టును. శరీరమునందు మేనిని గలుగజేసును. గురువుగనుండును. వాతమును హరింపజేసును. మేదస్సు, రక్తము, చనుబాలు, మూత్రము, కఫము వీనినివృద్ధిజేసును.

వారుణీమద్య గుణము.

శ్లో॥ తద్గుణావారుణీహృద్యా లఘుతీక్ష్ణానిహంతిచ ।
శూలకాసవమిశ్వాస విబంధాధ్మానపీనసాన్ ॥ 68.

తా॥ వారుణీయనుమద్యము సురతోసమానమయిన గుణముగలది. హృదయమునకు హితకరమయినది. లఘువుగ, తీక్ష్ణముగనుండును. శూల, కాసము, వమనము, శ్వాసము, విబంధము (అనగా స్రోతోమార్గములయందు మురికిచేరి అందు దోషాదులు సంచరించకుండుట,) ఆధ్మానము, పీనసము, వీనిని పోగొట్టును.

"జగలఃపాచనోగ్రాహిరూక్షస్తద్వచ్చమేదకః। వక్కసోహృతసారత్వాద్విష్టంభీదోషకోపనః॥"

జగలము (అనగా వారుణీమద్యముయొక్క అధోభాగమునందు ఘనముగనుండు మడ్డి) పాచనమునుజేసును. మలమును గట్టిపరచును. మేదకము (అనగా జగలముయొక్క అధోభాగమునందలి మడ్డి) జగలమునకు సమానమైన గుణముగలది. రూక్షముజేసును. వక్కసము (అనగా మద్యకల్కములో జలమునుజేర్చి చేయబడినది) నిస్సారముగ నుండుటచే మలమును బంధించును. త్రిదోషములను ప్రకోపింపజేసును. అని అష్టాంగ సంగ్రహమునందు జెప్పబడియున్నది. జగలాదులు మిగుల నుపయోగిగ నుండుటవలన వాని గుణముల నీతంత్రకారుడు జెప్పక విరమించెను.

విభీతక - మద్య గుణము.

శ్లో॥ నాతితీవ్రమదాలఘ్వీ పథ్యావైభీతకీసురా ।
వ్రణేపాండ్వామయేకుష్ఠేనచాత్యర్థంవిరుధ్యతే ॥ 69.

తా॥ తానికాయచే జేయబడినమద్యము అతితీవ్రమైనమదమునుగలుగజేయదు. పథ్యకారి లఘువుగనుండును. పాండువు, వ్రణము, కుష్ఠము వీనియందితరమద్యములవలె మిగుల నిషిద్ధమైనదికాదు.

“విష్టంభినీయవసురా గుర్వీరూక్షాత్రిదోషలా”
యవసురయనుమద్యము మలబంధమునుజేసును. గురువుగ, రూక్షగనుండును. మిక్కుటముగదోషకరమైనది అని అష్టాంగసంహితయందు జెప్పబడియున్నది.

అరిష్టమద్య గుణము.

శ్లో॥ యథాద్రవ్యగుణోఽరిష్ట స్సర్వమద్యగుణాధికః ।
గ్రహణీపాండుకుష్ఠార్శో శ్శోఫశోషోదరజ్వరాన్ ॥ 70.
హంతిగుల్మకృమిప్లీహో న్కషాయకటువాతలః ।

తా॥ అరిష్టమను మద్యము తన యుత్పత్తికికారణమైన ద్రవ్యములయొక్క గుణమేగలదై యుండును. మఱియు సమస్తమైన దీపనాదిమద్య గుణములవలన నధికముగనుండును. గ్రహణి, పాండువు, కుష్ఠము, అర్శస్సు, శోఫ, శోష, ఉదరరోగము జ్వరము, గుల్మము, కృమిరోగము, ప్లీహము వీనిని పోగొట్టును, కొంచెముకషాయముగ కటువుగనుండును. వాతమునుజేసును.

“మద్యాకరాదిక ద్రవ్యం మదిరాద్యాత్మకంతతః । యథాద్రవ్యగుణో రిష్ట స్సర్వమద్యగుణాధికః ॥”
మద్యమున కాకరమైన అధికద్రవ్యములుజేరియుండునదియే అరిష్టమనుమద్య మనబడును. అందులో జేరునట్టి ద్రవ్యగుణములే దానికిని గలిగియుండును. సర్వ మద్యములకంటె నుత్కృష్టమైన గుణములుగలది. అని తంత్రాంతరములయందు జెప్పబడియున్నది.

మార్ద్వీకమద్య గుణము.

శ్లో॥ మార్ద్వీకంలేఖనంహృద్యం నాత్యుష్ణంమధురంసరమ్ ॥ 71.
అల్పపిత్తానిలంపాండు మేహార్శఃకృమినాశనమ్ ।

తా॥ ద్రాక్షారసములోనుండి జనించినమద్యము లేఖనకారి. (లేఖనమనగా:—
“విలిఖత్యతితైక్ష్ణ్యాద్యద్ధాతూం స్తల్లేఖనంమతమ్”
అను వచనముచేత అతితైక్ష్ణ్యమువలన మాంసాదిధాతువులను శుద్ధిజేయునని యర్థము.) హృదయమునకు మేలుజేసును. మిక్కుటముగా నుష్ణముచేయకుండును. మధురముగ నుండును. శరీరమునందు త్వరగా వ్యాపించును. ఇతర మద్యములకంటె స్వల్పముగా పిత్తవాతములను జేసును. పాండువు, మేహము, అర్శస్సు, కృమిరోగము, వీనిని పోగొట్టును.

ఖర్జూరమద్య గుణము.

శ్లో॥ అస్మాదల్పాంతరగుణం ఖార్జూరంవాతలంగురు ॥ 72.

తా॥ ఖర్జూర మద్యము ద్రాక్షామద్యమునకంటె స్వల్పమయినగుణముగలది. వాతమునుజేసును. గురువుగనుండును.

“శుష్కద్రాక్షాంబుసంభూతో విశదోరోచనోహిమః । ద్రాక్షాసవో మధుసమోబృంహణోభృశదీపనః ॥”
ఎండినద్రాక్ష ఉదకము, వీనివలనగలిగిన ద్రాక్షామద్యముశరీరమునుశుద్ధిజేసును. రుచిని పుట్టించును. శీతలముగనుండును. తేనెతోతుల్యమైనగుణముగలది. శరీరమునకు పుష్టి నిచ్చును. మిక్కుటముగా అగ్నిదీపనమును గలుగజేసును అని ఇతరతంత్రములయందు జెప్పబడియున్నది.

శర్కరామద్య గుణము.

శ్లో॥ శార్కరస్సురభిస్స్వాదుర్హృద్యోనాతిమదోలఘుః ।

తా॥ శర్కరాసంబంధమయిన మద్యవిశేషము సుగంధముగ, మధురముగ నుండును. హృదయమునకు మేలుజేసును. స్వల్పముగా మదమును గలుగజేసును. లఘువుగనుండును.

గౌడమద్య గుణము.

శ్లో॥ సృష్టమూత్రశకృద్వాతో గౌడస్తర్పణదీపనః ॥ 73.

తా॥ గుడసంబంధమయినమద్యము మూత్రము, మలము, వాతము, వీనిని వెలి పరచును. తృప్తినిచ్చును. అగ్నిదీపనకారి.

శీధుమద్య గుణము.

శ్లో॥ వాతపిత్తకరశ్శీధు స్స్నేహశ్లేష్మవికారహా ।

తా॥ శీధుయనుమద్యము వాతపిత్తములనుజేసును. స్నేహవికారమును, శ్లేష్మవికారమును పోగొట్టును.

పక్వరస - శీధుమద్య గుణము.

శ్లో॥ మేదశ్శోఫోదరార్శోఘ్న స్తత్ర పక్వరసోవరః ॥ 74.

తా॥ శీధుయనుమద్యము కాచిన చెఱుకురసమువలన చేయబడినదియని, కాచని చెఱుకురసమువలన చేయబడినదియని, ఇటుల 2 విధములుగనుండును. వీనిలో కాచిన చెఱుకురసమువలన చేయబడిన శీధుయను మద్యము మేదస్సు, శోఫ, ఉదరరోగము, అర్శస్సు, వీనిని వారింపజేసును.

మాధవమద్య గుణము.

శ్లో॥ ఛేదీమధ్వాసవ స్తీక్ష్ణో మేహపీనసకాసజిత్ ।

తా॥ తేనెవలనజేయబడిన మాధవమను మద్యము శరీరమున గడ్డకట్టియుండు పదార్థములను విభజించును. తీక్ష్ణముగనుండును. మేహము, పీనసము, కాసము, వీనిని పోగొట్టును.

"సురాసవ స్తీవ్రమద స్స్వాదుతీక్ష్ణోనిలాపహః । మైరేయోమధురో వృష్యస్సరస్సంతర్పణోగురుః ॥"

సురాసవము (అనగా సురయనుమద్యములో తేనెనుజేర్చి చేయబడినది.) మిక్కుటముగా మదమును గలుగజేసును. మధురముగ, తీక్ష్ణముగనుండును. వాతమును హరింపజేసును. మైరేయమనుమద్యము మధురముగనుండును. శుక్రమును వృద్ధిజేసును. శరీరమున వ్యాపించునట్టి స్వభావముగలది. తృప్తినిచ్చును. గురువుగనుండును. అని అష్టాంగసంగ్రహమునందు చెప్పబడియున్నది.

శుక్త గుణము.

శ్లో॥ రక్తపిత్తకఫోత్క్లేదీ శుక్తంవాతానులోమనమ్ ॥ 75.
భృశోష్ణతీక్ష్ణరూక్షామ్ల హృద్యంరుచికరంసరమ్ ।
దీపనంశిశిరస్పర్శం పాండుదృక్క్రిమినాశనమ్ ॥ 76.

తా॥ శుక్తము (అనగా పులిసినకల్లు) రక్తపిత్తమును, కఫమును, పోగొట్టును. వాతమునకు అనులోమగతిని గలుగజేసును. (అనగా వేరేమార్గమునందు సంచరించుచుండువాతమును స్వస్థానమునందుజేర్చును అని తాత్పర్యము) మిగుల ఉష్ణముగ, తీక్ష్ణముగ, రూక్షగ, పుల్లగనుండును. హృదయమునకు హితముజేసును. మిక్కుటముగ

రుచినిపుట్టించును. శరీరమునందు వ్యాపించును. మిక్కుటముగా అగ్నిదీపనమును జేసును. శీతలమైన స్పర్శగలది. పాండువు, నేత్రరోగము, కృమిరోగము, వీనిని పోగొట్టును.

గుడాదిశుక్త తారతమ్యము.

శ్లో॥ గుడేక్షుమద్యమార్ద్వీక శుక్తంలఘుయథోత్తరమ్ ।

తా॥ గుడము (అనగా బెల్లము), ఇక్షు (అనగా చెఱుకు) మద్యము, ద్రాక్ష, వీనియొక్కశుక్తము ఒకదానికంటెనొకటి (అనగా గుడశుక్తమునకంటె ఇక్షుశుక్తము దానికంటెమద్యశుక్తము, దానికంటెద్రాక్షాశుక్తము) లఘువుగనుండును.

గుడశుక్తాదిసుత గుణము.

శ్లో॥ కందమూలఫలాద్యంచ తద్వద్విద్యాత్తదాసుతమ్ ॥ 77.

తా॥ గడ్డలు, వేళ్ళు, పండ్లు మొదలగు గుడశుక్తాదిఆసుతమునకు గుడశుక్తాదులయొక్కగుణమే గలిగియుండును. (అనగా అధికశక్తిగల గుడాదిశుక్తము కందమూలాదులగుణము నాకర్షించుకొని యా కందమూలాదులకు తనస్వరూపమునే గలుగజేసునని భావము.)

శాండాకీ గుణము.

శ్లో॥ శాండాకీచాసుతంచాన్య త్కాలామ్లంరోచనంలఘు ।

తా॥ ముల్లంగి, ఆవకూర, వీనినిజేర్చి పక్వముచేసి నల్లజీలకఱ్ఱ, నల్లఆవాలు, వీనిచే భావనచేయబడినది శాండాకియనబడును. శాండాకియను, కాలవిశేషమువలన పులిసినశుక్తమును రుచిగ, లఘువుగనుండును.

ధాన్యామ్ల గుణము.

శ్లో॥ ధాన్యామ్లంభేదితీక్ష్ణోష్ణం పిత్తకృత్స్పర్శశీతలమ్ ॥ 78.
శ్రమక్లమహరంరుచ్యం దీపనంవస్తిశూలనుత్ ।
శస్తమాస్థాపనేహృద్యం లఘువాతకఫాపహమ్ ॥ 79.

తా॥ ధాన్యామ్లము (అనగా కలి) గడ్డకట్టియుండు మలాదులను భేదించును. తీక్ష్ణముగ, ఉష్ణమైనవీర్యముగలదిగనుండును. పిత్తమునుజేసును. స్వాభావికముగా శీతలమైనస్పర్శగలది. శ్రమ (అనగా వ్యాయామాదులవలన శరీరమునందు గలుగునట్టి ఆయాసము,) క్లమము, (అనగా వ్యాయామములేకుండువపుడే శరీరమునందుగలుగునట్టి బడలిక) పొత్తికడుపుయందుశూల వీనిని పోగొట్టును. రుచినిబుట్టించును. అగ్నిదీపన

మును గలుగజేసును. నిరూహవస్తియందు ప్రశస్తమైనది. హృదయమునకు మేలుజేసును. లఘువుగనుండును. వాతకఫములను పోగొట్టును. తండులకండనాదులచేగాని, లేక సౌవీరకతుషోదకములచేగాని, లేక ఉముకతోను, ఉముక లేకనునుండు యవధాన్యములచేగాని చేయుబడినది ధాన్యామ్లమనబడునని తెలిసికొనవలయును.

గోమూత్రాది గుణము.

శ్లో॥ మూత్రంగోజావిమహిషీ గజాశ్వోష్ట్రఖరోద్భవమ్ ।
పిత్తలంరూక్షతీక్ష్ణోష్ణం లవణానురసంకటు ॥ 80.
కృమిశోఫోదరానాహ శూలపాండుకఫానిలాన్ ।
గుల్మారుచివిషశ్విత్ర కుష్ఠార్శాంసిజయేల్లఘు ॥ 81.

తా॥ ఆవు, ఆడుమేక, మేక, గేదె, ఏనుగు, గుఱ్ఱము, ఒంటె, గాడిదె వీని మూత్రములు పిత్తమునుజేసును. రూక్షగ, తీక్ష్ణముగ, ఉష్ణముగ, కొంచెము ఉప్పగ, కారముగనుండును. కృమిరోగము, శోఫ, ఉదరరోగము, ఆనాహము, శూల, పాండువు, కఫము, వాతము, గుల్మము, అరుచి, విషము, శ్విత్రకుష్ఠము, అర్శస్సు, వీనిని పోగొట్టును. లఘువుగనుండును. "మూత్రం గోజావిమహిషీ" అనిగోమూత్రమును తొలుత జెప్పినందువలన సర్వమూత్రములలోను గోమూత్రమే శ్రేష్ఠమని తెలియవలయును.

"శ్వాసకాసహరంఛాగం పూరణాత్కర్ణశూలజిత్ । దద్యాత్క్షయేకిలాసేచ గజవాజిసముద్భవమ్ । హంత్యున్మాదమపస్మారం కృమీన్మేహాంతురాసభమ్ । కషాయతిక్తమేతేషాం హిధ్మశ్వాసహరంశకృత్ । పిత్తంతిక్తంకృమిహరం రోచనాకఫవాతజిత్ । తిక్తంపామాహరంమూత్రం మానుషంతువిషాపహమ్ ॥"

మేకపోతుమూత్రము శ్వాసకాసలను హరింపజేసును. చెవిలో బోసినచో కర్ణశూలను హరింపజేసును. ఏనుగు, గుఱ్ఱము, వీనిమూత్రములను క్షయరోగమునందును, కిలాసమునందును నివ్వందగును. గాడిదెమూత్రము ఉన్మాదము, అపస్మారము, కృమిరోగము, మేహము వీనిని పోగొట్టును. ఆవుమొదలగువాని పేడ కషాయముగ, తిక్తముగనుండును హిధ్మ, శ్వాసము, కృమిరోగము వీనిని పోగొట్టును. స్వల్పముగా పిత్తమును జేసును. ఆవు మొదలగువాని గోరోచనము కఫవాతములనుపోగొట్టును. మనుష్యమూత్రము చేదుగనుండును. గజ్జి, విషము వీనినిపోగొట్టును. అని అష్టాంగసంగ్రహమునందు మూత్రభేదతద్గుణములు విశేషముగా జెప్పబడియున్నది.

"దీపనంపాచనంభేది తేషు గోమూత్రముత్తమమ్"
పైజెప్పిన మూత్రములలో గోమూత్రము ప్రశస్తమైనది. దీపనకారి. జీర్ణమునుజేసును. ఉంటకట్టియుండు మలాదులను భేదించును అనిఅధికపాకము కొన్నిగ్రంథములయందు గన్పట్టుచున్నది.

శ్లో॥ తోయక్షీరేక్షుతైలానాం వర్గైర్మద్యస్యచక్రమాత్ ।
ఇతిద్రవ్యైకదేశోయం యథాస్థూలముదాహృతః ॥ 82.

తా॥ ఈప్రకారముగా జల, క్షీర, ఇక్షు, తైల, మద్యవర్గములచే యథాక్రముముగా ద్రవ్యములయొక్క ఒకభాగము స్థూలముగా జెప్పబడినది.

పంచమాధ్యాయము, ముగిసెను.

శ్రీ రస్తు.

షష్ఠాధ్యాయము.

శ్లో॥ అథాతోఽన్నస్వరూపవిజ్ఞానీయ మధ్యాయంవ్యాఖ్యాస్యామః ।
ఇతిహస్మాహురాత్రేయాదయోమహర్షయః ॥

తా॥ ద్రవద్రవ్య విజ్ఞానీయాధ్యాయానంతరము అన్నద్రవ్య స్వరూపమును (అనగా రసవీర్యవిపాక ప్రభావగుణ కర్మాదులను) తెలిసికొనుటకు హితకరమైన అన్నద్రవ్యస్వరూపవిజ్ఞానీయాధ్యాయమును వివరించెదము. ఈసూత్రమునందు ద్రవ్య శబ్దము ప్రయోగించబడకుండినను మధ్యమలోపిసమాసముచేతనే సిద్ధించును. పూర్వాధ్యాయముయొక్క ప్రథమసూత్రమునందు స్వరూపశబ్దమును ప్రయోగించకనే ద్రవద్రవ్యవిజ్ఞానీయాధ్యాయమని యీ తంత్రకారుడు జెప్పియున్నాడు. అయినను మధ్యమలోపిసమాసముచేతనే, పూర్వాధ్యాయమునందును స్వరూపశబ్దము సిద్ధించుననుట గ్రంథకర్తయొక్క తాత్పర్యము. అన్నమనగా భుజించబడు ధాన్యమాంసాదులని యర్థము. వానిలో ధాన్యము, శూకము, శింబి అని ద్వివిధంబుగనుండును. అందు శూకధాన్యము (అనగా వరిముల్లుగలధాన్యము) విశేషోపయోగకారిగ. పథ్యకరమైనదిగ నుండుటంజేసి దానిగుణము తొలుత జెప్పబడుచున్నది. శింబీధాన్యము (అనగా కాయధాన్యము స్వల్పోపయోగకారిగ, తఱుచుగ నపథ్యకరమయినదిగనుండుటంజేసి అప్రాధాన్యముగ నుండుటవలన తొలుత జెప్పబడదయ్యె.

రక్తశాల్యాది - ధాన్యభేద తద్గుణములు.

శ్లో॥ రక్తోమహాన్ సకలమ స్తూర్ణకశ్శకునాహృతః ।
సారాముఖోదీర్ఘశూకో లోధ్రశూకస్సుగంధికః ॥ 1.
పతంగా స్తపనీయాశ్చ యేచాన్యేశాలయశ్శుభాః ।
స్వాదుపాకరసాస్నిగ్ధాః వృష్యాబద్ధాల్పవర్చసః ॥ 2.
కషాయానురసాఃపథ్యా లఘవోమూత్రలాహిమాః ।

తా॥ రక్తశాలి (అనగా ఎఱ్ఱరాజనాలు) మహాశాలి (అనగా లావుగనుండు రాజనాలు) అను యీ 2 ధాన్యములు సమస్తధాన్యములయందు ప్రసిద్ధంబులు. కలమధాన్యము (అనగా ఎఱ్ఱబుడమవడ్లు) మగధ మొదలగు దేశములయందు ప్రసిద్ధంబు.

ఇదే కాశ్మీరదేశమునందు మహాతండులమని జెప్పబడును. తూర్ణకము (అనగా దాళువాసారువావడ్లు) కూడా కాశ్మీరదేశమునందే ప్రసిద్ధంబు. శకునాహృతమనుధాన్యము మగధదేశమునందు ప్రసిద్ధము. ఇది ఉత్తరకురుదేశములలోనుండి హంసలచేతేబడినందున దానికి శకునాహృతమను నామము గలిగినది. సారాముఖమనుధాన్యము నలుపైన శూకములు (అనగా వరిముల్లు) గలదైయుండును. దీర్ఘశూకమనుధాన్యము తెల్లగ, నిడుపైనశూకములుగలదిగనుండును. లోధ్రశూకమను ధాన్యము యొక్క అగ్రభాగము లొద్దుగపువ్వులయాకారముతో సమానముగనుండును. సుగంధకమను ధాన్యము మగధాదిదేశములయందు గంధశాలి, దేవశాలి అను నామాంతరములచే ప్రసిద్ధిజెందియుండును. పతంగము, తపనీయము, యీమొదలగు ధాన్యభేదములను నానాదేశములయందుండు కర్షకులవలన తెలియవలయును. శూకధాన్యములలో రక్తశాల్యాదిధాన్యములు మధురమైన పాకరసముగలవిగ, మనోహరముగనుండును. శుక్రమును వృద్ధిజేసును. స్వల్పముగా మలబంధముజేసును. ఒకింత వగరురసముగలవి. స్వభావముగనే హితకరమైనవి. చులకనగనుండును. మూత్రమును వెడలించును. శీతమయినవీర్యముగలవి.

"పాండుకఃపుండరీకశ్చ ప్రమోదీగౌరశాలికః। జాంగలోలోహవాలాఖ్యాః కార్దమాశ్శీతభీరుకాః ॥"

పాండుకము, పుండరీకము, ప్రమోది. గౌరశాలి, జాంగలము, లోహవాలము, కార్దమము, శీతభీరుకము అనునవి శాలిధాన్యభేదములని అష్టాంగసంగ్రహమునందు చెప్పబడియున్నది.

రక్తశాలి - ధాన్య గుణము.

శ్లో॥ శూకజేషువర స్తత్ర రక్తస్తృష్ణాత్రిదోషహా ॥ 3.

తా॥ పైజెప్పిన మహాశాలిధాన్యములలో రక్తశాలియను ధాన్యము శ్రేష్ఠంబైనది. ఇది దప్పిన, త్రిదోషములనుపోగొట్టును. "రక్తః" అని తొలుత జెప్పినందుచేతనే రక్తశాలి సర్వధాన్యములలోను శ్రేష్ఠంబైనదని యేర్పడుచుండినను అదిమిక్కుటముగా శ్రేష్ఠంబైనదని తెలియపరచుటకై "వరః" అను శబ్దము మరల ప్రత్యేకముగా జెప్పబడినది.

మహాశాల్యాది గుణము.

శ్లో॥ మహాంస్తస్యానుకలమ స్తంచాప్యనుతతఃపరే ।

తా॥ మహాశాలి, కలమము, ఇతరములైన శాలిధాన్యములు, ఇవి రక్తశాలికంటె యథాక్రమముగ నొకదానికంటెనొకటి స్వల్పమయిన గుణముగలవిగనుండును.

యావకాది - ధాన్య గుణము.

శ్లో॥ యావకాహాయనాః పాంసు బాష్పనైషధకాదయః ॥ 4.
స్వాదూష్ణాగురవఃస్నిగ్ధాః పాకేఽమ్లాః శ్లేష్మపిత్తలాః ।
సృష్టమూత్రపురీషాశ్చపూర్వంపూర్వంచనిందితాః ॥ 5.

తా॥ యావకము, హాయనము, పాంసు, బాష్పము, నైషధము యీ మొదలగు శాలిధాన్యములు మధురముగ, ఉష్ణముగ, గురువుగ, స్నిగ్ధముగనుండును. పాకమువలన కొంచెము పుల్లగనుండును. శ్లేష్మపిత్తములను గలుగజేయును. మూత్రపురీషములను విసర్జింపజేసును. పైజెప్పిన యావకాదిధాన్యములలో పూర్వముందుండునవి ఒకదానికంటెనొకటి సారహీనముగనుండును. అనగా యావకమును సర్వశాలిధాన్యములలోను మిగుల నింధితము. దానికంటె నితరములైనవి యథాక్రమముగా స్వల్పముగా నిందితము. ఆదిశబ్దమువలన యవకషత్రకాదిశాలిధాన్యములనుకూడా గ్రహింపవలయును,

షష్టిక - ధాన్య గుణము.

శ్లో॥ స్నిగ్ధోగ్రాహీలఘుస్స్వాదు స్త్రిదోషఘ్నఃస్థిరోహిమః ।
షష్టికోవ్రీహిషుశ్రేష్ఠః గౌరశ్చాసితగౌరతః ॥ 6.

తా॥ సర్వధాన్యములలోను షష్టికము రక్తశాలిధాన్యమువలెనే శ్రేష్ఠంబు. ఇది మలబంధమును, లఘుత్వమును జేసును. మధురముగనుండును. త్రిదోషములను హరింపజేసును. శరీరమునకు దార్ఢ్యమునిచ్చును. శీతలముగనుండును. జ్వరము, శ్రమ, బడలిక వీనిని హరింపజేసును. కావున నది రసాయనప్రయోగము, జ్వరాది రోగములు, శరీరకృశత్వము వీనియందు పథ్యకరంబని వైద్యశాస్త్రములయందు జెప్పబడియున్నది. యవధాన్యము స్థైర్యకారియైనను గురుత్వ, వాతకరత్వగుణములు గలదియగుటచే పథ్యకరమనిజెప్పబడదయ్యె. షష్టికధాన్యము గౌరము, కృష్ణగౌరము అని ద్వివిధంబు. వానిలో గౌరమనునది శ్రేష్ఠంబు.

మహావ్రీహ్యాది - ధాన్య గుణము.

శ్లో॥ తతఃక్రమాన్మహావ్రీహికృష్ణవ్రీహిజతూముఖాః ।
కుక్కుటాండ * కపాలాఖ్య పారావతకశూకరాః ॥ 7.

* కపాలాశ్చ ఇతిపా.

వరకోద్దాలకోజ్జ్వాల చీనశారదదర్దురాః ।
గంధనాఃకురువిందాశ్చ గుణైరల్పాంతరాస్మృతాః ॥ 8.

తా॥ మహావ్రీహి, కృష్ణవ్రీహి, జతూముఖము, కుక్కుటాండము, కపాలాఖ్యము, పారావతకము, శూకరము, వరకము, ఉద్దాలకము, జ్వాలము, చీనము, శారదము, దుర్దరము, గంధనము, కురువిందము, యీ మొదలగుధాన్యములుషష్టికధాన్యములకంటె తక్కువైనగుణములుగలవిగ నుండును.

షష్టిక - వ్యతిరిక్త - ధాన్య గుణము.

శ్లో॥ స్వాదురల్పవిపాకోఽన్యో వ్రీహిఃపిత్తకరోగురుః ।
బహుమూత్రపురీషోష్మా త్రిదోషస్త్వేవపాటలః ॥ 9.

తా॥ పైజెప్పిన షష్టికాదిధాన్యములకంటె నితరధాన్యములు మధురముగ, అమ్లపాకముగలవిగనుండును. పిత్తమునుజేసును. గురుత్వముగలవి. మూత్రపురీషములను విశేషముగా విసర్జింపజేసును. అత్యుష్ణకరమయినది. పాటలిపుష్పమువలె నుండు ధాన్యము విశేషముగా త్రిదోషములను ప్రకోపింపజేసును. కావుననే యీతంత్రకారుడు పాటలధాన్యము నాహారమునందు నిషేధించుచున్నాడు.

కంగ్వాదితృణ - ధాన్య గుణము.

శ్లో॥ కంగుకోద్రవనీవార శ్యామాకాదిహిమంలఘు ।
తృణధాన్యంపవనకృల్లేఖనంకఫపిత్తహృత్ ॥ 10.

తా॥ కంగు (అనగా కొఱ్ఱలు) కోద్రవము (అనగా వరగలు) నీవారము (అనగా నివ్వరివడ్లు) శ్యామాకము (అనగా సామలు) శిబికము, ప్రశాంతికము, మధూళికము, గవేధుకము, (అనగా అడవిగోధుమలు) కాండలోహితము అనునీ ధాన్యములు తృణధాన్యములనబడును. ఇవి శీతలముగ, లఘువుగనుండును. వాతమును ప్రకోపింపజేసును. లేఖనకారి (లేఖనమనగా:—
“ విలిఖ్యతితైక్ష్ణ్యాద్యద్ధాతూన్ స్తల్లేఖనంమతమ్ ”
అను వచనప్రకారము అతితీక్ష్ణతవలన రసాదిధాతువులను భేదించునదియని యర్థము.) కఫపిత్తములను హరింపజేసును, వాతమును ప్రకోపింపజేసుననుటచేతనే మలమూత్రములను బంధించుననియును, కఫపిత్తములను హరింపజేసుననుటచేతనే వగరుగ, మధురముగనుండుననియును స్పష్టమగుచున్నది. ఈ యర్థమునే,—

“ కఫపిత్తహరారూక్షాః కషాయామధురాహిమాః । వాతలా బద్ధవిణ్మూత్రా లఘవోలేఖనాత్మకాః ॥ ”
అనెడి అష్టాంగసంగ్రహవచనముకూడా బోధించుచున్నది.

కొఱ్ఱల గుణము.

శ్లో॥ భగ్నసంధానకృత్తత్ర ప్రియంగుర్బృంహణీగురుః ।

తా॥ తృణధాన్యములలో కొఱ్ఱలు విరిగిపోయిన అంగముల నొకటిగజేర్చును. శరీరమునకు పుష్టినిచ్చును. గురుత్వమునుజేసును.

“ రక్తాఃపీతాశ్చకృష్ణాశ్చ శ్వేతాశ్చైవప్రియంగవః। యథోత్తరంప్రధానాఃస్యూ రూక్షాఃకఫహరాఃస్మృతాః ॥ ”
కొఱ్ఱలు ఎఱుపు, పసుపు, తెలుపు, నలుపువర్ణములుగలవియని 4 - గు విధంబులు. వానిలో ఉత్తరత్రనుండునవి ఒకదానికంటె నొకటి శ్రేష్ఠంబు. రూక్షజేసును. కఫమును హరింపజేసును. అని సుశ్రుతమునందు జెప్పబడియున్నది.

ఆళ్ళ గుణము.

శ్లో॥ కోరదూషఃపరంగ్రాహీ స్పర్శశీతోవిషాపహః ॥ 11.

తా॥ ఆళ్ళు మిక్కుటముగా మలమునుబంధించును. శీతలమయిన స్పర్శము గలది. విషమును హరింపజేసును.

“ ఉద్దాలకస్తువీర్యోష్ణో నీవారఃశ్లేష్మవర్ధనః ”
ఉద్దాలకము ఉష్ణమైన వీర్యముగలది. నివ్వరివడ్లు శ్లేష్మమును వృద్ధిజేసును.

యవల గుణము.

శ్లో॥ రూక్షశ్శీతోగురుస్స్వాదు స్సరోవిడ్వాతకృద్యవః ।
వృష్యస్థైర్యకరోమూత్ర మేదఃపిత్తకఫాఞ్జయేత్ ॥ 12.
పీనసశ్వాసకాసోరు స్తంభకంఠత్వగామయాన్ ।

తా॥ యవధాన్యము రూక్షజేసును. శీతలముగ, గురువుగ,మధురముగనుండును. శరీరమునందు శీఘ్రముగా వ్యాపించును. మలమును వాతమును అధికపరచును.శుక్రవృద్ధిని దార్ఢ్యమును గలుగజేసును. మూత్రరోగము, మేదస్సు, పిత్తకఫములు, పీనసము, శ్వాసకాసములు, ఊరుస్తంభము, గళరోగము, చర్మరోగము వీనిని హరింపజేసును.

వెదురు - ధాన్య గుణము.

శ్లో॥ న్యూనోయవాదన్యయవో రూక్షోష్ణోవంశజోయవః ॥ 13.

తా॥ పైజెప్పిన యవధాన్యములకంటె నితరములైనయవలు స్వల్పమైనగుణము గలవి. వెదురుధాన్యము రూక్షజేసును. ఉష్ణముగనుండును.

గోధుమల గుణము.

శ్లో॥ వృష్యశ్శీతోగురుస్స్నిగ్ధో జీవనోవాతపిత్తహా ।
సంధానకారీమధురో గోధూమస్థైర్యకృత్సరః ॥ 14.

తా॥ గోధుమలు శుక్రమును వృద్ధిజేసును. శీతలముగనుండును. గురుత్వమును జేసును. జిగటగనుండును. బలమునిచ్చును. వాతపిత్తములను హరింపజేసును. విరిగిన యంగముల నొకటిగజేర్చును. మధురముగనుండును. శరీరదార్ఢ్యమునుగలుగజేసును. శరీరములో శీఘ్రముగా వ్యాపించును.

“ స్థైర్యకృత్సకషాయశ్చ బల్యఃశ్లేష్మవికారహా । సంధానకృద్వాతహరో గోధూమఃస్వాదుశీతలః ॥ ”
గోధుమలు శరీరదార్ఢ్యమును బలమును గలుగజేసును. కొంచెమువగరుగ, మధురముగ శీతలముగనుండును. శ్లేష్మరోగమును, వాతమును హరింపజేసును. విరిగినయంగముల నొకటిగజేర్చును. అని చరకమునందు భిన్నముగా గుణము జెప్పబడియున్నది.

నందీముఖీ గుణము.

శ్లో॥ పథ్యానందీముఖీశీతా కషాయమధురాలఘుః ।

తా॥ నందీముఖియనుధాన్యము (అనగా విడుపుగసన్నముగనుండు గోధుమలు) శరీరమునకు హితకరమైనది వగరుగ, మధురముగ, లఘువుగనుండును. శీతవీర్యముగలది.

శూకధాన్యవర్గము, ముగిసెను.

శింబీధాన్య గుణము.

శ్లో॥ ముద్గాఢకీమసూరాది శింబీధాన్యంవిబంధకృత్॥ 15.
కషాయంస్వాదుసంగ్రాహి కటుపాకంహిమంలఘు ।
మేదఃశ్లేష్మాస్రపిత్తేషు హితం * లేపోపసేకయోః॥ 16.

తా॥ పెసలు, కందులు, చిఱుసెనగలు, యీమొదలగునవి శింబీధాన్యములన బడును. స్రోతస్సులనుబంధించును. వగరుగ, మధురముగనుండును. మలబంధమునుజేసును. కటువైనపాకము శీతలమయిన వీర్యముగలవి. లఘువుగనుండును. మేదస్సు, శ్లేష్మము, రక్తపిత్తము, లేపనము, ఉపసేకము, వీనియందుహితకరమయినవి. మసూరాదిఅనుఆదిశబ్దప్రయోగమువలన మకుష్ఠమనుధాన్యమును, సెనగలనుగ్రహించికొనవలయును. ఇవికషాయముగ, శీతలముగ, రూక్షముగనుండుటచేవాతమును ప్రకోపింపజేసును. కడుపుబ్బరమును గలుగజేసును.

"హరితాస్తేష్వపివరామకుష్ఠాః క్రిమికారిణః । వర్ణ్యాఃపరంప్రలేపాద్యైః మసూరాగ్రాహిణోభృశమ్॥"
ముద్గాదిధాన్యములలో పిల్లపెసలుశ్రేష్ఠంబులు. మకుష్ఠము (అనగా ఏనుగుపెసలు) కృములనుగలుగజేసును. చిఱుసెనగలులేపనము మొదలగువానిచే శరీరమునకు కాంతినిచ్చును. మిగులమలబంధమునుజేసును. అనిఅష్టాంగసంగ్రహమునందుజెప్పబడియున్నది.

ముద్గాది గుణము.

శ్లో॥ వరోత్రముద్గోల్పచలః కలాయస్త్వతివాతలః ।
రాజమాషోనిలకరో రూక్షోబహుశకృద్గురుః॥ 17.

తా॥ ముద్గాదిశింబీధాన్యములలో పెసలుశ్రేష్ఠంబైనవి. స్వల్పముగావాతమునుజేసును. లంకలనువడ్లు మిక్కుటముగా వాతమునుజేసును. అలచందలువాతమును, రూక్షమునుజేసును. విశేషముగా మలమునధికపరచును. గురుత్వకారి "అనిలకరః" అని చెప్పియుండుటవలన అలచందలుయితర శింబీధాన్యములకంటె విశేషముగావాతమునుజేసునని భావంబగుచున్నది.

ఉలవల గుణము.

శ్లో॥ ఉష్ణాఃకుళుత్థాఃపాకేమ్లాః శుక్రాశ్మశ్వాసపీనసాన్ ।
కాసార్శఃకఫవాతాంశ్చ ఘ్నంతిపిత్తాస్రదాఃపరమ్॥ 18.

* లేపావఇతిపా.

తా॥ ఉలవలు ఉష్ణమయినవీర్యముగలది. పాకమువలన అమ్లమయినరసముగలదిగనుండును, శుక్రదోషము, అశ్మరీరోగము, శ్వాసము, పీనసము, కాసము, అర్శస్సు, కఫవాతములు వీనిని హరింపజేసును. మిక్కుటముగరక్తపిత్తమునుగలుగజేసును. కషాయముగ, మధురముగనుండును. మలమునుబంధించును. ఉష్ణమయినవీర్యముగలది అనెడిసామాన్య లక్షణముచేతనే నేత్రములకువిరోధముజేయునని భావంబగుచున్నది.

"కషాయస్వాదురూక్షోష్ణాః కుళుత్థారక్తపిత్తలాః।పీనసశ్వాసకాసార్శోహిక్కానాహకఫానిలాన్ । ఘ్నంతిశుక్రాశ్మరీం శుక్రం దృష్టింశోభంతథోదరమ్ । గ్రాహిణోలఘవస్తీక్ష్ణావిపాకేమ్లావిదాహినః ॥"
ఉలవలుకషాయముగ, మధురముగ, రూక్షముగ, ఉష్ణముగనుండును. రక్తపిత్తమునుజేసును. పీనసము, శ్వాసము, కాసము, అర్శస్సు, ఎక్కిళ్ళును, కడుపుబ్బరము, కఫము, వాతము శుక్రాశ్మరి, శుక్రదోషము, దృష్టి, వాపు, ఉదరరోగము, వీనినిహరింపజేసును. మలమునుబంధించును. లఘువుగ, తీక్ష్ణముగ, పాకమువలన పుల్లగనుండును. తాపమునిచ్చును, అని అష్టాంగసంగ్రహమునందు చెప్పబడియున్నది.

అనుముల గుణము.

శ్లో॥ నిష్పావోవాతపిత్తాస్రస్తన్యమూత్రకరోగురుః ।
సరోవిదాహీదృక్శుక్రకఫశోఫవిషాపహః ॥ 19.

తా॥ అనుములు వాతము, పిత్తరక్తము, చనుబాలు, మూత్రమువీనినివృద్ధిజేసును. గురుత్వముగనుండును. వేగముగా శరీరమునందువ్యాపించును. తాపమునుబుట్టించును. నేత్రరోగము,శుక్రదోషము, కఫము,వాపు, విషము వీనినిహరింపజేసును. తాపమునుబుట్టించుననుటవలన పాకముచేనమ్లరసముగలదిగనగునని భావంబగుచున్నది.

"నిష్పావామధురారూక్షాస్సకషాయావిదాహినః । ఉదావర్తేప్రశస్యంతేగురవో వాతపిత్తలాః॥"
అనుములుమధురముగ, రూక్షముగ, కొంచెమువగరుగ, నుండును. తాపమునిచ్చును. గురుత్వముజేసును. వాతపిత్తములనధికపరచును. ఉదావర్తరోగమునందు ప్రశస్తమయినది అని కృష్ణాత్రేయుడు జెప్పియున్నాడు.

మినుముల గుణము.

శ్లో॥ మాషస్స్నిగ్ధోశ్లేష్మమల బలపిత్త కరస్సరః ।
గురూష్ణోనిలహాస్వాదు శ్శుక్రవృద్ధివిరేకకృత్॥ 20.

తా॥ మినుములు స్నిగ్ధముగనుండును. బలమునిచ్చును. శ్లేష్మము, మలము, పిత్తము, వీనినధికపరచును. శరీరమునందు వేగముగా వ్యాపించును. గురుత్వముజేసును. ఉష్ణముగనుండును. వాతమునుహరింపజేసును. మధురముగనుండును. శుక్రవృద్ధి, శుక్రస్రావము వీనినిగలుగజేసును.

కాకాండోలా గుణము.

శ్లో॥ ఫలానిమాషవద్విద్యాత్కాకాండోలాత్మగుప్తయోః ।

తా॥ కాకాండోలా అను తృణధాన్యము, లేకగినియ, దూలగోవెల వీనివిత్తులు మినుములతో సమానమయినగుణము గలవిగనుండును.

నువ్వుల గుణము.

శ్లో॥ ఉష్ణస్త్వచ్యోహిమస్స్పర్శే కేశ్యోబల్యస్తిలోగురుః॥ 21.
అల్పమూత్రఃకటుఃపాకే మేధాగ్నికఫపిత్తకృత్ ।

తా॥ నువ్వులు ఉష్ణమైనవీర్యముగలది. చర్మము, కేశములు, వీనికిహితకరమయినది. శీతలమయినస్పర్శముగలది. బలకారి. గురుత్వముజేసును. స్వల్పముగామూత్రమును వెడలించును. పాకమువలన కారముగనుండును. బుద్ధిఅగ్నిదీపనము, కఫము పిత్తము వీనినిగలుగజేసును.

"స్నిగ్ధోష్ణతిక్తకటుకః కషాయమధురస్తిలః । త్వచ్యఃకేశ్యోగురుర్వృష్యస్స్పర్శశీతోనిలాపహః । అల్పమూత్రఃకటుః పాకేమేధాగ్నికఫపిత్తకృత్ । కృష్ణఃప్రశస్తస్తమనుశుక్లస్తమనుచారుణః॥"

నువ్వులుస్నిగ్ధముగ, ఉష్ణముగ, చేదుగ, కటువుగ, వగరుగ, మధురముగనుండును. చర్మము, కేశములు, శుక్రము, వీనికిహితముజేసును. గురువుగనుండును. శీతలమయిన స్పర్శగలది. వాతమునుహరింపజేసును. స్వల్పముగామూత్రమును వెడలించును. పాకమువలనకటువుగనుండును. బుద్ధి, అగ్నిదీపనము, కఫము. పిత్తమువీనినిగలుగజేసును. నల్లనువ్వులు మిగుల ప్రశస్తమయినది దానికంటె తెల్లనువ్వులు కొంచెము నికృష్టమైనది. దానికంటె ఎఱ్ఱనువ్వులు నికృష్టమయినది, అని అష్టాంగసంగ్రహమునందు స్పష్టముగా జెప్పబడియున్నది. నువ్వులునూనెకు ముఖ్యమయిన కారణముగలదిగ నుండుటవలన దానియందు జిగటగుణమును, "కఫపిత్తకృత్" అనిచెప్పియుండుటవలన వాతమును హరింపజేసునట్టి గుణమును, శింబీధాన్యములకు స్వభావమయిన కషాయస్వాదుగుణములును, పైశ్లోకము చేతనేస్పష్టముగా సిద్ధించుచున్నదని కొందరువ్యాఖ్యానము చేయుచున్నారు. ఇటులజెప్పువ్యాఖ్యాతల యభిప్రాయమునకనుసరించి,—

"కల్కంసంరోహణంకుర్యాత్తిలానాంమధుకాన్వితమ్ । స్నిగ్ధోష్ణతిక్తమధురకషాయత్వాత్సనసర్వజిత్॥"

అనగా అతిమధురముతో గూడియుండు నువ్వులకల్కము వ్రణము నారుచ్చును. నువ్వులుస్నిగ్ధముగ, ఉష్ణముగ, చేదుగ, మధురముగ, కషాయముగనుండుటవలన సర్వదోషములను హరింపజేసును. అనిసద్యోవ్రణ ప్రతిషేధాధ్యాయమునందు యీతంత్రకారుడే జెప్పబోవుచున్నాడు.

అగసి గుణము.

శ్లో॥ స్నిగ్ధోమాస్వాదుతిక్తోష్ణా కఫపిత్తకరీగురుః ॥ 22.
దృక్శుక్రహృత్కటుఃపాకే తద్వద్బీజంకుసుంభజమ్ ।

తా॥ అగసి జిగటగ, మధురముగ, చేదుగ, ఉష్ణముగ నుండును. కఫము, పిత్తము, గురుత్వము వీనినిగలుగజేసును. నేత్రదృష్టిని, శుక్రమును నశింపజేసును. పాకమువలన కటువుగనుండును. కుసుంబావిత్తులు అగసితోతుల్యమైన గుణముగలవి.

మాషయవని కృష్టత్వము.

శ్లో॥ మాషోత్రసర్వేష్వవరః యవకశ్శూకజేషుచ॥ 23.

తా॥ శింబీధాన్యములయందు మినుములును, శూకధాన్యములయందు యవలును శ్రేష్ఠంబైనవికావు.

నూతన - పురాతన - ధాన్య గుణము.

శ్లో॥ నవంధాన్యమభిష్యంది లఘుసంవత్సరోషితమ్ ।
శీఘ్రజన్మతథాసూప్యం నిస్తుషంయుక్తిభర్జితమ్॥ 24.

తా॥ క్రొత్తధాన్యములు శ్లేష్మమునుజేసును. ఇటులజెప్పుటచే ప్రాతధాన్యములు శ్లేష్మమునుజేయవనిభావము. సంవత్సరమునకు పైబడినధాన్యములు లఘువుగనుండును. ఇటుల జెప్పుటచే క్రొత్తధాన్యములు గురుత్వముజేసువని భావము.

"వర్షాతీతంసర్వమన్నం పరిత్యజతిగౌరవమ్ । నతుత్యజతితద్వీర్యంవీర్యం ముంచత్యతఃక్రమాత్"

సంవత్సరమునకుపైబడిన సర్వధాన్యములు గురుత్వమునుజేయవు. అయితేవీర్యమును మాత్రము విడువకుండును. అంతకుపైన వీర్యమునుకూడాక్రమముగావిడుచును. అని తంత్రాంతరములయందు జెప్పబడియున్నది. పెసలు మొదలగు ధాన్యములును వాని

తోలు పోయినపప్పులును, కొంచెముగ వేయించబడిన పెసలు మొదలగునవియును. లఘువుగనుండును.

“నవంధాన్యమభిష్యందిసేక్యాం కేదారజంచయత్ । లఘువర్షోషితందగ్ధభూమిజంస్థలసంభవమ్॥”

క్రొత్తధాన్యములు శ్లేష్మమునుజేసును. ఊడుపుమడియందు జనించినవియును, ఒకసంవత్సరమునకు పైబడినవియును, దగ్ధభూమియందు జనించినవియునునగు ధాన్యములు లఘువుగనుండును, అనిఅష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పబడియున్నది.

శింబీధాన్యవర్గము, ముగిసెను.

శూకశింబీధాన్యగుణములను జెప్పిన పిదప పక్వము చేయబడిన శింబీధాన్యములు ఉపయోగపడుటవలన నికమీద కృతాన్నవర్గము చెప్పబడుచున్నది.

మండపేయాది స్వరూపము.

శ్లో॥ మండపేయావిలేపినా మోదనస్యచలాఘవమ్ ।
యథాపూర్వంశివస్తత్ర మండోవాతానులోమనః ॥ 25.
తృట్గ్లానిదోషశేషఘ్నః పాచనోధాతుసామ్యకృత్ ।
స్రోతోమార్దవకృత్స్వేది సంధుక్షయతిచానలమ్ ॥ 26.

తా॥ మండము, పేయము, విలేపి, అన్నము ఇవి యథాపూర్వముగా (అనగా అన్నమునకంటె విలేపి, దానికంటె పేయము, దానికంటె మండము) మిగుల లఘువుగనుండును. వానిలో మండము హితకరమైనది, వాతమునకు అనులోమగతిని గలుగజేసును. దప్పి, బడలిక, దోషశేషము (అనగా వమన, విరేచనకర్మలను జేసికొనినవానికి శేషించియుండు దోషము) వీనిని బోగొట్టును. జీర్ణకారి. వాతాది ధాతువులకు సమత్వమునిచ్చును. స్రోతస్సులకు మృదుత్వమును గలుగజేసును. చెమటను బుట్టించును. అగ్నిదీపనకారి. “మండపేయా విలేపీనాంఓదనస్య” అని ప్రత్యేకప్రత్యేకముగా జెప్పియుండుటచే మండము, పేయము, విలేపి, ఇవి వరిపేలాలతో కాచబడుననియును, అన్నము బియ్యముచే పక్వముజేయబడుననియును దెలియుచున్నది.

“శృతఃపిప్పలిశుంఠీభ్యాం యుక్తోలాజాంబుదాడిమైః। మండస్సందీపయత్యగ్నింవాతంచాప్యనులోమయేత్ । ద్రవ్యస్యార్ధపలంగత్వాతోయస్యప్రస్థమావపేత్ । అర్ధశేషంగృహీత్వాతత్కషాద్వాదాడిమస్యచ । యుక్తం సైంధవవిశ్వాహధాన్యకైశ్శాణమాత్రకైః । ద్వికర్షమాత్రైర్లాజైశ్చ భూయస్సంక్వథితంచతత్ । పిప్పలీజీరకాభ్యాంచ శాణైకేనావచూర్ణితమ్। పేయాత్వేషవిధిఃకల్ప్యోదాడిమాదికృతాస్వపి ॥”

శొంఠి, పిప్పలి, దానిమ్మ, వరిపేలాలు, వీనిలోనుదకమునుజేర్చి చక్కగాకాచిన మండమనబడును. ఇదిఅగ్నిదీపనమును, వాతమునకు అనులోమగతినిగలుగజేసును. $\frac{1}{2}$ పలముగలద్రవ్యములను ఒకపడిజలములోవేసి అర్ధావశేషముగాకాచి దీసికొని దానిలో దానిమ్మపండురసము 2 కర్షములు. సైంధవలవణము, శొంఠి, ధనియాలు, ఇవిదినుసుయొకటింటికిశాణప్రమాణము, వరిపేలాలు 2 కర్షములు యీప్రకారముచేర్చి మరలకాచి అందు పిప్పళ్లు, జీలకఱ్ఱవీనిని చూర్ణమును దినుసుయొకటింటికి శాణప్రమాణముచొప్పున గలిపినపేయయనబడును, అనిమండ, పేయలక్షణములు చరకమునందు జెప్పబడియున్నవి. మఱియును,—

“సిక్థైర్విహీనోమండఃపేయాసిక్థసమన్వితా । ఘనసిక్థావిలేపీస్యాద్యవాగూర్విరళద్రవా ॥”

అనెడి చరకవచనప్రకారము అన్నకణములులేకుండాకాచబడినది మండమనియును, కొంచెముమెతుకులుండునటుల కాచబడినదిపేయయనియును, విశేషముగా మెతుకులుండునటుల కాచబడినదిపేయయనియును, విశేషముగా మెతుకులుండునటుల కాచబడినది విలేపియనియును, తేటగా కాచబడినదియవాగుయనియును బఱుంగును.

“లాజాంబుసైంధవకణా ధాన్యనాగరదాడిమైః।యుక్తోవిమృదితఃపూతో మండస్సంస్కృతఉచ్యతే । నిర్దగ్ధవ్యాప్రాకృతాపేయా తక్రదాడిమతండులైః ॥”

వరిపేలాలు, నీళ్ళు, సైంధవలవణము, పిప్పళ్ళు, ధనియాలు, శొంఠి, దానిమ్మ, వీనిని జేర్చికాచి బాగుగాపిసికి వడియకట్టబడినది మండమనియును, మజ్జిగ, దానిమ్మ, బియ్యము, వీనినిజేర్చి అన్నకణములు లేకుండా కాచబడినది పేయయనియును గ్రంథాంతరమునందు భిన్నముగా లక్షణముజెప్పబడియున్నది. మూలశ్లోకమునందు “దోషశేషఘ్నః” అనుపదముచేత వమనవిరేచన కర్మలయందధికముగా వమనవిరేచనంబులగునని భీతిచేదోషముశేషించియుండునటుల నాకర్మలను జేసికొనవలయునని యూహ్యంబగుచున్నది.

పేయా గుణము.

శ్లో॥ క్షుత్తృష్ణాగ్లానిదౌర్బల్య కుక్షిరోగజ్వరాపహా ।
మలానులోమినీపథ్యా పేయాదీపనపాచనీ ॥ 27.

తా॥ పేయయనునది ఆకలి, దప్పివీనివలనగలిగినబడలిక, దౌర్బల్యము, కడుపునొప్పి, జ్వరము, వీనినివారింపజేసును. వాతాదులనుతమతమమార్గములయందు సంచరించునటులజేసును. శరీరమునకు హితకరమైనది. అగ్నిదీపనమును, జీర్ణమునుగలుగజేసును.

విలేపీ గుణము.

శ్లో॥ విలేపీ గ్రాహిణీహృద్యా తృష్ణాఘ్నీదీపనీహితా ।
వ్రణాక్షిరోగసంశుద్ధ దుర్బలస్నేహపాయినామ్ ॥ 28.

తా॥ విలేపియనునది మలమునుగట్టిపరచును. హృదయమునకు మేలుజేసును. దప్పినివారింపజేసును. అగ్నిదీపనమునుబుట్టించును. వ్రణము, నేత్రరోగముగలవారికి దేహశుద్ధిజేసికొనినవారికి, స్నేహపానముజేసినవారికి, దుర్బలమైనశరీరముగలవారికి హితకరమైనది.

అన్న గుణము.

శ్లో॥ సుధౌతః ప్రసృతస్విన్నో త్యక్తోష్మాచౌదనోలఘుః ।
యాశ్చాగ్నేయౌషధక్వాథ సాధితో భృష్టతండులః ॥ 29.
విపరీతో గురుక్షీర మాంసాద్యైర్యశ్చసాధితః ।

తా॥ చక్కగాబియ్యమునుకడిగి వండిగంజివార్చబడినదియును, సుఖోష్ణముగనుండునదియును నగుయన్నము లఘువుగనుండును. చిత్రమూలము, శొంఠి యీమొదలగువానికషాయముతో సిద్ధముచేయబడినయన్నము మిగుల లఘువుగనుండును. వేయించినబియ్యముచే జేయబడినయన్నము పైదానికంటె మిగులలఘువుగనుండును. పైప్రకారము జేయబడనియన్నమును, పాలు, మాంసము మధురపదార్థములు యీమొదలగువానినిజేర్చి చేయబడినయన్నమును మిగులగురుత్వమునుజేసును.

అన్నాదిగురులాఘవ జ్ఞానము.

శ్లో॥ ఇతి ద్రవ్యక్రియాయోగ మానాద్యైస్సర్వమాదిశేత్ ॥ 30.

తా॥ ఇటుల ద్రవ్యము, క్రియ, సంయోగము, పరిమాణము, జాంగలాదిదేశభేదము వీనిచే సమస్తమైన అన్నపేయాదులయొక్కయు, ఉత్తరత్ర జెప్పబడు భక్ష్యాదులయొక్కయు, గురులాఘవములను దెలిసికొనవలయును. అదియెట్లనగా, రక్తశాల్యాదిబియ్యముచే జేయబడినయన్నము లఘుతరమైనది. యావకాదులచే సిద్ధముచేయబడినయన్నము గురుత్వముగలది అని ద్రవ్యముచేతను,
“ వృష్యంవాతహరంబల్యం పథ్యంశూల్యామిషంలఘు । అపథ్యంగురువిష్టంభిమాంసంయచ్చరసోద్ధృతమ్ । స్విన్నంమాంసంగురుస్తంభి శూలపక్వంత్రిదోషజిత్ ॥”
అనెడితంత్రాంతరవచనప్రకారము శూల్యమాంసము పాకాదిసంస్కారములవలన లఘువుగనుండును. ఇతరమైనమాంసములు గురువుగనుండును అనిసంస్కారముచేతను, అన్నాదులు ఆగ్నేయౌషధములగు చిత్రకాదిసంయోగమువలన లఘువుగనుండును అనిసంయోగముచేతను, జాంగలదేశమునందు ఫలించినబియ్యముయొక్క అన్నము లఘువుగనుండును. అనూపదేశమునందు ఫలించినబియ్యముయొక్క అన్నముగురువుగనుండును అనిదేశభేదముచేతను, అన్నాదులలో లఘువైనపదార్థములనేకముగ గురువైనపదార్థములు స్వల్పముగజేరియుండినను వానికి లఘుత్వగుణమే గలిగియుండును. ఇటులనే గురువైనపదార్థములధికముగ లఘువైనపదార్థములు స్వల్పముగజేరియుండినను వానికిగురుత్వగుణమే గలిగియుండును అని పరిమాణముచేతను తెలియంగవలయును.

మాంసరస గుణము.

శ్లో॥ బృంహణః ప్రీణనోవృష్యశ్చక్షుష్యో వ్రణహారసః ।

తా॥ కృతాకృతమైన మాంసరసము శరీరపుష్టినిచ్చును. తృప్తినిగలుగజేసును. శుక్రమునువృద్ధిజేసును. నేత్రములకు హితకరమైనది. వ్రణమునుమాన్చును. శొంఠి మొదలగు వస్తువులతోజేర్చిచేయబడిన మాంసరసము కృతరసమనబడును. అటులజేర్చక చేయబడినది అకృతరసమనబడును.
,, ఛాగలంసక్థిజంమాంసం నిరస్థిత్రైత్రిరంతథా । చతుష్పలాన్వితంసూక్ష్మం కల్పితంక్షాళితంజలే । పిప్పలీపిప్పలీమూల శుంఠీచిత్రకధాన్యకైః । ద్విశాణైస్సంయుతేతోయేక్వాథం సార్ధాఢకోన్మితే । మాంసేస్మిన్ద్విపలంతత్ర దాడిమాన్కుట్టితాన్ క్షిపేత్ । తంరసంమర్దితంపూతం హింగుసైంధవజీరకైః। యుక్తంప్రధూపితంపథ్యం శుద్ధానాంశుద్ధికాంక్షిణామ్ । శుష్య

తాంవ్యాధియుక్తానాం వ్రణినాంవాతరోగిణామ్। భగ్నవిశ్లిష్టసంధీనాంక్షీణధాతూనాం ద్రియాజసామ్ ॥”

మేకతొడమాంసము, తిత్తిరిపక్షిమాంసము, వీన్నియందలియెముకలను తీసివేసి నీళ్ళలో కడిగి చిన్నచిన్నముక్కలుగతరిగి 4 పలములను గ్రహించి పిప్పళ్ళు, మోడి, శొంఠి, చిత్రమూలము, ధనియాలు వీనిని దినుసుకు 2 శాణములచొప్పునజేర్చి 1½ * ఆఢక ప్రమాణము నీళ్ళలోవేసి ½ ఆఢకప్రమాణముగా కషాయముకాచిదించుకొని దానిలో 2 పలములు దానిమ్మవిత్తనములను నలియగొట్టివేసి చక్కగాబిసికివడియగట్టి దానిలో ఇంగువ, సైంధవలవణము, జీలకఱ్ఱ, వీనినిజేర్చి పరిమళద్రవ్యములచే వాసనగట్టిన కృతరసమనబడును. ఇదివమనవిరేచనములను బుచ్చుకొనినవారికి శరీరశుద్ధియందిచ్ఛగలవారికి, శుష్కించిన శరీరముగలవారికి, వ్యాధిగలవారికి, వ్రణములు, వాతరోగముగలవారికి, శరీరములోనిసంధులు, విరిగినవారికి మాంసాదిధాతువులు, రేతస్సు, బలము క్షయించినవారికి, మిగులహితకరమైనదని తంత్రాంతరమునందు కృతరసమునకు లక్షణగుణములు జెప్పబడియున్నవి.

“రసస్తత్రవరోనమ్లశ్యాకునోబృంహణస్సరః। తక్రసిద్ధస్తువిష్టంభీలఘుర్వాతకఫాపహః। ఫలామ్లగోరసోదారం సవిశ్యాజాజిధాన్యకమ్। స్నిగ్ధం మాంసంహితంబల్యంబృంహణంరోచనంగురు। కాసమర్దకధాన్యామ్లదాడిమాదిరజఃకృతాః। లేహాస్తక్రాదిజాశ్చాన్యేయోనివద్గురురోచనాః। మాలుధానీయవాసాది పుష్పైర్యోతిగుణఃఖలః। ఫలమూలైర్ఘనాదానం వ్యంజనంపాకతోఘనమ్। లేహావత్ఖలఇత్యన్యేదోషలాస్స్వస్వయోనివత్। తద్వచ్ఛతిలకల్కామ్లు ప్రాయఃకాంబలికోమతః। కట్వరఃకఫజిద్గ్రాహీపిత్తలోరోచకోలఘుః। మాంసాదజాతిశుంఠ్యాదిగళితస్సోదకోలఘుః ॥”

పుల్లగనుండకుండు పక్షిమాంసరసము శ్రేష్ఠంబైనది. శరీరపుష్టినిచ్చును. శరీరమునందు వ్యాపించును. మజ్జిగలోసిద్ధముచేయబడిన పక్షిమాంసరసము మలబంధమునుజేసును. లఘువుగనుండును. వాతకఫములను పోగొట్టును. ఫలామ్లము (అనగాచింత) చల్ల, శొంఠి, జీలకఱ్ఱ, ధనియాలు వీనితోసిద్ధముచేయబడినమాంసము స్నిగ్ధముగనుండును. శరీరమునకు హితకరమయినది. బలము, శరీరపుష్టి, రుచివీనినిగలుగచేసెను. గురువుగనుండును. కసివెంద, కలి, దానిమ్మయిా మొదలగువస్తువులచే సిద్ధముచేయబడిన లేహములును, తక్రముచేసిద్ధముచేయబడినయితరమైనలేహాదులును, కారణద్రవ్యమువలెనే గురు

* ఆఢకమనగా తూము.

వుగనుండును. రుచినిపుట్టించును మాలుధానీ, తీటకసింద యిా మొదలగు పుష్పములచే సిద్ధముచేయబడినది ఖలమనబడును. అది మిగులగుణకారి. ఫలములు, మూలములువీనిచే సిద్ధముచేయబడిన దివ్యంజనమనబడును. అదిపాకమువలన మిగులగురుత్వమునుచేసును. ఖలమనునది లేహమువలెనుండుననియుసి, స్వకారణద్రవ్యమువలెనే దోషకారిగనుండుననియును, కొందరువచించెదరు. నువ్వులకల్కము, ఆమ్లము (అనగా పులిచింత) వీనిచే సిద్ధముచేయబడినది కాంబళికమనబడును. అదికఫమును పోగొట్టును మలమును గట్టిపరచును. పిత్తమునుజేసును. రుచినిబుట్టించును. లఘువుగనుండును. మాంసము, జీలకఱ్ఱ, శొంఠి యిామొదలగువానిచే సిద్ధముచేయబడిన మాంసరసము సోదకమనబడును. అదిలఘువుగనుండును. అని యితరతంత్రములయందు మాంసరసలక్షణగుణములు భిన్నముగాజెప్పబడియున్నవి.

పెసరకట్టు గుణము.

శ్లో॥ మౌద్గస్తుపథ్యస్సంశుద్ధవ్రణకంఠాక్షిరోగిణామ్ ॥ 31.

తా॥ పెసరకట్టువమన, విరేచనములకు బుచ్చుకొనినవారికి, వ్రణము, గళరోగము, నేత్రరోగముగలవారికి, మిగులహితకరమైనది.

“ముద్గానాంద్విపలంతోయేశృతమర్ధాఢకోన్మితే। పాదస్థంమర్దితంపూతం దాడిమస్యఫలేనతు। యుక్తంసైంధవవిశ్వాహ్వధాన్యకైఃపాదకార్షికైః। కణాజీరకయోశ్చూర్ణాచ్ఛాణైకేనావచూర్ణితమ్। సంస్కృతోముద్గయూషోయంపిత్తశ్లేష్మహరోమతః॥ తథా॥ పటోలపత్రాచ్ఛాణార్థం ముద్గానాంద్విపలంజలే। ద్రవ్యేద్వాత్రింశద్గుణే తేతతశ్చదాడిమాత్పలమ్। కర్షమామలకానాం చక్షిప్త్వాపునరధిశ్రయేత్। పూతంతత్సైంధవాద్యైశ్చయుక్తమాజ్యేనయోజితమ్। పటోలఫలకాఖ్యోయం యూషఃపిత్తోత్థరోగజిత్। నింబపత్రైర్నింబయూష మేవమేవప్రకల్పయేత్। మూలకాచ్ఛుంఠికాస్విన్నా ఘృతభృష్టాసధాన్యకా। హింగుజీరకసంయుక్తాతతోమధితదాడిమే। ససైంధవేవినిక్షిప్య పునరగ్నావధిశ్రయేత్। శానద్యావన్మృదూభూతంత తస్త్ర్యూషణసంయుతమ్। సుధూపితంహింగుఘృతైశ్చాతుర్జాతావచూర్ణితమ్। శుంఠీరసందీపనీయం వాతశ్లేష్మామయాపహమ్। అకృతాకృతయూషాచ్ఛరసాచ్ఛజలసాధితాత్। స్నేహాన్లపటు

యుక్తాచ్చపూర్వః పూర్వోలఘుర్మతః । విద్యాద్యూషేరసేసూపేశాకేచై వోత్తరోత్తరమ్ । గౌరవంతేనుసాంద్రామ్ల స్వాదుష్వేషుపృథక్తథా ॥"

$\frac{1}{2}$ ఆఢకప్రమాణముగలజలములో 2 పలములుగల పెసరపప్పును వేసి చతుర్థాంశముగ కాచి గిలకకొట్టివడియగట్టుకొని దానిలో దానిమ్మపండు, సైంధవలవణము, శొంఠి, ధనియాలు వీనిచూర్ణము దినుసుయొకటింటికి $\frac{1}{4}$ కర్షప్రమాణము చొప్పునను, పిప్పళ్లు, జీలకఱ్ఱ, వీనిచూర్ణము దినుసుయొకటింటికి శాణప్రమాణముచొప్పునను గలిపిసిద్ధము చేయబడినది పెసరకట్టుయనబడును. ఇదిపిత్తశ్లేష్మములను హరింపజేసును. చేతిపొట్లాకు $\frac{1}{2}$ శాణము, పెసరపప్పు 2 పలములు, దాడిమఫలరసము. ఉసిరికెకాయల రసము ఇవిదినుసుయొకటింటికి కర్షప్రమాణము, ఇటులవీనినెల్లజేర్చి అటులజేర్చిన ద్రవ్యములకు 32 భాగములధికముగనుండు జలములో వేసి బాగుగాకాచి వడియగట్టికొని దానిలో సైంధవలవణము. ధనియాలు, పిప్పళ్లు, జీలకఱ్ఱవీనిచూర్ణమును దినుసుయొకటింటికి కాలుకర్షప్రమాణముచొప్పున జేర్చి ఘృతమునుకలిపి సిద్ధము చేయబడిన కట్టు పటోలఫలకమనబడును. ఇది పిత్తవికారమువలన జనించినరోగముల నన్నిటిని హరింపజేసును. ఇటులనే నింబపత్రము (అనగానిమ్మాకును) జేర్చి సిద్ధముచేయబడిన కట్టునింబయూషమనబడును. ములక, శొంఠి వీనినిసగముపచనముజేసి నేతిలో వేయించి ధనియాలు, ఇంగువ, జీలకఱ్ఱ, సైంధవలవణము అనువానిచూర్ణముతో జేర్చి దాడిమపండ్లరసములో గలిపి అగ్నిలో మృదువగువఱకు పక్వముజేసి పిదపత్రికటుకములను (అనగాశొంఠి, పిప్పలి, మిరియములను) జేర్చి ఇంగువ, నెయ్యి వీనిచే తిరగమాతబెట్టి చాతుర్జాతకములు (అనగా ఏలకులు, లవంగపుచెక్క, ఆకుపత్రి, నాగకేసరములు) అనువాని చూర్ణమును సమభాగములుగా కలిపిన ఖండీగసమనబడును. ఇదిఅగ్నిదీపనమును గలుగజేసును. వాతశ్లేష్మరోగములను హరింపజేసును. తథా,—

"ఖలకాంబలికౌహృద్యౌ సాధితౌస్వౌషధానుగౌ । పిశితేనరసస్తత్రయూషోధాన్యైఃఖలఃఫలైః । మూలైశ్చతిలకల్కామ్ల ప్రాయః కాంబలికః స్మృతః । జ్ఞేయాఃకృతాకృతాస్తేతు స్నేహాదియుతవర్జితాః।అల్పమాంసాదయఃస్వచ్ఛాద కలావణికాఃస్మృతాః ॥"

ఔషధములతో జేర్చి సిద్ధముచేయబడిన ఖలము, కాంబలికము, అనునీరెండును హృదయమునకు హితకరమైనవి. మాంసముతో జేర్చి సిద్ధముచేయబడినది రసమనబడును. ముద్గాది ధాన్యములతో సిద్ధముచేయబడినది యూషమనబడును. ఫలములు, వేళ్లువీనితో సిద్ధముచేయబడినది ఖలమునబడును. నువ్వులకల్కము, పులిచింత వీనిచేసిద్ధముచేయబడినది

కాంబలికమనబడును. వీనిలో స్నేహాదులనుజేర్చి సిద్ధముచేయబడినది కృతమనబడును. స్నేహాదులనుజేర్చకుండా సిద్ధముజేయబడినది అకృతమనబడును. స్వల్పముగా మాంసమును, స్వల్పముగా శొంఠిమొదలగు ద్రవ్యములనుజేర్చి పిసికితేటగసిద్ధముచేయబడినది దకలా, వణికాయమనబడును. ఇటులనేయూషమునందుగాని, లేకఖలాదులయందుగాని స్వల్పముగాధాన్యమును, లేకమూలదులనుజేర్చి సిద్ధము చేయబడినదికూడా దకలా, వణికా అని చెప్పబడును.

"అథగోరసధాన్యామ్ల ఫలామ్లైరమ్లితంచయత్ ।యథోత్తరంలఘుహితం సంస్కృతాసంస్కృతంతథా । ప్రభూతాన్తమలోయూష స్సూపాల్లఘుతరఃస్మృతః । సూపస్తురసయూషాభ్యాం స్థైర్యాద్గురుతరోమతః । తంసరోగోనచాశ్నీయా న్నచాల్పాశీకథంచన ॥"

మజ్జిగె. పులికడుగు, ఫలామ్లము (అనగాచింత) వీనిలోజేర్చి సిద్ధముచేయబడిన యూషాదులును. అటులసిద్ధముచేయబడని యూషాదులును ఒకదానికంటె నొకటిలఘువుగనుండును. హితకగమైనవి. విశేషముగామలమును వెడలింపజేసును. ముద్గపప్పుకంటె యూషము లఘువుగనుండును. పప్పు, రసయూషములకంటె గురుత్వముగలది. శరీరబలకారి. రోగి, స్వల్పాహారముచేయువాడు. వీరలెపుడును ముద్గపప్పును భుజింపరాదు. అని తంత్రాంతరమునందు పెసరకట్టుమొదలగు వానిస్వరూపగుణములు జెప్పబడియున్నవి.

ఉలవకట్టు గుణము.

శ్లో॥ వాతానులోమీకౌలుత్థో గుల్మతూనిప్రతూనిజిత్ ।

తా॥ ఉలవకట్టువాతమునకు అనులోమగతిని గలుగజేసును. గుల్మము, తూని, ప్రతూనియీరోగములనుహరింపజేసును. తూనిప్రతూనిలక్షణము గుల్మరోగనిదానమునందు జెప్పబడును.

తెలికపిండి - మొదలగువాని గుణము.

శ్లో॥ తిలపిణ్యాకవికృతి శ్శుష్కశాకంవిరూఢకమ్ ॥ 32.
శాండాకీవటకంద్రుఘ్నం దోషలంగ్లపనంగురు ।

తా॥ తెలికపిండి నువ్వులవికారములు, ఎండినకూరకాయలు, విరూఢకము (అనగా చిగిరించేకూరలు, శాండాకీ, వటకములు, ఇవివాతాదిదోషములను ప్రకోపింపజేయును. దృష్టినిచెరుచును. బడలికనిచ్చును. గురుత్వముజేసును.

రసాలా గుణము.

శ్లో॥ రసాలాబృంహణీవృష్యా స్నిగ్ధాబల్యారుచిప్రదా ॥ 33.

తా॥ పెరుగును చేతితో చిలికి దానిలో మిరియములు, శొంఠి, లవణము, శర్కర వీనిని జేర్చి సిద్ధము చేయబడినది రసాలాయనబడును. ఇది శరీరపుష్టి, శుక్రవృద్ధి, బలము వీనిని గలుగజేసును. జిగటగనుండును. రుచినిబుట్టించును.

పానక గుణములు.

శ్లో॥ శ్రమక్షుత్తృట్క్లమహరం పానకంప్రీణనంగురు ।
విష్టంభిమూత్రలంహృద్యం యథాద్రవ్యగుణంచతత్ ॥ 34.

తా॥ పానకము శ్రమ, ఆకలి, దప్పి, బడలిక వీనిని హరింపజేసును. తృప్తి నిచ్చుచు, గురుత్వముజేసును. మలమునుబంధించును. మూత్రమునధికపరచును. హృదయమునకు హితకరమైనది. పానకములయందు జేరునట్టి వస్తుగుణానుగుణముగా వాని భేదములను, గురుత్వలాఘవములను తెలిసికొనవలయును.

"పర్పటాలఘవోరుచ్యా లఘీయాంక్షారపర్పటః । హృద్యావృష్యారుచికరాగురవోరాగఖాండవాః । ప్రీణనాభ్రమతృట్ఛర్ది మదమూర్ఛాశ్రమచ్ఛిదః ॥"

పర్పటమనునదిలఘువుగ, రుచికరముగనుండును. క్షారపర్పటమనునది మిగులలఘువుగ నుండును. రాగఖాండవములు శుక్రమునువృద్ధిజేసును. రుచినిచ్చును. గురువుగనుండును. తృప్తినిచ్చును. భ్రమ, దప్పి, వాంతి, మదము, మూర్ఛ, శ్రమవీనిని హరింపజేసును. అనితంత్రాంతరమునందు జెప్పబడియున్నది.

పరిపేలాల గుణము.

శ్లో॥ లాజాస్తృట్ఛర్ద్యతీసార మేహమేదఃకఫచ్ఛిదః ।
కాసపిత్తోపశమనా దీపనాలఘవోహిమాః ॥ 35.

తా॥ పరిపేలాలు, దప్పి, వాంతి, అతిసారము, ప్రమేహము, మేదోరోగము, కఫము వీనినిహరింపజేసును. కాసమును, పిత్తమునుశమింపజేసును. అగ్నిదీపనకారి. లఘువుగ, శీతవీర్యముగలదిగ నుండును.

అటుకుల గుణము.

శ్లో॥ పృథుకాగురవోబల్యాః కఫవిష్టంభకారిణః ।

తా॥ అటుకులు గురుత్వముజేసును. బలము, కఫము, మలబంధము వీనిని గలుగజేసును.

పేపుడు - బియ్యపు గుణము.

శ్లో॥ ధానావిష్టంభినీరూక్షా తర్పణీలేఖనీగురుః ॥ 36.

తా॥ పేపుడుబియ్యము మలబంధకారి. రూక్షజేసును. తృప్తినిచ్చును. వాతాదులను భేదించును. గురుత్వము జేసును.

సక్తు గుణము.

శ్లో॥ సక్తవోలఘవఃక్షుత్తృట్ శ్రమనేత్రామయవ్రణాన్ ।
ఘ్నంతిసంతర్పణాః పానాత్సద్యఏవబలప్రదాః ॥ 37.
నోదకాంతరితానద్విర్ననిశాయాంనకేవలాన్ ।
నభుక్త్వానద్విజైశ్ఛిత్వా సక్తూనద్యాన్నవాబహూన్ ॥ 38.

తా॥ సక్తువు (అనగా పేపుడుబియ్యపుపిండి) లఘువుగనుండును. ఆకలి, దప్పి, శ్రమ, నేత్రరోగము, వ్రణము వీనినిహరింపజేసును. తృప్తినిచ్చును. ఉదకయుక్తముగాపానముజేసినతోడనే బలమునిచ్చును. పేలపిండిని భక్షించునపుడు మధ్యకాలమునందు జలమును పానముచేయంజనదు. పేలపిండిని 2 పూటలయందును, రాత్రికాలమునందును, భోజనానంతరమునందును భుజింపంజనదు. మఱియును పేల[illegible]డిని ఉదకాదులసంబంధములేకనే భుజింపంజనదు. పిండిఉంటను దంతములతో నమిలిభుజింపంజనదు. అధికముగను భుజింపంజనదు. పేలపిండి లఘువుగనుండునని జెప్పుటచేతనే రూక్షము, వాతమునుజేసునని స్పష్టమగుచున్నది. బలకారియని చెప్పియుండుట ధాతుపుష్టిగలవారికేయని తెలియవలయును. ధాతుపుష్టిలేనివారికి రోగములను గలుగజేసును.

"తుల్యాజ్యసక్తుప్రాశస్తు వృష్యోభేదీరసాయనమ్ । తృట్ఛర్దిశ్రమనున్మద్యపీతస్తృష్ణానివర్తకః । ప్రమేహక్షయకుష్ఠాని నచస్యుర్మంథపాయినామ్ । నిచయాత్కఠినాగుర్వీ పిండీప్రోక్తామృదుర్లఘుః। సక్తూనాంద్రవతాయోగాల్లఘీయస్యవలేహికా । లాజసక్తుకృతాపిస్యా ద్విలేపీతుగరీయసీ ॥"

సమముగానెయ్యి కలపబడినపేలపిండి శుక్రమునువృద్ధిజేసును వాతాదులనుభేదించును. విశేషబలకారి. దప్పి, వాంతి, శ్రమ వీనినిపోగొట్టును. మద్యముతోచేర్చి భక్షించిన విశేషముగా దప్పినిపోగొట్టును. మంథమును (అనగా పిండిసంబంధమైన దానిని) పానముజేసిన ప్రమేహము, కుష్ఠము, క్షయము వీనినిహరింపజేసును. పిండి

యుంటలు కఠినముగ, గురువుగనుండును. సక్తువు మృదువుగ, లఘువుగనుండును. అవలేహికయనునది మిగుల లఘువుగనుండును. పరిపేలాలపిండితో జేయబడిన విలేపి మిగుల గురుత్వముజేసును. అని సక్తువిశేషగుణములు తంత్రాంతరమునందు జెప్పబడియున్నవి.

పిణ్యాక గుణము.

శ్లో॥ పిణ్యాకోగ్లపనోరూక్షోవిష్టంభీదృష్టిదూషణః ।

తా॥ నువ్వులుమొదలగువాని గానుగుపిండి బడలికనిచ్చును. రూక్షుజేసును. మలమునుబంధించును. దృష్టినిచెరుచును.

వేసవార గుణము.

శ్లో॥ వేసవారోగురుస్నిగ్ధో బలోపచయవర్ధనః ॥ 39.

తా॥ శొంఠి, ధనియాలు, జీలకఱ్ఱ, ఇంగువ, నెయ్యి యీమొదలగువస్తువులను జేర్చి కలియగొట్టి, పక్వముజేయబడినమాంసము వేసవారమనబడును. ఇది గురువుగ, జిగటగనుండును. బలమును శరీరపుష్టిని గలుగజేసును.

ముద్గాది - వేసవార గుణము.

శ్లో॥ ముద్గాదిజాస్తుగురవో యథాద్రవ్యగుణానుగాః ।

తా॥ పెసరపప్పు, మినపప్పు, యీమొదలగువానిచే చేయబడినవేసవారము గురుత్వముజేసును. వేసవారమునకు దానియందుజేరునట్టి ద్రవ్యములగుణమే గలిగి యుండును.

„ సర్పిస్తైలగుడక్షీరై ర్యవగోధూమపైష్టికాః । పూపావిష్టంభినశ్శీతాః పైష్టికావాతలాఃఖరాః । వృష్యాబల్యాస్సరామాషైః వాతఘ్నామృదు పిచ్ఛిలాః । యథాన్నంగురవోబల్యా స్థూలాశ్చకఠినాశ్చయే । తైలపక్వా స్తుదృష్టిఘ్నా గరీయాంసోవిదాహినః । కాసారసారలఘవో లాజైర్లఘుత రాఃస్మృతాః । వాతపిత్తహరోవృష్యో ఘృతపూరఃకఫప్రదః । సద్యః ప్రాణకరోరుచ్యో మాంసలోరక్తలోగురుః । లఘీయాన్మండకస్తతోగరీ యాన్ ఫలపూరితః । మధురోత్కారికావృష్యా కాసారఃపిచ్ఛిలోగురుః । గుడమత్స్యండికాఖండ క్షీరేక్షురసమాక్షికైః । పూపాశ్శుక్రబలశ్లేష్మ రుచిదాస్తర్పణాఃగుణాత్ । నానాద్రవ్యైస్సమాయుక్తాః పక్వాపక్వమక్లిన్న భర్జితాః । నిమర్దకోగురుఃస్నిగ్ధో వృష్యోబలవతాంహితః । ఖారికేందు

రికాపూర వటికావటకాదయః । విశదారోచనాబల్యా గురవస్స్యుస్స యోనివత్ । యావకఃపిచ్ఛిలస్స్నిగ్ధః ప్లీహోదావర్తహాగురుః భృష్టస్విన్న తయావాద్యో ల్లఘుస్స్యోతికాసినామ్ । జ్వరోదావర్తమేహానాం పథ్యో వాతానులోమనః । ఓలకంహారితానష్టం శింబిజత్వాత్తరంగురు । మంద జర్యోయవాదిత్వా దభ్యోషోబృంహణాస్సరః ॥"

నెయ్యి, నూనె, బెల్లము, పాలు, యవలు, గోధుమపిండి వీనిచేజేయబడిన భక్ష్యములు మలమును బంధించును. శీతమైనవీర్యముగలవి. పుష్టినిచ్చును. వాతమును ప్రకోపింప జేసును. కఠినముగనుండును. మినపప్పుతో జేయబడిన భక్ష్యములు శరీరమునందు వ్యాపించును. శుక్రవృద్ధిని, బలమునుగలుగజేసును. మృదువుగ, జిగటగనుండును. వాతమునుహరింపజేసును. స్థూలముగ కఠినముగనుండు భక్ష్యములలోజేరియుండునట్టి ద్రవ్యానుగుణముగా వానిగురుత్వబలకరత్వములను తెలిసికొనవలయును. తైలముచే పక్వముజేయబడినభక్ష్యములు దృష్టినిచెరుచును. మిక్కుటముగా గురుత్వముజేసును. విదాహిగనుండును. పరిపేలాలతోజేయబడినభక్ష్యములు మిగులలఘువుగనుండును. ఘృతపూరమను భక్ష్యము వాతపిత్తములను హరింపజేసును. శుక్రమునువృద్ధిజేసును. కఫమునధికపరచును. శరీరమునకుతోడనే బలమునునిచ్చును. రుచినిగలుగజేసును. మాంస రక్తములను వృద్ధిజేసును. గురువుగనుండును. మండకమువలన జేయబడినభక్ష్యములు మిగులలఘువుగనుండును. ఫలములచేపూరింపబడినభక్ష్యములు మిగులగురువుగనుండును. ఉత్కారికా (అనగా ఉండ్రాళ్ళు, పిల్లకుడుములుమొదలైనవి) మధురముగనుండును. శుక్రమునువృద్ధిజేసును. కాసారమనుభక్ష్యము జిగటగ, గురువుగనుండును. బెల్లము, మత్స్యండికయను శర్కర, ఖండశర్కర, పాలు, చెరుకురసము, తేనె వీనితోజేయ బడినవియును, నానాద్రవ్యములతోగూడి పక్వాపక్వ అర్ధపక్వభర్జితమైనవియునునగు భక్ష్యములు శుక్రము, బలము, శ్లేష్మము, రుచివీనినిగలుగజేసును. తర్పణమువలనే తృప్తినిచ్చును. నిమర్దకమనుభక్ష్యముగురువుగ, స్నిగ్ధముగనుండును. శుక్రమునువృద్ధి జేసును. విశేషబలముగలవారికి హితకరమైనది. ఖారికా, ఇందురికా, పూరవటికా, వడియములు యీమొదలగుభక్ష్యములు స్వకారణద్రవ్యమువలెనే విశదముగ, రుచికరముగ, బలకారిగ, గురువుగనుండును. యవలచేజేయబడినభక్ష్యములుజిగటగ గురువుగ నుండును. ప్లీహము, ఉదావర్తము వీనినిహరింపజేసును. వేయించినయవలచేజేయబడిన భక్ష్యములు మిక్కుటముగకాసము, జ్వరము, ఉదావర్తము, మేహరోగము ఇవిగల వారికి పథ్యకరమైనవి. వాతమునకు అనులోమగతిని గలుగజేసును. లఘువుగనుండును. ఓలకమనుభక్ష్యము శింబీధాన్యమువలనజేబడినయగుటచేదకఠినముగ, గురువుగనుండును.

ఆలస్యముమీద జీర్ణమగును. వానిలో యవాదులుజేరియుండుటవలన తాపమునిచ్చును. శరీరపుష్టినిగలుగజేసును. శరీరమునందు త్వరగావ్యాపించును అనితంత్రాంతరమునందు భక్ష్యవిశేషములు, వానిగుణములు జెప్పబడియున్నవి.

,, అత్యుష్ణామండకాఃపథ్యా శ్శీతలాగురవోమంతాః ”

మండకమను భక్ష్యముఅత్యుష్ణముగ, పథ్యకారిగ, శీతమైనవీర్యముగలదిగ, గురువుగ నుండునని సిద్ధసారమను గ్రంథమునందు జెప్పబడియున్నది.

కుకూలాది - పక్వ - భక్ష్య గుణము.

శ్లో॥ కుకూలకర్పరభ్రాష్ట్రి కంద్వంగారవిపాచితాః ॥ 40.
ఏకయోనీర్లఘూన్విద్యా దపూపానుత్తరోత్తరమ్ ।

తా॥ కుకూలము (అనగా ఏరుపిడకలనిప్పు) కర్పరము (అనగా చిల్లపెంకు) భ్రాష్ట్రము (అనగా మంగలము) కందు (అనగా పెనము) కట్టెనిప్పులు వీనిలోపక్వము జేయబడినట్టియు, ఒకటేద్రవ్యముచే జేయబడినవియునగు భక్ష్యములు ఒకదానికంటె నొకటి మిగులలఘువుగనుండును. (అనగా కుకూలపక్వభక్ష్యమునకంటె కర్పరపక్వ భక్ష్యములును, దానికంటె భ్రాష్ట్రపక్వభక్ష్యములును, దానికంటె కందుపక్వభక్ష్యములును, దానికంటె అంగారపక్వభక్ష్యములును లఘువుగనుండునని భావము.)

కృతాన్నవర్గము, ముగిసెను.

కృతాన్నవర్గానంతరము దానికివ్యంజనమైనమాంస, శాకవర్గములు జెప్పతగియుండినను వానిలో నన్నముతో కూడా మాంసముతఱుచుగా నుపయోగపడుటవలనను, ,, శాకావరాన్నభూయిష్ఠమత్యుష్ణలవణంత్యజేత్ ” అను వచనముచేతశాకమునువిశేషముగానుపయోగించకూడదని నిషేధించియుండుటవలనను తొలుతమాంసవర్గము జెప్పబడుచున్నది.

మృగ వివరణము.

శ్లో॥ హారిణైణకురంగర్క్ష గోకర్ణమృగమాతృకాః ॥ 41.
శశశంబరచారుష్క శరభాద్యామృగాఃస్మృతాః ।

తా॥ ఇఱ్ఱి, నల్లనియిఱ్ఱి, లేడి, ఎలుగుమంటి, కణుజు, జింక, చెవులపిల్లి, ఎఱ్ఱిజింకపోతు, చారుష్కము, శరభము, అను నీ 10 యును జింకలభేదములు. ఇవిమృగము లనబడును. ఆదిశబ్దమువలన కాలపుచ్ఛము, తెల్లమచ్చలుగలయిఱ్ఱి, వీనినికూడా గ్రహించవలయును.

విష్కిర వివరణము.

శ్లో॥ లావవర్తికవార్తీరరక్తవర్త్మక * కుక్కుభాః ॥ 42.
కపింజలోపచక్రాఖ్య చకోరకురుబాహవః ।
వర్తకోవర్తికాచైవ తిత్తిరిఃకృకరశ్శిఖీ ॥ 43.
తామ్రచూడాఖ్యబకర గోనర్దగిరివర్తికాః ।
తథాశారపదేంద్రాభ వారటాశ్చేతివిష్కిరాః ॥ 44.

తా॥ లావుకపిట్ట, వర్తికపిట్ట, వార్తీగపక్షి, రక్తవర్త్మకము, గంపపులుగు, కపింజలము (అనగా రెక్కలయందు చిత్రవర్ణముగల బట్టవన్నెపక్షి), ఉపచక్రము, చకోరపక్షి, కురుబాహువు, వెలిచెపిట్ట, మీనవల్లంకిపిట్ట, తీతువుపిట్ట, కృకరము, నెమలి, కోడి, బకరము (అనగావాలుకొంగ), బెగ్గురుపిట్ట, గిరివర్తికపక్షి, శారపదము, ఇంద్రాభము, ఆడుహంస అను 21 యు విష్కిరమనబడును. విష్కిరమనగా, చిందినధాన్యాదులను భక్షించుపక్షులనియర్థము.

,, లావాదయోవరాటాంతా విష్కిరాఃపక్షిజాతయః ”

లావుకపిట్టమొదలుకొని ఆడుహంసవరకుండు పక్షిజాతులు విష్కిరమనబడును.

ప్రతుద వివరణము.

శ్లో॥ జీవంజీవకదాత్యూహ భృంగాహ్వశుకసారికాః ।
లట్వాకోకిలహారీత కపోతచటకాదయః ॥ [ప్రతుదాః] 45.

తా॥ వెన్నెలపులుగు, కూకురుగుడ్డంగిపిట్ట, భృంగాహ్వకము (అనగా కూకటిమూగపిట్ట), చిలుక, గోరువంకిపిట్ట, ఊరపిచ్చుక, కోయిల, పసరికపిట్ట, గువ్వపిట్ట, పోతుఊరపిచ్చుక, యీమొదలగుపక్షులు ప్రతుదములనబడును. ఇవిముక్కుచే

---

* కర్కరాః ఇతిపా.

ధాన్యములయొక్క పొట్టును వేరుపరచి పిపీలికాదిజంతువులను ముక్కుచేజంపి భక్షించుటవలన ప్రతుదములనిబఱంగెను. ఆదిశబ్దమువలన అష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పియుండు కాటుకపిట్ట, పావురపిట్ట యీమొదలగువానినికూడా గ్రహించవలయును.

బిలేశయ వివరణము.

శ్లో॥ భేకగోధాహి శ్వావిదాద్యాబిలేశయాః।

తా॥ కప్ప, ఉడుము, పాము, ఏదుపంది యీమొదలగునవి తఱుచుగా బొక్కలయందు వసింపుచుండుటచే బిలేశయమనబడును. ఆదిశబ్దమువలన తెల్లఏదుపంది, నల్లఏదుపంది యీమొదలగువానిని గ్రహించుకొనవలయును.

ప్రసహ వివరణము.

శ్లో॥ గోఖరాశ్వతరోష్ట్రాశ్వ ద్వీపిసింహర్క్ష వానరాః॥ 46.
మార్జారమూషికవ్యాఘ్ర వృకబభ్రుతరక్షవః।
లోపాకజంబుకశ్యేన చాషవాంతాదవాయసాః॥ 47.
శశఘ్నీభాసకురర గృధ్రోలూకకుళింగకాః।
ధూమికామధుహాచేతి ప్రసహామృగపక్షిణః॥ 48.

తా॥ ఆవు, గాడిదె, కంకరగాడిదె, ఒంటె, గుఱ్ఱము, పులి, సింహము, వెలుగుబంటి, కోతి, పిల్లి, ఎలుక, పెద్దపులి, తోడేలు, ముంగిస, సివంగి అనునీమృగములును, వరడునక్క, నక్క, డేగ, పాలపిట్ట, వాంతాదము (అనగాకుక్క) కాకి, శశఘ్ని, భాసపక్షి, కురర (అనగాకలహంస) గద్ద, గుడ్లగూబ, నల్లఊరపిచ్చుక, ధూమికా, మధుహాఅనునీపక్షులును ప్రసహములనబడును. ప్రసహములనగా, బలాత్కారముగా నీడ్చికొనిపోయి భక్షించెడిజంతువులని యర్థము.

మహామృగ వివరము.

శ్లో॥ వరాహమహిషన్యంకు రురురోహితవారణాః।
సృమరశ్చమరఃఖడ్గో గవయశ్చమహామృగాః॥ 49.

తా॥ పంది, దున్నపోతు, జింకపోతు, రురుమృగము (అనగా నల్లచారలు తెల్లమచ్చలుగలదుప్పి), రోహితము (అనగాఖేచరీమృగము), ఏనుగు, పెద్దచమరీమృగము, చమరీమృగము, కాండామృగము, అడవియావు యీ 10 యును మహామృగములనబడును.

అప్చర వివరము.

శ్లో॥ హంససారసకాదంబ బకకారండవప్లవాః।
బలాకోత్క్రోశచక్రాహ్వ మద్గుక్రౌంచాదయోప్చరాః॥ 50.

తా॥ హంస, బెగ్గురుపిట్ట, కలహంస, వాలుకొంగ, నీటికోడి, కప్ప, తెల్లకొక్కెర, వెన్నడపులుగు, చక్రాహ్వ, (అనగా చక్రవాకపుపక్షి) నీటికాకి, జక్కవపక్షి యీమొదలగునవి అప్చరములనబడును. అప్చరమనగా—నీటియందు సంచరించునవియని యర్థము.

మత్స్య వివరము.

శ్లో॥ మత్స్యరోహితపాఠీనకూర్మకుంభీరకర్కటాః।
శుక్తిశంఖోద్రశంబూక శఫరీవర్మిచంద్రికాః॥ 51.
చులూకీనక్రమకర శిశుమారతిమింగిలాః।
రాజీచిలిచిమాద్యాశ్చ

తా॥ రోహితమనుమత్స్యము, అనేకదంతములుగలచేప, తాబేలు, కాలుమొసలి, ఎండ్రకాయ, ముత్తెపుచిప్ప, శంఖము, (అనగానత్తగుల్ల), కప్పచిప్ప, శఫరి (అనగా ఎగిరిపడెడుస్వభావముగలచేప), వర్మియనుమత్స్యము, చంద్రికయనుమత్స్యము, చులూకియనుమత్స్యము, కారుమొసలి, మొసలి, పిడకమొసలి, తిమింగిలమనుచేప, రాజి, చిలిచిమయనుచేప, యీమొదలగునవి మత్స్యములనబడును. ఆదిశబ్దమువలనకదళము, కపర్దకము యీమొదలగువానిని గ్రహించవలయును.

శ్లో॥ మాంసమిత్యాహురష్టధా॥ 52.

తా॥ ఇటులమాంసము 8 విధంబులుగనుండునని తంత్రకారులు జెప్పియున్నారు.

శ్లో॥ యోనిష్వజావీవ్యామిశ్ర గోచరత్వాదనిశ్చితే।

తా॥ పైజెప్పిన 8 విధములైన మాంసములలో మేక, గొఱ్ఱె అనునీ 2 ను జాంగలానూపదేశములయందుండుటచే ఫలానిదిజాంగలదేశమదనియును, ఫలానిది అనూపదేశముదనియును నిశ్చయించుట కసాధ్యముగనుండును.

జాంగలాదిజంతు వివరము.

శ్లో॥ ఆద్యాంత్యాజాంగలానూపా మధ్యాసాధారణాస్స్మృతౌ॥ 53.

తా॥ మృగము, విష్కిరము, ప్రతుదము, అను నీ 3 విధములగుజంతువులు. జాంగలదేశమునందు సంచరించుచుండుటచే జాంగలములనబడును. మహామృగము,

అప్చరము, మత్స్యము, అను నీ 3 విధములగు జంతువులు అనూపదేశమునందు సంచరించుచుండుటచే అనూపములనబడును. బిలేశయము, ప్రసహము అను నీ 2 విధములగు జంతువులు జాంగలానూపదేశములయందు సంచరించుచుండుటచే సాధారణములనబడును. "మధ్యా" అనుద్వివచనప్రయోగమువలన ఆద్యంతవర్గములు ప్రత్యేకముగా త్రివిధముగనుండునని యూహ్యంబగుచున్నది.

జాంగలమాంస గుణము.

శ్లో॥ తత్రబద్ధమలాశ్శీతా లఘవో జాంగలాహితాః ।
పిత్తోత్తరేవాతమధ్యే సన్నిపాతేకఫానుగే ॥ 54.

తా॥ పైజెప్పినజాంగల, అనూప, సాధారణమాంసములలో జాంగలమాంసము మలమునుబంధించును. శీతమైనవీర్యముగలది. లఘువుగనుండును. పిత్తప్రకోపము, మధ్యమమైనవాతము, స్వల్పమైనశ్లేష్మము వీనితోగూడియుండునట్టి సన్నిపాతరోగమునందు హితముగనుండును.

చెవులపిల్లి - మాంస గుణము.

శ్లో॥ దీపనఃకటుకఃపాకే గ్రాహీరూక్షోహిమశ్శశః ।

తా॥ చెవులపిల్లిమాంసము దీపనకారి, పాకమువలన కటువుగనుండును. మలమునుబంధించును. రూక్షజేసును. మిక్కుటముగా శీతమైనవీర్యముగలది.

"తత్రబద్ధమలారుచ్యామాంసానాముత్తమాహిమాః । కషాయస్వాదువిశదాః లఘవోజాంగలాహితాః । తామోబ్ధిహరిణఃకృష్ణ స్తేషాం హృద్యస్త్రిదోషజిత్ । లఘుఃపూర్ణమత్రసశ్చాసౌ గ్రాహీరూక్షోహిమశ్శశః । కటుపాకోగ్నికృత్పథ్య స్సన్నిపాతేనిలావరే ॥"

జాంగలమాంసము మలమునుబంధించును. రుచిగనుండును. మాంసములలో మిగుల నుత్తమమైనది. వగరుగ, మధురముగ, విశదముగ, లఘువుగనుండును. శరీరమునకు హితకరమైనది. శీతవీర్యముగలది. ఇఱ్ఱి, కృష్ణసారము (అనగాయజ్ఞమునకు దగినట్టు వంటి చిత్రవర్ణపులేడి) వీనిమాంసము హృదయమునకు హితకరమైనది. త్రిదోషములను హరింపజేసును. చెవులపిల్లిమాంసము మిగులలఘువుగ, మధురాదిషడ్రస యుక్తముగనుండును. మలబంధమునుచేసును. రూక్షకారి, శీతలమైనవీర్యముగలది. పాకమువలన కటువుగనుండును. అగ్నిదీపనమును గలుగజేసును. స్వల్పవాతముగల సన్నిపాతరోగమునందు హితకరమైనది అని అష్టాంగసంగ్రహమునందు చెప్పబడియున్నది. చెవులపిల్లి

మాంసము జాంగలమాంసములో జేరినదని చెప్పుటచేతనే దానియందు కషాయమధుర రసములు గలిగియుండునని తెలిసికొనుట సులభంబగుటచే నిచటయీతంత్రకారుడు జెప్పక విరమించెను.

వర్తకాది - మాంస గుణము.

శ్లో॥ ఈషదుష్ణాగురుస్నిగ్ధా బృంహణావర్తకాదయః ॥ 55.
తిత్తిరిస్తేష్వపివరో మేధాగ్నిబలశుక్రకృత్ ।
గ్రాహీవర్ణ్యోనిలోద్రిక్త సన్నిపాతహరఃపరమ్ ॥ 56.

తా॥ వర్తకము మొదలగు జాంగలమాంసములన్నియు స్వల్పముగానుష్ణమునుజేసును. గురువుగ జిగటగనుండును. శరీరపుష్టినిచ్చును. వానిలో,—

"ధన్వానూపవిచారిత్వాత్ స్నిగ్ధోష్ణగురుబృంహణః"

అనెడిసంగ్రహవచనప్రకారము తిత్తిరిపక్షి జాంగలానూపదేశములయందు సంచరింపుచుండుటచే వానిమాంసము శ్రేష్ఠంబు. ఇదిబుద్ధి, అగ్నిదీపనము, బలము, శుక్రవృద్ధి, మలబంధము, శరీరకాంతి వీనినిగలుగజేసును. వాతాధిక్యముగల సన్నిపాతరోగమును విశేషముగాహరింపజేసును.

నెమలి - మాంస గుణము.

శ్లో॥ నాతిపథ్యశ్శిఖీపథ్య శ్శ్రోత్రస్వరవయోదృశామ్ ।

తా॥ నెమలిమాంసము స్వల్పపథ్యకరమైనది. చెవులు, స్వరము, వయస్సు, నేత్రములు వీనికిహితకరమైనది. వయస్సుకు హితకరమనగా, వయస్సును స్తంభింపజేసునని భావము.

కోడి - మాంస గుణము.

శ్లో॥ తద్వచ్చకుక్కుటోవృష్యః గ్రామ్యస్తుశ్లేష్మలోగురుః ॥ 57.

తా॥ అడవికోడిమాంసము నెమలిమాంసముతో తుల్యమైనగుణముగలది. శుక్రమునువృద్ధిజేసును. గ్రామములయందు సంచరించెడి కోడిమాంసము శ్లేష్మమును, గురుత్వమునుజేసును.

పిన్నకక్కెర - మాంస గుణము.

శ్లో॥ మేధానలకరాహృద్యాః క్రకరాస్సోపచక్రకాః ।

తా॥ పిన్నకక్కెరపిట్ట, ఉపచక్రము అనువానిమాంసము బుద్ధిని, అగ్నిదీపనమును గలుగజేసును. హృదయమునకు హితకరమైనది.

కాకి - గువ్వపిట్ట - వీనిమాంస గుణము.

శ్లో॥ గురుస్సలవణఃకాణ కపోతస్సర్వదోషకృత్ ॥ 58.

తా॥ కాకి, గువ్వపిట్ట వీనిమాంసము కొంచెము ఉప్పగనుండును. గురుత్వము జేసును. సర్వదోషములను ప్రకోపింపజేసును.

ఊరపిచ్చుక - మాంస గుణము.

శ్లో॥ చటకాఃశ్లేష్మలాఃస్నిగ్ధా వాతఘ్నుశ్శుక్రలాఃపరమ్।

తా॥ ఊరపిచ్చుకమాంసము శ్లేష్మమునుజేసును. స్నిగ్ధముగనుండును. వాతమునుహరింపజేసును. విశేషముగాశుక్రమును వృద్ధిజేసును.

బిలేశయాది - మాంస గుణము.

శ్లో॥ గురూష్ణస్నిగ్ధమధురా వర్గాశ్చాతోయథోత్తరమ్ ॥ 59.
మూత్రశుక్రకృతోబల్యా వాతఘ్నాఃకఫపిత్తలాః ।

తా॥ ఇకమీద జెప్పబడు బిలేశయాదివర్గములు ఒకదానికంటె నొకటి విశేషముగా గురువుగ, స్నిగ్ధముగ, మధురముగనుండును. మూత్రము, శుక్రము, వీనినధికపరచును. బలకరమైనవి, వాతమునుహరింపజేసును. కఫపిత్తకారి.

[ఇటుల పంచవర్గములకు సామాన్యగుణములనుజెప్పి పిదప
విశేషగుణములను జెప్పుచున్నాడు.]

మహామృగాది - మాంస గుణము.

శ్లో॥ శీతామహామృగాస్తేషు క్రవ్యాదాఃప్రసహాఃపునః ॥ 60.
లవణానురసాఃపాకే కటుకామాంసవర్ధనాః ।
జీర్ణార్శోగ్రహణీదోష శోషార్తా నాంపరంహితాః ॥ 61.

తా॥ ఈవర్గములో మహామృగములు శీతలమైన వీర్యముగలవి. మాంసమును భుజించునట్టి ప్రసహములు (అనగాపిల్లి, గద్ద, గుడ్లగూబ యీమొదలగునవి) కొంచెము వుప్పగనుండును పాకమువలన కటువుగనుండును. మాంసమును విశేషముగా వృద్ధిజేసును. జీర్ణమైన అర్శస్సు, గ్రహణీదోషము, శోష వీనిచే పీడితులఃగనుండువారికి విశేషముగా హితకరమైనవి.

మేక - మాంస గుణము.

శ్లో॥ నాతిశీతంగురుస్నిగ్ధం మాంసమాజమదోషలమ్ ।
శరీరధాతుసామాన్యా దనభిష్యందిబృంహణమ్ ॥ 62.

తా॥ మేకమాంసము స్వల్పశీతలముగనుండును. గురుత్వముజేసును. స్నిగ్ధముగనుండును. స్వల్పదోషకారి, పురుష శరీరములోని మాంసధాతువునకు తుల్యమైన గుణముగలదియగుటవలన కొంచెముగవాతమునుజేసును. శరీరపుష్టినిచ్చును. ఇచట మాంసగ్రహణము యితరమైన రక్తాదిధాతువులకు ఉపలక్షణము. మేకశరీరములోని ధాతువులుకూడా మనుష్య శరీరధాతువులతో తుల్యముగనుండుటవలన స్వల్పముగాశ్లేష్మమును, శరీరపుష్టిని గలుగజేసును.

గొఱ్ఱె - మాంస గుణము.

శ్లో॥ విపరీతమతోజ్ఞేయ మావికంబృంహణంతుతత్ ।

తా॥ గొఱ్ఱెమాంసము మేకమాంసమునకంటె విపరీతముగ (అనగా అత్యుష్ణముగ, స్నిగ్ధముగ, దోషయుక్తముగ, శ్లేష్మకారిగ) శరీరపుష్టి కారిగనుండును.

గో - మాంస గుణము.

శ్లో॥ శుష్కకాసశ్రమాత్యగ్ని విషమజ్వరపీనసాః ॥ 63.
కార్శ్యంకేవలవాతాంశ్చ గోమాంసంసన్నియచ్ఛతి ।

తా॥ గోమాంసము శుష్కకాసము, శ్రమ, అధికదీపనము, విషమజ్వరము, పీనసము, కృశత్వము, కేవలవాతము వీనిని హరింపజేసును.

దున్నపోతు - మాంస గుణము.

శ్లో॥ ఉష్ణోగరీయాన్మహిషః స్వప్నదార్ఢ్యబృహత్వకృత్ ॥ 64.

తా॥ దున్నపోతుమాంసము వుష్ణముగ, మిగుల గురువుగనుండును. నిద్ర, శరీరదార్ఢ్యము, పుష్టి వీనినిగలుగజేసును.

పందిమాంస గుణము.

శ్లో॥ తద్వద్వరాహః శ్రమహా రుచిశుక్లబలప్రదః ।

తా॥ పందిమాంసము దున్నపోతు మాంసముతో సమానమైన గుణముగలది. శ్రమనుపోగొట్టును. రుచి, శుక్రము, బలము వీనిని వృద్ధిజేసును.

మత్స్య - మాంసగుణ విశేషము.

శ్లో॥ మత్స్యాఃపరంకఫకరాః చిలిచీమస్త్రిదోషకృత్ ॥ 65.

తా॥ మత్స్యములు విశేషముగా కఫమునుజేసును. మత్స్యమాంసముగురువుగ ఉష్ణముగ, స్నిగ్ధముగ, మధురముగనుండును. మూత్రశుక్రములనధికముగా వృద్ధిజేసును. వాతాధిక్యమునుపోగొట్టును. అధికముగా కఫపిత్తములనుజేసును. మఱియు "గురూష్ణస్నిగ్ధమధురా వర్గాశ్చాతోయథోత్తరమిత్యాది"

శ్లోకముచే మత్స్యసామాన్యగుణము యిదివరకేజెప్పబడియున్నది. కాబట్టి మత్స్యములు విశేషముగా కఫమునుజేసునని తెలియపరచుటకై యిచటను మరల జెప్పబడినది.
" కఫపిత్తకరామత్స్యాః పరంపవనన్నాశః "
మత్స్యములు విశేషముగా కఫపిత్తములను జేసుననియును, విశేషముగా వాతమును పోగొట్టుననియును, అష్టాంగ సంగ్రహమునందుకూడా స్పష్టముగా జెప్పబడియున్నది. చిలిచిమయనుమత్స్యము త్రిదోషములనధికపరచును.

లావాది - మాంస గుణము.

శ్లో॥ లావరోహితగోధైణా స్స్వేస్వేవర్గేవరాఃపరమ్ ।

తా॥ లావుకపిట్ట, రోహితమనుమత్స్యము, ఉడుము, నల్లనియిఱ్ఱి, ఇవి తనతన వర్గములలో మిగుల శ్రేష్ఠంబైనవి. అనగాలావుకపిట్ట విష్కిరవర్గములో మిగుల శ్రేష్ఠంబనియు,—
" ప్రతిస్రోతోవిచారిత్వా దాకాశప్లవనేనచ।రోహితః ప్రవరస్తేషాం "
అను అష్టాంగసంగ్రహవచన ప్రకారము రోహితమనుమత్స్యము ప్రవాహమునకెదురుగ సంచరించుటవలనను, ఆకాశమున కెగరుటవలనను మత్స్యవర్గములో మిగుల శ్రేష్ఠంబనియు, ఉడుము బిలేశయవర్గములో మిగుల శ్రేష్ఠంబనియు, నల్లయిఱ్ఱి మృగవర్గములో మిగుల శ్రేష్ఠంబనియు భావము.

భుజించతగిన మాంసము, వర్జనీయమాంసము వీనివివరము.

శ్లో॥ మాంసంసద్యోహతంశుద్ధం వయఃస్థంచభజేత్త్యజేత్ ॥ 66.
మృతంకృశంభృశంమేద్యం వ్యాధివారివిషైర్హతమ్ ।

తా॥ అపుడే చంపబడినవియును, స్నాయువులు అస్థులు మొదలగునవి తీసివేయబడినవియును. మంచియౌవనమునందుండు నవియును నగు జంతువులయొక్క మాంసమును భుజించవలయును. కారణము తెలియకనే చచ్చినవియును, దుర్బలమైనవియును, మిగుల బలసినశరీరముగలవియును, వ్యాధి, జలము, విషమువీనిచే మృతిజెందినవియునునగు జంతువులమాంసమును వర్జించవలయును.
" హంసస్స్వరకరఃపిత్త రక్తజిన్మధురోహిమః।కుళీరఃపరమంవృష్యో బృంహణః ప్రీణనోగురుః । గోధానియచ్ఛతివిషం మూషికశ్శుక్రవర్ధనః । గురూణ్యండానిబాలానాం కషాయమధురంపలమ్ । వృద్ధానాంస్నాయుభూయిష్ఠమబల్యంగురుదోషలమ్ ॥ "

హంసమాంసముస్వరమునకు హితముజేసును. పిత్తరక్తమునుపోగొట్టును. మధురముగ, శీతవీర్యముగలదిగనుండును. ఎండ్రపీతమాంసము విశేషముగా శుక్రము, శరీరపుష్టి, తృప్తి వీనినిగలుగజేసును. గురుత్వముగల్లది. ఉడుముమాంసము విశేషముగా విషమును పోగొట్టును. ఎలుకమాంసము శుక్రమునువృద్ధిజేసును. గ్రుడ్లుగురుత్వముజేసును. లేత వయస్సుగలజంతువులయొక్క మాంసము కషాయముగ, మధురముగనుండును. ముసలితనముగల జంతువులయొక్కమాంసము మిక్కుటముగ స్నాయువులతోగూడియుండును. బలకరమైనది కాదు. దోషకరమైనది. అని అష్టాంగసంగ్రహమునందు మాంసభేద, తద్గుణములు జెప్పబడియున్నవి.

మాంసగురులాఘవ వివరము.

శ్లో॥ పుంస్త్రియోఃపూర్వపశ్చార్ధే గురుణీగర్భిణీగురుః ॥ 67. లఘు
ర్యోషిచ్చతుష్పాత్సు విహంగేషుపునఃపుమాన్ । శిరస్కంధో
రుపృష్ఠస్య కట్యాస్సక్థ్నోశ్చగౌరవమ్ ॥ 68. తథామపక్వాశ
యయోః యథాపూర్వంవినిర్దిశేత్ । శోణితప్రభృతీనాంచ
ధాతూనాముత్తరోత్తరమ్ ॥ 69. మాంసాద్గరీయోవృషణ
మేఢ్రవృక్కయకృద్గుదమ్ ।

తా॥ పురుషస్త్రీజాతిజంతువులయొక్క పూర్వపశ్చార్ధభాగములయందలి మాంసము యథాక్రమముగ గురువుగనుండును. (అనగా పురుషజాతియొక్క పూర్వార్ధమును, స్త్రీజాతియొక్క పశ్చార్ధమును గురువుగనుండుననిభావము.) గర్భిణిగనుండు. జంతువుయొక్క మాంసము గురువుగనుండును. 4 కాళ్ళుగల ఆవుమొదలగు జంతువులలో స్త్రీజాతియొక్క మాంసములఘువుగనుండును. పక్షిజాతులలో పురుషపక్షిమాంసము లఘువుగనుండును. శిరము, భుజశిరస్సులు, వీపు, పిఱుదులు, తొడలు వీనిలో పూర్వపూర్వమాంసము గురువుగ నుండును. (అనగా తొడలయందలి మాంసమునకంటె పిఱుదలయందుండుమాంసమును, దానికంటె వీపుయందుండుమాంసమును, దానికంటె భుజశిరస్సులయందుండు మాంసమును, దానికంటె శిరమునందుండుమాంసమును గురువుగనుండుననిభావము.) ఆమాశయ పక్వాశయమునందుండు మాంసముయథాపూర్వముగ గురుత్వముగలది. (అనగా పక్వాశయమునందుండు దానికంటె ఆమాశయమునందుండునది గురువుగనుండుననిభావము.) రక్తాదిధాతువులొక దానికంటెనొకటి గురువుగనుండును. అనగారక్తమునకంటె మాంసము, మాంసమునకంటె మేదస్సు యీప్రకారము ధాతుగురుత్వములను తెలిసికొనవలయును. మాంసమునకంటె వృషణముల

యందలిమాంసము, దానికంటె మేఢ్రమునందలి మాంసము, దానికంటె వృక్కయందలిమాంసము, దానికంటె యకృత్తుయందలిమాంసము, దానికంటె గుదమునందలి మాంసము యిటుల నొకదానికంటె నొకటి మిగుల గురువుగ నుండును.

మాంసవర్గము, ముగిసెను.

[మాంసవర్గానంతరము శాకవర్గము చెప్పబడుచున్నది.]

పాఠాదిశాక - సామాన్య గుణము.

శ్లో॥ శాకంపాఠా * సఠీపూపాసునిషణ్ణసతీనజమ్ ॥ 70.
త్రిదోషఘ్నంలఘుగ్రాహి సరాజక్షవవాస్తుకమ్ ।

తా॥ పాఠా, సఠీ (అనగా ఉమ్మెత్త), పూపా (అనగా జిల్లేడు), సునిషణ్ణము (అనగా చెంచలికూర), సతీనజము, రాజక్షవము (అనగా చిలుకకూర), వాస్తుకము (అనగా చక్రవర్తికూర), యీశాకములు త్రిదోషములను హరింపజేసును. లఘువుగ నుండును. మలబంధమును జేసును.

[ఇటులపాఠాదిశాకములకు సామాన్యగుణములనుజెప్పి ఇక విశేషగుణములను జెప్పుచున్నాడు.]

చెంచలి - కూర గుణము.

శ్లో॥ సునిషణ్ణోగ్నికృద్వృష్యస్తేషు

తా॥ పైజెప్పిన పాఠాదిశాకములలో చెంచలికూర విశేషముగ అగ్నిదీపనమును గలుగజేసును. శుక్రమునువృద్ధిజేసును. ఇది జలమధ్యములో మొలుచును. దాని యాకులు పులిచింత యాకులతో తుల్యముగనుండును.

చిలుక - కూర గుణము.

శ్లో॥ రాజక్షవఃపరమ్ ॥ [గ్రహణ్యర్శోవికారఘ్నః] 71.

తా॥ చిలుకకూరవిశేషముగా గ్రహణి, అర్శస్సు వీనినిపోగొట్టును.

చక్రవర్తి - కూర గుణము.

శ్లో॥ వర్చోభేదితువాస్తుకమ్ ।

తా॥ చక్రవర్తికూర మలమును భేదించును.

శటీపూపా ఇతిపా.

కాచి - కూర గుణము.

శ్లో॥ హంతిదోషత్రయంకుష్ఠం వృష్యాసోష్ణారసాయనమ్ ॥ 72.
కాకమాచీసరాస్వర్యా

తా॥ కాచికూర త్రిదోషములను కుష్ఠమునుపోగొట్టును, శుక్రమునువృద్ధిజేసును. కించిదుష్ణముగనుండును. శరీరమునందు వేగముగా వ్యాపించును. శరీరములో గడ్డకట్టియుండు వస్తువులనుభేదించును. స్వరమునకు హితకరమైనది. శరీరమునందు స్వస్థతను గలుగజేసుటచే రసాయనతుల్యముగ నుండును.

పులిచింత గుణము.

శ్లో॥ చాంగేర్యమ్లాగ్నిదీపనీ ।
గ్రహణ్యర్శోనిలశ్లేష్మ హితోష్ణాగ్రాహిణీలఘుః ॥ 73.

తా॥ పులిచింత పుల్లగనుండును. అగ్నిదీపనమునుజేసును. గ్రహణి, అర్శస్సు, వాతము, శ్లేష్మము వీనియందుపథ్యకరమైనది. ఉష్ణవీర్యముగలది. మలమునుగట్టిపరచును. లఘువుగనుండును.

పటోలాది - సామాన్య గుణము.

శ్లో॥ పటోలసప్తలారిష్ట శార్ఙ్గేష్టావల్గుజామృతాః । వేత్రాగ్రం
బృహతీవాసా కుంతలీతిలపర్ణికా॥ 74॥ మండూకపర్ణీకర్కోటకారవేల్లకపర్పటాః । నాడీకలాయంగోజిహ్వా వార్తాకంవనతిక్తకమ్ ॥ 75 ॥ కరీరంకులకంనందీ కుచేలాశకులాదనీ।కటిల్లం
కేంబుకంశీతం సకోశాతకకర్కశమ్ ॥ 76 ॥ తిక్తంపాకేకటు
గ్రాహి వాతలంకఫపిత్తజిత్ ।

తా॥ పొట్ల, సంబరేణు, వేము, శార్ఙ్గేష్టా (అనగా గురుజ) భావంచి, తిప్పతీగె, వెదురుగొమ్మ, ములక, అడ్డసరము, కుంతలీ (అనగా నూక్ష్మతిలజాతిః) తిలపర్ణి (అనగా బదరము) మండూకబ్రహ్మి, డావరడంగి, కాకర, పర్పాటకము, నాడీకలాయము (అనగా శకులాక్షము, ఇదేసువర్చలాభేదము) బరివెంక, వార్తాకము (అనగాకత్తిరివంగ), కొండిశ, కరీరము (అనగావెదురుమొలక, లేక చాటకొమ్మ,) చిట్టతుమికి, నందివృక్షము, కుచేలా (అనగా పాఠా) కటుకరోహిణి, ఎఱ్ఱగలిజేరు, కేంబుకము, కోశాతకము (అనగా బీర) కర్కశము (అనగా కంపిల్లకము) అను నీ 28 శాకములు శీతలమైన వీర్యముగలవి. తిక్తముగ పాకమువలన కటువుగనుండును.

కొంచెము మలబంధనమునుజేసును. వాతకారి. కఫపిత్తములను పోగొట్టును. ఇటుల పైశాకములకు సామాన్యగుణములనుజెప్పి వానిలోగొన్నిటికి గుణకర్మవిశేషములను జెప్పుచున్నాడు.

పొట్ల గుణము.

శ్లో॥ హృద్యంపటోలంకృమిను త్స్వాదుపాకంరుచిప్రదమ్ ॥ 77.

తా॥ పొట్లకృములను పోగొట్టును. పాకమువలన మధురముగనుండును. రుచిని బుట్టించును.

"పటోలపత్రంపిత్తఘ్నం వల్లీచాస్యకఫాపహా । ఫలంత్రిదోషశమనం మూలంచాస్యవిరేచనమ్ ॥"

పొట్లాకు పిత్తమును పోగొట్టును, దానితీగెకఫమునుహరింపజేసును. పొట్లకాయ త్రిదోషములను శమింపజేసును. పొట్లవేరువిరేచనము జేయించును. అని చరకమునందు జెప్పబడియున్నది.

ములక గుణము.

శ్లో॥ పిత్తలందీపనంభేది వాతఘ్నంబృహతీద్వయమ్ ।

తా॥ ములక, వ్రాకుడు అను నీ 2 ను పిత్తమునుజేసును. అగ్నిదీపనకారి. మలాదులనుభేదించును. వాతమును హరింపజేసును.

అడ్డసర గుణము.

శ్లో॥ వృషంతువమికాసఘ్నం రక్తపిత్తహరంపరమ్ ॥ 78.

తా॥ అడ్డసరము వమనము, కాసము వీనినిహరింపజేసును. విశేషముగా రక్తపిత్తమునుపోగొట్టును.

కాకర గుణము.

శ్లో॥ కారవేల్లంసకటుకం దీపనంకఫజిత్పరమ్ ।

తా॥ కాకర రసమునందు కొంచెముకటువుగనుండును. అగ్నిదీపనకారి. విశేషముగా కఫపిత్తములను హరింపజేసును.

వంగ గుణము.

శ్లో॥ వార్తాకంకటుతిక్తోష్ణం మధురంకఫవాతజిత్ ॥ 79.
సక్షారమగ్నిజననం హృద్యంరుచ్యమపిత్తలమ్ ।

తా॥ వంకాయ కటువై సరసముగలది. కొంచెముతిక్తముగనుండును ఉష్ణమైన వీర్యముగలది. మధురముగనుండును. కఫవాతములనుపోగొట్టును. కొంచెము ఉప్పుగ నుండును. హృదయమునకుహితకరమైనది. రుచినిబుట్టించును. కొంచెముపిత్తమునుజేసును

చౌట - కొమ్ము గుణము.

శ్లో॥ కరీరమాధ్మానకరం కషాయస్వాదుతిక్తకమ్ ॥ 80.

తా॥ చౌటకొమ్ము ఆధ్మానమునుజేసును. రసమునందు కషాయముగ, మధురముగ, తిక్తముగనుండును.

బీర - భావంచి - వీని గుణము.

శ్లో॥ కోశాతకావల్గుజకౌ భేదనావగ్నిదీపనౌ ।

తా॥ బీర, భావంచి అను నీ 2ను వాతాదులనుభేదించును. అగ్నిదీపమును గలుగజేసును. రూక్షముగనుండు తిప్పతీగె మొదలగు ద్రవ్యములు వాతపిత్తకఫములను హరింపజేయుటయందు తఱుచుగా ప్రసిద్ధంబులుగనున్నయవి. బీర, భావంచి అను నీ 2 ను రూక్షగనుండుటవలన వానికిని వాతపిత్తకఫహరత్వ గుణముగలిగియుండునని తెలియవలయును. "కఫవాతనుదవల్గుజః" అనగా భావంచి కఫవాతములను హరింపజేసునని చరకాచార్యుడు జెప్పియున్నాడు.

"సతరూఢంకందకంచ చక్షుర్గ్రాహిహిమంగురు । కుమారీజీవలోణీకా నలినీగుచుపర్ణికా।స్వాదురూక్షంసలవణం వాతశ్లేష్మకరంగురు। శ్యామా శాల్మలికాశ్మర్య ఫంజీకర్ణికయూథికా । వృషాఽఽటనీక్షీరవృక్ష బింబీతనిక వృశ్చికా । రోధ్రశ్శాణఃకర్బుదార స్సశేలుర్వృషమూషికా। భల్లాతకః కోవిదారః కమలోత్పలకింశుకమ్ । పటోలాదిగుణంస్వాదు కషాయంపిత్త జిత్పరమ్ । వాతపిత్తహరారూఢీ పద్వీణీదీర్ఘపుష్పికా । లఘురుష్ణతరా తిక్తా సారుబూకాచలాంగలీ । వాతలాఃకటుతిక్తామ్లా భేదినోతిలవేతసా విశ్వరాస్నాబలాశాకం వాతఘ్నమతిసారనుత్ । వాతంవత్సాదనీహన్యా త్కఫంకండీరచిత్రకా ॥"

అనగాతరూఢము, కందకము (అనగామారేడు). ఇవినేత్రములకు హితముజేసును. మలమునుబంధించును. శీతలముగ, గురువుగనుండును. కలుబంద, జీవలోణిక, తామర, గుచుపర్ణికా ఇవి మధురముగ, రూక్షగ, కొంచెము వుప్పగనుండును. గురుత్వము

జేసును. వాతశ్లేష్మములను గలుగజేసును. నల్లతెగడ, బూరుగ, గుమ్మడు, భారంగి, చేమంతి, యూధికా (అనగా అడవిమొల్ల) వదనిక, క్షీరవృక్షము (అనగాచిన్నవిప్ప) దొండ, తనికము, వృశ్చికా, లొద్దుగ, శాణము, కాంచనము, విరిగి, అడ్డసరము, ఎలుకచెవి, జీడి, ఎఱ్ఱకాంచనము, కమలము, కలువ, మోదుగ, ఇవిపైజెప్పిన పొట్లమొదలగు వానితో తుల్యమైన గుణములుగలవి. మధురములుగ, కషాయముగనుండును. విశేషముగా పిత్తమునుపోగొట్టును. రూఢీ, చర్విణీ, దీర్ఘపుష్పికా, ఇవివాతపిత్తములను హరింపజేసును. అరుబూక, పొత్తిగడ్డ అను నీ 2 ను లఘువుగ, మిగుల వుష్ణముగ, తిక్తముగనుండును. వాతమునుజేసును. నువ్వులు, ప్రబ్బలి అను నీ 2 ను కటువుగ, తిక్తముగ, వుల్లగనుండును. వాతాదులను భేదించును. శొంఠి, దుంపరాస్నము, బలాశాకము ఇవి వాతమును, అతిసారమును హరింపజేసును. తిప్పతీగె, వాతమునుపోగొట్టును. కండీరము (అనగా గజపిప్పళ్ళు) చిత్రమూలము అను నీ 2 ను కఫమును పోగొట్టును అని అష్టాంగసంగ్రహమునందు కొన్నిశాకభేదగుణములు జెప్పబడియున్నవి.

"న్యగ్రోధోదుంబరాశ్వత్థ ప్లక్షపద్మాదిపల్లవాః । కషాయాః స్తంభనాశ్శీతాః హితాఃపిత్తాతిసారిణామ్ ॥"

మఱ్ఱి, మేడి, రావి, జువ్వి, తామరపువ్వు యీ మొదలగువాని చిగుళ్ళు కషాయముగనుండును. శుక్రస్తంభనమునుజేసును. శీతలమైన వీర్యముగలవి. పిత్తాతిసారులకు మిగుల హితకరమైనవి అని చరకమునందు జెప్పబడియున్నది.

"కరీరకుసుమంజ్ఞేయం కఫపిత్తహరంలఘు । ఆగస్త్యంనాతిశీతోష్ణం నక్తాంధానాం ప్రశస్యతే । చాతుర్థికజ్వరహరం నస్యయోగేనశీలితమ్ । రాజవృక్షస్యనింబస్య శిగ్రోస్సింహముఖస్యచ । కఫపిత్తహరంపుష్పం కుష్ఠఘ్నంకుటజస్యచ । శ్రేయసీబిల్వపర్ణీచ బిల్వపత్రంచవాతనుత్ ॥"

కరీరపుష్పము (అనగా వెణుతురుపువ్వు) కఫపిత్తములనుపోగొట్టును. లఘువుగనుండును. అగసిపువ్వు స్వల్పశీతోష్ణముగనుండును. రాత్ర్యంధ్యమునందు ప్రశస్తమైనది. నస్యయోగమువలన చాతుర్థికజ్వరమును హరింపజేసును. రేల, వేప, మునగ, అడ్డసరము, కొడిసె వీనిపూలు కఫము, పిత్తము, కుష్ఠము, వీనిని హరింపజేసును. ఏనుగు పిప్పలి, బిల్వపర్ణి, బిల్వపత్రము, ఇవి వాతమును హరింపజేసును అని సుశ్రుతమునందు జెప్పబడియున్నది.

చిఱ్ఱికూర గుణము.

శ్లో॥ తండులీయోహిమోరూక్ష స్స్వాదుపాకరసోలఘుః ॥ 81.

మదపిత్తవిషాస్రఘ్నః

తా॥ చిఱ్ఱికూర శీతలమైన వీర్యముగలది. రూక్షగనుండును. మధురమైన పాకరసములుగలది. లఘువుగనుండును. మదము, పిత్తము, విషము, రక్తము వీనిని హరింపజేసును.

ముంజాత గుణము.

శ్లో॥ *ముంజాతం వాతపిత్తజిత్ ।
స్నిగ్ధంశీతంగురుస్స్వాదు బృంహణంశుక్రకృత్పరమ్ ॥ 82.

తా॥ ముంజాతము వాతపిత్తమునుహరింపజేసును. స్నిగ్ధముగ, శీతలముగ, గురువుగ, మధురముగనుండును. శరీరమునకు పుష్టినిచ్చును. విశేషముగ శుక్రమును వృద్ధిజేసును.

పాలక్యా (అనగామట్టుబచ్చలి) గుణము.

శ్లో॥ గుర్వీసరాతుపాలక్యా

తా॥ పాలక్యాగురువుగనుండును. మలాదులనుభేదించును. పాలక్యాజిగటగ, శ్లేష్మకారిగ, శీతలముగనుండునని తెలియజేయునిమిత్తము సముచ్చయార్థమైన (తు) అను శబ్దము ప్రయోగించబడినది.

"పాలక్యాపిచ్ఛిలాగుర్వీ శ్లేష్మలాభేదినీహిమా"

మట్టుబచ్చలిజిగటగ, గురువుగనుండును. శ్లేష్మకారి, మలాదులనుభేదించును. శీతలముగనుండును. అని అష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పబడియున్నది.

దుంప - బచ్చలి గుణము.

శ్లో॥ మదఘ్నీచాప్యుపోదకా ।

తా॥ దుంపబచ్చలి మదమును హరింపజేసును. మట్టుబచ్చలితోతుల్యమైన గుణముగలది.

పొలము - బచ్చలి గుణము.

శ్లో॥ పాలక్యావత్స్మృతశ్చంచు స్సతుసంగ్రాహణాత్మకః ॥ 83.

తా॥ పొలముబచ్చలి మట్టుబచ్చలితోతుల్యమైన గుణముగలది. మలాదులను బంధించును.

---

* గృంజనం ఇతిపా.

నేలగుమ్మడు గుణము.

శ్లో॥ విదారీవాతపిత్తఘ్నీ మూత్రలాస్వాదుశీతలా ।
జీవనీబృంహణీకంఠ్యా గుర్వీవృష్యారసాయనీ ॥ 84.

తా॥ నేలగుమ్మడు వాతపిత్తమును హరింపజేసును. మూత్రమునధికపరచును. మధురముగ, శీతలముగనుండును. బలమును, శరీరపుష్టినిగలుగజేసును. కంఠస్వరమునకు హితకరమైనది. గురుత్వముజేసును. శుక్రమును వృద్ధిజేసును. రసాయనముతో తుల్యమైనది. ఈగుణములు నేలగుమ్మడు గడ్డకేగలిగియుండును.

"జీవనోబృంహణోవృష్యః బల్యశ్శస్తోరసాయనమ్ । విదారికందఃకంఠ్యశ్చ మూత్రలస్స్వాదుశీతలః ॥"

అనువచనముచే చరకాచార్యుడుకూడా నేలగుమ్మడుగడ్డకు పైగుణములనే జెప్పియున్నాడు.

పాలకూర గుణము.

శ్లో॥ చక్షుష్యాసర్వదోషఘ్నీ జీవంతీమధురాహిమా ।

తా॥ పాలకూరనేత్రములకు హితముజేసును. సర్వదోషములను హరింపజేసును. మధురముగనుండును. శీతవీర్యముగలది. మఱియొకవిధమైన పాలకూర మొదటజెప్పిన పాలకూరకంటె కొంచెముతక్కువగుణము గలదైయుండును. ఈయర్థమే :—

"చక్షుష్యాసర్వదోషఘ్నీ జీవంతీమధురాహిమా । శాకానాంప్రవరా స్యూనా ద్వితీయాకించిదేవతు ॥"

అనువచనముచే అష్టాంగసంగ్రహమునందును జెప్పబడియున్నది.

"భండీశతావరీశాకం బలాజీవంతిజంచయత్ । పర్వాణ్యాపర్వపుష్పాచ వాతపిత్తహరంమతమ్ ॥"

దిరిసెనము, పిల్లిపీచర, ముత్తవపులగము, పాలకూర, పర్వాణ్యా, పర్వపుష్ప; వీని శాకములు వాతపిత్తములను హరింపజేసునని చరకాచార్యుడు జెప్పియున్నాడు.

కూశ్మాండాదిశాక - సామాన్య గుణము.

శ్లో॥ కూశ్మాండతుంబకాళింగ కర్కార్వేర్వారుతిండిశమ్ ॥ 85.
తథాత్రపుసచీనాక చిర్భటంకఫవాతకృత్ ।
భేదివిష్టంభ్యభిష్యంది స్వాదుపాకరసంగురు ॥ 86.

తా॥ గుమ్మడు, ఆనుగము, పుచ్చ, ములుదోస, ఏర్వారు, తిండిశము, దోస, చీనాకము, బుడమ, అను యీశాకములు కఫవాతములను జేసును. వాతాదులనుభేదించును. మలమును గట్టిపరచును. శ్లేష్మమునుజేసును. మధురమైన పాకరసములుగలవి. గురుత్వముజేసును.

[ఇటుల గుమ్మడుమొదలగు శాకములకు సామాన్యగుణములనుజెప్పి వానిలోగొన్నిటికి విశేషగుణములను జెప్పుచున్నాడు.]

గుమ్మడు గుణము.

శ్లో॥ వల్లీఫలానాంప్రవరం కూష్మాండంవాతపిత్తజిత్ ।
వస్తిశుద్ధికరంవృష్యం

తా॥ తీగెలయందుకాచెడి ఫలములలో గుమ్మడుశ్రేష్ఠమైనది. వాతపిత్తములను హరింపజేసును. పొత్తికడుపును శుద్ధిజేసును. శుక్రవృద్ధికారి.

దోస గుణము.

శ్లో॥ త్రపుసంత్వతిమూత్రలమ్ ॥ 87.

తా॥ దోసవిశేషముగా మూత్రమును వెడలింపజేసును.

ఆనుగము - మొదలగువాని గుణము.

శ్లో॥ తుంబంరూక్షతరంగ్రాహి కాళింగైర్వారుచిర్భటమ్ ।
బాలంపిత్తహరంశీతం విద్యాత్పక్వమతోన్యథా ॥ 88.

తా॥ ఆనుగము మిగులరూక్షజేసును. మలమునుబంధించును. పుచ్చ, ఏర్వారు (అనగాదోసభేదము), బుడమ, ఇవిమాళవదేశమునందు ప్రసిద్ధంబులు. మఱియును జాలంధరాదిదేశములయందు మిగుల ప్రసిద్ధంబులు. ఇవి లేతగనుండునపుడు పిత్తమును హరింపజేసును. శీతవీర్యముగలవిగనుండును. ఈ గుణములకంటె ముదిరినవి విరుద్ధముగనుండును. (అనగా పిత్తమును జేసుననియును, ఉష్ణవీర్యముగలవిగ నుండుననియును భావము.)

"నీలంయత్త్రపుసంబాలం వృష్యంపిత్తహరంమతమ్ । తత్పాండుకఫకృజ్జీర్ణ మస్రపిత్తకరంస్మృతమ్ ॥"

నీలవర్ణముగనుండునట్టి ములుదోస లేతగనుండునపుడు శుక్రమునువృద్ధిజేసును. పిత్తమును హరింపజేసును. ముదిరినములుదోస పాండువు, కఫము, రక్తపిత్తము వీనినిగలుగజేసును అని సుశ్రుతమునందు జెప్పబడియున్నది.

“ తుంబం రూక్షతరం కాళిం గైర్వారుచిర్భటం గ్రాహి ”
ఆనుగము, పుచ్చ, ఏర్వారు, బుడమ, ఇవి మిగుల రూక్షజేసును. మలమునుబంధించును. అనిచరకమతానుసారులు వచించెదరు.

నక్కదోస గుణము.

శ్లో॥ శీర్ణవృంతంతుసక్షారం పిత్తలంకఫవాతనుత్ ।
రోచనందీపనంహృద్య మష్ఠీలానాహనుల్లఘు ॥ 89.

తా॥ నక్కదోస ఒకింత ఉప్పగనుండును. పిత్తమునుజేసును. కఫవాతములను హరింపజేసును. రుచినిబుట్టించును. అగ్నిదీపనకారి. హృదయమునకు హితముజేసును. అష్ఠీలమును, ఆనాహమునుపోగొట్టును. లఘువుగనుండును.

“ ఘనాష్ఠీలోపమో గ్రంథిరష్ఠీలోర్ధ్వంసమున్నతః ”
అనగా ఘనమైన అష్ఠీలముతో తుల్యమైనదియును, ఊర్ధ్వభాగములో నున్నతముగ నుండునదియు నైన నొకగ్రంధి అష్ఠీలమనబడును.

“ సాటోపమత్యుగ్రరుజ మాధ్మానముదరేభృశమ్ । ఊర్ధ్వాధోవాత రోధేన తమానాహం ప్రచక్షతే ।”
ఊర్ధ్వాధోవాతరోధమువలన ఆడంబరముతోగూడి అత్యుగ్రమైన పీడనుగలుగజేయుచు నుండునట్టి కడుపుబ్బరము ఆనాహమనబడును.

తామరతూడు - మొదలగువాని గుణము.

శ్లో॥ మృణాళబిసశాలూక కుముదోత్పలకందకమ్ ।
నందీమాషక కేలూట శృంగాటకకశేరుకమ్ ॥ 90.
క్రౌంచాదనంకలోడ్యంచ రూక్షం గ్రాహిహిమంగురు ।

తా॥ తామరతూడు, తామరదుంటు, తామరదుంప, తెల్లకలువదుంప, ఎఱ్ఱ కలువదుంప, నందివర్ధనము, మాషకః (అనగా వాస్తులః), కేలూటము (అనగా ఉదుంబరభేదము,) పరికెగెడ్డ, నమ్మదుంప, క్రౌంచాదనము, కలోడ్యము (అనగా తామరపూస) ఇవిరూక్షజేసును. మలమునుబంధించును. శీతమైనవీర్యముగలవి. గురుత్వముజేసును.

కడిమి - మొదలగువాని గుణము.

శ్లో॥ కలంబనాలికా * మార్షకుటింజరకుతుంబకమ్ ॥ 91.

* మాష ఇతిపా.

చిల్లీలట్వాకలోణికా కురూటకగవేధుకమ్ ।
జీవంతిర్ఝుంఝ్ఝ్వడగజ యవశాకసువర్చలమ్ ॥ 92.
ఆలుకానిచసర్వాణి తథాసూప్యానిలక్ష్మణమ్ ।
స్వాదురూక్షంసలవణం వాతశ్లేష్మకరంగురు ॥ 93.
శీతలంసృష్టవిణ్మూత్రం ప్రాయోవిష్టభ్యజీర్యతి ।
స్విన్నంనిష్పీడితరసం స్నేహాఢ్యంనాతిదోషలమ్ ॥ 94.

తా॥ కడిమి, తూడి, మార్షః (అనగా గంధారికా), కుటింజరము (అనగా తామ్రమూలకము), ఏనుగుతుమ్మి, చిల్లి (అనగా పెద్దయాకులుగల యవశాకము లేక చిలుకకూర), లట్వాకః (అనగాగుగ్గులుకః), లోణీక (అనగాలోణారః), కురూటకః (అనగాకోలగురు), అడవిగోధుమలు, జీవంతః (అనగాబృహద్దాధారము), ఝుంఝుః (అనగా ఝుంఝురుకః), తగరిశ, యవశాకము (అనగా హృద్యపత్రా చిల్లి), ఆదిత్య భక్తి, ఆలుకాని (అనగా నానావిధమైన రక్తఆలూకము, మధుకఆలూకము), సూప్యాని (అనగా ముద్గరాజమాషాదిపత్రాణి). లక్ష్మణము (అనగా అతిమధురము), ఇవియన్నియు మధురములుగనుండును. రూక్షజేసును. కొంచెము ఉప్పగనుండును, వాతమును, శ్లేష్మమును, గురుత్వమునుజేసును. శీతమైన వీర్యముగలవి. మలమూత్రముల నధికముగ వెడలించును. తఱుచుగా ఉదరమునందు ఉంటకట్టి పిదప జీర్ణంబగును. వీనినన్నిటిని పాకముజేసి యందలిరసమును దీసివేసి మిగులనూనెనుజేర్చి సంస్కారము చేసినచో (అనగా తిరగమాతబెట్టినచో కొంచెము పథ్యకరములుగనుండును.

“ సంస్కృతం వేసవారేణ సస్నేహంశాకమిష్యతే । రాజికాసక్తుభక్తాది సంస్కారంచానువర్తతే ॥ ”
వేసవారముచేత (అనగా ఇంగువ, జీలకఱ్ఱమొదలగు సంభారములచేత) తిరగమాతబెట్టబడి మిగులనూనెతోగూడియుండునది శాకమనబడును. అది ఆవాలు, సక్తుపు (అనగా వేపుడు బియ్యపుపిండి) యీ మొదలగు సంస్కారములనుకూడా నపేక్షించుచుండును, అని సుశ్రుతమునందు చెప్పబడియున్నది.

చిల్లీశాక గుణము.

శ్లో॥ లఘుపత్రాతుయాచిల్లీ సావాస్తుకసమామతా ।

తా॥ లఘుపత్రములుగల పైజెప్పినచిల్లియను యవశాకవిశేషము చక్రవర్తికూరతో తుల్యమైన గుణములుగలదిగనుండును.

తక్కెడ - ఉలిమిడి - వీని గుణము.

శ్లో॥ తర్కారీవరణంస్వాదు సతిక్తంకఫవాతజిత్ ॥ 95.

తా॥ తక్కెడ, ఉలిమిడి యీ 2 ను మధురముగ, కొంచెముతిక్తముగనుండును. కఫవాతములను హరింపజేయును.

గలిజేరు - కరివేప - వీని గుణము.

శ్లో॥ వర్షాభ్వౌకాలశాకంచ సక్షారంకటుతిక్తకమ్ ।
దీపనంభేదనంహంతి గరశోఫకఫానిలాన్ ॥ 96.

తా॥ 2 విధములైనగలిజేరు (అనగా తెల్లగలిజేరు, ఎఱ్ఱగలిజేరు కరివేప ఇవి కొంచెము ఉప్పగ, కారముగ, తిక్తముగనుండును. అగ్నిదీపనమును గలుగజేయును. మలాదులను భేదించును. విషము, శోఫ, కఫము, వాతము వీనిని హరింపజేయును.

కానుగు - చిగుళ్ళ గుణము.

శ్లో॥ దీపనాఃకఫవాతఘ్నాః చిరిబిల్వాంకురాస్సరాః ।

తా॥ కానుగుచిగుళ్ళు అగ్నిదీపనమును గలుగజేయును. కఫవాతములను పోగొట్టును. మలాదులను భేదించును.

పిల్లిపీచర - మొలకల గుణము.

శ్లో॥ శతావర్యంకురాస్తిక్తాః వృష్యాదోషత్రయాపహాః ॥ 97.

తా॥ పిల్లిపీచరమొలకలు తిక్తమైన రసముగలవిగనుండును. శుక్లమునువృద్ధి జేయును. త్రిదోషములను హరింపజేయును.

వెదురు - మొలకల గుణము.

శ్లో॥ రూక్షోవంశకరీరస్తు విదాహీవాతపిత్తలః ।

తా॥ వెదురుమొలకలు రూక్షజేయును. విదాహిగనుండును. వాతపిత్తములను జేయును.

పొన్నగంటి గుణము.

శ్లో॥ పత్తూరోదీపనస్తిక్తః ప్లీహార్శఃకఫవాతజిత్ ॥ 98.

తా॥ పొన్నగంటి అగ్నిదీపనమునుజేయును. తిక్తమైనరసముగలది. ప్లీహము, అర్శస్సు, కఫవాతములు వీనిని హరింపజేయును.

కసివెంద గుణము.

శ్లో॥ కృమికాసకఫోత్క్లేదాన్ కాసమర్దోజయేత్సరః ।

తా॥ కసివెంద శరీరమునందువ్యాపించును. కృములు, కాసము, కఫము, ఉత్క్లేదము (అనగా స్రోతస్సులు మాలిన్యముచే తడిసియుండుట) వీనినిహరింపజేయును.

కుసుమకూర గుణము.

శ్లో॥ రూక్షోష్ణమమ్లంకౌసుంభం గురుపిత్తకరంసరమ్ ॥ 99.

తా॥ కౌసుంభశాకము (అనగాకుసుమకూర) రూక్షముగ, ఉష్ణమైనవీర్యము గలదిగ, పుల్లగ, గురువుగ నుండును. పిత్తమునుజేయును మలాదులను భేదించును.

ఆవకూర గుణము.

శ్లో॥ గురూష్ణంసార్షపంబద్ధ విణ్మూత్రంసర్వదోషకృత్ ।

తా॥ ఆవకూర గురువుగ, ఉష్ణమైనవీర్యముగలదిగనుండును. మలమూత్రములను బంధించును. సర్వదోషములనుజేయును.

“సక్షారమధురంస్నిగ్ధ ముష్ణంచగురుసార్షపమ్”
ఆవకూర కొంచెము ఉప్పగ, మధురముగ, స్నిగ్ధముగ, ఉష్ణముగ, గురువుగనుండునని అష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పబడియున్నది.

“కఫఘ్నంసార్షపంశాక మాసురంశాకమేవచ”
ఆవకూర, ఆసురశాకము (అనగా నల్లావకూర) యీ 2 ను కఫమునుహరింపజేయునని సుశ్రుతమునందు జెప్పబడియున్నది.

ముల్లంగి గుణము.

శ్లో॥ యద్బాలమవ్యక్తరసం కించిత్క్షారంసతిక్తకమ్ ॥ 100.
తన్మూలకందోషహరం లఘుసోష్ణంనియచ్ఛతి ।
గుల్మకాసక్షయశ్వాస వ్రణనేత్రగళామయాన్ ॥ 101.
స్వరాగ్నిసాదోదావర్త పీనసాంశ్చమహత్పునః ।
రసేపాకేచకటుక ముష్ణవీర్యంత్రిదోషకృత్ ॥ 102.
గుర్వభిష్యందిచస్నిగ్ధ స్విన్నంతదపివాతజిత్ ।
వాతశ్లేష్మహరంశుష్కం సర్వమామంతుదోషలమ్ ॥ 103.

తా॥ రసముతెలియక కొంచెముప్పగ, చేదుగనుండు లేతముల్లంగి దోషములనుహరింపజేయును. లఘువుగ, కించిదుష్ణముగనుండును. గుల్మము, కాసము, క్షయము, శ్వాసము, వ్రణము, నేత్రరోగము, గళరోగము, స్వరహీనత, అగ్నిమాంద్యము,

ఉదావర్తము, పీనసము, తదితరరోగములు వీనినిహరింపజేసును.

"సర్వదోషహరాలఘ్వీ కంఠ్యామూలకపోతికా"

లేతముల్లంగి సర్వదోషములనుహరింపజేసును. లఘువుగనుండును. కంఠమునకుహితము జేసును. అనిసుశ్రుతమునందు జెప్పబడియున్నది. లేతముల్లంగినిగురించి సుశ్రుతములో జెప్పియుండులక్షణము పైజెప్పినలక్షణములలో నంతర్గతమైయుండుటచే నీతంత్రకారుడు ప్రత్యేకముగా జెప్పకవిరమించెను. ముదిరినముల్లంగి కటువైనరసపాకములుగలదిగ, ఉష్ణమైన వీర్యముగలదిగనుండును. త్రిదోషకారి. గురుత్వమును, శ్లేష్మమునుజేసును. పక్వమైనముల్లంగికి అనేకావస్థలుగలిగియుండును. వానిలో మిక్కుటముగ ముదరనిముల్లంగి స్వల్పముగాత్రిదోషమునుజేసును. మిగులముదిరినది మిక్కుటముగా త్రిదోషకారియని తెలియవలయును.

"మహాత్పునః । రూక్షోష్ణంకటుకంస్వాదు విపాకేసర్వదోషకృత్ ॥"

ముదిరినముల్లంగి రూక్షగ, ఉష్ణముగ, కారముగ, మధురమైన పాకముగలదిగనుండును. సర్వదోషములనుజేసును. అని అష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పబడియున్నది. ఈ లక్షణము ఆమముగనుండు ముల్లంగి విషయమని తెలియవలయును. ముదిరినముల్లంగి కొంచెముగపాకముచేయబడి స్నేహయుక్తముగనుండినచో వాతమును పోగొట్టును. లేతగ, లేక ముదిరినదిగనుండు ముల్లంగి యెండియుండినచో వాతశ్లేష్మములను పోగొట్టును. పచ్చిగనుండునట్టి సర్వమైనముల్లంగి దోషమునుజేసును. ఇటులజెప్పుటచే నిర్దోషమైన లేతముల్లంగికూడా ఆమముననుండినచో, దోషకారియనిభావము.

పెండల గుణము.

శ్లో॥ కటూష్ణోవాతకఫహా పిండాలుఃపిత్తవర్ధనః ।

తా॥ పెండలము కటువైనరసము వీర్యముగలదిగ, ఉష్ణముగనుండును. వాతకఫములను హరింపజేసును. పిత్తమునుజేసును.

గగ్గెరమొదలగువాని - ఊరుగాయల గుణము.

శ్లో॥ కుఠేరశిగ్రుసురససుముఖాసురిభూస్తృణమ్ ॥ 104.

ఫణిజ్జార్జకజంబీర ప్రభృతిగ్రాహిశాలనమ్ ।

విదాహికటురూక్షోష్ణం హృద్యందీపనరోచనమ్ ॥ 105.

దృక్శుక్రకృమిహృత్తీక్ష్ణం దోషోత్క్లేశకరంలఘు ।

తా॥ నల్లగగ్గెర, మునగ, నల్లతులసి, సుముఖః (అనగా అడవిగగ్గెర), నల్లఆవాలు కామంచిపూరి, ఫణిజ్జకః (అనగాగగ్గెర), ఆర్జకః (అనగా మరువము), జంబీరము (అనగా కరపత్రకము) యీ మొదలగువాని ఊరుగాయలు విదాహిగ, కారముగ మిగుల నుష్ణముగనుండును. హృదయమునకుహితముజేసును. అగ్నిదీపనకారి. రుచిగనుండును. నేత్రము, శుక్రము, కృమిరోగము వీనినిపోగొట్టును. తీక్ష్ణముగనుండును. వాతాదిదోషములను స్వస్థానములోనుండి కదలించును. లఘువుగనుండును.—"ప్రభృతి" అనుశబ్దమువలన:—

"ధాన్యతుంబరుశాలేయ యవానీశృంగిబేరకాః । పర్ణాశోగృంజనోజాజీ కండీరంజలపిప్పలీ । ఫణిజ్జార్జకజంబీరం ఖరాశ్వాకాలమాలికా । దీప్యకః క్షవకృద్వీపీబస్తగంధాదిబద్ధవిట్ ॥"

ధనియాలు, తుంబురులు, పిన్నసదాప, అజామోదము, అల్లము, గగ్గెర, వెల్లుల్లి, జీలకర్ర, కండీరము, నీరుపిప్పలి, ఫణిజ్జము, మరువము, నల్లతులసి, ఖరాశ్వ (అనగాపెద్దదుంప), నల్లగగ్గెర, ఓమము, క్షవకృత్ (అనగాపోకపండు), చిత్రమూలము, కుక్కవాయింట, యీ మొదలగువానిని గ్రహించవలయును.

"కటుతిక్తరసాశీతా కఫపిత్తవినాశనీ । విపాకేమధురాలఘ్వీ తస్కరాంగుళికాస్మృతా ॥"

తస్కరాంగులికా కటుతిక్తరసములుగలదిగ, శీతవీర్యముగలదిగనుండును. కఫము, పిత్తము వీనినిపోగొట్టును. మధురమైనపాకముగలది. లఘువుగనుండును అని తంత్రాంతరమునందు జెప్పబడియున్నది.

నల్లతులసి గుణము.

శ్లో॥ హిధ్మకాసశ్రమశ్వాస పార్శ్వరుక్పూతిగంధహా॥ [సురసః] 106.

తా॥ నల్లతులసి హిధ్మ, కాసము, శ్రమ, శ్వాసము, పార్శ్వశూల, దౌర్గంధ్యము వీనిని హరింపజేసును.

అడవి - గగ్గెర గుణము.

శ్లో॥ సుముఖోనాతి విదాహీగరశోఫహా ।

తా॥ అడవిగగ్గెర స్వల్పముగా విదాహమునిచ్చును. విషము, వాపు వీనిని హరింపజేసును.

పచ్చిధనియాల గుణము.

శ్లో॥ ఆర్ద్రికాతిక్తమధురా మూత్రలానచపిత్తకృత్ ॥ 107.

తా॥ పచ్చిధనియాలుచేదుగ, మధురముగనుండును. మూత్రమునధికపరచును. పిత్తమునుజేయకుండును.

వెల్లుల్లి గుణము.

శ్లో॥ లశునోభృశతీక్ష్ణోష్ణః కటుపాకరసస్సరః ।
హృద్యఃకేశ్యోగురుర్వృష్య స్స్నిగ్ధోరోచనదీపనః ॥ 108.
కిలాసకుష్ఠగుల్మార్శో మేహక్రిమికఫానిలాన్ ।
సహిధ్మపీనసశ్వాస కాసాన్హంత్యస్రపిత్తకృత్ ॥ 109.

తా॥ వెల్లుల్లి అతితీక్ష్ణముగనుండును. ఉష్ణమైనవీర్యము కటువైనరసపాకములు గలది. వాతాదులను భేదించును. హృదయమునకు హితముజేసును. కేశములనువృద్ధిజేసును. గురువుగనుండును. శుక్రమునధికపరచును. స్నిగ్ధముగనుండును. రుచినిబుట్టించును. అగ్నిదీపనకారి. కిలాసము (అనగా శ్విత్రకుష్ఠము), గుల్మము, అర్శస్సు, మేహము, కృమిరోగము, కఫము, వాతము, హిధ్మము, పీనసము, శ్వాసము, కాసము వీనినిహరింపజేసును. రక్తపిత్తమునుజేసును.

"పత్రేసక్షారమధురో మధ్యేమధురపిచ్ఛిలః । తీక్ష్ణోష్ణోలశునఃకందే॥"
వెల్లుల్లియాకు కొంచెము వుప్పగ, మధురముగనుండును. దానిమధ్యభాగము కొంచెము మధురముగ, పిచ్ఛిలముగనుండును. దానిగెడ్డ మిగులతీక్ష్ణముగ, ఉష్ణవీర్యముగలదిగనుండును. అని అష్టాంగసంగ్రహములో పత్రాగ్రాలకు ప్రత్యేకముగా గుణముజెప్పియుండుటచే పైజెప్పిన మూలశ్లోకములోని అతితీక్ష్ణత్వాదిగుణములు వెల్లుల్లి గెడ్డకే జెప్పబడినదని తెలియవలయును.

నీరుల్లి గుణము.

శ్లో॥ పలాండుస్తద్గుణన్యూనః శ్లేష్మలోనాతిపిత్తలః ।
కఫవాతార్శసాంపథ్య స్స్వేదేభ్యవహృతౌతథా ॥ 110.

తా॥ నీరుల్లి వెల్లుల్లికంటె కొంచెము హీనగుణముగలదిగనుండును. శ్లేష్మమునుజేసును. స్వల్పముగా పిత్తముజేసును. కఫము, వాతము. అర్శస్సు యీ రోగములుగలవారికి స్వేదకర్మ, భోజనము వీనియందు పథ్యముగనుండును.

"స్నిగ్ధోరుచిష్యస్థిరదాతుకారీ బల్యోర్ధమేధాకఫపుష్టిదశ్చ । స్వాదుర్గురుశ్శోణితపిత్త శస్తస్సపిచ్ఛిలక్షీర పలాండురుక్తః ॥"
క్షీరపలాండు (అనగా తెల్లనీరుల్లి) స్నిగ్ధముగ, రుచికరముగనుండును. ధాతువులకు

స్థైర్యమునిచ్చును బలము, బుద్ధి, కఫము, శరీరపుష్టి, వీనిని గలుగజేసును. మధురముగ గురువుగనుండును. రక్తపిత్తమునందు పథ్యకరమయినది. కొంచెము జిగటగనుండును. అని మఱియొకవిధమయిన క్షీరపలాండుతల్లక్షణములు యితరతంత్రమునందు, జెప్పబడియున్నది.

వెల్లుల్లి గుణము.

శ్లో॥ తీక్ష్ణోగృంజనకో గ్రాహీ పిత్తినాంహితకృన్నసః।

తా॥ వెల్లుల్లి మలమును బంధించును. తీక్ష్ణముగనుండును. పిత్తరోగము గలవారికి చెరుపుజేసును.

కంద గుణము.

శ్లో॥ దీపనస్సూరణోరుచ్యః కఫఘ్నోవిశదోలఘుః ॥ 111.
విశేషాదర్శసాంపథ్యః

తా॥ కంద అగ్నిదీపనమునుజేసును. రుచికరమైనది. శ్లేష్మమునుపోగొట్టును. శరీరమునుశుద్ధిజేసును. లఘువుగనుండును అర్శోరోగముగలవారికి మిగులపథ్యకరమైనది.

పుట్టకొక్కు గుణము.

శ్లో॥ భూకందస్త్వతిదోషలః ।

తా॥ పుట్టకొక్కు వర్షాకాలమునందు జనించును. మిగులదోషకరమైనది.

పత్రాదిశాక గురుత్వము.

శ్లో॥ పత్రేపుష్పేఫలేనాళే కందేచగురుతాక్రమాత్ ॥ 112.

తా॥ పత్రశాకము (అనగా ఆకుకూరలు), పుష్పశాకము (అనగా పూలలోనుండి జనించినకూరలు), ఫలశాకము (అనగా కూరకాయలు), నాళశాకము (అనగా కాడకూరలు), కందశాకము (అనగా గడ్డలుగలకూరలు) ఇవిక్రమముగా నొకదానికంటెనొకటి మిగులగురువుగనుండును. (అనగా పత్రశాకముకంటె పుష్పశాకము, దానికంటె ఫలశాకము, దానికంటె నాళశాకము, దానికంటె కందశాకము మిగుల గురువుగనుండునని భావము.) అయితే "మూలకేతువిపర్యయః" అనగా మూలక కందము లఘువుగనుండునని చరకాచార్యుడు చెప్పియుండుటచే పైజెప్పిన పత్రాదిశాకములలో గొన్నిటికి గురుత్వము లేకపోయినను బహుతరముగానవియన్నియు గురుత్వముగలవిగనుండుననియే భావంబగుచున్నది. పైశాకములవలెనే హారీతశాకములను (అనగా మునగకూరను) కూడా గురుత్వమును తెలిసికొనవలయును.

ఉత్కృష్ట - నికృష్ట శాకములు.

శ్లో॥ వరాశాకేషుజీవంతీ సార్షపాస్త్వవరాఃపరమ్ ।

తా॥ శాకములలో జీవంతిశాకము (అనగా పాలకూర) మిగుల శ్రేష్ఠంబు. ఆవకూర మిగుల నిందితము.

శాకవర్గము, ముగిసెను.

[ఆహారకాలమునందు శాకములకంటె ఫలములు స్వల్పముగా నుపయోగపడుటచేతను ,, భుక్త్వావసానేఫలంభుజ్యతే ” అనెడిఖరనాదవచనప్రకారము భోజనాంతమున విశేషముగా నుపయోగించబడుటచేతను శాకవర్గానంతరము ఫలవర్గము జెప్పబడుచున్నది.]

ద్రాక్షపండు గుణము.

శ్లో॥ ద్రాక్షాఫలోత్తమావృష్యా చక్షుష్యాసృష్టమూత్రవిట్ ॥ 113.
స్వాదుపాకరసాస్నిగ్ధా సకషాయాహిమాగురుః ।
నిహంత్యనిలపిత్తాస్ర తిక్తాస్యత్వమదాత్యయాన్ ॥ 114.
తృష్ణాకాసశ్రమశ్వాస స్వరభేదక్షతక్షయాన్ ।

తా॥ ద్రాక్షపండు అన్నిఫలములలోను శ్రేష్ఠంబయినది. శుక్రమును వృద్ధిజేసును. నేత్రములకు హితకరమైనది. మలమూత్రములను వెడలించును. మధురమైన పాకరసములుగలది. స్నిగ్ధముగను, కొంచెము వగరుగనుండును. శీతమైనవీర్యముగలది. గురుత్వముజేసును. వాతము, పిత్తరక్తము, నోటిచేదు, మదాత్యయము, దప్పి, శ్వాసము, కాసము, శ్రమ, స్వరభేదము, క్షతక్షయము వీనిని హరింపజేసును. ద్రాక్షపండు ఉదావర్తరోగమును హరింపజేసునని చరకాచార్యుడుజెప్పియున్నాడు. అయినను ద్రాక్షపండు స్నిగ్ధముగను, శుక్రమును వృద్ధిజేయునదిగను, మలమూత్రముల వెడలించునదిగనుండునని చెప్పినందుచేతనే దానికిఉదావర్తరోగహరణత్వగుణము సిద్ధంబగుచున్నదని తలంచి యీతంత్రకారుడుజెప్పక విరమించెను.

దానిమ్మపండు గుణము.

శ్లో॥ ఉద్రిక్తపిత్తాన్ జయతి త్రీన్ దోషాన్ స్వాదుదాడిమమ్ ॥ 115.
పిత్తావిరోధినాత్యుష్ణ మమ్లంవాతకఫాపహమ్ ।
సర్వంహృద్యంలఘుస్నిగ్ధం గ్రాహిరోచనదీపనమ్ ॥ 116.

తా॥ తియ్యానిదానిమ్మపండు పిత్తప్రకోపముతోగూడియుండుత్రిదోషములను శమింపజేసును. పుల్లనిదానిమ్మపండు స్వల్పముగ నుష్ణముజేసును. పిత్తమునకు విరోధముచేయకుండును. (అనగా పిత్తమునుగలుగజేయక హరింపజేయకనుండుననిభావము) వాతకఫమును పోగొట్టును. మధురముగ, పుల్లగనుండు సమస్తమయిన దానిమ్మపండ్లు లఘువుగ, స్నిగ్ధముగనుండును. మలమును బంధించును. రుచిని, అగ్నిదీపనమును గలుగజేసును.

,, రూక్షామ్లందాడిమంయత్తు తత్పిత్తానిలకోపనమ్ ”
మిగుల పుల్లగనుండు దానిమ్మపండు పిత్తవాతములప్రకోపింపజేసునని చరకాచార్యుడు జెప్పియున్నాడు. సర్వవిధమయిన దానిమ్మలలో తియ్యానిదానిమ్మ ప్రధానమని సూచించుటకై తొలుత జెప్పబడినది.

అరటిపండు - మొదలగువాని గుణము.

శ్లో॥ మోచఖర్జూరపనస నారికేళపరూషకమ్ ।
ఆమ్రాతతాలకాశ్మర్య రాజాదనమధూకజమ్ ॥ 117.
సౌవీరబదరాంకోల ఫల్గుశ్లేష్మాతకోద్భవమ్ ।
వాతామాభిషుకాక్షోడ ముకూలకనికోచకమ్ ॥ 118.
ఉరుమాణంప్రియాలంచ బృంహణంగురుశీతలమ్ ।
దాహక్షతక్షయహరం రక్తపిత్తప్రసాదనమ్ ॥ 119.
స్వాదుపాకరసంస్నిగ్ధం విష్టంభికఫశుక్రకృత్ ।

తా॥ అరటి, ఖర్జూరము, పనస, నారికేళము, ఈదు, నల్లమామిడి, తాటి, గుమ్ముడు, పాలచెట్టు, ఇప్ప, సౌవీరబదరము (అనగా కర్ణికాబదరము లేకరేగుపండు) అంకోల్లః (అనగా బిల్వము) కుక్కమేడి, విరిగి, వాతామము, అభిషుకము (అనగా స్యారాటము) అక్షోటము, (అనగా కొండగోలుగు) దంతి, నికోచకము (అనగా ఊడుగు,) ఉరుమాణము (అనగా స్నిగ్ధఫలము) మొరళి వీనిఫలములు శరీరమునకు పుష్టినిచ్చును. గురువుగ, శీతలముగనుండును. దాహము, క్షతక్షయము వీనిని హరింప

జేసును. రక్తపిత్తమును శుద్ధిపరచును. మధురమైనపాకము రసముగలవి. మలమునుగట్టిపరచును. స్నిగ్ధముగనుండును. కఫమును, శుక్రమును వృద్ధిజేసును.

[అరటి మొదలగువానిఫలములకు సామాన్యగుణములనుజెప్పి పిదప వానిలో గొన్నిటికి విశేషగుణభేదములనుజెప్పుచున్నాడు.]

తాటిపండు - మొదలగువాని గుణము.

శ్లో॥ ఫలంతుపిత్తలంతాలం సరంకాశ్మర్యజంహిమమ్ ॥ 120.
శుక్రమూత్రవిబంధఘ్నం కేశ్యంమేధ్యంరసాయనమ్ ।
వాతామాద్యుష్ణవీర్యంతు కఫపిత్తకరంసరమ్ ॥ 121.
పరంవాతహరంస్నిగ్ధ మనుష్ణంతుప్రియాళజమ్ ।
ప్రియాళమజ్జామధురో వృష్యఃపిత్తానిలాపహః ॥ 122.
కోలమజ్జాగుణై స్తద్వ త్తృట్ఛర్దీకాసజిచ్చసహ ।

తా॥ తాటిపండు పిత్తమునుజేసును. గుమ్మడుపండు వాతాదులను భేదించును. శీతమైనవీర్యముగలది. మలమూత్రబంధమును పోగొట్టును. కేశములు, బుద్ధి వీనికి హితకరమయినది. రసాయనతుల్యముగనుండును. వాతామాదిఫలము ఉష్ణమయిన వీర్యముగలది. కఫపిత్తములను గలుగజేసును. వాతాదులను మిక్కుటముగ హరింపజేసును. స్నిగ్ధముగనుండును. ప్రియాళఫలము (అనగా మొరలిపండు) శీతమయిన వీర్యముగలది. మొరలిమజ్జ మధురముగనుండును. శుక్రమును వృద్ధిజేసును, పిత్తవాతములను హరింపజేసును. రేగుమజ్జ మొరళిమజ్జతో తుల్యమయిన గుణముగలది. దప్పి, వాంతి, కాసము- వీనిని హరింపజేసును.

"మధూకజమహృద్యంతు బదరంసరణాత్మకమ్"

మధూకఫలము అనగా ఇప్పపండు హృదయమునకు అహితకరమయినది. రేగుపండు మలాదులనుభేదించును అని అష్టాంగసంగ్రహమునందు ఇప్ప, రేగు అనువానికి విశేషగుణములు జెప్పబడియున్నది.

"వైభీతకోమలకరః కోలానాంపిత్తనాశనః"

తానికాయమజ్జ మదమును గలుగజేసును. రేగుమజ్జ పిత్తమును హరింపజేసును అని తంత్రాంతరమునందు జెప్పబడియున్నది.

"తాళఖర్జూరాదీనాం మస్తకమజ్జానఃస్వాదుపాకావృష్యాఃశీతవీర్యాశ్చ"

తాటి, ఖర్జూరము మొదలగువానిశిరమునందుండు మజ్జలు మధురమైనపాకముగలవి. శుక్రమునువృద్ధిజేసును. శీతమైనవీర్యముగలవి అనిసుశ్రుతమునందు జెప్పబడియున్నది.

బిల్వఫల గుణము.

శ్లో॥ పక్వంసుదుర్జరంబిల్వం దోషలంపూతిమారుతమ్ ॥ 123.
దీపనంకఫవాతఘ్నం బాలంగ్రాహ్యుభయంహితత్ ।

తా॥ పక్వమయిన మారేడుపండు జీర్ణముకాకుండును. దుర్గంధమయిన అపానవాతమునుగలుగజేసును. దోషకరమయినది. లేతగనుండు మారేడుకాయ అగ్నిదీపనమునుగలుగజేసును. కఫవాతములను హరింపజేసును. కొంచెము పక్వముగను, అపక్వముగనుండు మారేడుకాయ మలమూత్రాదులను బంధించును.

వెలగపండు గుణము.

శ్లో॥ కపిత్థమామంకంఠఘ్నం దోషలందోషఘాతితు ॥ 124.
పక్వంహిధ్మావమధుజి త్సర్వంగ్రాహివిషాపహమ్ ।

తా॥ అపక్వమయిన వెలగకాయ కంఠమునకు చెరుపుజేసును. త్రిదోషకారి. పక్వమయిన వెలగపండు త్రిదోషములను శమింపజేసును. హిక్క, ఛర్ది వీనిని పోగొట్టును. పక్వముగను, అపక్వముగనుండు వెలగకాయ మలమూత్రాదులను బంధించును. విషమునుపోగొట్టును. అపక్వముగనుండు వెలగకాయ కంఠమునకుచెరుపుజేసునని చెప్పుట చేతనే కషాయరసముగలదిగ నుండుననియును, ఆమ్లవర్గమధ్యములో పఠించియుండుటచే ఆమ్లరసముగలదిగ నుండుననియును తెలియవలయును. పక్వమైనవెలగపండు మధురముగనుండుట ప్రసిద్ధంబగుటచే మధురగుణంబిచట జెప్పబడదయ్యె. కషాయముగ, ఆమముగనుండు స్వభావముగల నానావిధమైన వెలగపండ్లు యెల్లపుడు ఆమముగనుండునట్టి వెలగకాయతోడ తుల్యమైన గుణముగలవిగనుండును. మధురముగనుండువెలగపండ్లు యెల్లపుడు పక్వమైనవెలగపండుతో తుల్యమైనగుణముగలవిగనుండును.

నేరేడుపండు గుణము.

శ్లో॥ జాంబవంగురువిష్టంభి శీతలంభృశవాతలమ్ ॥ 125.
సంగ్రాహిమూత్రశకృతో రకంఠ్యంకఫపిత్తనుత్ ।

తా॥ నేరేడుపండు గురువుగనుండును. స్తంభనకారి. శీతమైనవీర్యముగలది. మిక్కుటముగా వాతమునుజేసును. మలమూత్రములను గట్టిపరచును. కంఠమునకు అహితకరమైనది. కఫపిత్తములను పోగొట్టును.

మామిడిపండు గుణము.

శ్లో॥ వాతపిత్తాస్రకృద్బాలం బద్ధాస్థికఫపిత్తకృత్ ॥ 126.
గుర్వామ్రంవాతజిత్పక్వం స్వాద్వమ్లంకఫశుక్రకృత్ ।

తా॥ లేతగనుండు మామిడిపండు వాతము, పిత్తరక్తము వీనినిగలుగజేసును. అస్థులతోగూడియుండును. కఫపిత్తములనుజేసును. పక్వమైనమామిడిపండు గురువుగనుండును. వాతమునుహరింపజేసును. మధురముగ, పుల్లగనుండుమామిడిపండు కఫము, శుక్రము వీనినిపోగొట్టును.

“సహకారరసోహృద్యస్సురభిస్నిగ్ధరోచనః”

తియ్యమామిడిపండు హృదయమునకు హితముజేసును. సువాసనగలది. స్నిగ్ధముగ రుచికరముగనుండును అని అష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పబడియున్నది.

చింతపండు గుణము.

శ్లో॥ వృక్షామ్లంగ్రాహిరూక్షోష్ణం వాతశ్లేష్మహరంలఘు ॥ 127.

తా॥ వృక్షామ్లము (అనగా చింతపండు), మలమూత్రాదులనుబంధించును. రూక్షగనుండును. ఉష్ణముజేసును. వాతశ్లేష్మములను పోగొట్టును. లఘువుగనుండును.

“వృక్షామ్లంగ్రాహిరూక్షోష్ణం లఘురోచనదీపనమ్ । వాతశ్లేష్మహరం కించి దూనంకోశామ్రజంతతః ॥”

చింతపండు పైజెప్పినరూక్షాదిగుణములు గలదిగనుండుటయేగాక రుచికరముగ, దీపనకారిగకూడానుండును. కొండమామిడివృక్షామ్లమునకంటె కొంచెముహీనమైన గుణము, గలదిగనుండును. అని అష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పబడియున్నది.

జమ్మిపండు గుణము.

శ్లో॥ శమ్యాగురూష్ణం కేశఘ్నంరూక్షం

తా॥ జమ్మిపండు గురువుగ, ఉష్ణవీర్యముగలదిగనుండును. కేశములను నశింపజేసును. రూక్షకారి.

వరగోగుపండు గుణము.

శ్లో॥ పీలుతుపిత్తలమ్ ।
కఫవాతహరంభేది ప్లీహార్శఃకృమిగుల్మనుత్ ॥ 128.
సతిక్తంస్వాదుయత్పీలు నాత్యుష్ణంత్రిదోషజిత్ ।

తా॥ పీలుఫలము అనగా వరగోగుపండ్లు, పిత్తమునుజేసును. కఫవాతము, ప్లీహము, అర్శస్సు, కృమిరోగము, గుల్మము వీనిని హరింపజేసును. శరీరమునందు పిండితమైన మలములనుభేదించును. కొంచెముచేదుగ మధురముగనుండు వరగోగుపండ్లు స్వల్పముగా ఉష్ణముజేసును. త్రిదోషములను హరింపజేసును.

మాదీఫల గుణము.

శ్లో॥ త్వక్తిక్తకటుకాస్నిగ్ధా మాతులుంగస్యవాతజిత్ ॥ 129.
బృంహణంమధురంమాంసం వాతపిత్తహరంగురు ।
లఘుతత్కేసరంకాస శ్వాసహిధ్మామదాత్యయాన్ ॥ 130.
ఆస్యశోషానిలశ్లేష్మ విబంధఛర్ద్యరోచకాన్ ।
గుల్మోదరార్శశ్శూలాని మందాగ్నిత్వంచనాశయేత్ ॥ 131.

తా॥ మాదీఫలముయొక్క చర్మము చేదుగ, కారముగ, స్నిగ్ధముగనుండును. వాతమును హరింపజేసును. మాదీఫలముయొక్కమాంసము శరీరమునకుపుష్టినిగలుగజేసును. మధురముగనుండును. వాతపిత్తములనుహరింపజేసును. గురువుగనుండును. మాదీఫలముయొక్క కేసరములు లఘువుగనుండును. కాసము, శ్వాసము, హిక్క, మదాత్యయము, ముఖశోష, వాతశ్లేష్మము, మలమూత్రాదిబంధము, ఛర్ది, అరోచకము, గుల్మము, ఉదరరోగము, అర్శస్సు, శూల, అగ్నిమాంద్యము వీనినినశింపజేసును.

“త్వఙ్మాతులుంగాత్కటుకా గుర్వీవాతప్రకోపనీ”

మాదీఫలముయొక్క చర్మము కారముగ, గురువుగనుండును. వాతమునధికపరచును. అని ఖరనాదుడు జెప్పుచున్నాడు.

“గుర్వీత్వగస్యకటుకా మారుతస్యచనాశనీ”

మాదీఫలముయొక్కచర్మము గురువుగ, కటువుగనుండును. వాతముసుహరింపజేసును అని చరకమునందు జెప్పబడియున్నది.

“మధురంకించిదమ్లంచ హృద్యంభక్తప్రరోచనమ్ । గురువాతప్రశమనం విద్యాన్నారంగజంఫలమ్ ॥”

నారదబ్బకాయ మధురముగ, కొంచెముపుల్లగ, హృదయమునకు హితకారిగనుండును. అన్నమునందు రుచినిగలుగజేసును గురుత్వముగలది. వాతమును హరింపజేసును అని అష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పబడియున్నది.

జీడిపండు గుణము.

శ్లో॥ భల్లాతకస్యత్వఙ్మాంసం బృంహణంస్వాదుశీతలమ్ ।
తదస్థ్యగ్నిసమంమేధ్యం కఫవాతహరంపరమ్ ॥ 132.

తా॥ జీడిపండుయొక్క చర్మము, మాంసము, ఇవి శరీరమునకు పుష్టిని గలుగ జేసును. మధురముగ, శీతలముగనుండును. జీడివిత్తులు నిప్పువలె బహుతీక్ష్ణముగ, స్ఫోటకమును గలుగజేయదగినవిగ నుండుటవలన అగ్నితో తుల్యమైనవి బుద్ధికి హితము జేసును. కఫవాతములను పోగొట్టును. శ్లోకమునందలి ‹‹అగ్నిసమం'' అనుపదమునకు జీడివిత్తులు చిత్రమూలముతో తుల్యమయినగుణము గలవియని కొందరు వ్యాఖ్యానము చేయుచున్నారు.

ఈడపండు గుణము.

శ్లో॥ స్వాద్వమ్లంశీతముష్ణంచ ద్విధాపాలేవతంగురు ।
రుచ్యమత్యగ్నిశమనం

తా॥ ఈడమధురము, అమ్లము అని 2 విధంబులు. అవి 2 ను క్రమముగా శీతలము, ఉష్ణము, గురుత్వము, రుచిగలవిగనుండును. అధికమయిన అగ్నిదీపనమును శమింపజేసును.

గజనిమ్మ గుణము.

శ్లో॥ రుచ్యంమధురమారుకమ్ ॥ 133.
పక్వమాశుజరాంయాతి నాత్యుష్ణంగురుదోషలమ్ ।

తా॥ గజనిమ్మ, మధురముగ, రుచిగనుండును. పక్వమయిన గజనిమ్మ, శీఘ్రముగా జీర్ణమగును. స్వల్పముగా ఉష్ణమైన వీర్యముగలది. కొంచెము గురువుగ నుండును. కొంచెము అపథ్యకరమైనది.

‹‹ ఆరుకంవీరసేనంచ వీరావీరారుకంతథా । విద్యాజ్జాతివిశేషేణ తచ్చతుర్విధమారుకమ్ ॥''

గజనిమ్మ, ఆరుకము, వీరసేనము, వీరా వీరారుకము అని జాతిభేదమువలన 4 గు విధములుగనుండునని నిఘంటువులో జెప్పబడియున్నది.

పచ్చిద్రాక్ష - మొదలగువాని గుణము.

శ్లో॥ ద్రాక్షాపరూషకంచార్ద్రమమ్లంపిత్తకఫప్రదమ్ ॥ 134.
గురూష్ణవీర్యంవాతఘ్నం సరంచకరమర్దకమ్ ।

తా॥ ద్రాక్ష, చిట్టీదు, కరమర్దకము (అనగా ఓకపండు), ఇవితడిగ, అపక్వముగ, పుల్లగనుండినచో పిత్తశ్లేష్మములను గలుగజేసును. గురుత్వము, ఉష్ణవీర్యము గలవిగనుండును. వాతమును హరింపజేస్తును. శరీరమునందు శీఘ్రముగావ్యాపించును.

రేగు - మొదలగువాని గుణము.

శ్లో॥ తథామ్లంకోలకర్కంధూ లకుచామ్రాతమారుకమ్ ॥ 135.
ఐరావతందంతశఠం సతూదంమృగలిండికమ్ ।
నాతిపిత్తకరంపక్వం శుష్కంచకరమర్దకమ్ ॥ 136.

తా॥ రేగు, గంగరేగు, కమ్మరేగు, మామిడి, గజనిమ్మ, నారదము, నిమ్మ, గంగరావి, మృగలిండికము, పక్వమైశుష్కించియుండు ఓకపండు, ఇవి పుల్లగ నుండును. స్వల్పముగా పిత్తమునుజేసును. పైజెప్పిన ద్రాక్షాదులతో తుల్యమైన గుణము గలవిగనుండును.

ఎండియుండు చింతపండు - రేగుపండు వీని గుణము.

శ్లో॥ దీపనంభేదనంశుష్కమమ్లికాకోలయోఃఫలమ్ ।
తృష్ణాశ్రమక్లమచ్ఛేది లఘ్వుష్టంకఫవాతయోః ॥ 137.

తా॥ చింతపండు, రేగుపండు, యీ 2 ను యెండియుండినచో అగ్నిదీపనమును గలుగజేసును. మలాదులను భేదించును. లఘువుగనుండును. దప్పి, శ్రమ, క్లమము వీనినిపోగొట్టును. కఫవాతములయందు పథ్యకరమైనవి,

కమ్మరేగుపండు గుణము.

శ్లో॥ ఫలానామవరంతత్ర లకుచంసర్వదోషకృత్ ।

తా॥ సమస్తమైనఫలములలో కమ్మరేగుపండు అప్రధానముగ, త్రిదోషకారిగ నుండును.

‹‹ హిక్కార్శసాంహితః । వాతలంకఫపిత్తఘ్నం విద్యాత్కర్పటకీఫలమ్। ‹మధురాణ్యతిపాకాని వాతపిత్తహరాణిచ। అశ్వత్థోదుంబరప్లక్ష న్యగ్రోధానాంఫలానితు। ప్రాచీనామలకేచైవ దోషఘ్నంసరుహాని చ। ఇంగుదం తిక్తమధురం స్నిగ్ధోష్ణంకఫవాతజిత్ ॥''

కర్పటకీఫలము హిక్క, అర్శస్సు ఇవిగలవారికిహితకరమైనది. వాతమునుజేసును. కఫపిత్తములను హరింపజేసును. రావి, మేడి, జువ్వి, మఱ్ఱి వీనిఫలములు అతిపక్వమై

యుండినచో మధురముగనుండును. వాతపిత్తములను హరింపజేసును. ప్రాచీనామలకము సర్వదోషములనుహరింపజేసును. గారపండు చేదుగ, మధురముగ, స్నిగ్ధముగ నుండును. ఉష్ణమైనవీర్యముగలది. కఫవాతమ్ములనుహరింపజేసును అని చరకమునందు జెప్పబడియున్నది.

"సుగంధిమధురంస్నిగ్ధం లవలీఫలముచ్యతే । వృక్షామ్లాల్పాంతరగుణం కోశామ్రఫలముచ్యతే॥"

లవలీఫలము సువాసనగలదిగ, మధురముగ, స్నిగ్ధముగనుండును. కొండమామిడిపండు చింతపండుకంటె స్వల్పమైనగుణముగలది అని సుశ్రుతమునందు జెప్పబడియున్నది.

వర్జనీయ ధాన్యాదులు.

శ్లో॥ హిమానలోష్ణదుర్వాత వ్యాలలాలాదిదూషితమ్ ॥ 138.
జంతుజుష్టంజలేమగ్న మభూమిజమనార్తవమ్ ।
అన్యధాన్యయుతంహీన వీర్యంజీర్ణతయాపిచ ॥ 139.
ధాన్యంత్యజేత్తథాశాకం రూక్షసిద్ధమకోమలమ్ ।
అసంజాతరసంతద్వ చ్ఛుష్కంచాన్యత్రమూలకాత్ ॥ 140.
ప్రాయేణఫలమప్యేవం తథామంబిల్వవర్జితమ్ ।

తా॥ మంచుచేతను, నిప్పు, ఎండ యీ మొదలగువాని యుష్ణముచేతను, పురోవాతము మొదలగు దుష్టగాలిచేతను, సర్పము మొదలగు దుష్టజంతువులయొక్క నోటిజొల్లు మొదలగువానిచేతను దూషింపబడినవియును, కృములు మొదలగుజంతువులతో గూడినవియును, జలములో మునిగినవియును, విరుద్ధమైన భూమిలో (అనగా ఆయాధాన్యములు ఫలించుటకు యుక్తమైన భూమికంటె విరుద్ధమైనభూమిలో) జనించినవియును, విరుద్ధమైన ఋతువునందు (అనగా ఆయాధాన్యోత్పత్తినిగురించి లోకమునందు ప్రసిద్ధముగనుండు ఋతువుకంటె నితరఋతువునందు) జనించినవియును, విజాతీయధాన్యములతో గూడినవియును (అనగా యవకముతో గూడిన రక్తశాలిధాన్యము, మినుములతో గూడియుండు పెసలు, విరుద్ధమైన శూకధాన్యముతో గూడియుండు శూకధాన్యము, అటులనే విరుద్ధమైన శింబీధాన్యముతో గూడియుండు శింబీధాన్యము మొదలగు వానితోడను) నిర్వీర్యమైనవియును (అనగా ఊడుపుమడిలోనే జీర్ణమై నీరసముగనుండునవియును) నగుధాన్యములను, అటులనే స్నేహరహితముగాగాని లేక కాంజికాదులచేగాని సిద్ధముచేయబడినవియును, పరిపూర్ణమైన రసములేనివియును, ఎండినవియునగు శాకములను వర్జించవలయును. శుష్కించిన ముల్లంగిని

మాత్రము భుజించందగును. పైజెప్పిన శాక గుణములతో గూడియుండు ఫలములను తఱుచుగావర్జించవలయును. "అన్యధాన్యయుతం" అనుశబ్దమునకు క్రొత్తధాన్యముతో జేరియుండు ప్రాతధాన్యమని, కొందరు వ్యాఖ్యానము చేయుచున్నారు. శుష్కించిన ద్రాక్ష, చిట్టీదు యీ మొదలగు ఫలములు పథ్యకరంబులగుటచే వానిని వర్జింపదగదని తెలియపరచుటకై "ప్రాయశః" (అనగా తఱుచుగ) అను పదము ప్రయోగించబడినది. బిల్వఫలముతప్ప యితరమైన ఫలములు అపక్వములుగనుండినచో వానిని వర్జించవలయును. అపక్వముగనుండు బిల్వముకూడా పథ్యకరంబగుటచే దానిని త్యజింపంజనదు. "లాలాది" అను ఆది శబ్దముచేత శవ, క్రోధ, మూత్ర, పురీషాదులను గ్రహించుకొనవలయును.

"వినాధాన్య ఘృతక్షౌద్ర విడంగ గుడపిప్పలీః । అనతిక్రాంతవర్షంతు ద్రవ్యమన్యత్ప్రశస్యతే ॥"

ధాన్యములు, ఘృతము, తేనె, వాయువిడంగములు, బెల్లము, పిప్పలి ఇవితప్ప యితర ద్రవ్యములన్నియు 1 సంవత్సరమునకు పైబడనివిగనుండినయెడల శ్రేష్ఠంబులు, అని అష్టాంగసంహితయందు జెప్పబడియున్నది.

ఫలవర్గము, ముగిసెను.

[ఫలవర్గానంతరము తఱుచుగా నాహారములయందుపయోగించునట్టి నానా విధమైన ఔషధవర్గము జెప్పబడుచున్నది. వానిలో లవణము మిగుల నుపయోగకారిగనుండుటచే తొలుత లవణవర్గము జెప్పబడుచున్నది.

లవణ - సామాన్య గుణము.

శ్లో॥ విష్యంది లవణంసర్వం సూక్ష్మంసృష్టమలంవిదుః 141.
వాతఘ్నంపాకితీక్ష్ణోష్ణం రోచనంకఫపిత్తకృత్

తా॥ సమస్తమైన లవణములు విష్యందిగనుండును. (అనగాకఫాదులయొక్క సంఘాతమును ద్రవింపజేసుననిభావము.) స్రోతోమార్గములయందు సంచరించును. మలమూత్రాదులను బైలుపరచును. వాతమును హరింపజేసును. అన్నమును, వ్రణమును జీర్ణింపజేసును. తీక్ష్ణముగనుండును. (అనగా మిరియములవలె మంటనుగలుగజేసుననిభావము) ఉష్ణమైన వీర్యముగలవి. రుచినిబుట్టించును. కఫపిత్తములనుజేసును.

[లవణములకు సామాన్యగుణములనుజెప్పి పిదపగొన్నిటికి విశేషగుణములను జెప్పుచున్నాడు.]

సైంధవలవణ గుణము.

శ్లో॥ సైంధవంతత్రసస్వాదు వృష్యంహృద్యంత్రిదోషనుత్ ॥ 142.
లఘ్వనుష్ణందృశఃపథ్య మవిదాహ్యగ్నిదీపనమ్ ।

తా॥ లవణములలో సైంధవలవణము (అనగా ఇందుప్పు) కొంచెముమధురముగ నుండును. శుక్రమునువృద్ధిజేసును. హృదయమునకు హితకరమైనది. త్రిదోషములను పోగొట్టును. స్వల్పముగాఉష్ణముజేసును. నేత్రములకు పథ్యకరమైనది. విదాహకరమైనదికాదు. అగ్నిదీపనమును గలుగజేసును. పై జెప్పినసామాన్యగుణములతో గూడియుండును.

సౌవర్చలవణ గుణము.

శ్లో॥ లఘుసౌవర్చలంహృద్యం సుగన్ధ్యుద్గారశోధనమ్ ॥ 143.
కటుపాకంవిబంధఘ్నం దీపనీయంరుచిప్రదమ్ ।

తా॥ సౌవర్చలవణము లఘువుగనుండును. హృదయమునకు హితకరమైనది. సువాసనతో గూడియుండును. తేనుపులనుశోధించును. కటువైన పాకముగలది. స్రోతోబంధముగలవారికి హితకరమైనది. అగ్నిదీపనము, రుచి వీనిని గలుగజేసును.

బిడాలవణ గుణము.

శ్లో॥ ఊర్ధ్వాధఃకఫవాతాను లోమనందీపనంబిడమ్ ॥ 144.
విబంధానాహవిష్టంభ శూలగౌరవనాశనమ్ ।

తా॥ బిడాలవణము ఊర్ధ్వాధఃప్రదేశములయందుండు కఫవాతాదులను తమతమస్థానములయందుజేర్చును. అగ్నిదీపనమును గలుగజేసును. మల, మూత్రప్రతిబంధము, ఆనాహము, విష్టంభము, శూల, గురుత్వము వీనిని నశింపజేసును.

సముద్రలవణ గుణము.

శ్లో॥ విపాకేస్వాదుసాముద్రం గురుశ్లేష్మవివర్ధనమ్ ॥ 145.

తా॥ సముద్రలవణము (అనగా కల్లుప్పు) పాకమువలన మధురముగనుండును. గురుత్వముజేసును. కఫవృద్ధికారి.

ఔద్భిద - లవణ గుణము.

శ్లో॥ సతిక్తకటుకక్షారం తీక్ష్ణముత్క్లేదిచౌద్భిదమ్ ।

తా॥ ఔద్భిదలవణము (అనగాభూమినిబ్రద్దలుచేసికొని స్వయముగా బైలువెడలెడి చౌటఉప్పు) కొంచెముచేదుగ, కటువుగ, తీక్ష్ణముగనుండును. వాతాదిదోషములను ప్రకోపింపజేసును.

కృష్ణ - లవణ గుణము.

శ్లో॥ కృష్ణేసౌవర్చలగుణా లవణేగంధవర్జితాః ॥ 146.

తా॥ నల్లగనుండులవణము సౌవర్చలవణముతో తుల్యమైనగుణముగలది. గంధరహితముగనుండును.

రోమక - లవణ గుణము.

శ్లో॥ రోమకంలఘుపాంసూత్థం సక్షారంశ్లేష్మలంగురు ।

తా॥ రోమకలవణము (అనగా క్షారలవణము) లఘువుగనుండును. సిరాలవణము (అనగా కాచలవణము) ఒకింత వుప్పురసముతోగూడియుండును. కఫకారి గురుత్వము జేసును.

లవణ - ప్రయోగ విధి.

శ్లో॥ లవణానాంప్రయోగేతు సైంధవాదీన్ప్రయోజయేత్ ॥ 147.

తా॥ లవణప్రయోగమునందు సైంధవలవణము మొదలుకొని వరుసక్రమముగా (అనగా 2 లవణప్రయోగములు జెప్పబడియుండుచో సైంధవ, సౌవర్చలలవణములను, 3 లవణప్రయోగములు జెప్పబడియుండుచో సైంధవ, సౌవర్చల, బిడాలవణములను) ప్రయోగించవలయును.

"సైంధవంసారకంపాక్యం సౌవర్చలమథౌద్భిదమ్ । పూర్వపూర్వంగుణోత్కృష్ట మౌష్ణ్యంచైషాంయథోత్తరమ్ ॥"

సైంధవము, సారకము, పాక్యము, (అనగా అంటుప్పు), సౌవర్చలము, ఔద్భిదము, వీనిలోపూర్వపూర్వముందుండునవి ఒకదానికంటెనొకటి శ్రేష్ఠముగనుండును. ఉత్తరోత్తరముండునవి మిగులఉష్ణముగనుండును అని ఖరనాదమునందు జెప్పబడియున్నది.

యవక్షార గుణము.

శ్లో॥ గుల్మహృద్గ్రహణీపాండు ప్లీహానాహగళామయాన్ ।
శ్వాసార్శఃకఫకాసాంశ్చ శమయేద్యవశూకజః ॥ 148.

తా॥ యవశూకములలోనుండి జనించిన యవక్షారము గుల్మము, హృద్రోగము, గ్రహణి, పాండువు, ప్లీహము, ఆనాహము, కంఠరోగము, శ్వాసము, అర్శస్సు, కఫము, కాసము, వీనిని శమింపజేయును.

క్షారసముదాయ గుణము.

శ్లో॥ క్షారస్సర్వశ్చపరమం తీక్ష్ణోష్ణఃకృమిజిల్లఘుః ।
పిత్తాసృగ్దూషణఃపాకీ ఛేద్యహృద్యోవిదారణః ॥ 149.
అపథ్యఃకటులావణ్యా చ్ఛుక్రౌజఃకేశచక్షుషామ్ ।

తా॥ సమస్తమైనక్షారములు మిగులతీక్ష్ణముగ, ఉష్ణముగనుండును. కృములను పోగొట్టును. లఘువుగనుండును. పిత్తరక్తములనుదూషించును. పాకముజేయును. మేద శ్లేష్మాదిగ్రంథులనుపోగొట్టును. హృదయమునకు అహితకరమైనవి. పక్వమైనగండాది రోగములను నశింపజేయును. కారముగ, ఉప్పగనుండుటచే శుక్రము, బలము, కేశ ములు, నేత్రములు వీనికి అపథ్యకరముగనుండును.

ఇంగువ గుణము.

శ్లో॥ హింగువాతకఫానాహ శూలఘ్నంపిత్తకోపనమ్ ॥ 150.
కటుపాకరసంరుచ్యం దీపనంపాచనంలఘు ।

తా॥ ఇంగువ వాతము, కఫము, ఆనాహము, శూల, వీనినిహరింపజేయును. పిత్తమునుప్రకోపింపజేయును. కటువైనపాకరసములుగలది. రుచినిచ్చును. అగ్ని దీపనమును, జీర్ణమునుగలుగజేయును. లఘువుగనుండును.

కరక్కాయ గుణము.

శ్లో॥ కషాయామధురాపాకే రూక్షావిలవణాలఘుః ॥ 151.
దీపనీపాచనీమేధ్యా వయసఃస్థాపనీపరా ।
ఉష్ణవీర్యాసరాయుష్యా బుద్ధీంద్రియబలప్రదా ॥ 152.
కుష్ఠవైవర్ణ్యవైస్వర్య పురాణవిషమజ్వరాన్ ।
శిరోక్షిపాండుహృద్రోగ కామలాగ్రహణీగదాన్ ॥ 153.

సశోషశోఫాతీసార మేదమోహావమిక్రిమీన్ ।
శ్వాసకాసప్రసేకార్శః ప్లీహానాహగరోదరమ్ ॥ 154.
విబంధంస్రోతసాంగుల్మ మూరుస్తంభమరోచకమ్ ।
హరీతకీజయేద్వ్యాధీం స్తాంస్తాంశ్చకఫవాతజాన్ ॥ 155.

తా॥ కరక్కాయవగరుగనుండును. పాకమువలన మధురముగ రూక్షగనుండును. ఉప్పగనుండదు. (అనగా ఉప్పురసమును వదలి మధుర, అమ్ల, తిక్త, కషాయ, కటురసములతో గూడియుండుననిభావము.) అగ్నిదీపనమునుజేయును. పాచనకారి. (అనగా ఆమాదులనుపచనముజేయును.) మేధకుహితకరమైనది. వయస్సును స్థాపించును. మిగుల ఉష్ణమైనవీర్యముగలది. మలాదులను భేదించును. ఆయువునకు హితకరమైనది. బుద్ధి, చక్షురాదీంద్రియములు వీనికిబలమునిచ్చును. కుష్ఠము, వివర్ణము, స్వరదోషము, పురాణజ్వరము, విషమజ్వరము, శిరోరోగము, నేత్రరోగము, పాండువు, హృద్రోగము, కామిల, గ్రహణీరోగము, శోష, శోఫ, అతిసారము, మేదోరోగము, మోహము, వాంతి, కృమిరోగము, శ్వాసకాసములు, ప్రసేకము, అర్శస్సు, ప్లీహము, ఆనాహము, విషము, ఉదరరోగము, స్రోతోబంధము, గుల్మము, ఊరుస్తంభము, అరుచి, కఫవాతములచే గలిగినపలువిధరోగములు వీనిని హరింపజేయును. శ్లోకమునందలి "విలవణా" అనుశబ్దముచేతనే ఉప్పురసముతప్ప మధురముమొదలగు 5 రసములు కరక్కాయయందు గలిగియుండునని ద్యోతితంబగుచుండినను విశేషముగా కషాయ రసముగలిగియుండునని తెలియపరచుటకై "కషాయా" అనుపదము ప్రత్యేకముగా ప్రయోగించబడినది.

"హరీతకీంపంచరసా ముష్ణామవిలవణాంశివామ్"

అని చరకమునందును పైయర్థమే చెప్పబడియున్నది.

"స్వాద్వమ్లభావాత్పవనం కటుతిక్తతయాకఫమ్। కషాయమధురత్వాచ్చ హంతిపిత్తంహరీతకీ ॥"

కరక్కాయ మధురముగ, పుల్లగనుండుటచే వాతమును ; కారముగ, చేదుగనుండుటచే కఫమును ; కషాయముగ, మధురముగనుండుటచే పిత్తమును ; హరింపజేయునని ఖర నాదమను గ్రంథమునందు జెప్పబడియున్నది.

ఉసిరికెకాయ గుణము.

శ్లో॥ తద్వదామలకంశీత మమ్లంపిత్తకఫాపహమ్ ।

తా॥ ఉసిరికెకాయ కరక్కాయతో సమానమైనగుణములుగలది. శీతమైనవీర్యము పుల్లనిరసముగలది. పిత్తకఫములను హరింపజేసును.

"ఆమ్లభావాజ్జయేద్వాతం పిత్తంమాధుర్యశైత్యతః । కఫంరూక్షకషాయత్వా దేవమేవ త్రిదోషనుత్ ॥"

ఉసిరికెకాయ పుల్లగనుండుటచే వాతమును, మధురముగ శీతముగనుండుటచే పిత్తమును, రూక్షగ, కషాయముగనుండుటచే కఫమును హరింపజేసునని ఉసిరికెకాయకు త్రిదోషహరత్వగుణమును కృష్ణాత్రేయుడు జెప్పియున్నాడు.

"చక్షుష్యంసర్వదోషఘ్నం వృష్యమామలకీఫలమ్ । హంతివాతంతదమ్లత్వా త్పిత్తంమాధుర్యశైత్యతః । కఫంరూక్షకషాయత్వా త్ఫలేభ్యోభ్యధికంతుతత్ ॥"

ఉసిరికెపండు నేత్రములకు హితకరమైనది. సర్వదోషములను పోగొట్టును. శుక్రవృద్ధికారి. పుల్లగనుండుటచే వాతమును, మాధుర్యశైత్యగుణములచేపిత్తమును, రూక్షకషాయగుణములచే కఫమును హరింపజేసును. సమస్తమైనఫలములలో శ్రేష్ఠంబైనది. అని సుశ్రుతమునందుకూడా జెప్పబడియున్నది.

తానికాయ గుణము.

శ్లో॥ కటుపాకేహిమంకేశ్య మక్షమీషచ్చతద్గుణమ్ ॥ 156.

తా॥ తానికాయపాకమువలన కటువుగనుండును. శీతమైనవీర్యముగలది. కేశములనువృద్ధిజేసును. కరక్కాయ, ఉసిరికెకాయ వీనితో సమానమైనగుణముగలది. ప్రమాణమునందు కరక్కాయ, ఉసిరికెకాయ వీనికంటె చిన్నదిగనుండును. కరక్కాయ, ఉసిరికెకాయ, తానికాయ ఇవి పరస్పరము స్థూలసూక్ష్మాదిభేదములచే స్వరూపభేదముగలవైయుండుటవలన వాని ఉపయోగక్రమము తెలియుట కశక్యమని కొందరువచించెదరు. అయితే "విభీతకఃకర్షఫలః" అను ధన్వంతరినిఘంటువుచేతనే తానికాయకర్షప్రమాణముగలదియని తెలియుచున్నది.

"నచాస్నిగ్ధాఘనాగుర్వీ వృత్తాక్షిప్తాతథాంభసి। నిమజ్జేద్యాప్రశస్తత్వా ద్గుణకృత్సాప్రకీర్తితా।నవాదిగుణయుక్తత్వం తథైకత్వంద్వికర్షతా। హరీతక్యాఃఫలేయేన తేనైతచ్ఛ్రేష్ఠముచ్యతే॥"

స్నిగ్ధహీనముగ, గట్టిగ, గుండ్రముగ, బలువుగ, జలములోమునుగునదిగనుండునట్టి కరక్కాయ ప్రశస్తమైనదనియు, నవాదిగుణయుక్తముగ కర్షద్వయప్రమాణముగలదిగ ఏకముగనుండుటవలన అన్నికరక్కాయలకంటె ప్రశస్తమైనదనియు, తంత్రాంత

రమునందు జెప్పబడియున్నది. అట్లగుటచే కరక్కాయ 2 కర్షములప్రమాణముగలదియని స్పష్టమగుచున్నది.

"అభయైకాప్రదాతవ్యా ద్వావేవతువిభీతకౌ । ధాత్రీఫలానిచత్వారి త్రిఫలేయంప్రకీర్తితా ॥"

కరక్కాయ 1. తానికాయలు 2. ఉసిరికెపండ్లు 4 చేరినచో త్రిఫలమనుపేరంబరగునని తంత్రాంతరమునందు జెప్పియుండుటచే ఉసిరికెకాయ ½కర్షప్రమాణముగలదియని యూహ్యంబగుచున్నది. ఇటుల త్రిఫలములకు ప్రమాణనిర్ణయము తంత్రాంతరమువలన స్పష్టంబగుటచే కరక్కాయమొదలగువాని యుపయోగక్రమమును సులభముగనే తెలియంగందగును.

త్రిఫలా గుణము.

శ్లో॥ ఇయంరసాయనవరా త్రిఫలాక్ష్యామయాపహా ।
రోపణీత్వగ్గదక్లేద మేదోమేహకఫాస్రజిత్ ॥ 157.

తా॥ పైజెప్పిన కరక, తానిక, ఉసిరికకాయలు 3 ను చేరిన త్రిఫలములనబడును. ఈత్రిఫలములు రసాయనములలో శ్రేష్ఠంబైనది. నేత్రరోగములను హరింపజేసును. వ్రణములనారర్చును. కుష్ఠముమొదలగు చర్మరోగములు, వ్రణమునందు స్రావము, మేదస్సు, ప్రమేహము, కఫము, రక్తరోగము వీనిని శమింపజేసును.

త్రిజాత - చతుర్జాత గుణము.

శ్లో॥ సకేసరంచతుర్జాతం త్వక్పత్రైలంత్రిజాతకమ్ ।
పిత్తప్రకోపితీక్ష్ణోష్ణం రూక్షందీపనరోచనమ్ ॥ 158.

తా॥ దాల్చినిచెక్క, ఆకుపత్రి, ఏలకులు యీ 3 టి యొక్క కూటమి త్రిజాతకమనియు, త్రిసుగంధమనియు జెప్పబడును. వీనితోడ నాగకేసరములుజేరిన చతుర్జాతకమనబడును. ఇవి పిత్తమును ప్రకోపింపజేసును. తీక్ష్ణముగ, ఉష్ణముగనుండును. రూక్షజేసును. అగ్నిదీపనమును, రుచినిగలుగజేసును.

మిరియముల గుణము.

శ్లో॥ రసేపాకేచకటుకం కఫఘ్నంమరిచంలఘు ।

తా॥ మిరియములు కటువైనరసము పాకముగలవి. కఫమునుహరింపజేసును. లఘువుగనుండును. పైశ్లోకములో జెప్పియుండు పిత్తప్రకోపాది గుణములుకూడా గలవిగనుండును.

పిప్పలి గుణము.

శ్లో॥ శ్లేష్మలాస్వాదుశీతార్ద్రా గుర్వీస్నిగ్ధాచపిప్పలీ ॥ 159.
సాశుష్కావిపరీతాత స్నిగ్ధావృష్యారసేకటుః ।
స్వాదుపాకానిలశ్లేష్మ శ్వాసకాసాపహాసరా ॥ 160.
నతామత్యుపయుంజీత రసాయనవిధింవినా ।

తా॥ పచ్చిపిప్పలి శ్లేష్మమునుజేసును. మధురముగనుండును. శీతమయినవీర్యముగలది గురువుగ, స్నిగ్ధముగనుండును. ఎండినపిప్పలిపచ్చిపిప్పలికంటె విరుద్ధముగనుండును. (అనగా ఉష్ణమైన వీర్యముగలదిగ, లఘువుగనుండుననిభావము.) స్నిగ్ధముగనుండును. శుక్రమును వృద్ధిజేసును. కటువైనరసముగలది. మధురమైన పాకముగలది. వాతము, శ్లేష్మము, శ్వాసము, కాసము వీనినివారింపజేసును. శరీరమువందు త్వరగా వ్యాపించును. పిప్పలికి యిట్టిగుణములు గలిగియుండినను దానిని వర్ధమానాది రసాయనవిధియందుతప్ప యితరవిధులయందు విశేషముగా నుపయోగింపంజనదు.

శొంఠి గుణము.

శ్లో॥ నాగరందీపనంవృష్యం గ్రాహిహృద్యంవిబంధనుత్ ॥ 161.
రుచ్యంలఘుస్వాదుపాకం స్నిగ్ధోష్ణంకఫవాతజిత్ ।

తా॥ శొంఠిఅగ్నిదీపమునుజేసును. శుక్రవృద్ధికారి. మలమునుబంధించును. హృదయమునకు హితకరమైనది. స్రోతోబంధమునుపోగొట్టును. (అనగా స్రోతస్సులను శుద్ధిపరచును.) రుచిగ, లఘువుగ, మధురపాకముగలదిగ, స్నిగ్ధముగ, ఉష్ణముగనుండును. కఫవాతములను హరింపజేసును.

అల్లపు గుణము.

శ్లో॥ తద్వదార్ద్రికం

తా॥ అల్లము శొంఠితో సమానమయినగుణముగలది.

త్రికటుక గుణము.

శ్లో॥ ఏతచ్చత్రయం త్రికటుకంజయేత్ ॥ 162.
స్థౌల్యాగ్నిసదనశ్వాస కాసశ్లీపదపీనసాః ।

తా॥ మిరియములు, పిప్పళ్లు, శొంఠి అనునీ 3 టి యొక్కకూటమి త్రికటుకమనబడును. ఇదిశరీరస్థౌల్యము, అగ్నిమాంద్యము, శ్వాసము, కాసము, శ్లీపదము, పీనసము, వీనినివారింపజేసును.

చెవ్యము - మోడి - వీని గుణము.

శ్లో॥ చవికాపిప్పలీమూలం మరిచాల్పాంతరంగుణైః॥ 163.

తా॥ చెవ్యము, మోడి అను నీ 2 ను మిరియములకంటె స్వల్పమయినగుణముగలవి. (అనగా కటువైనరసము పాకముగలవిగ, లఘువుగ, ఉష్ణమయినవీర్యముగలవిగ, కఫహరముగనుండునని తాత్పర్యము.)

చిత్రమూల గుణము.

శ్లో॥ చిత్రకోగ్నిసమఃపాకే శోఫార్శఃకృమికుష్ఠహా ।

తా॥ చిత్రమూలము అగ్నితోసమానమయినది. (అనగా పాకమువలన నత్యుష్ణముగనుండునని తాత్పర్యము.) శోఫ, అర్శస్సు, కృములు, కుష్ఠము వీనినివారింపజేసును.

పంచకోల గుణము.

శ్లో॥ పంచకోలకమేతచ్చ మరిచేనవినాస్మృతమ్॥ 164.
గుల్మప్లీహోదరానాహ శూలఘ్నందీపనంపరమ్ ।

తా॥ పైజెప్పినవానిలో మిరియములుతప్ప తక్కినవియగు పిప్పలి, మోడి, చెవ్యము, చిత్రమూలము, శొంఠి అనునీ 5 టి యొక్క కూటమి పంచకోలమనబడునని వైద్యకతంత్రములయందు జెప్పబడియున్నది. ఇది గుల్మము, ప్లీహము, ఉదరరోగము, ఆనాహము, శూల వీనిని పోగొట్టును. మిక్కుటముగ అగ్నిదీపమును గలుగజేసును.

మహాపంచమూల గుణము.

శ్లో॥ బిల్వకాశ్మర్యతర్కారీ పాటలాటుంటుకైర్మహత్ ॥ 165.
జయేత్కషాయ * తిక్తోష్ణం పంచమూలంకఫానిలౌ ।

తా॥ మారేడు, గుమ్ముడు, తక్కెడ లేక కూరసెల్లి, కలిగొట్టు, దుందిలము అనునీ 5 టి యొక్కకూటమి మహాపంచమూలములని వైద్యకతంత్రములయందు ప్రసిద్ధముగా జెప్పబడియున్నది. ఇది వగరుగ, తిక్తముగ, ఉష్ణముగనుండును. కఫవాతములను పోగొట్టును.

హ్రస్వపంచమూల గుణము.

శ్లో॥ హ్రస్వంబృహత్యంశుమతీ ద్వయగోక్షురకైఃస్మృతమ్ ॥ 166.
స్వాదుపాకరసంనాతి శీతోష్ణంసర్వదోషజిత్ ।

---

* తీక్ష్ణోష్ణం ఇతిపా.

తా॥ వ్రాకుడు, పెద్దములక, ముయ్యాకుపొన్న, కోలపొన్న, వల్లేర అను నీ 5 టి యొక్క కూటమి హ్రస్వపంచమూలమని వైద్యకతంత్రములయందు జెప్పబడి యున్నది. ఇది మధురమైనపాక, రసములుగలదిగనుండును. స్వల్పముగాశీతలమును, ఉష్ణమునుజేసును. సర్వదోషములను పోగొట్టును.

మధ్యమ - పంచమూల గుణము.

శ్లో॥ బలాపునర్నవైరండ శూర్పపర్ణీద్వయేనతు ॥ 167.
మధ్యమంకఫవాతఘ్నం నాతిపిత్తకరంసరమ్ ।

తా॥ ముత్తవపులగము, గలిజేరు, ఆముదము, 2 విధములైన శూర్పపర్ణీలు (అనగా పిల్లపెసర అడవిపెసర) అను నీ 5 టి యొక్క కూటమి మధ్యమపంచమూలమనబడును. ఇది కఫవాతములను హరింపజేసును. స్వల్పముగా పిత్తముజేసును. మలాదులను భేదించును.

జీవనాఖ్య - పంచమూల గుణము.

శ్లో॥ అభీరువీరాజీవంతీ జీవకర్షభకైఃస్మృతమ్ ॥ 168.
జీవనాఖ్యంచచక్షుష్యం వృష్యంపిత్తానిలాపహమ్ ।

తా॥ అభీరు (అనగా పిల్లిపీచర) వీర (అనగా పిగ్గుమ్మడు) జీవంతి (అనగా పాలకూర) జీవకము, ఋషభకము, అను నీ 5 టి యొక్క కూటమి జీవనాఖ్యపంచమూలమనబడును. ఇది నేత్రహితకారి. శుక్రమును వృద్ధిజేసును. పిత్తవాతములను పోగొట్టును.

తృణపంచమూల గుణము.

శ్లో॥ తృణాఖ్యంపిత్తజిద్దర్భ కాశేక్షుశరశాలిభిః ॥ 169.

తా॥ దర్భ, కాశ (అనగా కుందురెల్లు) ఇక్షు (అనగా తిప్పరెల్లు) శర (అనగా రెల్లు) శాలి (అనగా కెక్కసగడ్డి) అను నీ 5 టి యొక్క కూటమి తృణపంచమూలమనబడును. ఇది పిత్తమును హరింపజేసును.

“ అజాశృంగీహరిద్రాచ విదారీసారిబామృతా । వల్ల్యాఖ్యంకంటకాఖ్యంతు శ్వదంష్ట్రాభీరుసైర్యకైః । అహింస్రాకరమర్దశ్చ సర్వదోషహరాస్తుతే ॥”

ఒడ్డి, పసపు, నేలగుమ్మడు, సుగంధిపాల, తిప్పతీగ, ఇవి వల్లీపంచమూలమనబడును. వల్లేరు, పిల్లిపీచర, ములుగోరింట, అహింస్రా (అనగా ఆదొండ) ఓక ఇవికంటకాఖ్యపంచమూలమనబడును. ఈ 2 ను సమస్తరోగములను హరింపజేసును.

* * * [సువర్ణాదిగుణము]

మధురంరసపాకయోః । విషదోషహరంశీతం సకషా[illegible]సమ్ । రూప్యంస్నిగ్ధంకషాయామ్లం విపాకేమధురంసరమ్ । వయసఃస్థాపనంశీతం లేఖనంవాతపిత్తజిత్ । తామ్రంసతిక్తమధురం కషాయంలేఖనంలఘు । కటుపాకరసంశీతం రోపణంకఫపిత్తజిత్ । కాంస్యంకషాయానురసం విశదం లేఖనంసరమ్ । దృష్టిప్రసాదనంరూక్షం తిక్తంపిత్తకఫాపహమ్ । సతిక్తలవణంభేది పాండుత్వక్క్రిమివాతనుత్ । లేఖనంపిత్తలంకించిత్త్రపుసీసంచతద్గుణమ్ । చక్షుష్యంకృష్ణలోహంతు కషాయంస్వాదుతిక్తకమ్ । లేఖనంవాతలంశీతం క్రిమిపిత్తకఫప్రణుత్ । ముక్తావిద్రుమవజ్రాణి వైడూర్యస్ఫటికాదికమ్ । మణిరత్నంసరంశీతం కషాయంస్వాదులేఖనమ్। చక్షుష్యంధారయేత్వాణో పాప్మాలక్ష్మీవిషాపహమ్। సక్షారఉష్ణవీర్యశ్చకాచోదృష్టికృదంజనాత్ । శంఖోదధిమలౌశీతౌ కషాయావతిలేఖనౌ । తుత్థకంకటుకంక్షారం కషాయంవిశదంలఘు। లేఖనంభేదిచక్షుష్యం కండూకృమివిషాపహమ్।విశదోగైరికఃస్నిగ్ధః కషాయమధురోహిమః । కఫఘ్నీతిక్తకటుకా మనోహ్వాలేఖనీసరా।స్నిగ్ధంకషాయంకటుకం హరితాలంవిషప్రణుత్ ।కషాయమధురంశీతం లేఖనంస్నిగ్ధమంజనమ్ । రక్తపిత్తవిషఛర్దిహిధ్మాఘ్నందృక్ప్రసాదనమ్ । స్రోతోంజనంవరంతత్ర తతస్సౌవీరకాంజనమ్।కఫఘ్నంతిక్తకటుకం ఛేదిసోష్ణంరసాంజనమ్। సర్వదోషప్రశమనం కాసమోహక్షయాపహమ్ । కఫఘ్నముష్ణకటుకం శిలాజతురసాయనమ్। తిక్తంచఛేదనంయోగవాహిత్వాత్సర్వరోగజిత్ । కషాయమధురారూక్షా కఫఘ్నీవంశరోచనా । తుగాక్షీరీక్షయశ్వాస కాసఘ్నీమధురాహిమా । కారవ్యఃకుంచికాజాజీ కబరీధాన్యతుంబరు । అన్నగంధహరంరుచ్యం దీపనంకఫవాతజిత్ । బాష్పికాకటుతీక్ష్ణోష్ణా క్రిమిశ్లేష్మహరాపరమ్।తద్వచ్చరాజికావిఘ్న సాధనీదీపనీపరమ్।శూలాటోపహరారుచ్యాదీప్యకఃకోష్ఠశూలజిత్ ।అహృద్యాస్సృష్టాఃస్నిగ్ధాబాష్పికావత్ప్రకీర్తితాః। శతాహ్వాకుష్ఠతగర సురదారుహరేణవః।ఏలైలవాలుసరల త్వగ్వ్యాఘ్రనఖచోరకాః । లఘూష్ణాఃకటుకాపాకే కఫవాతనిబర్హణాః । వైయర్క

స్తిక్తమధురః స్నిగ్ధోష్ణఃకఫవాతజిత్ । వస్తిమూత్రవిబంధఘ్నో వృష్యో గోక్షురకో హిమః। పాచనంకఫపిత్తఘ్నం తిక్తంశీతంవిషాగ్వయమ్।కఫఘ్నం తిక్తకటుకం ముస్తంసంగ్రాహిపాచనమ్ । తిక్తాఽమృతా త్రిదోషఘ్నీ గ్రాహిణ్యుష్ణారసాయనమ్।దీపనీజ్వరహృద్దాహ కామలావాతరక్తనుత్। తిక్తశీతౌజ్వరహరౌ లఘుభూనింబపర్పటౌ । నింబస్తిక్తోహిమఃకుష్ఠ కృమి పిత్తకఫాపహః।మహానింబఃపరంగ్రాహీ కషాయోరూక్షశీతలః।గుగ్గులుః పిచ్ఛిలఃస్పర్శే విశదోభ్యవహారతః । ససాదుస్సకటుస్తిక్త స్సకషాయో రసాయనమ్। వ్రణ్యఃస్వర్యఃకటుఃపాకే రూక్షోసూక్ష్మోఽగ్నిదీపనః । క్లేద మేదోపలశ్లేష్మగండమేహాపచీకృమీన్ ।పిటకాగ్రంథిశోఫాంశ్చ హంత్యుష్ణస్స్రంసనోలఘుః । శంఖపుష్పీసరాతిక్తా మేధ్యాకృమివిషాపహా । కటుతిక్తోష్ణమధురా స్నిగ్ధాస్వాదుకఫాపహా।పిత్తాస్రవిషతృడ్దాహ కృమిఘ్నం గురురూక్షణమ్।సర్వంసతిక్తంమధురం చందనంశిశిరంపరమ్ । లఘురుక్తం తథోశీరం వాతలంపాచనంచతత్ । జ్వరాతిసారవమథు రక్తపిత్తకఫాపహమ్।మధుకంరక్తపిత్తఘ్నం వ్రణశోధనరోపణమ్। గురుస్వాదుహిమం వృష్యం చక్షుష్యంస్వరవర్ణకృత్ ।కటుతిక్తేనిశేకుష్ఠ మేహాపిత్తకఫాపహే । ప్రలేపాజ్జయతఃకండూం శోఫందుష్టవ్రణంవిషమ్ । ప్రపౌండరీకం చక్షుష్యం శిశిరంవ్రణరోపణమ్ । కషాయమధురంతిక్తం రక్తపిత్తప్రసాదనమ్।బలాత్రయంస్వాదువృష్యం స్నిగ్ధంశీతంబలప్రదమ్। తత్రనాగాధికంబల్యా క్షతక్షీణహితాగురుః।తాంబూలంకటుసక్షారం రుచ్యముష్ణం కఫవ్రణుత్।భేదసంమోహకృత్పూగం కషాయంస్వాదురోచనమ్ । జాతీపత్రీకటుఫలం కంకోలకలవంగకమ్ । లఘుతృష్ణాపహంహృద్యం వక్త్రదౌర్గంధ్యనాశనమ్ ! సస్వాదుతిక్తస్తృష్ణాఘ్నః కర్పూరశ్ఛేదనోహిమః। లతాకస్తూరికాదత్స్వ న్ముఖశోషహరాపరమ్ । కషాయంమధురంశీతం పద్మంపిత్తకఫాస్రజిత్ । తద్వద్వకులపున్నాగ కుముదోత్పలపాటలమ్ । సచంపకంతతోన్యూనం గుణైఃకోరంటకింశుకమ్ । మాలతీమల్లికాపుష్పం తిక్తంజయతిమారుతమ్ । విషపిత్తకఫాన్నాగం సిందువారంచతద్గుణమ్ ।

కఫఘ్నంకైతకంతిక్తం శైరీషంవిషహారిచ । వాతలంపుష్పమాగస్త్యం కషాయంకఫపిత్తజిత్ ।బంధూకంశ్లేష్మలంగ్రాహి తద్వదేవచయూథికా। కఫఘ్నముష్ణవీర్యంచ కుంకుమంవ్రణశోధనమ్। అవల్గుజైడగజజం బీజం వాతకఫవ్రణుత్ । ఆస్యానర్ణశ్లేష్మమేద స్సౌకుమార్యకృదన్యథా । అతోధ్వాగ్నిబలాయూంషి కుర్యాచ్చంక్రమణంసుఖమ్ । మారుతస్యానులోమంచ ఖుడస్తంభశ్రమాపహమ్ । అన్యర్థసంజ్ఞంపాదత్రం బలకృచ్చక్రలంతథా । వర్ణ్యంనేత్రహితంఛత్రం వాతవర్షాతపాపహమ్ । ప్రవాతరౌక్ష్యవైవర్ణ్య స్తంభకృద్దాహతృడ్భ్రమాన్ । శ్రమాగ్ని మూర్ఛాశ్చజయేదప్రవాతమతోన్యథా । ప్రాగ్వాయురుష్ణోభిష్యంది త్వగ్దోషార్శోవిషకృమీన్ । సన్నిపాతజ్వరశ్వాస మామవాయుంప్రకోపయేత్ । యామ్యోస్పృగ్వాతకఫకృచ్ఛీతస్వాదుఃకషాయకః । కషాయః పశ్చిమోరూక్షో లఘుర్నాతివిదహ్యతే। వాతకృత్కఫపిత్తఘ్నో మూర్ఛాదాహభ్రమాపహః।స్నిగ్ధశ్శీతోలఘుస్సాత్మ్య ఉత్తరష్షడ్రసో నిలః ఐశానఃకటురూక్షోష్ణ ఆగ్నేయశ్చైవమారుతః । అమ్లోవిదాహీనైఋతో వాయవ్యస్తిక్తఉచ్యతే।ఆతపోభ్రమతృట్స్వేద దాహమూర్ఛా వివర్ణతాః । కుర్యాత్పిత్తాస్రవహ్నీంశ్చ ఛాయాతేతాన్వ్యపోహతి॥”

సువర్ణము శరీరమునకు పుష్టిని గలుగజేసును. స్నిగ్ధముగనుండును. మధురమైనరసము పాకముగలది. విషమును హరింపజేసును. శీతమైన వీర్యముగలది. కొంచెము వగరుగనుండును. రసాయనమువలెనే హితమును జేసును. రజతము స్నిగ్ధముగ, వగరుగ, పుల్లగనుండును. మధురమైనపాకముగలది. శరీరమునందు త్వరగా వ్యాపించును. వయస్సునునిలుపును. శీతమైనవీర్యముగలది. రక్తాధిధాతువులను శుద్ధిజేసును. వాతపిత్తమునుపోగొట్టును. తామ్రము కొంచెముచేదుగ, మధురముగ, వగరుగనుండును. రక్తాధిధాతువులను శోధించును. లఘువుగనుండును. కటువైన పాకము, రసముగలది. శీతమైనవీర్యముగలది. వ్రణములనార్చును. కఫపిత్తములను పోగొట్టును, కంచు కొంచెము వగరుగనుండును. శరీరమును రక్తాదిధాతువులను శుద్ధిజేసును. శరీరమునందు త్వరగా వ్యాపించును. నేత్రములకు నైర్మల్యమును గలుగజేసును. యాక్షకారి. కొంచెముచేదుగనుండును. పిత్తకఫమునుపోగొట్టును. తగరము కొంచెము చేదుగ,

ఉప్పగనుండును. గడ్డకట్టియుండు మలాదులను భేదించును. పాండువు, చర్మ, దోషము, కృములు, వాతము వీనినిపోగొట్టును. రక్తాధిధాతువులను శుద్ధిజేసును. కొంచెముగా పిత్తమునుజేసును. సీసమునకు తగరగుణమే గలిగియుండును. ఉక్కు నేత్రములకు హితముజేసును. వగరుగ, మధురముగ, చేదుగనుండును. వాతకరమైనది. శీతమైనవీర్యముగలది. కృములు, పిత్తకఫము వీనిని హరింపజేసును. ముత్తియములు, పగడములు, వజ్రము, వైడూర్యము, స్ఫటికము యీ మొదలగు రత్నములు శరీరమునందు శీఘ్రముగావ్యాపించును. శీతమయినవీర్యముగలవి. కషాయముగ, మధురముగనుండును. రక్తాదిధాతువులను శుద్ధిజేసును. నేత్రములకు హితకరమయినవి. హస్తమునందు ధరించుటచే పాపము, అలక్ష్మి, విషము, వీనినిపోగొట్టును. కాచము (అనగా గవ్వలు) కొంచెముఉప్పగనుండును. ఉష్ణమైనవీర్యముగలవి. అంజనమువలన దృష్టికి మేలుజేసును. శంఖము, సముద్రపునుఱుగు అను నీ 2-ను శీతమైన వీర్యము గలవి. కషాయముగనుండును. రక్తాదిధాతువులను మిక్కుటముగా శుద్ధిజేసును. తుత్థము కారముగ, ఉప్పగ, కషాయముగనుండును. శరీరమును శుద్ధిజేసును. లఘువుగనుండును రక్తాదులను శుద్ధజేసును. శరీరమునందు గడ్డకట్టియుండు మలాదులను భేదించును. నేత్రములకు హితకరమయినది, దురద, కృములు, విషము వీనినిపోగొట్టును. గైరికము (అనగా జేగురుఱాయి) శరీరమును శుద్ధిజేసును. స్నిగ్ధముగ, కషాయముగ, మధురముగనుండును. శీతమైనవీర్యముగలది. మణిశిల కఫమును హరింపజేసును. చేదుగ, కటువుగనుండును. రక్తాదులను శుద్ధపరచును. శరీరమునందు త్వరగా వ్యాపించును. హరిదళము స్నిగ్ధముగ, కషాయముగ, కటువుగనుండును. విషమును హరింపజేసును. అంజనపుఱాయి కషాయముగ, మధురముగ, శీతముగనుండును. రక్తాదులను శుద్ధిజేసును. స్నిగ్ధముగనుండును. రక్తపిత్తము, విషము, ఛర్ది, హిధ్మ, వీనిని హరింపజేసును. నేత్రములకు నైర్మల్యమునిచ్చును. స్రోతోంజనము అంజనమునకంటె శ్రేష్ఠమయినది. దానికంటె సౌవీరాంజనము శ్రేష్ఠంబు. రసాంజనము కఫమును పోగొట్టును. తిక్తముగ, కటువుగనుండును. మేదశ్లేష్మగ్రంధులను పోగొట్టును. కొంచెము వుష్ణముగనుండును. శిలాజిత్తు సర్వదోషములు, కాసము, మోహము, క్షయము, కఫము వీనిని పోగొట్టును. ఉష్ణముగ కటువుగనుండును. రసాయనముతో తుల్యమయినది. వంశరోచనము తిక్తముగనుండును. మేదశ్లేష్మాదిగ్రంధులను పోగొట్టును. యోగవాహిగనుండుటచే సర్వరోగములను పోగొట్టును. కషాయముగ, మధురముగనుండును. రూక్షజేసును. కఫమును హరింపజేసును. తవక్షీరి క్షయము, శ్వాసము, కాసము వీనిని పోగొట్టును. మధురముగనుండును. శీతమయినవీర్యము గలది ; కారవ్యము (అనగా సదాపలు) జీలకఱ్ఱ, తెల్లజీలకఱ్ఱ, కబరి (అనగా కారింగువ) ధనియాలు, తుంబురులు,

ఇవి అన్నగంధమును హరింపజేసును; రుచినిచ్చును. అగ్నిదీపనమును గలుగజేసును. కఫవాతములను పోగొట్టును. హింగుపత్రి కటువుగ, తీక్ష్ణముగ, ఉష్ణముగయుండును. కృములు, శ్లేష్మము వీనిని విశేషముగా పోగొట్టును. నల్లఆవాలు హింగుపత్రితో సమానమయిన గుణముగలది. విఘ్నములను పోగొట్టును. అగ్నిదీపనమును జేసును. విశేషముగా శూలను కడుపుబ్బరమును పోగొట్టును. రుచికరమైనది. ఓమము, కోష్ఠ, శూలను పోగొట్టును. సర్షపము (అనగా ఆవాలు) హృదయమునకు హితకరమైనది కాదు. స్నిగ్ధముగనుండును. హింగుపత్రితో సమానమయినగుణముగలది. సదాప, చెంగల్వకోష్ఠు, గ్రంధితగరము, దేవదారు, రేణుకలు, ఏలకలు, ఏలావాలుకము (అనగా నూగుదోస) సరళదేవదారు, లవంగపుచెక్క, వ్యాఘ్రనఖము, కచోరములు, ఇవి లఘువుగ, ఉష్ణముగనుండును. పాకమువలనకటువుగనుండును. కఫము, వాతము వీనిని పోగొట్టును. శైయార్కము కొంచెము తిక్తముగ, మధురముగ, స్నిగ్ధముగ, ఉష్ణముగనుండును. కఫవాతములను పోగొట్టును. పల్లేరు, వస్తిరోగము, మలమూత్రబంధము వీనిని పోగొట్టును. శుక్రమును వృద్ధిజేసును. శీతమైన వీర్యముగలది. విసాద్వయము పాచనకారి. కఫపిత్తములను హరింపజేసును. తిక్తముగ, శీతలముగనుండును. తుంగముస్తెలు కఫమునుపోగొట్టును. తిక్తముగ, కటువుగనుండును. మలమును గట్టిపరచును. జీర్ణముజేసును. తిప్పతీగె చేదుగనుండును. త్రిదోషములను హరింపజేసును. మలమూత్రములను బంధించును. ఉష్ణమయినవీర్యముగలది. రసాయనముతో తుల్యమయినది. అగ్నిదీపనకారి. జ్వరము, నేత్రతాపము, కామిల, వాతరక్తము వీనిని పోగొట్టును. నేలవేము, పర్పాటకము అను నీ 2-ను తిక్తముగ, శీతలముగనుండును. జ్వరమును పోగొట్టును. వేము చేదుగనుండును. శీతమయిన వీర్యముగలది. కుష్ఠము, కృములు, పిత్తకఫము వీనిని పోగొట్టెను. పెద్దవేము మిక్కుటముగా మలాదులను బంధించును. కషాయముగ, రూక్షగ, శీతలముగనుండును. గుగ్గిలము స్పర్శమువలన స్నిగ్ధముగనుండును. భక్షణమువలన శరీరమును శుద్ధిపరచును. కొంచెముమధురముగ, కొంచెముకారముగ, చేదుగ, కొంచెము వగరుగనుండును. రసాయనముతో తుల్యమయినది. వ్రణమునార్చును, స్వరమునకుహితముజేసును, పాకమువలనకటువుగనుండును రూక్షజేసును ; స్రోతోమార్గములయందుసంచరించును; అగ్నిదీపనకారి; క్లేదము (అనగా ఆమాశయమునందుండు శ్లేష్మము) మేదోరోగము, వాతము, శ్లేష్మము, గండము, ప్రమేహము, అపచి, కృములు, పిటికలు, గ్రంథులు, శోఫ, వీనిని పోగొట్టును. ఉష్ణమైనవీర్యముగలది. మలాదులను వెలిపుచ్చును, లఘువుగనుండును. శంఖపుష్పి (అనగా మెట్టతామర) శరీరమునందు త్వరగావ్యాపించును. చేదుగనుండును. బుద్ధిని వృద్ధిజేసును. కృములు, విషము వీనిని పోగొట్టుచె. కారముగ, చేదుగ, ఉష్ణ

ముగ, మధురముగ, స్నిగ్ధముగ నుండును. హృదయమునకు హితకరమైనది. కఫమును హరింపజేసును. సమస్తమైన చందనములు పిత్తరక్తము, విషము, దప్పి, తాపము, కృములు వీనిని హరింపజేసును. గురుత్వము రూక్షత జేసును. కొంచెము చేదుగ, మధురముగనుండును. మిక్కుటముగా శీతమైన వీర్యముగలది. వట్టివేళ్ళు లఘువుగనుండును. వాతమునుజేసును. పాచనకారి. జ్వరము, అతిసారము, వాంతి, రక్తపిత్తము, కఫము వీనిని పోగొట్టును. అతిమధురము రక్తపిత్తమును హరింపజేసును. వ్రణములనుశుద్ధిజేసి ఆర్చును. గురువుగ, మధురముగనుండును. తమైనవీర్యముగలది. శుక్రమునువృద్ధిజేసును నేత్రములకు హితకరమైనది. మంచిస్వరము, కాంతి వీనినిగలుగజేసును. పసపు, మ్రానిపసపు యీ 2 కారముగ, చేదుగనుండును. కుష్ఠము, మేహము, పిత్తము, కఫము వీనిని పోగొట్టును; ప్రలేపనమువలనదురద, శోఫ, దుష్టవ్రణము, విషము వీనిని హరింపజేసును. ప్రపౌండరీకము నేత్రములకు హితకరమైనది. శీతమైన వీర్యముగలది. వ్రణములనార్చును. వగరుగ, మధురముగ, చేదుగనుండును. రక్తపిత్తమునుశమింపజేసును. ముత్తవపులగము, పెద్దముత్తవపులగము, నాగబల ఇవి మధురముగనుండును. శుక్రమునువృద్ధిజేసును. స్నిగ్ధముగనుండును. శీతమైనవీర్యముగలవి, బలకారి, వానిలో నాగబలమిగులబలకారి. క్షత, క్షీణులకు పథ్యకరమైనది. గురువుగనుండును. తాంబూలము కారముగ, కొంచెము ఉప్పగనుండును. రుచినిగలుగజేసును. ఉష్ణకరమైనది. కఫమునుహరింపజేసును. పోకలు శరీరమునందు గడ్డకట్టియుండు మలాదులను భేదించును మోహమును గలుగజేసును. కొంచెము కషాయముగ, మధురముగనుండును. రుచికరమైనది. జాపత్రి, కటుఫలము, కంకోలకము (అనగాతక్కోలాలు) లవంగములు ఇవి లఘువుగనుండును; హృదయమునకు హితకరమైనవి. దప్పి; నోటిదుర్గంధము వీనిని పోగొట్టును. కర్పూరము కొంచెము మధురముగ, చేదుగనుండును. దప్పినిహరింపజేసును. మేదఃశ్లేష్మాది గ్రంథులను పోగొట్టును. శీతమైన వీర్యముగలది. లతాకస్తూరి కర్పూరముతో తుల్యమైన గుణముగలది. ముఖశోషనుపోగొట్టును. పద్మము కషాయముగ, మధురముగనుండును. శీతమైనవీర్యముగలది పిత్తము, కఫరక్తము వీనినిపోగొట్టును. పొగడ, పొన్న, తామర, కలువ, కలిగొట్టు, సంపెంగి, వీనిపుష్పములు పద్మముతో తుల్యమైన గుణముగలవి. కోరంటము (అనగా ములుగోరింట) మోదుగు అను నీ 2 పుష్పములు పద్మమునకంటె కొంచెముతక్కువైన గుణముగలవి. మాలతీ (అనగా జాజిపూలు) మల్లికాపుష్పములు (అనగా మల్లెపూలు) ఇవి చేదుగనుండును. వాతమును హరింపజేసును. నాగపుష్పము (అనగా మొల్ల) విషము, పిత్తము, కఫము వీనిని హరింపజేసును. పాపిలిపూలు నాగపుష్పముతో తుల్యమైన గుణముగలవి. కేతకీపుష్పము (అనగా మొగలిపూలు) చేదుగనుండును. కఫమును శమింపజేసును. దిరిసెనపుపూలు

విషమునుహరింపజేసును. అగసిపూలు వాతమునుజేసును. కషాయముగనుండును. కఫపిత్తములను హరింపజేసును. బంధూకపుష్పము (అనగా మంకెన) శ్లేష్మమునుజేసును. మలమూత్రములను బంధించును. యూథికాపుష్పము (అనగాదాసానిపూలు) బంధూకపుష్పముతో తుల్యమైన గుణముగలవి. కుంకుమపుష్పు కఫమును హరింపజేసును. ఉష్ణమైన వీర్యముగలది. వ్రణమును శుద్ధిజేసును. ఆవల్గుజము (అనగా క్రాలుగచ్చవిత్తులు) తగరిసెవిత్తులు వాతకఫములను పోగొట్టును. ముఖమునందు కాంతి, శ్లేష్మము, మేదస్సు, సుకుమారత్వము వీనిని గలుగజేసును. మార్గగమనము అగ్నిదీపనము, బలము, ఆయువు వీనిని వృద్ధిజేసును. చంక్రమణము సుఖమును వాతమునకనులోమగతిని గలుగజేసును. ఖుడస్తంభమును శ్రమనుహరింపజేసును. పాదరక్ష పాదములనుకాపాడును; బలమును శుక్రవృద్ధిని గలుగజేసును. గొడుగు శరీరమునకు కాంతినిచ్చును. నేత్రములకు హితకరమైనది. గాలి, వాన, ఎండ వీని బాధనుపోగొట్టును. పెనుగాలి రౌక్ష్యము, విరుద్ధమైనవర్ణము, శరీరస్తంభము, వీనిని గలుగజేసును. తాపము, దప్పి, భ్రమ, శ్రమ, అగ్నిమాంద్యము, మూర్ఛవీనినిపోగొట్టును. సాధారణమైనగాలి వీనికంటె విరుద్ధముగనుండును. ప్రాగ్వాతము (అనగా తూర్పుగాలి) ఉష్ణకరమైనది. శ్లేష్మమునుజేసును; చర్మదోషము, అర్శస్సు, విషము, కృములు, సన్నిపాతజ్వరము, శ్వాసము, ఆమవాతము వీనినధికపరచును. దక్షిణపుగాలి రక్తవాతము, కఫము వీనిని గలుగజేసును, శీతమైనవీర్యముగలది; మధురముగ, కషాయముగనుండును. పడమటిగాలి కషాయముగనుండును; రూక్షకరమయినది; లఘువుగనుండును: స్వల్పముగా విదాహమునిచ్చును; ఉత్తరగాలి వాతమునుజేసును. కఫపిత్తములు, మూర్ఛ, సర్వాంగతాపము, భ్రమవీనినిపోగొట్టును, స్నిగ్ధముగనుండును. శీతమయినవీర్యముగలది; లఘువుగనుండును. సాత్మ్యకరమయినది. మధురాదిషడ్రసయుక్తముగనుండును. ఈశానవాయువు కటువుగ, రూక్షముగ, ఉష్ణముగనుండును. ఆగ్నేయవాయువు కొంచెము వుల్లగ, విదాహకారిగనుండును. నైరుత్యము వాయవ్యము అను నీ 2 దిక్కులగాలి చేదుగనుండును. ఎండ, భ్రమ, దప్పి, చెమట, సర్వాంగతాపము, మూర్ఛ, వైవర్ణ్యము, పిత్తరక్తము, అగ్నివృద్ధి వీనిని గలుగజేసును. నీడ పైజెప్పిన శ్రమ మొదలగువానిని పోగొట్టును. అని సువర్ణాది వస్తువులయొక్క గుణములు విశేషముగా అష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పబడియున్నవి.

శ్లో॥ శూకశింబీజపక్వాన్న మాంసశాకఫలౌషధైః ।
వర్గితైరన్నలేశోయ ముక్తోనిత్యోపయోగికః ॥ 170.

తా॥ వర్గముగాజేయబడిన శూకము, శింబి, పక్వాన్నము, మాంసము, శాకములు, ఫలములు, ఔషధము, వీనిచే నెల్లపుడు నుపయోగకారిగనుండు పదార్థముల యొక్క స్వల్పభాగము జెప్పబడినది.

“ తిలశోని షేవ్యమాణం విషమపిసంజాయతేఽమృతసమానమ్ । భల్లాతకస్నహాతిలై స్తత్సార్యపి కుష్ఠముపహంతి। సంస్కారేణలఘుభ్యస్సక్తుభ్యసిద్ధపిండికాగురవః । మరువాసిష్వతిసాత్మ్యం దధిపీలుశమీకరీరాణామ్ । ఘృతదుగ్ధం హేమంతే మందాగ్నికఘోత్తరంభ వేత్ప్రియః । దధిదుగ్ధం వాతఘ్నంతదజాతంవాతకృద్భవతి । రేచనమపిచక్షీరం గవ్యంసంగ్రాహి కస్యచిద్భవతి ॥ ”

కొంతకాలమువరకు విషమునుకూడా తిలప్రమాణముచొప్పున సేవించుచుండినచో నది అమృతముతో సమానముగనగును. జీడిగింజలను తిలలతోజేర్చి భుజింపుచుండిన కుష్ఠమును హరింపజేసును. సంస్కారముచే లఘువుగనుండునట్టి వేపుడుబియ్యపు పిండివలనజేయబడిన ఉంటలు మిగుల గురువుగనుండును. పెఱుగు, పీలు (అనగా గోగు) జమ్మి, కరీరము (అనగా వెణుతురు) ఇవి జాంగలదేశమునందు వసించువారలకుమిగుల సాత్మ్యకరమైనవి. హేమంతకాలమునందు ఘృతము, క్షీరము, అను నీ 2-ను తలుచుగ, నగ్నిమాంద్యమును గలుగజేసును. పెఱుగు, పాలు అను నీ 2-ను వాతమును జేసును. ఆవుపాలు విరేచనకారియైనను ఓకానొక పురుషునికి మలమును బంధించును. ఇటుల మాత్ర, యోగము, క్రియ, దేశము, కాలము యీ మొదలగు విశేషములవలన పైజెప్పిన ద్రవ్యములయొక్క గుణములుకూడా విపరీతములుగనగును. కాబట్టి బుద్ధిమంతుడగువైద్యుడు స్వబుద్ధిచే మాత్రాయోగాదులననుసరించి వస్తుగుణములనూహించుకొనవలయును. ఈ తంత్రకారుడు గ్రంథవిస్తరభీతిచే మాత్రాయోగాదులను స్పష్టముగా జెప్పక విరమించెను. అయిన నాయాసందర్భములయందు యుక్తిచే జెప్పియున్నాడు. [వివిధౌషధవర్గము ముగిసెను.]

షష్ఠాధ్యాయము, ముగిసెను.

శ్రీరస్తు.

సప్తమాధ్యాయము.

పూర్వాధ్యాయమునందు శరీరధారణార్థమై అన్నపానస్వరూపముజెప్పబడినది. పథ్యకరములైన అన్నపానములుకూడా విషాదులచే దుష్టంబైనచో రోగోత్పత్తికిగాని, లేక మరణమునకుగాని కారణంబగును. కాబట్టి అన్నరక్షాధ్యాయము జెప్పబడుచున్నది.

అన్నరక్షాధ్యాయ ప్రారంభము.

సూ॥ అథాతోఽన్నరక్షాధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః ।
ఇతిహస్మాహురాత్రేయా దయోమహర్షయః ॥

తా॥ అన్నపానస్వరూపాధ్యాయానంతరము అన్నరక్షణంబావశ్యకంబగుటచే అన్నరక్షణమును బోధించునట్టి అన్నరక్షాధ్యాయమును వివరించెదము.

రాజసమీపమున - వైద్యుడు వసించవలయుసనుట.

శ్లో॥ రాజారాజగృహాసన్నే ప్రాణాచార్యంనివేశయేత్ ।
సర్వదాసభవత్యేవం సర్వత్రప్రతిచాగ్రవిః ॥ 1.

తా॥ సర్వకాలమునందు రాజగృహసమీపమునందుండువైద్యుడు రాజుయొక్క అన్నపానశయనాదులయందు మిగుల జాగరూకుడైయుండును. కాబట్టి రాజు తన గృహసమీపమునందు వైద్యుని వసింపజేయవలయును.

వైద్యునికి రాజరక్షణావశ్యకత్వము.

శ్లో॥ అన్నపానంవిషాద్రక్షేద్విశేషేణమహీపతేః ।
యోగక్షేమౌతదాయత్తౌ ధర్మాద్యాయన్నిబంధనాః ॥ 2.

తా॥ లోకమునందు ధర్మార్థకామమోక్షాదులు యోగక్షేమాధీనంబులైయుండును. అట్టి యోగక్షేమములు రాజాధీనంబైయుండును. కాబట్టి రాజుయొక్క అన్నము, పానము, శయనము, వస్త్రము, మాల యీ మొదలగువానియందు విషసంబం

ధము గలుగకుండా వైద్యుడు రక్షింపుచుండవలయును. యోగము అనగా:— అన్న వస్త్రాది ప్రాప్తి. క్షేమము అనగా:—అన్నాదులకు చోరాద్యుపద్రవముగలుగకుండా రక్షించుట.

విషసంబంధముగల - అన్న లక్షణము.

శ్లో॥ ఓదనోవిషవాన్సాంద్రో యాత్యవిస్రావ్యతామివ ।
చిరేణపచ్యతేపక్వో భవేత్పర్యుషితోపమః ॥ 3.
మయూరకంఠతుల్యోష్మా మోహమూర్ఛాప్రసేకకృత్ ।
హీయతేవర్ణగంధాద్యైః క్లిద్యతేచంద్రకాచితః ॥ 4.

తా॥ విషసంబంధముగలయన్నము గట్టిగ, ఒక్కొకకణముగ విభజించుట కశక్యముగనుండును. చిరకాలముమీద పాకమునుజెందును. పాకమయినతోడనే పర్యుషితాన్నమువలెనుండును. నెమలికంఠమువలె నానావర్ణములు గలదైయుండును. వేడిలేనిదిగనుండును. అట్టియన్నము నుపయోగించుటచే మోహము (అనగా చిత్తము లేకుండుట,) మూర్ఛ (అనగా సంజ్ఞాహాని) ప్రసేకము (అనగా కారియుమియుట) అను నీలక్షణములు గల్గుగును. విషసంబంధముగలయన్నమునకు మంచివర్ణము,గంధము మొదలగునవి కోలుపడియుండును. జలమధ్యములో వేయబడిన తైలబిందువువలెనే విచిత్రమైన బిందువులతోగూడి తడిగనుండును. ఈప్రకారము విషసంబంధముగల యన్నాదులను చక్షురాదీంద్రియములచే బరీక్షించవలయును.

విషసంబంధముగల - వ్యంజన లక్షణము.

శ్లో॥ వ్యంజనాన్యాశుశుష్యంతి * ద్యామక్వాథానితత్రచ ।
హీనాతిరిక్తావిక్ృతా ఛాయాదృశ్యేతనైవవా ॥ 5.
ఫేనోర్ధ్వరాజీసీమంత తంతుబుద్బుదసంభవః ।
విచ్ఛిన్నవిరసారాగాః ఖాడవాశ్శాకమామిషమ్ ॥ 6.

తా॥ విషసంబంధమువలన పెరుగు, చల్ల, దానిమ్మపండు యీ మొదలగు వానిచే సంస్కారముజేయబడినసూపము మొదలగు వ్యంజనములు శీఘ్రముగాశుష్కములుగనగును. క్వాథముతోగూడియుండు వ్యంజనములు నల్లగనగును. క్వాథములో తనయొక్క ప్రతిబింబము శిరము మొదలగు అంగములులేనిదిగగాని, లేక గొప్ప యంగములతోగూడినదిగగాని, లేక వికారరూపముగలదిగగాని గనుపించును. లేక

* శ్యావ ఇతిపా.

ప్రతిబింబమే గన్పట్టకుండును. అధికమైన లవణాదులతోగూడియుండునట్టి ద్రవమైన వ్యంజనములలో నురుగు, ఊర్ధ్వరేఖ, సీమంతము (అనగా పాపిటవలెనుండు రేఖ) తంతువు (అనగా నూలు) బుగ్గలు యీమొదలగునవి గలుగును. రాగము, ఖాడవము, శాకము, మాంసము, ఇవి ఒక్కొకప్రదేశమునందు వివర్ణముగను, రసహీనముగను, ఒకటితోనొకటి జేరకనుండును.

విషసంబంధముగల - మాంసరసాది లక్షణము.

శ్లో॥ నీలారాజీరసేతామ్రా క్షీరేదధినిదృశ్యతే ।
శ్యావాపీతాసితాతక్రే ఘృతేపానీయసన్నిభా ॥ 7.
కాళీమద్యాంభసోః క్షౌద్రేహరితైలేరుణోపమా ।
పాకఃఫలానామామానాం పక్వానాంపరికోథనమ్ ॥ 8.
ద్రవ్యాణామార్ద్రశుష్కాణాం స్యాతాంగ్లానివివర్ణతే ।
మృదూనాంకఠినానాంచ భవేత్స్పర్శవిపర్యయః ॥ 9.
మాల్యస్యస్ఫుటితాగ్రత్వం మ్లానిర్గంధాంతరోద్భవః ।
శ్యామమండలతావస్త్రే శదనంతంతుపక్ష్మణామ్ ॥ 10.
ధాతుమాక్తికకాష్ఠాశ్మ రత్నాదిషుమలాక్తతా ।
స్నేహస్పర్శప్రభాహాని స్సప్రభత్వంతుమృణ్మయే ॥ 11.

తా॥ విషసంబంధమువలన మాంసరసములో నీలరేఖ, క్షీరములో ఎఱ్ఱని రేఖ, పెరుగులో కపిశవర్ణముగలరేఖ, తక్రములో పసపువర్ణముగ నల్లగనుండురేఖ, ఘృతములో జలతుల్యమయినరేఖ, మద్యము, ఉదకము, వీనిలో కృష్ణవర్ణముగల రేఖ, తేనెలో పచ్చనివర్ణముగలరేఖ, తైలములో కొంచెము ఎఱ్ఱవర్ణముగలరేఖ నేత్రములకు గన్పట్టును.

“ మస్తున్యపికపోతాభా రాజీకృష్ణాతుషోదకే ”

విషసంబంధమువలన పెరుగుమీదిమీగడలో పావురపిట్టతోతుల్యమయిన వర్ణముగలరేఖ, పులికడుగులో కృష్ణవర్ణముగలరేఖ, ద్రవౌషధములో కపిలవర్ణముగలరేఖ గనుపించునని గ్రంథాంతరమునందు చెప్పబడియున్నది. అటులనే అపక్వముగనుండు ఫలములకు పరిపాకము, పక్వముగనుండు ఫలములకు పరికోథనము (అనగాముగిగిపోవుట) తడిగానుండువస్తువులకు మ్లాని, ఎండియుండువస్తువులకు వైవర్ణ్యము, మృదువుగనుండు వస్తువులకు కాఠిన్యము, కఠినముగనుండువస్తువులకు మృదుత్వము, పుష్పాదులకు అగ్రభాగమునందు చీలుట వాడుట స్వగంధనాశము ఇతరగంధోత్పత్తి, దుష్పుటిమొదలగు

వస్త్రములలో నల్లనిబొట్లు, వస్త్రముయొక్క నూలు స్వయముగచీకుట, కంబళిమొదలగు వానియందలి రోమములూడుట, లోహాదిధాతువులు, ముత్తియములు, ప్రాసులు, జాళ్ళు, వజ్రమరకతాదిరత్నములు, వీనియందు బురదపూయబడినటులుండుట, స్నేహము స్పర్శము కాంతిలేకుండుట, మట్టిపాత్రయందు విశేషమైనకాంతి ఇవి విష సంబంధమువలనగలుగును.

విషదాత లక్షణము.

శ్లో॥ విషదశ్శ్యావశుష్కాస్యోవిలక్షోవీక్షతేదిశః ।
స్వేదవేపథుమాం * స్త్రస్తోభీతస్స్ఖలతిజృంభతే ॥ 12.

తా॥ విషమునొసంగునట్టిమనుజుడు వైవర్ణ్యముగలిగి ఎండియుండు ముఖమును భయమునుగలవాడై లజ్జతోగూడి నలుదిక్కులయందు పలుమారు జూచుచునుండుటయే గాక చెమట, వణుకు, [అధైర్యము, అనువానితోగూడితనను మరుగుపరచుకొనుట కెత్నించుచు నడచునపుడు నిష్కారణముగ కాలు తడబడుచు పలుమారు ఆవలింతలు విడుచుచునుండును.

"అస్థానహాసీపృష్టో సంబద్ధముత్తరం దదాతినైవవావదతి వివక్షుర్ముహ్యత్యంగుళీస్ఫోటయతిశిరః కండూయతేఓష్ఠౌలేఢిభువంవిలిఖతిక్రియాసు త్వరతేవిపరీతమాచరతి స్వభావాచనావతిష్ఠతే"

అకారణముగనవ్వుచు, ప్రశ్నకు అసంగతమయిన ప్రత్యుత్తరముల జెప్పుచునుండును. ఒకసంగతినిజెప్పబూని మధ్యలో మోహమునుజెందును. వ్రేళ్ళయందు మెటికలను విరచును. తలనుగోకికొనును. పెదవినాకును. కాలితోభూమియందు గీచుచుండును. ఒకానొకకార్యమునందు త్వరపడును. విరుద్ధమైననడతలుగలవాడైయుండును. ఒకచోటను స్థిరముగనిలువకుండును అని గ్రంథాంతరమునందు చెప్పబడియున్నది. కావున నీలక్షణములవలన విషమునొసంగినవానిని తెలిసికొనవలయును.

అగ్నిచే - విషయుక్తాన్న పరీక్ష.

శ్లో॥ ప్రాప్యాన్నంసవిషంత్వగ్ని రేకావర్తఃస్ఫుటత్యతి ।
శిఖికంఠాభధూమార్చి రనర్చిరోవ్యగ్రగంధవాన్ ॥ 13.

తా॥ విషముతోగూడియుండునట్టి అన్నమును అగ్నియందు వైచినచో ఒకటే జ్వాలగలేచి చటచటయను శబ్దముగలుగును. అగ్నియొక్కజ్వాలయు, పొగయు

* స్తబ్ధో ఇతి పా.

నెమలికంఠమువలెచిత్రవర్ణముగలదిగనుండును. అటుకాదేని అగ్నికిజ్వాలయేలేకుండును. శవగంధముగలదైయుండును. (విషసంబంధముగల అగ్నియొక్క-ధూమము ప్రసేకము, గగుర్పాటు, శిరమునందు వేదన, పీనసము, నేత్రబాధ వీనిని గలుగజేసును.)

పక్ష్యాదులచే - విషయుక్తాన్న పరీక్ష.

శ్లో॥ మ్రియంతేమక్షికాః ప్రాశ్య కాకఃక్షామస్వరోభవేత్ ।
ఉత్క్రోశంతిచదృష్ట్వైత చ్ఛుకదాత్యూహసారికాః ॥ 14.
హంసఃప్రస్ఖలతిగ్లాని ర్జీవంజీవస్యజాయతే ।
చకోరస్యాక్షివైరాగ్యం క్రౌంచస్యస్యాన్మదోదయః ॥ 15.
కపోతపరభృద్దక్ష చక్రవాకాజహత్యసూన్ ।
ఉద్వేగంయాతిమార్జారః శకృన్ముంచతివానరః ॥ 16.
హృష్యేన్మయూరస్తద్దృష్ట్వామందతేజోభవేద్విషమ్ ।
ఇత్యన్నంవిషవత్ జ్ఞాత్వాత్యజేదేవంప్రయత్నతః ॥ 17.
యథాతేనవిపద్యేరన్నపినక్షుద్రజంతవః ।

తా॥ విషముతోగూడియుండు అన్నమునందు ఈగెలు చేరవు. చేరినచో తత్క్షణముననే మృతిజెందును. విషదుష్టమైన యాహారభక్షణమువలన కాకివికారముగ నరచును. విషదుష్టమయినయన్నమునుజూడగానే చిలుక, తూపురు గుడ్డంగిపిట్ట, లేక వానకోయిల, గోరింక అనునీ పక్షులు గట్టిగనరచును. హంస కాళ్ళు తడబడిభూమిపై ద్రెళ్లును. వెన్నెలపులుగు గ్లానినిజెందును. చకోరపక్షియొక్క నేత్రములు తెల్లగ నగును. క్రౌంచపక్షికి (అనగా జక్కవపక్షికి) మదముగలుగును. పావురపిట్ట,కోయిల, దక్షము (అనగా కోడి) చక్రవాకపక్షి ఇవి ప్రాణములను విడుచును. పిల్లి భయపడి వణుకును. కోతి మలోత్సర్జనముజేసి ముఖమునుత్రిప్పుకొని రోదనముజేసును. నెమలికి రోమహర్షణము గలుగును. నెమలిదర్శనమువలన విషమునకు తేజస్సుకొరవడును. ఇట్టి పరీక్షలవలన అన్నాదులకు విషసంబంధము గలదనినెఱింగి వానిచే నీగెలు మొదలగు జంతువులు మృతిజెందకుండునటుల ప్రయత్నపూర్వకముగా దూరమునందు వర్జించ వలయును.

విషాన్న - స్పర్శజరోగ తచ్చికిత్స.

శ్లో॥ స్పృష్టేతుకండూ దాహోషాజ్వరార్తిస్ఫోటసుప్తయః ॥ 18.
నఖరోమచ్యుతిశ్శోఫ స్సేకాద్యావిషనాశనాః ।

శస్త్రాస్త్రప్రలేపాశ్చ సేవ్యచందనపద్మకైః ॥ 19.
ససోమవల్కతాళీసపత్రకుష్ఠామృతానతైః ।

తా॥ విషముతో గూడియుండునట్టి అన్నాదులను ముఖము, హస్తము మొదలగు నంగములచే స్పృశించినచో దురద, శరీరమునంవంతటను ఒక్కొకప్రదేశమునందును తాపము, జ్వరము, శూల, బొబ్బలు, కాళ్ళుచేతులు చచ్చుబారుట, గోళ్ళు, వెంట్రుకలువూడుట, శోఫ అనునీ యుపద్రవములు గలుగును. వీనియందు సోమవల్కము (అనగా గుమ్మడిరేగు) తాళిసపత్రి, చెంగల్వకోష్ఠు, తిప్పతీగె, గ్రంథితగరము వీనితోగూడియుండునట్టి తెల్లవట్టివేరు, చందనము, పద్మకము, వీనిచే ప్రలేపనమును విషనాశకరములైన సేకాదులనుచేయుట హితకరంబు.

వక్త్రగత - విషోపద్రవ తచ్చికిత్స.

శ్లో॥ లాలాజిహ్వౌష్ఠయోర్జాడ్యమూషాచిమిచిమాయనమ్ ॥ 20.
దంతహర్షోరసాజ్ఞత్వంహనుస్తంభశ్చవక్త్రగే ।
సేవ్యాద్యైస్తత్రగండూషాస్సర్వంచవిషజిద్ధితమ్॥ 21.

తా॥ విషము నోటియందు తగిలినచో జొల్లుకారుట, నాలుక, పెదవులు వీనియందు జడత్వము, తాపము, చిమిచిమాయనము, దంతహర్షము, నాలుకయందు రసజ్ఞానములేకుండుట, చెక్కిళ్ళుకిట్టుకొనుట అను నీయుపద్రవములు గలుగును. వీనియందు పైజెప్పిన తెల్లవట్టివేరు మొదలగు నౌషధములచే గండూషమును, విషహారంబులగు సమస్తమైన క్రియలను చేయుటహితకరంబు.

ఆమపక్వాశయ - గతవిషోపద్రవ తచ్చికిత్స.

శ్లో॥ ఆమాశయగతేస్వేద మూర్ఛాధ్మానమదభ్రమాః ।
రోమహర్షోవమిర్దాహ శ్చక్షుర్హృదయరోధనమ్ ॥ 22.
బిందుభిశ్చాచయోంగానాంపక్వాశయగతేపునః ।
అనేకవర్ణంవమతిమూత్రయత్యతిసార్యతే ॥ 23.
తంద్రాకృశత్వంపాండుత్వ ముదరంబలసంక్షయః ।
తయోర్వాంతవిరిక్తస్య హరిద్రేకటభీంగుడమ్ ॥ 24.
సిందువారితనిష్పావ బాష్పికాశతపర్వికాః ।
తండులీయకమూలాని కుక్కుటాండమవల్గుజమ్ ॥ 25.
నావనాంజనపానేషు యోజయేద్విషశాంతయే ।

తా॥ విషముచే దుష్టమైన యన్నము ఆమాశయమును జెందినచో స్వేదము, మూర్ఛ, అధ్మానము, మదము, భ్రమము, రోమహర్షణము, వాంతి, తాపము, నేత్రములు తెలియకుండుట, హృదయము మూసికొనుట అను నీయుపద్రవములుగలుగును. విషదుష్టమైన యన్నము పక్వాశయమును జెందినయెడల శరీరము నానావిధబిందువులచే వ్యాప్తంబై యుండును. నానావిధవర్ణములుగ వాంతియగును. మూత్రమధికముగవెడలును. అతిసారము, తంద్ర, కృశత్వము, పాండువు, ఉదరరోగము, బలక్షయముగలుగును. పైజెప్పిన ప్రకారము ఆమాశయపక్వాశయములయందు విషసంబంధముగల పురుషులలో ఆమాశయమునందు విషసంబంధముగల పురుషునికి యథాయోగముగ మ్రంగకాయ, అలాబు (అనగా ఆనుగపుతీగె) కుంభి (అనగా గుమ్మడిరేగు) బీరకాయ తేనె అనుములు వీనితోగూడి యుండునట్టియుదకముచే వమనకర్మనుజేయించి పిదప స్నేహకర్మను విరేచనమును జేయించవలయును. పక్వాశయమునందు విషసంబంధముగలపురుషునికి యథాయోగముగ పూర్వోక్తౌషధములచే వమనముజేయించి నీలినీఫలము (అనగా నీలికాయల) తోగూడియుండునట్టి ఘృతముచే విరేచనముజేయించవలయును. ఇటుల యథాయోగముగ వమన విరేచనకర్మలనుజేయించి పసపు, మ్రానిపసపు, కటభి (అనగాగినియ) గారపండు, వావిలి, అనుములు, బాష్పిక (అనగా హింగుపత్రి) శతపర్వికా (అనగానల్లవస) తండులీయకమూలము (అనగా చిర్రివేరు) కుక్కుటాండము (అనగాకోడిగ్రుడ్డు) భావంచి అను నీ యౌషధములను నస్యము, అంజనము, పానము వీనియందు విషనివృత్త్యర్థమై ప్రయోగించవలయును.

విషనివర్తక - ఔషధోప. యోగము.

శ్లో॥ విష * భుక్తాయదద్యాచ్ఛ శుద్ధాయోర్ధ్వమథస్తథా ॥ 26.
సూక్ష్మంతామ్రరజః కాలేసక్షౌద్రంహృద్విశోధనమ్ ।
శుద్ధేహృదితతశ్శాణం హేమచూర్ణస్యదాపయేత్ ॥ 27.

తా॥ విషమును భుజించియుండువానికి వమనవిరేచనములు జేయించి సూక్ష్మంబును, హృదయశుద్ధికారియునైన తామ్రరజస్సును తేనెతోజేర్చియొసంగవలయును. హృదయముశుద్ధియైన పిదప శాణప్రమాణము (అనగా కర్షములో 4 వ భాగము) గల హేమచూర్ణమును కాలదేశాదుల ననుసరించి యొసంగవలయును.

హేమపానముచే విషనివారణము.

శ్లో॥ నసజ్జ్యతేహేమపాంగే పద్మపత్రేంబువద్విషమ్ ।
జాయతేవిపులంచాయుః గరేప్యేషవిధిఃస్మృతః ॥ 28.

* పీతాయ ఇతిపా.

తా॥ హేమమును భుజించువానియొక్క శరీరమునందు తామరాకులోని జలమువలెనే విషముసంబంధించకుండును. హేమభక్షణముచేయువానికి దీర్ఘమైన ఆయువుగలుగును. గరసంబంధమునందును య్ధావిధినే జేయవలయును.

విరుద్ధాహార - జనితోపద్రవములు.

శ్లో॥ విరుద్ధమపిచాహారం విద్యాద్విషగరోపమమ్ ।

తా॥ విరుద్ధమయిన యాహారము విష, గరములవలెనగును. (అనగా వ్యాధికిని, మరణమునకును హేతువగునని తాత్పర్యము.)

“ విస్ఫోటగుల్మమదవిద్రధి మేహాయక్ష్మ తేజోబల స్మతిమతీంద్రియచిత్త నాశమ్ । కుర్యాద్విరుద్ధమశనం జ్వరమస్రపిత్తమష్టౌగదాంశ్చ మహతో విషవచ్చమృత్యుమ్ ॥ ”

విరుద్ధమయిన యాహారము విషమువలెనే విస్ఫోటకము, గుల్మము, మదము, విద్రధి, మేహము, యక్ష్మ అనునీ రోగములను, తేజస్సు, బలము, స్మృతి, బుద్ధి, ఇంద్రియములు, చిత్తము వీనినాశనమును, జ్వరము, రక్తపిత్తము.

“ వాతవ్యాధ్యశ్మరీకుష్ఠ మేహోదరభగందరాః । అర్శాంసిగ్రహణీ త్యష్టౌమహారోగాః ప్రకీర్తితాః ॥ ”

అనువచనప్రకారము వాతరోగము, అశ్మరి, కుష్ఠము, మేహము, ఉదరము, భగందరము, అర్శస్సు, గ్రహణి అను 8 విధములైన మహారోగములను మరణమును గలుగజేసును.

అనూపమాంస - విరోధి వస్తువులు.

శ్లో॥ అనూపమామిషం మాషక్షౌద్రక్షీరవిరూఢకైః ॥ 29.
విరుధ్యతేసహాబిసైః మూలకేనగుడేనవా ।
విశేషాత్పయసామత్స్య మత్స్యేష్వపిచిలీచిమః ॥ 30.

తా॥ అనూపదేశమునందుజనించిన మహామృగము, వారిచరము, వారిశయము అనుజంతువులయొక్క మాంసము మినుములు, తేనె, పాలు, విరూఢకము. తామరతూడు, ముల్లంగి, బెల్లము, అనువానితోజేరినచో విరోధించును. అనూపదేశమునందు జనించిన మాంసములలో మత్స్యము పాలతోజేరినచో మిగులవిరోధించును. ఆమత్స్యములలోను చిలీచిమను మత్స్యము పాలతోజేరినచో అత్యంతముగ విరోధించును. చిలీచిమనుమత్స్యము ఎఱ్ఱని నేత్రములు రక్తవర్ణమయిన గీతలుగలదిగనుండును.

తరుచుగా భూమిలో సంచరించుచుండును. మిక్కుటముగా శ్లేష్మమును జేసును. కాబట్టి చిలీచిమనుమత్స్యమునకును, పాలకును మిగులవిరుద్ధంబు. ఇటుల పరస్పరము విరుద్ధముగల యాహారములను భుజించినచో పైజెప్పిన విస్ఫోటక గుల్మాదిరోగములు జనించును. వానికి చికిత్సచేయకుండినయెడల కాలాంతరమునందు ప్రాణములనుకూడా హరింపజేసును.

క్షీరవిరోధి వస్తువులు.

శ్లో॥ విరుద్ధమమ్లంపయసా సహాసర్వంఫలంతథా ।
తద్వత్కులుత్థన రకకంగువల్లమకుష్టకాః ॥ 31.

తా॥ సమస్తమయిన అమ్లద్రవ్యములు (అనగా ద్రవరూపమయిన కాంజికాది. ద్రవ్యములు, ద్రవరహితమయిన పులిచింత మొదలగు ద్రవ్యములు పాలతోజేరినచో విరోధించును. ఏకకాలమునందు పాలను పుల్లగనుండు వస్తువుతోడభుజించిన విరోధించునని తెలియజేయునిమిత్తము. “ సహ ” అనుపదము ప్రయోగించబడినది. అయితే క్షీరశాకమను వ్యంజనమును పుల్లనిమజ్జిగెతోడను పాలతోడనుజేర్చి పాకముజేసినను అవ్యంజనము వేరుద్రవ్యముగనగుటవలన పరస్పరవిరోధము లేదు. ఇత్తెఱంగుననే ఘృతము దధి, క్షీరాదులవలన పక్వముజేయబడుచున్నది. అచటను ఆఘృతము వేరుద్రవ్యముగనగుటవలన విరోధంబెద్దియు లేదు.

“ సర్వంచామ్లంపయసాసహైకద్యం తదుత్తరంవావిరుద్ధమ్ ”

అనుఅష్టాంగసంగ్రహ వచనప్రమాణమునుబట్టి క్షీరమును పానముచేయునట్టి కాలమునందుగాని, తదుత్తరకాలమునందుగాని అమ్లమైనవస్తువును భుజింపజనదని తెలియజేయునిమిత్తము “ సహ ” అనుపదము ప్రయోగించబడినది. అక్షోడాది (అనగా గిరుకతాడి) మొదలగుఫలములు పాలతోకూడాజేరినచో విరోధించును.

“ ఆమ్రామ్రాతకలకుచ కరమర్దమోచదంత శఠబదరకోశామ్రభవ్య జాంబవకపిత్థ తిత్తిడీకపారేవతా క్షోడపనసనాళికేర దాడిమామలకాన్యేవంప్రకారాణిచాన్యాని ”

మామిడి, అంబాళము, కమ్మరేగు, కలివికోక, బూరుగు, పులిచించలము, రేగు, కొండమామిడి, భవ్య, నేరేడుపండు, వెలగ, చింత, ఈడ, గిరుకతాడి, పనస, నారికేళము దాడిమము, ఉసిరికెకాయ అను కొన్నిఫలములు మాత్రము పాలతో విరోధించునని చరకమునందు జెప్పబడియుండుటచే అక్షోడాదిఫలములు మాత్రమే పాలతో విరోధించునేకాని సమస్తఫలములు పాలతో విరోధించునని జెప్పంజనదు. పైజెప్పిన ఫల

ములవలెనే ఉలవలు, వరకము (అనగా వరిగెలు) కొఱ్ఱలు, అనుములు, మనుష్టకము (అనగాఅడవిపెసలు) అనునీ 2 విధములైన శింబీధాన్యవిశేషములు పాలతోజేరినచో విరోధించును. మినుములు, అనుములు, అను నీ 2 ను పాలతోజేరినచో విరోధించును అని అష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పబడియున్నది.

హరితకాదులకు - క్షీర విరోధము.

శ్లో॥ భక్షయిత్వాహరితకం మూలకాదిపయస్త్యజేత్ ।

తా॥ హరితకశాకము, ముల్లంగి, కుశేరము యీ మొదలగువాటిని భుజించియుండునపుడు పాలను త్యజించవలయును.

"సాధయేచ్ఛుద్ధశుష్కస్య లశునస్యచతుష్పలమ్"

అనగా వెల్లుల్లితోడ క్షీరప్రయోగము జెప్పబడియుండుచో అగ్న్యాదిసంబంధముచే నది వేరేద్రవ్యముగ నగుటవలన క్షీరమునకును వెల్లుల్లికిని విరోధములేదు.

వరాహమాంసాది - విరోధ వస్తువులు.

శ్లో॥ వారాహంశ్వావిధానాద్యా ద్దధ్నాపృషతకుక్కుటౌ ॥ 32.
ఆమమాంసానిపిత్తేన మాషసూపేనమూలకమ్ ।
అవింకుసుంభశాకేన బిసైస్సహవిరూఢకమ్ ॥ 33.
మాషసూపగుడ * క్షీర దధ్యాజ్యై ర్లాకుచంఫలమ్ ।
ఫలంకదళ్యాస్తక్రేణ దధ్నాతాళఫలేనవా ॥ 34.
కణోషణాభ్యాంమధునా కాకమాచీంగుడేనవా ।
సిద్ధాంవామత్స్యపచనే పచనేనాగరస్యవా ॥ 35.
సిద్ధామన్యత్రవాపాత్రే † కామాత్త్వాముషితాంనిశామ్ ।

తా॥ ఉడుముమాంసముతోడ పందిమాంసమును, పెరుగుతోడ పృషతము (అనగా దుప్పి) కోడి అనువానిమాంసములను, పిత్తకరమైన పదార్థములతోడఅపక్వమయిన మాంసములను, మాషసూపముతోడ ముల్లంగిని, కుసుంభశాకముతోడ మేష (అనగా గొఱ్ఱె) మాంసమును, తామరతూడుతోడ విరూఢకములను, మాషసూపము, బెల్లము, పాలు, పెరుగు, నెయ్యి వీనిలో దేనితోడ నిమ్మపండును, తక్రముతోగాని పెరుగుతోగాని, తాటిపండుతోగాని, అరటిపండును, పిప్పలి, మిరియాలు, తేనె,

* క్షౌద్ర ఇతిపా. † కపోతా ఇతిపా.

బెల్లము వీనిలో దేనితోడ కాకమాచిని (అనగాకామంచిని) భుజింపంజనదు. మత్స్యములనుగాని, లేక శొంఠినిగాని పాకముజేసిన పాత్రలోసిద్ధముజేయబడిన కాకమాచిని, లేక ఇతరపాత్రలో పక్వముజేయబడి నొకరాత్రి పర్యుషితమయిన కాకమాచిని భుజింపంజనదు.

వర్జనీయ పిప్పల్యాదులు.

శ్లో॥ మత్స్యనిస్తలనస్నేహ సాధితాఃపిప్పలీస్త్యజేత్ ॥ 36.
కాంస్యేదశాహముషితం సర్పిరుష్ణంత్వరుష్కరే ।

తా॥ మత్స్యములను వేయించిన స్నేహముచే సిద్ధముచేయబడిన పిప్పలిని, కంచుపాత్రలో 10 దినములుంచబడిన నెయ్యిని త్యజించవలయును. (అనగా లేపనాదులుకూడా చేయకూడదని భావము.) భల్లాతకవిషయములో ఉష్ణమైనఅన్నపానాదులను త్యజించవలయును.

"పేయంనోష్ణోపచారేణ" "ఉష్ణముష్ణార్తముష్ణైచయుక్తంచోష్ణైః"

"నైవాద్యాన్నిశినైవోష్ణం"

అను వచనములచేత మద్యము, తేనె, పెరుగు వీనికి ఉష్ణము విరుద్ధమని యీ తంత్రకారుడు యుక్తిచే నాయాస్థలములయందు నుదహరించియున్నాడు.

"మద్యమధుదధిభల్లాతకేషుచోష్ణమ్"

అనగా మద్యము, తేనె, పెరుగు, భల్లాతకము వీనికి ఉష్ణమయిన అన్నపానాదులు విరుద్ధమని అష్టాంగసంగ్రహమునందు స్పష్టముగా జెప్పబడియున్నది.

శూల్యభాస - మాంసాది నిషేధము.

శ్లో॥ భాసోవిరుధ్యతేశూల్యః కంపిల్లస్తక్రసాధితః ॥ 37.

తా॥ శూలములో పక్వముజేయబడిన భాసపక్షిమాంసము విరుద్ధమయినది. అనగా విరోధముజేసును (అనగా వస్తిని చెరుచునని భావము.) అటులనే తక్రముచే పక్వముచేయబడిన కంపిల్లము విరోధముజేసును.

"సౌవీరేణతిలశష్కులీక్షీరేణలవణంనవ నీతేనశాకంనవపురాణమూమపక్వంచైకద్యం। తథాసలిలావగాహస్సహసోష్ణాభితప్త స్యత్వద్గ ఛ్ఛిష్ట్వప ఘాతాయతృష్ణాభివృద్ధయేచ। పయఃపానంరక్తపిత్తాయశరీరేణాయస్తస్య సహసాభ్యవహారశ్ఛర్దిషేగుల్మాయవావాచాత్వాయస్తస్యస్వరసాదాయ"

* సౌవీరముతోడ చక్కిలాలను, పాలతోడ లవణమును, నవనీతముతోడ శాకము, క్రొత్తగ ప్రాతగనుండు పదార్థములు పక్వముగ అపక్వముగనుండుపదార్థములు అను వానిని యేకకాలమునందుభుజించుట విరుద్ధంబు. ఉష్ణమైన ఎండ మొదలగువానిచే తపించబడినవాడు తోడనే ఉదకములో అవగాహనస్నానమునుచేసిన త్వక్కు, నేత్రములు వీనికిచెరుపు తృష్ణాభివృద్ధిగలుగును. రక్తపిత్తముగలవాడు క్షీరపానముచేసిన త్వక్కు, నేత్రములు వీనికిచెరుపు తృష్ణాభివృద్ధి గలుగును. శరీరాయాసముగలవాడు తీవ్రముగభుజించుటచే వాంతి, గుల్మము గలుగును. సంభాషించుటచే ఆయాసమును జెందినవాడు తీవ్రముగభుజించుటచే స్వరహాని గలుగును అని అష్టాంగసంగ్రహము నందు జెప్పబడియున్నది.

ఏకకాల - పాయసాది - భోజన నిషేధము.

శ్లో॥ ఐకద్యంపాయససురా కృసరాఞ్ పరివర్జయేత్ ।

తా॥ పాయసము, సురయను మద్యము, కృసరము వీని నేక కాలము నందు భుజింపంజనదు.

మధుఘృతాదుల - సమాంశ విరోధము.

శ్లో॥ మధుసర్పిర్వసాతైల పానీయానిద్విశస్త్రిశః ॥ 38.
ఏకత్రవాసమాంశాని విరుధ్యంతేపరస్పరమ్ ।

తా॥ తేనె, ఘృతము, వస, తైలము, ఉదకము వీనిలో 2-టిని గాని (అనగా తేనె, ఘృతము, తేనెవస, తేనెతైలము, తేనెఉదకము అనువానినిగాని) లేక 3-టిని గాని (అనగా తేనె ఘృతమువస, తేనెతైలము వస, తేనెఉదకమువస, అను వానిని గాని) లేక అన్నిటినిగాని (అనగా తేనె ఘృతము వస తైలము ఉదకము అనువానిని గాని) సమభాగములుగనొకచో జేర్చినయెడల పరస్పరము విరోధించును. ఇటుల మధుఘృతాదులు సమభాగములుగజేరుట విరుద్ధమని జెప్పియుండుటచే—
“ కుడవంచపృథగ్ఘృతాత్ । తైలాత్సపిప్పలీచూర్ణా త్సిద్ధశీతేచమాక్షికాత్ ॥”
అని అగస్త్యలేహములో తైలఘృతమధువులను సమభాగములుగ జేర్చవలయుననిచెప్పియుండుట విరుద్ధమనే శంకగలుగును. అయితే కేవలమధ్వాదులకు సమాంశమయిన ఉపయోగము విరుద్ధమేకాని ద్రవ్యాంతరములతోడ మధ్వాదులను సమాంశములుగ

* సౌవీరమనగా:—యవలపై పొట్టుతీసియుడికించి యందుదకముబోసి పైన మూసి చీలమన్నిచ్చి 1, 2 దినములుంచబడుకలి.

జేర్చి యుపయోగించుట విరుద్ధముకాదు. కాబట్టి అగస్త్యలేహములో నితరద్రవ్యములతోడ మధ్వాదులు సమభాగములుగజేరినను సంస్కారాదులవలన వేరువిధమైన విశేషగుణముగలదిగనగుటచే విరోధంబెద్దియు లేదని తెలియవలయును.

భిన్నాంశ - మధ్వాద్యనుపాన విరోధము.

శ్లో॥ భిన్నాంశేఅపిమధ్వాజ్యే దివ్యవార్యనుపానతః ॥ 39.
మధుపుష్కరబీజంచ మధుమైరేయశార్కరమ్ ।
మంథానుపానఃమైరేయో హారిద్రఃకటుతైలవాన్ ॥ 40.

తా॥ విషమాంసములుగనుండునట్టి తేనె, ఘృతము అను నీ 2-ను దివ్యోదకానుపానముతోడ విరోధించును. అనగా వాని నేకకాలమునందు భుజించిన విరోధము జేసునని భావము. తేనె, తామరవిత్తులు అను నీ 2-టిని యేకకాలమునందు భుజించినచో విరోధించును. మధు (అనగా యిచట ద్రాక్షాసవమని యర్థము.) మైరేయము (అనగా ఖర్జూరాసవము,) శార్కరము (అనగా శర్కరతో పక్వము జేయబడిన మద్యము వీని నేకకాలమునందుపయోగించినచో విరోధించును. మైరేయము (అనగా పాయసము) మంథముతో విరోధించును. ఆవనూనెలో వేయించబడిన హారిద్రశాకము విరోధముజేసును హారిద్రమను శాకము సర్పచ్ఛత్రతో తుల్యముగ, పీతవర్ణముగలదిగనుండును.

ఉపోదకాతీసార కారణము.

శ్లో॥ ఉపోదకాతిసారాయ తిలకల్కనసాధితా ।

తా॥ తిలకల్కముచే సిద్ధముజేయబడిన ఉపోదకము (అనగా దుంపబచ్చలి) అతిసారమును గలుగజేసును.

బలాకామాంస - విరోధి వస్తువులు.

శ్లో॥ బలాకావారుణీయుక్తా కుల్మాషైశ్చవిరుధ్యతే ॥ 41.
భృష్టావరాహావసయా సైవసద్యోనిహంత్యసూన్ ।

తా॥ తెల్లకొక్కెరమాంసము వారుణియనుమద్యముతోడను, ముద్గాదికుల్మాషముతోడను విరోధించును. మఱియు తెల్లకొక్కెరమాంసమే పందియొక్కవసచే వేయించబడినచో తోడనే ప్రాణములను హరింపజేసును.

ఏరండతైలసిద్ధ - తిత్తిర్యాదిమాంస నిషేధము.

శ్లో॥ తద్వత్తిత్తిరిపత్రాఢ్య గోధాలావకపింజలాః ॥ 42.
ఐరండేనాగ్నినాసిద్ధా స్తత్తైలేనవిమూర్ఛితాః ।

తా॥ తిత్తిరి (అనగా తీతువుపిట్ట) నెమలి, ఉడుము, లావుకపిట్ట, కపింజలము (అనగా రెక్కలయందు చిత్రవర్ణముగల బట్టువన్నెపక్షి) వీనియొక్క మాంసము ఐరండమైనఅగ్నిచే సిద్ధముచేయబడినను. ఏరండతైలముచే వేయించబడినను, తత్క్షణమునవే ప్రాణములను హరింపజేసును.

శూల్య - హారీతమాంస నిషేధము.

శ్లో॥ హారీతమాంసంహారిద్ర శూలకప్రోతపాచితమ్ ॥ 43.
హారిద్రవహ్నినాసద్యో వ్యాపాదయతిజీవితమ్ ।
భస్మపాంసుపరిధ్వస్తం తదేవచసమాక్షికమ్ ॥ 44.

తా॥ హారీతమనుపక్షి (అనగా పసిరికపిట్ట) మాంసము శూలములోగ్రుచ్చి పాకముచేయబడినచో తత్క్షణముననే ప్రాణములను హరింపజేసును. హారీతమను పక్షి యొక్క మాంసము బూడిదె, ధూళి వీనిచే దుష్టమయినను, తేనెతోజేరినను విరోధించును.

“నజాతుకటుతైలేన భృష్టామద్యాదుపోదకామ్ । ప్రియంగుకల్కస్నిగ్ధాంగః పాయసన్నసమాచరేత్ ॥”
కటుతైలముచే వేయించబడిన దుంపబచ్చలిని యెపుడును భుజింపంజనదు. ప్రియంగు (అనగా ప్రేంకణ) కల్కముచే అభ్యంజనముజేసికొనినవాడు పాయసమును భుజింపంజనదు అని సిద్ధిసారమను గ్రంథమునందు జెప్పబడియున్నది.

విరుద్ధ - వస్తు లక్షణము.

శ్లో॥ యత్కించిద్దోషముత్క్లేశ్య నహరేత్తత్సమాసతః ।
విరుద్ధంశుద్ధిరత్రేష్టా శమోవాతద్విరోధిభిః ॥ 45.

తా॥ ఏయే అన్నపానౌషధాదులు వాతాదిదోషములను స్వస్థానములోనుండి ప్రకోపింపజేసి వెలిపరచకుండునో అట్టి అన్నపానౌషధాదులన్నియు విరుద్ధములని సంక్షేపముగ దెలిసికొనవలయును. అట్టి విరుద్ధాహారములచే జనించినరోగములయందు వమనవిరేచనాదిరూపమైన శుద్ధిని జేసికొనుట ప్రశస్తంబు. అనగా ప్రకోపించిన దోషములు వమనాదులవలన వెలిపడుటచే నారోగ్యముగలుగునని భావము. పైప్రకారము శుద్ధిజేసికొనిన పిదపకూడా ప్రకోపించినదోషములకును, వానివలన గలిగిన విస్ఫోటాదిరోగములకును విరుద్ధమయిన ఔషధములవలన శమనము జేయించికొనుట ప్రశస్తంబు.

విరుద్ధాహారమునందు సంస్కారము.

శ్లో॥ ద్రవ్యైస్తైరేవవాపూర్వం శరీరస్యాభిసంస్కృతిః ।

తా॥ విరుద్ధముగను, ప్రకోపించిన వాతాదిదోషములకు ప్రతిపక్షముగనుండు ద్రవ్యములచే తొలుత శరీరమునకు యే సంస్కారము జెప్పబడినదో ఆ సంస్కారమే విరుద్ధాహారముచే జనించిన వికారమునందును, ప్రశస్తంబు. అది యెట్లనగా:—పిత్తశ్లేష్మమును హరింపజేయునట్టి యౌషధముగు తేనె, కరక్కాయ యీ మొదలగువానిని సర్వదా అభ్యసించుటవలన సంస్కారముగలదేహమునందు పిత్తశ్లేష్మ వికారమును గలుగజేయతగిన విరుద్ధద్రవ్యము ఉపయోగించబడినను వికారమునుగలుగజేయుటయందసమర్థముగనుండును. ఇటుల జెప్పుటచే విరుద్ధముగనుండు ద్రవ్యముకూడా వికారముచేయుటయందసమర్థముగనుండునటుల విరుద్ధముగను ప్రకోపించిన వాతాదిదోషములకు ప్రతిపక్షగుణముగలదిగనుండు ద్రవ్యముచే దేహమునకు దారుఢ్యమును గలుగజేయవలయునని భావంబగుచున్నది.

రోగోత్పత్తికి - కారణముకాని విరుద్ధాహారము.

శ్లో॥ వ్యాయామస్నిగ్ధదీప్తాగ్ని వయఃస్థబలశాలినామ్ ॥ 46.
విరోధ్యపినపీడాయై సాత్మ్యమల్పంచభోజనమ్ ।

తా॥ వ్యాయామముచేయువారు, తరుణమైన వయస్సునందుండువారు, మిగుల బలిష్ఠులు, అగ్నిదీపనము, శుక్రవృద్ధిగలవారు వీరలకు విరుద్ధమయినయాహారముకూడా రోగోత్పత్తికి కారణముకాకుండును. మఱియు నభ్యాసమువలన దేహమునకు సాత్మ్యముగా (అనగా అనుకూలముగా) నుండునట్టివిరుద్ధమైనయాహారమును, స్వల్పమాత్రగా భుజించబడిన విరుద్ధమయిన యాహారమును, రోగోత్పత్తికి కారణములుగకానేరవు.

అపథ్య - త్యాగ క్రమము.

శ్లో॥ పాదేనాపథ్యమభ్యస్తం పాదపాదేనవాత్యజేత్ ॥ 47.

తా॥ అపథ్యకరమయినయన్నపానాదులను, అపథ్యకరమైన లంఘన ప్లవన జాగరణ స్వప్నాదివిహారములను అభ్యసించియుండు పక్షములో వానిని చతుర్థాంశముగ త్యజించవలయును. ఏలననగా :—అపథ్యకరమయినయన్నాదులు అభ్యాసము వలన తత్కాలమునందు శరీరమునకనుకూలముగనుండినను ఉత్తరకాలమునందు దోషములకే కారణంబగును. అభ్యాసముచే ననుకూలముగనుండునట్టి యపథ్యకరమయిన అన్నాదులను చతుర్థాంశముగా త్యజించుకాలమునందు అగ్నిమాంద్యాదులవలన శరీరము

నందు బాధగలుగుపత్యములో చతుర్థాంశములోను చతుర్థాంశముగా (అనగా 16 లో 1-క భాగముగా) త్యజించవలయును.

పథ్యసేవన క్రమము.

శ్లో॥ నిషేవేతహితంతద్వ దేకద్విత్ర్యంతరీకృతమ్।

తా॥ హితకరమైన యన్నాదులను చతుర్థాంశముగగాని. లేక షోడశాంశముగగాని, 1, లేక 2, లేక 3, అన్నకాలములనువదలి సేవించవలయును. ఇక చతుర్థాంశ క్రమంబెట్లనగా:—అభ్యసించబడిన యపథ్యకరమైన పాటలధాన్యములో (అనగా ఎఱ్ఱనివడ్లలో) $\frac{1}{4}$ భాగమును త్యజించి అభ్యసించబడనవియును, పథ్యకరంబైనవియునైన ఎఱ్ఱరాజనాలు మొదలగువానిలో $\frac{1}{4}$ భాగమును జేర్చికొని ఒక అన్నమునందు భోజనము చేయవలయును. ఇటులజేసినచో అభ్యసించబడిన అపథ్యకరమైన యాహారములో $\frac{1}{4}$ భాగమును వదలి అభ్యసించబడని పథ్యకరమైన యాహారములో $\frac{1}{4}$ భాగమును సేవించినట్టు యగుచున్నది. 2 వ అన్నకాలమునందు పూర్తిగా నపథ్యకరమైన యాహారాదులనే జేర్చికొనవలయును. ఇటులజేసినచో నొక అన్నకాలముచే పథ్యకరమయిన యన్నములో $\frac{1}{4}$ భాగమునకు వ్యవధానము గలుగచేయబడినటుల యగుచున్నది. 3 వ అన్నకాలమునందు అభ్యసించబడిన అపథ్యకరమయిన యన్నాదులలో $\frac{1}{2}$ భాగమునువదలి అభ్యసించబడని పథ్యకరమయిన యాహారములో $\frac{1}{2}$ భాగమును జేర్చికొని భుజించవలయును. 4, 5 అను నీ 2 అన్నకాలములయందు పూర్తిగానపథ్యకరమయిన యాహారములనే భుజించవలయును. ఇటులజేసినచో 2 అన్నకాలములచే పథ్యముయొక్క $\frac{1}{2}$ భాగముతో గూడియుండు అపథ్యముయొక్క $\frac{1}{2}$ భాగమునకు వ్యవధానము గలుగజేసినటుల యగుచున్నది. 6 వ అన్నకాలమునందు అభ్యసించబడిన అపథ్యకరమయిన యన్నాదులలో $\frac{1}{4}$ భాగమును, అభ్యసించబడని పథ్యకరమయిన యన్నాదులలో $\frac{3}{4}$ భాగమునుజేర్చికొని భుజించి 7, 8, 9, అనునీ అన్నకాలములయందు పూర్తిగా నపథ్యకరమైన యాహారములనే భుజించవలయును. ఇటులజేసినచో 3 అన్నకాలములచే అపథ్యమయిన యన్నాదులకు వ్యవధానము గలుగజేయబడినటుల యగుచున్నది. 10 వ అన్నకాలమునందు పూర్తిగా పథ్యకరములైన యాహారములనే భుజించవలయును. ఇత్తెఱంగున పాదాంశముగా అపథ్యత్యాగ పథ్యసేవన క్రమము నెఱుంగవలయును. ఈప్రకారమే 16 లో నొక భాగముగా అపథ్యకరమయిన యాహారములను త్యజించి 16 లో నొకభాగముగా పథ్యకరమయిన యాహారములను సేవించవలయును. ఇక షోడశాంశక్రమంబెట్లనగా:—అభ్యసించబడిన అపథ్యకరమయిన యవకాదులలో (అనగా కారుమినుములు, అలచందలు మొదలగువానిలో)

16 లో నొక భాగమునువదలి అభ్యసించబడని పథ్యకరమైన శాల్యాదులలో (అనగా ఎఱ్ఱరాజనాలు మొదలగువానిలో) 16 లో నొకభాగమును గ్రహించి సంపూర్ణముగా భుజించవలయును. అటులజేసినచో అభ్యసించబడిన అపథ్యకరమయిన యాహారాదులు 16 లో నొకభాగముగా త్యజించబడినట్టును, అభ్యసించబడని పథ్యకరమయిన యాహారాదులు 16 లో నొకభాగముగా సేవించబడినట్టును యగుచున్నది. 2 వ అన్నకాలమునందు పూర్తిగా నపథ్యకరమయిన యాహారములనే సేవించవలయును. ఇటులజేసినచో ఒక అన్నకాలములచే అపథ్యములో 16 వ భాగమునకు వ్యవధానముగలుగజేసినటుల యగుచున్నది. 3 వ అన్నకాలమునందు అభ్యసించబడిన అపథ్యకరమయిన యాహారములో 16 లో 2 భాగములను త్యజించి అభ్యసించబడని పథ్యకరమయిన యాహారములో 16 లో 2 భాగములను గ్రహించి పూర్తిగా భుజించవలయును. 4, 5 అనునీ అన్నకాలములయందు పూర్తిగానపథ్యకరమయిన యాహారములనే భుజించవలయును. ఇటులజేసినచో 2 అన్నకాలములచే అపథ్యకరమయిన యాహారముయొక్క $\frac{1}{2}$ భాగమునకు వ్యవధానము గలుగజేసినటుల యగుచున్నది. 6 వ అన్నకాలమునందు అభ్యసించబడని పథ్యకరమయిన యాహారములో 16 లో 3 భాగములను, అభ్యసించబడిన అపథ్యకరమయిన యాహారములో 13 భాగములనుజేర్చి భుజించవలయును. 7, 8, 9 అనునీ అన్నకాలములయందు పూర్తిగానపథ్యకరమయిన యాహారమునే భుజించవలయును. ఇటులజేసినచో 3 అన్నకాలములచే అపథ్యమునకు వ్యవధానముగలుగజేసినటుల యగుచున్నది. 10 వ అన్నకాలములో అభ్యసించబడని పథ్యకరమయిన యాహారములో 4 భాగములను, అభ్యసించబడిన అపథ్యకరమయిన యాహారములో 12 భాగములనుజేర్చి భుజించవలయును. 11 వ అన్నకాలములో పూర్తిగా నపథ్యకరమైన యాహారములను భుజించవలయును. ఈ ప్రకారము షోడశాంశక్రమము ముగియువరకు పైజెప్పిన చతుర్థాంశ ప్రకారము 1, 2, 3, అనునీ యన్నకాలములను వదలి భుజించవలయును. ఇత్తెఱంగున షోడశాంశక్రమము సంగ్రహముగా జెప్పబడినది. పైజెప్పిన క్రమప్రకారము త్యజించబడినట్టియు, అభ్యసించబడినట్టియు పథ్యాపథ్యకరమైన యాహారములు ఉపద్రవకారికానేరవు; స్వల్పస్వల్పముగా నభ్యసించబడిన పథ్యాహారగుణములు స్థిరములుగ నిలుచును.

పథ్యాపథ్య - స్వీకారత్యాగ దోషము.

శ్లో॥ అపథ్యమపిహిత్యక్తం శీలితంపథ్యమేనవా॥ 48.

సాత్మ్యాసాత్మ్యవికారాయ జాయతేసహసాన్యథా

తా॥ పైజెప్పినక్రమము నాలోచించకుండా పూర్వోక్తవిధి నతిక్రమించి తత్క్షణమున నభ్యసించబడిన అపథ్యమును వదలినను, లేక అభ్యసించబడని పథ్యము నాచరించినను సాత్మ్యాసాత్మ్యములవలన శరీరమునందు రోగములు గలుగును.

శ్లో॥ క్రమేణాపచితాదోషాః క్రమేణోపచితాగుణాః ॥ 49.
* నాప్నువంతిపునర్భావ మప్రకంప్యాభవంతిచ ।

తా॥ అపథ్యాభ్యాసముచే జనించినదోషములు పైజెప్పియుండునట్టి క్రమము నాచరించుటచే క్షీణదశను జెంది మరల జనించకుండును. అటులనే పథ్యోపయోగముచే జనించినగుణములు పూర్వోక్త శ్లోకమునందు జెప్పియుండునట్టి క్రమము నాచరించుటచే వృద్ధిజెంది పురుషులయందు స్థిరములుగ నిలుచును.

అహితాహార నిషేధము.

శ్లో॥ అత్యంతసన్నిధానానాం దోషాణాందూషణాత్మనామ్ ॥ 50.
అహితైర్దూషణంభూయో నవిద్వాన్కర్తుమర్హతి ।

తా॥ మిగుల సమీపమునందుండునవియును, దూషణస్వభావముగలవియునైన వాతాదిదోషములకు అహితకరమయిన యాహారాదులచే బుద్ధిమంతుడగువాడు మరల దోషమును గలుగజేయంజనదు. (అనగా బుద్ధిమంతుడగువాడు వాతాదిదోషములను దూషించునట్టి అహితకరమయిన యాహారసేవనమును త్యజింపజేయవలయునని భావము.)

ఆహారాదులచే - శరీర ధారణము.

శ్లో॥ ఆహారశయనబ్రహ్మచర్యైర్యుక్త్యాప్రయోజితైః ॥ 51.
శరీరంధార్యతేనిత్య మగారమివధారణైః ।

తా॥ శాస్త్రమునందు జెప్పిన యుక్తిప్రకారము ప్రయోగించబడిన ఆహారము శయనము (అనగా నిద్ర,) బ్రహ్మచర్యము (అనగా జితేంద్రియత్వము,) అనునవి "స్తంభములు గృహము నెల్లపుడు ధరించుచుండుభంగి" శరీరమునుధరించుచుండును.

శ్లో॥ ఆహారోవర్ణితస్తత్ర తత్రతత్రచవక్ష్యతే ॥ 52.

తా॥ పైజెప్పిన ఆహారశయన బ్రహ్మచర్యములలో ఆహారక్రమము ఋతుచర్యాధ్యాయమునందును, ద్రవద్రవ్యాధ్యాయమునందును, అన్నస్వరూప విజ్ఞానీయాధ్యాయమునందును జెప్పబడియున్నది. మఱియు నీతంత్రకారుడు జ్వరచికిత్స మొదలగు స్థలములయందును జెప్పబోవుచున్నాడు.

---

* నతాంయాంత్యపునర్భావ ఇతిపా.

నిద్రా ప్రభావము.

శ్లో॥ నిద్రాయత్తంసుఖందుఃఖం పుష్టిఃకార్శ్యంబలాబలమ్ ।
వృషతాక్లీబతాజ్ఞాన మజ్ఞానంజీవితంనచ ॥ 53.

తా॥ ఆరోగ్యము, రోగము, శరీరపుష్టి, కృశత్వము, బలము, బలము లేకుండుట, పుంస్త్వము, నపుంసకత్వము, జ్ఞానము, అజ్ఞానము, మరణము, ఇవియన్నియు నిద్రాధీనంబుగనుండును.

దుష్టనిద్రా గుణము.

శ్లో॥ అకాలేతిప్రసంగాచ్చ నచనిద్రానిషేవితా ।
సుఖాయుషీపరాకుర్యా త్కాలరాత్రిరివాపరా ॥ 54.

తా॥ అకాలములో సేవించబడినదియును, అధికముగను, అతిస్వల్పముగను, సేవించబడినదియునైన నిద్ర మనుజులయొక్క ఆరోగ్యమును, ఆయువును, కాలరాత్రివలెనే నశింపజేసును.

జాగరణ గుణము.

శ్లో॥ రాత్రౌజాగరణంరూక్షం స్నిగ్ధంప్రస్వపనందివా ।
అరూక్షమనభిష్యంది త్వాసీనప్రచలాయితమ్ ॥ 55.

తా॥ రాత్రులయందుకూడా జాగరణము రూక్షజేసును. మధ్యాహ్నమునందుకూడా నిద్ర స్నిగ్ధముగ (అనగా హితముగ) నుండును; "ఆసీన ప్రచలాయితం" అనగా కూర్చుండి కూరుకుబాట్లు బడుట రూక్షకరమయినది కాదు. అధిక కఫమును పోగొట్టును. "రాత్రౌజాగరణం రూక్షం" అను పైశ్లోకములో అపిశబ్దము లేకుండినను "రాత్రావపిజాగరణంరూక్షం" అని అపిశబ్దము అర్థబలముచేతనే సిద్ధించును. అపిశబ్దము లేకనే అర్థము జేసినచో జాగరణము రాత్రియందుమాత్రమే రూక్షకరమనియును, మధ్యాహ్నమునందు స్నిగ్ధకరమనియును, నిద్ర మధ్యాహ్నమునందుమాత్రము స్నిగ్ధకరమనియును, రాత్రియందు రూక్షకరమనియు నర్థంబగును. అటుల నర్థము జేయుపక్షములో—

"బహుమేదఃకఫాస్స్వప్యుః గ్రీష్మేవాయుచయాదాన"

అని యాక్రిందజెప్పబడు శ్లోకార్థములకు విరోధించును. కాబట్టి అపిశబ్దము లేకపోయినన్ను అపిశబ్దమును జేర్చుకొనియే అర్థము చేయువలయును.

దివాస్వప్నగుణ దోషములు.

శ్లో॥ గ్రీష్మేవాయుచయాదాన రౌక్ష్యరాత్ర్యల్పభావతః।
దివాస్వప్నోహితోఽన్యస్మిన్ కఫపిత్తకరోహిసః॥ 56.
ముక్త్వాతుభాష్యయానాధ్వ మద్యస్త్రీభారకర్మభిః।
క్రోధశోకభయైఃక్లాంతాన్ శ్వాసహిధ్మాతిసారిణః॥ 57.
వృద్ధబాలాబలక్షీణ క్షతతృట్శూలపీడితాన్।
అజీర్ణాభిహతోన్మత్తాన్ దివాస్వప్నోచితానపి॥ 58.
ధాతుసామ్యంతథాహ్యేషాం శ్లేష్మాచాంగానిపుష్యతి।

తా॥ గ్రీష్మకాలములో వాతవృద్ధియును, ఆదానకాలస్వభావమయిన అధిక రౌక్ష్యమును, నిద్రకు చాలకుండెడి స్వల్పమయినరాత్రియును గలిగియుండుటవలన పగటినిద్ర హితకరమయినది. సంభాషణము, అశ్వాదివాహనారోహణము, మార్గసంచారము, మద్యపానము, స్త్రీసంభోగము, భారమును మోయుట, ఆయాసకరమైన పనులు, కోపము, శోకము, భయము వీనిచే శ్రమనుజెందినవారు, శ్వాసము, హిధ్మ, అతిసారము యీరోగములుగలవారు, వృద్ధులు, బాలురు, దుర్బలులు, ధాతుక్షయము, కత్తిమొదలగువానిదెబ్బ, దప్పి, శూల, వీనిచే పీడింపబడినవారు, అజీర్ణముగలవారు, కఱ్ఱచే నభిఘాతముజెందినవారు, ఉన్మాదముగలవారు, మధ్యాహ్నమునందునిద్రాభ్యాసముగలవారు, వీరలుతప్ప యితరులు గ్రీష్మకాలమునకంటె నితరకాలములయందు పగటినిద్ర నాచరించినచో అట్టివారికి కఫపిత్తములు వృద్ధిజెందును. పగటినిద్ర పైజెప్పిన సంభాషణాదులచే బడలికనుజెందినవారికి ధాతుసామ్యమును గలుగజేసును. పగటినిద్రచే కఫము వృద్ధిజెందినను పైజెప్పిన సంభాషణాదులచే బడలికనుజెందినవారికి పగటినిద్ర శరీరమునకు పుష్టినిగలుగజేసును. మఱియు సంభాషణాదులచే బడలికనుజెందినవారికి వాతము వృద్ధిజెందకుండుటకును, శ్వాసాదిరోగపీడితులకు వాని యొక్క వేగము తెలియకుండుటకును, వృద్ధాదులకు వారి తృప్త్యర్థంబును అజీర్ణము పగటినిద్రాభ్యాసము ఇవిగలవారలకు:—

„ఉచితోహిదివాస్వప్నో యేషాన్నిత్యంశరీరిణామ్। వాతాదయఃప్రకుప్యంతి తేషామస్వపతాందివా॥ ”

అని జెప్పియుండుప్రకారము ధాతువైషమ్య పరిహారార్థంబును, పగటినిద్ర తంత్రకారులచే నంగీకరించబడియున్నది. పగటినిద్ర అజీర్ణులకు హితకరమని యీశ్లోక

ములో జెప్పబడియున్నది. అయితే పగటినిద్రవలన కఫవృద్ధియు, దానివలన అగ్నిమాంద్యమునుగలుగును. అగ్నిమాంద్యమువలన భుజించినయన్నము పక్వముకాక అజీర్ణమునుజెందును; కాబట్టి అజీర్ణులకు పగటినిద్ర అహితకరమయినదిగనుండగా హితకరమైనదని జెప్పియుండుట అసంగతమనే శంకగలుగును. అయితే అజీర్ణులకు పగటినిద్రచే ధాతుసామ్యమును, దానివలన తమతమస్థానములయందుండు వాతాదిదోషములచే జాఠరాగ్నికి జీర్ణమయినయన్నాదులను పాకముచేయునట్టి సామర్థ్యంబును గలుగును. కఫమువృద్ధిజెందినను అగ్నిమాంద్యమును గలుగజేయక విశేషముగా శరీరపుష్టినే గలుగజేయుచుండును. కావున,—

„ధాతుసామ్యంతథాహ్యేషాం శ్లేష్మాచాంగానిపుష్యతి ”

అను శ్లోకమునుపట్టి కఫము ధాతుసామ్యమును, శరీరపుష్టిని గలుగజేసునని యీతంత్రకారుడు జెప్పియుండుటచే నట్టి శంక యుక్తియుక్తముకాదని తెలియవలయును.

„సర్వఏతేదివాస్వప్నం నసేవేరన్సార్వకాలికమ్ ”

పైజెప్పిన అజీర్ణాదులుగలవారందరు సర్వకాలములయందు పగటినిద్రను సేవింపదగునని అష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పబడియున్నది.

దివాస్వాప - వర్జ్యనర్హులు.

శ్లో॥ బహుమేదఃకఫాఃస్వప్యుః స్నేహనిత్యాశ్చనాహని॥ 59.
విషార్తఃకంఠరోగీచ నైవజాతునిశాస్వపి।

తా॥ అధికమయినమేదస్సు, కఫముగలవారును, స్నిగ్ధమైన యాహారమును సేవించువారును, గ్రీష్మకాలమునందుకూడా మధ్యాహ్నమునందు నిద్రింపంజనదు. విషపీడితుడు, కంఠరోగి వీరలు రాత్రులయందెపుడును నిద్రింపంజనదు.

అకాలనిద్రా - జనిత రోగములు.

శ్లో॥ అకాలశయనాన్మోహం జ్వరస్తైమిత్యపీనసాః॥ 60॥
శిరోరుక్శోఫహృల్లాస స్రోతోరోధాగ్నిమందతాః.

తా॥ అకాలనిద్రవలన మోహము, జ్వరము, ఆలస్యము, పీనస, శిరోరోగము, వాపు, హృల్లాసము, స్రోతఃప్రతిబంధము అగ్నిమాంద్యము గలుగును.

అకాలనిద్రా - జనితరోగ చికిత్స.

శ్లో॥ తత్రోపవాసవమన స్వేదనావనమౌషధమ్॥ 61.
యోజయేదతినిద్రాయాం తీక్ష్ణంప్రచ్ఛర్దనాంజనమ్।

సావసంలంఘనంచింతాం వ్యవాయంశోకభీక్రుధః ॥ 62.
ఏభిరేవచనిద్రాయా నాశఃశ్లేష్మాతిసంక్షయాత్ ।

తా॥ పైజెప్పిన అకాలనిద్రచేజనించిన రోగములయందు ఉపవాసముజేయించవలయును. మఱియు వమనస్వేదన, నస్యౌషధములను ప్రయోగించవలయును.
“లోకాదిసర్గప్రభవాత మోహామూలాతమోమయీ । బాహుళ్యాత్తమసోరాత్రౌ నిద్రాప్రాయేణజాయతే॥”
అనువచనముచేత నిద్రకుతఱుచుగ రాత్రియేయుక్తమైన కాలము. అతినిద్రయందు తీక్ష్ణమైనవమన, అంజన, నస్యౌషధములను, లంఘనము, చింత, మైథునము, శోకము, భయము, కోపము యీ మొదలగువానిని ప్రయోగించవలయును. అటులజేసినచో శ్లేష్మధాతువు మిగులక్షయించి నిద్రానాశముగలుగును.

నిద్రాభంగ - జనిత రోగములు.

శ్లో॥ నిద్రానాశాదంగమర్ద శిరోగౌరవజృంభికాః ॥ 63.
జాడ్యంగ్లానిభ్రమాపక్తి తంద్రారోగాశ్చవాతజాః ।

తా॥ నిద్రాభంగమువలన ఒడలునొప్పి, తలబరువు, ఆవలింత, కార్యములయందశక్తి, బడలిక, భ్రమ, అజీర్ణము, సోమరితనము, వాతరోగములుగలుగును.
“కఫోల్పోవాయునోద్భూతో ధమనీఃసన్నిరుధ్యచ । కుర్యాత్సంజ్ఞాపహాంతంద్రాం దారుణీంమోహకారిణీమ్॥”
అల్పముగనుండుకఫము వాతముచేస్వస్థానములోనుండి చలింపజేయబడి స్రోతోమార్గముల నడ్డగించి ప్రజ్ఞనుపోగొట్టతగినదియును, మోహమును గలుగజేయతగినదియును, దారుణమైనదియు నగుతంద్రనుగలుగజేసునని కొన్ని గ్రంథములయం దధిక పాఠము గనుపట్టుచున్నది

నిద్రాసేవన క్రమము.

శ్లో॥ యథాకాలమతోనిద్రాం రాత్రౌ సేవేతసాత్మ్యతః ॥ 64.
అసాత్మ్యజాగరాదర్ధం ప్రాతస్స్యాదభుక్తవాన్ ।

తా॥ కాబట్టి కాలమునతిక్రమించకుండా సాత్మ్యముగా 2, లేక 3 యామములు రాత్రులయందు నిద్రించవలయును. అసాత్మ్యమువలన రాత్రులయందు జాగరణముగలుగుపక్షములో జాగరణకాలములో అర్ధకాలము ప్రాతఃకాలమునందు భుజించకనే నిద్రించవలయును. అనగా రాత్రులయందభ్యాసముగా నిద్రించుకాలములో

నెవడు యెంతకాలమువరకు జాగరణముచేయుచుండెనో అట్టిజాగరణకాలములో అర్ధకాలము ప్రాతఃకాలమునందు భుజించకనే నిద్రించవలయునని భావము.

మందనిద్రోపచారము.

శ్లో॥ శీలయేన్మందనిద్రస్తు క్షీరమద్యరసాన్దధి ॥ 65.
అభ్యంగోద్వర్తనస్నాన మూర్ధకర్ణాక్షితర్పణమ్ ।
కాంతాబాహులతాశ్లేషో నిర్వృతిఃకృతకృత్యతా ॥ 66.
మనోనుకూలావిషయాః కామంనిద్రాసుఖప్రదాః ।
బ్రహ్మచర్యరతేర్గ్రామ్య సుఖనిస్పృహచేతసః ॥ 67.
నిద్రాసంతోషతృప్తస్య స్వంకాలంనాతివర్తతే ।

తా॥ స్వల్పముగనిద్రించువారు బాగుగా నిద్రగలుగునిమిత్తము క్షీరము, మద్యము, మాంసరసము, పెఱుగు, వీనిని పానముచేయవలయును. మఱియునభ్యంగము, ఉద్వర్తనము, స్నానము యీ మొదలగువానిని, శిరము, కర్ణములు, నేత్రములు వీనికి తృప్తిగలుగునట్టి తర్పణక్రియలను చేయవలయును. ప్రియురాలగు స్త్రీలచే నాలింగనము, మనస్సంతోషము, యత్నకార్యమునునెరవేర్చుట, మనస్సుకనుకూలమైన విషయములు, ఇవి నిద్రాసుఖమునుగలుగజేసును. జితేంద్రియత్వము, మైథునమందాశలేమి, మనస్సంతోషమువలన తృప్తిజెందియుండుట, ఇవిగలవానికి నిద్రయుక్తమైనకాలము నతిక్రమించకనే గలుగును. నిద్రాసుఖమునకు ఆలింగనముమాత్రము కారణమేకాని మైథునము కారణముకానేరదని తెలియపరచునిమిత్తము “కాంతాబాహులతాశ్లేషః” అనిజెప్పబడినది. అట్లగుటచేతనే ఉత్తరశ్లోకములో జితేంద్రియుడుగ, మైథునేచ్ఛారహితుడుగనుండువానికి యుక్తకాలమునందు నిద్రవచ్చునని జెప్పబడియున్నది.

మైథున వర్జనీయములు.

శ్లో॥ గ్రామ్యధర్మేత్యజేన్నారీ మనుత్తానాంరజస్వలామ్ ॥ 68.
అప్రియామప్రియాచారాం దుష్టసంకీర్ణమేహనామ్ ।
అతిస్థూలకృశాంసూతాం గర్భిణీమన్యయోషితమ్ ॥ 69.
వర్ణినీమన్యయోనించ గురుదేవనృపాలయమ్ ।
చైత్యశ్మశానాయతన చత్వరాంబుచతుష్పథమ్ ॥ 70.

పర్వాణ్యనంగందివసం శిరోహృదయతాడనమ్ ।
అత్యాశితో౽ధృతిఃక్షుద్వాన్ దుఃస్థితాంగఃపిపాసితః ॥ 71.
బాలోవృద్ధో౽న్యవేగార్తస్త్యజేద్రోగీచమైథునమ్ ।

తా॥ అనుత్తానముగనుండుస్త్రీని (అనగా వెల్లవెల్లకిలపరుండకుండుస్త్రీని, రజస్వలగ, అప్రియురాలుగ, దుష్టమైన నడతలుగలదిగ, దుష్టమైనవ్యాధి, మలాదులచే సంకోచమును జెందియుండునట్టి యోనిగలదిగ, అతిస్థూలముగ, అతికృశముగ, ప్రసవించినదిగ, గర్భిణిగ, ఇతరునిభార్యగ, బ్రహ్మచారిగనుండుస్త్రీని, ఆడుమేక, దున్నపోతు మొదలగు వానియొక్కయోనిని మైథునకృత్యమునందు వర్జించవలయును. గురువు దేవతలు, రాజులు వీరిగృహమునందును, చైత్యము (అనగా దేవాలయము), శ్మశానము, శిక్షాస్థానము, నలుత్రోవలుకలసినదోవ, ఉదకము, మండపము, అనునీస్థానములయందును, సూర్యసంక్రాంతి మొదలైనదినములయందును, మధ్యాహ్నమునందును స్త్రీసంగమముజేయంజనదు. అటులనే జఘనము (అనగా స్త్రీలపిఱుదులు), ముఖాద్యంగములు వీనియందును మైథునము జేయంజనదు. సురతకాలమునందు శిరము, హృదయము వీనియందభిఘాతము జేయంజనదు. అధికముగా భుజించినవాడు, సంతోషరహితుడు, విశేషముగ నాకలిగలవాడు, విషమముగ నంగములనునుచుకొనియుండువాడు, దప్పిగలవాడు, బాలుడు, వృద్ధుడు, మలమూత్రముల నడ్డగించియుండువాడు, రోగి వీరు మైథునమును వర్జించవలయును.

స్త్రీసంయోగ నియమము.

శ్లో॥ సేవేతకామతఃకామం తృప్తోవాజీకృతాంహిమే ॥ 72.
త్ర్యహాద్వసంతశరదోః పక్షాద్వర్షానిదాఘయోః ।

తా॥ పురుషుడు వాజీకరణమువలన విశేషముగా తృప్తిజెందినవాడై యథేచ్ఛగా హేమంతశిశిరఋతువులయందు కామమును సేవించవచ్చును. వసంతశరదృతువులయందు 3 దినములకొకమారును, వర్షాగ్రీష్మఋతువులయందు 15 దినముల కొకమారును మైథునమునందు ప్రవర్తించవలయును.

విధివిరుద్ధ - స్త్రీసంయోగజనిత రోగములు.

శ్లో॥ * భ్రమక్లమోరుదౌర్బల్య బలధాత్వింద్రియక్షయః ॥ 73.
అపర్వమరణంచస్యా దన్యథాగచ్ఛతఃస్త్రియమ్ ।

* శ్రమ ఇతిపా.

తా॥ పైజెప్పిన విధినతిక్రమించి వేరువిధముగా స్త్రీసంభోగముచేయువారికి భ్రమ, బడలిక, తొడలయందు దౌర్బల్యము, బలనాశనము, ధాతునాశనము, ఇంద్రియనాశనము, అకాలమరణముగలుగును.

విధ్యనుసార - సేవిత - స్త్రీసంగమ ఫలము.

శ్లో॥ స్మృతిమేధాయురారోగ్య పుష్టీంద్రియయశోబలైః ।
అధికామందజరసో భవంతిస్త్రీషుసంయతాః ॥ 74.

తా॥ స్త్రీసంయోగమునందు జాగ్రతగాప్రవర్తించువారు అధికముగ స్మృతి, బుద్ధి, ఆయుస్సు, ఆరోగ్యము, శరీరపుష్టి, ఇంద్రియపటుత్వము, యశస్సు, బలముగలవారుగ, స్వల్పముగా ముసలితనముగలవారుగ నయ్యెదరు.

"నహ్యూనషోడశాద్వర్షా త్సప్తతేఃపరతోనచ । ఆయుష్కామోనరః స్త్రీభిస్సంయోగంకర్తుమర్హతి ॥"

దీర్ఘాయువునిచ్ఛయించు పురుషుడు (16) సంవత్సరములకుమునుపు, (70) సంవత్సరములకు పిదపను స్త్రీసంయోగముచేయంజనదని అష్టాంగసంగ్రహమునందు చెప్పబడియున్నది.

సురతాంతోపచారము.

శ్లో॥ స్నానానులేపనహిమానిలఖండఖాద్య శీతాంబుదుగ్ధరసయూష
సురాప్రసన్నాః । సేవేతచానుశయనంవిరతౌరతస్యతస్యైవ
మాశువపుషఃపునరేతిధామ ॥ 75.

తా॥ సురతాంతమునందు స్నానము, చందనానులేపనము, శీతవాతము, ఖండశర్కరచే జేయబడినభక్ష్యములు, మిక్కిలి శీతలముగనుండు యుదకము, పాలు, మాంసరసము, పెసలు మొదలగువానికట్టు, సురయనుమద్యము, ప్రసన్నయనుమద్యము, ఉత్తరకాలమునందే నిద్ర వీనిని యుక్తప్రకారము సేవించవలయును. అటులసేవించువానికి శీఘ్రముగానే శరీరమునందు తేజస్సుమరలగలుగును. ఈ యర్థమే:—

"స్నానాంగరాగవ్యజనేందుపాద యూషాసవక్షీరరసార్ద్రసాలమ్ ।
ఖండాన్సితాఢ్యాన్సలిలంసుశీతం సేవేతనిద్రాంచరతాంతతాంతః ॥"

అనువచనముచే గ్రంథాంతరమునందు కూడా జెప్పబడియున్నది.

రాజు - శరీరరక్షణమును - వైద్యునియం దుంచవలయుననుట.

శ్లో॥ శ్రుతచరితసమృద్ధేకర్మదక్షేదయాళౌ భిషజినిరనుబంధందేహ
రక్షాం ని వేశ్య । భవతివిపులతేజస్స్వాస్థ్యకీర్తిప్రభావ
స్స్వకుశలఫలభోగీభూమిపాలశ్చిరాయుః ॥ 76.

తా॥ శాస్త్రజ్ఞానము, ఆచారము వీనిచేసంపూర్ణుడుగ, క్రియలయందు మిగుల సమర్థుడుగ, దయావంతుడుగనుండు వైద్యునియందు రాజు తనశరీరసంరక్షణభారమును సందేహములేకుండా నునిచినచో వానికి అధికమైన తేజస్సు, ఆరోగ్యము, కీర్తి, ప్రభావము, దీర్ఘాయువు, విశేషభోగానుభవముగలుగును.

సప్తమాధ్యాయము, ముగిసెను.

శ్రీరస్తు.

అష్టమాధ్యాయము.

అన్నపానాదులు విషాదులచేరక్షించబడినను హీనమాత్రగా భుజించబడినచో మరణమునకు కారణంబగును. మాత్రానుగుణముగభుజించబడినచో ప్రాణులకు ప్రాణాధారముగనుండును. కాబట్టి అన్నరక్షాధ్యాయానంతరము మాత్రాశితీయాధ్యాయము జెప్పబడుచున్నది.

మాత్రాశితీయాధ్యాయ ప్రారంభము.

సూ॥ అథాతోమాత్రాశితీయ మధ్యాయంవ్యాఖ్యాస్యామః ।
ఇతిహస్మాహురాత్రేయా దయోమహర్షయః ॥

తా॥ అన్నరక్షాధ్యాయానంతరము మాత్రాహారము ప్రాణాధారమగుటచే మాత్రాహారమును బోధించునట్టి మాత్రాశితీయాధ్యాయమును వివరించెదము.

మాత్రాహార నియమము.

శ్లో॥ మాత్రాశీసర్వకాలంస్యా న్మాత్రాహ్యగ్నేః ప్రవర్తికా ।
మాత్రాంద్రవ్యాణ్యపేక్షంతే గురూణ్యపిలఘూన్యపి ॥ 1.

తా॥ ,, అగ్నిమూలంబలంపుంసాం బలమూలంహిజీవితమ్ ”
అనగా బలమునకు జాతరాగ్నియు, జీవితమునకు బలమును మూలముగానుండునని వచనప్రకారము శరీరధారణమునకు హేతువుగనుండు జాతరాగ్ని ప్రవృత్తికి మాత్ర మూలముగనుండుటవలనను, పిష్టము, క్షీరము, ద్రాక్ష, అక్షోటము, చెఱుకు, మినుములు, అనూపమాంసము యీమొదలగు గురుకరద్రవ్యములును, దివ్యోదకము, రక్తశాలి, షష్టికము, పెసలు, లావుకపిట్ట, కపింజలము (అనగా ఱెక్కలయందు చిత్రవర్ణముగల బట్టవన్నెపక్షి) నల్లనియెఱ్ఱి, చెవులపిల్లి, ఎఱ్ఱజింకబోతు యీ మొదలగు లఘుకరద్రవ్యములును మాత్రనపేక్షించుచుండుటవలనను, యెల్లపుడు స్వస్థుడుగగాని, లేక రోగిగగాని నుండువాడు మితముగా నాహారమును సేవించవలయును.

మాత్రా లక్షణము.

శ్లో॥ గురూణామర్ధసౌహిత్యం లఘూనాంనాతితృప్తతా।
మాత్రాప్రమాణంనిర్దిష్టం సుఖంయావద్విజీర్యతి॥ 2.

తా॥ గురువుగనుండుద్రవ్యములకు అర్ధతృప్తిగలుగుట, లఘువుగనుండుద్రవ్యములకు స్వల్పముగ తృప్తిగలుగుట, ఇవి హీన, మధ్య అధికస్వరూపముగల మాత్రలయొక్క ప్రమాణము; ఎంతపరిమాణముగ అన్నాదులనుభుజించిన వికారమును గలుగజేయకనే సుఖముగ జీర్ణంబగునో అదియును మాత్రాప్రమాణము దీనికి విరుద్ధముగ (అనగా హీనమాత్రగా) నుండుభోజనము అనేకదోషములకు కారణముగనుండుటచే వర్జించవలయును.

హీనమాత్రా - భోజన గుణము.

శ్లో॥ భోజనంహీనమాత్రంతు నబలోపచయౌజసే।
సర్వేషాంవాతరోగాణాం హేతుతాంచప్రపద్యతే॥ 3.

తా॥ హీనమాత్రగా భుజించబడిన భోజనము బలము, శరీరపుష్టి, తేజస్సు, వీనికి. కారణముకా నేరదుకాని సమస్తమయిన వాతరోగములకుమాత్రము కారణంబుగ నగును.

అతిమాత్రా - భోజన గుణము.

శ్లో॥ అతిమాత్రంపునస్సర్వా నాశుదోషాన్ప్రకోపయేత్।

తా॥ మాత్రాధిక్యముగా భుజించబడినయన్నము వాతాదిదోషత్రయముల నతిశీఘ్రముగా ప్రకోపింపజేనును.

అతిమాత్రాహార జనితరోగములు.

శ్లో॥ పీడ్యమానాహివాతాద్యా యుగపత్తేనకోపితాః॥ 4.
ఆమేనాన్నేనదుష్టేన తదేవావిశ్యకుర్వతే।
విష్టంభయంతోఽలసకం చ్ఛ్యావయంతోవిసూచికామ్॥ 5.
అధరోత్తరమార్గాభ్యాం సహసైవాజితాత్మనః।

తా॥ అసక్యముగ, గట్టిముగనుండు అతిమాత్రాహారముచేత వాతాది 3 దోషములు బంధించబడి యేకకాలమునందే ప్రకోపించి దుష్టాన్నముతోకేరి దానిని స్రోతస్సులలో నష్టగించి అలసకమను రోగమును గలుగజేసును. మఱియు నీదుష్టాన్నమును

గుదము, ముఖము అనునీ 2 మార్గములవలన అకాలమునందును, అయుక్తమైన దేశమునందును శీఘ్రముగ బైలుపరచి చపలుడైన పురుషునికి విసూచికారోగమును గలుగజేసును.

అలసక నిరూపణము.

శ్లో॥ ప్రయాతినోర్ధ్వంనాధస్తా దాహారోనచపచ్యతే॥ 6.
ఆమాశయేఽలసీభూత స్తేనసోఽలసకఃస్మృతః।

తా॥ అట్టిదుష్టాన్నము ముఖమువలనను, గుదమార్గమువలనను బైలుపడక పాకమునుజెందక నుండును. మఱియునాదుష్టాన్నము.
“ నాభిస్తనాంతరంజంతో రామాశయఇతిస్మృతః ”
అనువచనప్రకారము నాభి, స్తనములు, వీనిమధ్యప్రదేశమైన ఆమాశయములో అలసునివలె మందముగనుండును. అట్లగుటచే నీరోగమునకు అలసకమని పేరుగలిగినది.

విసూచికా నిరూపణము.

శ్లో॥ వివిధై ర్వేదనోద్భేదై ర్వాయ్వాదిభృశకోపతః॥ 7.
సూచీభిరివగాత్రాణి విధ్యతీతివిసూచికా।

తా॥ వాతాదులు అత్యంతముగా ప్రకోపించుటవలన పలువిధములైన వేదనలు గలిగి సూదులతో బొడుచునటుల శరీరమునందు పీడనుగలుగజేయుటవలన నీ రోగమునకు విసూచికయని పేరుగలిగినది. ఇంతియగాక నిదిపలువిధములైన వికారములకు సూచకంబుగనుండుటచే విసూచికయని జెప్పబడినది.

విసూచికోపద్రవములు.

శ్లో॥ తత్రశూలభ్రమానాహ కంపస్తంభాదయోనిలాత్॥ 8.
పిత్తాజ్జ్వరాతిసారాంత ర్దాహతృట్ప్రలయాదయః।
కఫాచ్ఛర్ద్యంగగురుతా వాక్సంగష్ఠీవనాదయః॥ 9.

తా॥ ఆవిసూచికారోగమునందు వాతాధిక్యమువలన శూల, భ్రమ, ఆనాహము, శరీరకంపము, శరీరస్తంభము, ముఖశోష యీ మొదలగు నుపద్రవములు గలుగును. పిత్తాధిక్యమువలన జ్వరము, అతిసారము, అంతర్దాహము, దప్పి, మూర్ఛ, మదము యీ మొదలగు నుపద్రవములు గలుగును. కఫాధిక్యమువలన ఛర్ది, శరీరగురుత్వము, వాగ్బంధము, కారియుమియుట, దగ్గు యీ మొదలగు నుపద్రవములుగలుగును.

అలసక - రోగ లక్షణము.

శ్లో॥ విశేషాద్దుర్బలస్యాల్ప వహ్నేర్వేగవిధారిణః।
పీడితంమారుతేనాన్నం శ్లేష్మణారుద్ధమంతరా॥ 10.
అలసంక్షోభితందోషైః శ్శల్యత్వేనై వసంస్థితమ్।
శూలాదీన్కురుతేతీవ్రాం శ్ఛర్ద్యతీసారవర్జితాన్॥ [సోలసః] 11.

తా॥ దౌర్బల్యము, స్వల్పముగ నగ్నిదీపనము, మలాదులనడ్డగించునట్టి స్వభావముగల పురుషునికి వాతముచే అన్నము విశేషముగదుష్టంబై ఆమాశయమధ్యమునందు శ్లేష్మముచే నడ్డగించబడి మందముగనై వాతాదిదోషములచే క్షోభనుజెంది లోన శల్యముండునటుల సహించతగని శూలనుగలుగజేయుచు వాంతి, అతిసారము అనునీ 2 తప్ప తీవ్రమైన యనేకోపద్రవములను గలుగజేయుచుండునది అలసకమని జెప్పబడును.

దండకాలసక - రోగ లక్షణము.

శ్లో॥ అత్యర్థదుష్టాస్తుదోషా దుష్టామబద్ధఖాః।
యాంతస్తిర్యక్తనుంసర్వాం దండవత్స్తంభయంతిచేత్॥ 12.
దండకాలసకంనామ తంత్యజేదాశుకారిణమ్।

తా॥ అధికముగ దుష్టమైన వాతాదిదోషములు దుష్టముగ, ఆమముగనుండు అన్నముచే పూరితంబులగు స్రోతోమార్గములుగలవై సర్వశరీరమునందు నడ్డముగ వ్యాపించి సర్వశరీరమును దండమువలెనే స్తంభింపజేసును. అనగా ప్రసారణాకుంచన రహితముగజేసునని భావము. ఈ రోగము దండకాలసకమను పేరంబఱంగును. శీఘ్రములోనే మనుజునిజంపునట్టి యీరోగమును చికిత్సయందు త్యజించవలయును.

ఆమవిష నిరూపణము.

శ్లో॥ విరుద్ధాధ్యశనాజీర్ణ శీలినోవిషలక్షణమ్॥ 13.
ఆమదోషంమహాఘోరం వర్జయేద్విషసంజ్ఞకమ్।
విషరూపాశుకారిత్వా ద్విరుద్ధోపక్రమత్వతః॥ 14.

తా॥ పూర్వోక్తాధ్యాయమునందు "విరుద్ధమప్యమిత్యాది" శ్లోకముచే జెప్పబడిన విరుద్ధాహారము, విద్యాదధ్యశనం అనుశ్లోకముచే జెప్పబడిన అత్యాహారము, ఉత్తరత్రజెప్పబడు 3 విధములైన అజీర్ణాహారము వీనినభ్యసించుచుండు పురుషునికి అతికష్టంబును, విషలక్షణముగలదియును. విషమను పేరంబఱంగునదియునైన ఒక ఆమ

దోషము జనించును. అదివిషముతోసమానంబై శీఘ్రముగ మనుజునిజంపుటంజేసియు, విరుద్ధమైన చికిత్సగలది యగుటంజేసియు, దానిని చికిత్సయందు వర్జించవలయును.

అలసక చికిత్స.

శ్లో॥ అథామమలసీభూతం సాధ్యంత్వరితముల్లిఖేత్।
పీత్వాసోగ్రాపటుఫలం వార్యుష్ణంయోజయేత్తతః॥ 15.
స్వేదనంఫలవర్తించ మలవాతానులోమనీమ్।
నామ్యమానానిచాంగాని భృశంస్విన్నానివేష్టయేత్॥ 16.

తా॥ పైజెప్పిన అలసకము మొదలగు ఆమదోషముయొక్క సాధ్యాసాధ్యములనెఱ్ఱింగివానిలో సాధ్యముగను, అదుష్టముగనుండు అలసకరోగలక్షణములతో గూడియుండునట్టి ఆమదోషముగలరోగికి శీఘ్రముగా వస, లవణము, మ్రంగకాయ అను వానితోగూడియుండు ఉష్ణోదకమును పానముచేయించి వమనము జేయించవలపిదప స్వేదకర్మనుయును. జేయించవలయును.

"విపాచ్యమూత్రామ్లమధూనిదంతీ పిండీతకృష్ణాబిడధూమకుష్ఠైః।వర్తిం కరాంగుష్ఠనిభాంఘృతాక్తాం గుదేరుజానాహహారీంవిదధ్యాత్॥"
అని ఉత్తరత్రజెప్పబడు శ్లోకప్రకారము మలవాతములకు అనులోమగతిని గలుగజేసెడి ఫలవర్తిని ప్రయోగించవలయును. ఆమరోగమునందు దోషబలమువలన సంకోచమును జెందునట్టియు, విశేషముగా చెమటతోగూడియుండునట్టియు, అంగములను వస్త్రాదులచే జుట్టవలయును.

విసూచి చికిత్స.

శ్లో॥ విసూచ్యామతివృద్ధాయాం పార్ష్ణోర్దాహః ప్రశస్యతే।
తదహశ్చోపవాస్యైనం విరిక్తవదుపాచరేత్॥ 17.

తా॥ పైజెప్పిన లక్షణములుగల విసూచిరోగము మిక్కుటముగవృద్ధిజెందుచుండగా మడమలయందు యినుపశలాకాదులచే వాతబెట్టుటహితకరము. వాతబెట్టిన దినమునందు రోగికి లంఘనమువేసి విరేచనమునకు తీసికొనినవానివలెనే పేయాదిక్రమముచే నుపచరించవలయును.

"సుచ్ఛర్దితవిరిక్తస్య గాత్రాయామేఽతిదారుణే। భల్లాతకమధూచ్ఛిష్ట [illegible]కనాగరైః।ఘృతతైలంపచేత్సామ్లై స్తచ్ఛఖల్లీఘ్నముత్తమమ్।

త్వక్పత్రరాస్నాగురుశిగ్రుకుష్ఠైరమ్లప్రపిష్టైస్సవచాశతాహ్వైః । ఉద్వర్తనంఖల్లివిసూచికాఘ్నం తైలంవిపక్వంచతదర్థకారి । శిరీషనక్తాహ్వఫణిజ్జబీజత్రాయంత్యపామార్గఫలానివర్తిః । బస్తస్యమూత్రేణవిసూచికాఘ్నీ ప్రలేపనస్యాంజనధూమయోగైః ॥"

అతికష్టమైన శరీరాయామమునందు రోగికి వాంతి విరేకము బాగుగజేయించి నల్ల జీడిగింజలు, మైనము, సీసము, తెలికపిండి, గానుగపిండి, శొంఠి, అమ్లము (అనగా పులిచింత) వీనితోడ ఘృతమును గాని, తైలమును గాని పక్వము జేయవలయును. ఇదిఖల్లీరోగమును పోగొట్టును లవంగపుచెక్క, ఆకుపత్రికము, దుంపరాస్నము, అగరు, మునగ, చెంగల్వకోష్టు, వస, సదాప వీనిని అమ్లములో జేర్చి బాగుగ బిసికి నలుగుబెట్టుకొనినచో ఖల్లీ, విసూచిక అను నీ రోగములు హరించును. పైజెప్పిన లవంగపుచెక్క మొదలగువస్తువులనుజేర్చి పక్వముజేయబడిన తైలము ఖల్లి, విసూచిక అను నీరోగములను పోగొట్టును. దిరిసెనము, క్రానుగు, ఫణిజ్జబీజము, త్రాయంతి (అనగా కలుక్రానుగు) ఉత్తరేణు విత్తులు వీనిని గొఱ్ఱెమూత్రములోజేర్చి వర్తిచేసినచో విసూచికను పోగొట్టును. పైజెప్పినదిరిసెనము మొదలగువస్తువులయొక్క ప్రలేపనమును, అంజనధూమప్రయోగములును విసూచికను పోగొట్టునని సుశ్రుతమునందు జెప్పబడియున్నది.

అజీర్ణమునందు - శూలహరౌషధ నిషేధము.

శ్లో॥ తీవ్రార్తిరపినాజీర్ణీ పిబేచ్ఛూలఘ్నమౌషధమ్ ।
ఆమసన్నోనలోనాలం పక్తుందోషౌషధాశనమ్ ॥ 18.
నిహన్యాదపిచైతేషాం విభ్రమస్సహసాతురమ్ ।

తా॥ అజీర్ణరోగముగలవానికి తీవ్రమైన శూలగలిగియుండినను తచ్ఛమనరూపమైనట్టియు ఛర్ది, అతిసారము వీనిని శమింపజేయునట్టియునగు నౌషధములను ప్రథమమునందు భుజింపజేయంజనదు. ఏలననగా:—ఆమముచే మందముగనుండు జాతరాగ్ని దోషము, ఔషధము, ఆహారము, అను నీ 3-టిని పాకముచేయుటకు అసమర్థముగనుండును. ఇంతియకాక ఔషధము, దోషము. ఆహారము, అను నీ 3-ను జేరుటచే జనించునట్టి విలక్షణమయిన ఒక వికారము అజీర్ణరోగిని కాలము నిరీక్షించకనే జంపివేసును.

అజీర్ణమున - ఔషధప్రయోగ క్రమము.

శ్లో॥ జీర్ణాశనేతుభైషజ్యం యుంజ్యాత్ స్తబ్ధగురూదరే ॥ 19.

దోషశేషస్యపాకార్థ మగ్నేస్సంధుక్షణాయచ ।

తా॥ జీర్ణమయినయాహారముగలవాడుగను. నిర్మలముగ గురువుగనుండునట్టి కోష్ఠముగలవాడుగనుండు అజీర్ణరోగికి దోషశేషము పాకము జెందుటకును, జాతరాగ్నికి దీపనముగలుగుటకును, ఔషధము నివ్వవలయును.

ఆమరోగమున - అపతర్పణ విధి.

శ్లో॥ శాంతిరామవికారాణాం భవతిత్వపతర్పణాత్ ॥ 20.
త్రివిధంత్రివిధేదోషే తత్సమీక్ష్యప్రయోజయేత్ ।

తా॥ ఆమముచేగలిగిన ఆలస్యము, జాడ్యము, అగ్నిమాంద్యము యీమొదలగు వికారములు అపతర్పణక్రియవలన శాంతిజెందును. కాబట్టి దేశము, కాలము, అగ్నిదీపనము యీమొదలగువానినాలోచించి "మేహామదోషాతి" అను శ్లోకముచే ఉత్తరత్రజెప్పబడు 3-డు విధములైన అపతర్పణక్రియలను 3-డు విధములైన ఆమరోగమునందు వైద్యుడు ప్రయోగించవలయును.

ఆమరోగ - చికిత్సా క్రమము.

శ్లో॥ తత్రాల్పేలంఘనంపథ్యం మధ్యేలంఘనపాచనమ్ ॥ 21.
ప్రభూతేశోధనంతద్ధి మూలాదున్మూలయేన్మలాన్ ।

తా॥ మూడువిధములగు ఆమదోషములలో అల్పముగనుండుఆమరోగమునందు లంఘనము పథ్యకరమయినది. దానిచే జాతరాగ్ని వృద్ధియై స్వల్పముగనుండు ఆమదోషము శోషించి జీర్ణంబగును. ఆమదోషము మధ్యస్థముగనుండునపుడు లంఘనంబును, పాచనరూపమైన యౌషధంబులును పథ్యకరంబులు. పాచనమనగా:—పాకమును జెందక ఆమముతోగూడియుండుధాతువులను పాకముచేయుటయందు సమర్థంబులగు అన్నపానౌషధాదులని యర్థము. ఆమదోషం బధికముగనుండునపుడు శోధనౌషధము హితకరము. శోధనౌషధమనగా:—

"యదీరయేద్బహిర్దోషాన్ పంచధాశోధనంతుతత్"

అని ఉత్తరత్రజెప్పబడు వచనానుసరణి శరీరములోనుండు దోషములను బయలుపరచునట్టి అన్నపానౌషధాదులని యర్థము. శోధనౌషధము శరీరములో జేరియుండు దుష్టమలములను నిశ్శేషముగా వెలిపరచును. కాబట్టి అధికమయిన ఆమదోషమునందు శోధనౌషధమునే వైద్యుడు ప్రయోగించవలయును.

"బహుదోషాణాం పునరుపసేవనమేవ కార్యంనహ్యస్రావితేషల్వోదకాఘేశాల్యాదిపుష్టిర్భవతి"

వల్వలోదకమును చల్లకుండినయెడల శాల్యాదులకు పుష్టిగలుగకుండునటులనే బహుదోషములుగలవానికి శోధనౌషధమును ప్రయోగించకుండుటచే శరీరపుష్టిగలుగనేరదు అని అష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పబడియున్నది.

హేతువ్యాధి - విపర్యయ - చికిత్సా క్రమము.

శ్లో॥ ఏవమన్యానపివ్యాధీన్ స్వనిదానవిపర్యయాత్ ॥ 22.
చికిత్సేదనుబంధేతు సతిహేతువిపర్యయమ్ ।
త్యక్త్వా యథాయథంవైద్యో యుంజ్యాద్వ్యాధివిపర్యయమ్ ॥
తదర్థకారివాపక్వే దోషేత్విద్ధేచపావకే ।
హితమభ్యంజనస్నేహ పానవస్త్యాదియుక్తితః ॥ 24.

తా॥ సంతర్పణక్రియలచే జనించిన ఆమదోషమును నిదాన విపర్యయమువలన చికిత్సించుచందంబుననే యితరమైనజ్వరాదిరోగములనుకూడా స్వనిదానవిపర్యయమువలన వైద్యుడు చికిత్సింపవలయును. అనగా సంతర్పణక్రియచే జనించినరోగమును అపతర్పణ క్రియలవలనను, శీతముచేజనించినరోగమును ఉష్ణకరమయినక్రియలవలనను చికిత్సింపవలయునని భావము. ఇటుల జికిత్సించియు నారోగము శమించకుండినచో నిదాన విపర్యయమునువదలి యథాక్రమముగా వ్యాధివిపర్యయము ననుసరించి చికిత్సింపవలయును. అనగా "ముస్తాపర్పటకంజ్వరే, రజనీప్రమేహే" అని ఉత్తరత్ర జెప్పబడుప్రకారము జ్వరాదిరోగములకై జెప్పబడియుండు యౌషధములను రోగానుగుణముగా ప్రయోగించవలయునని భావము. ఆమదోషము జీర్ణమై జాఠరాగ్ని దీపనముతోగూడియుండునపుడు 'మదాత్యయరోగమునందు మద్యపానమును, అతిసారరోగమునందు విరేచనమునుజేయించునటులనే' పైజెప్పిన నిదానము, వ్యాధి వీని విపర్యయములచే నసాధ్యముగనుండు రోగమును శమింపజేయునట్టియు, హితకరములైనట్టియునగు అభ్యంజనము, స్నేహపానము, వస్త్యాదిక్రియలు వీనిని యుక్తిగా (అనగా అగ్నిమాంద్యాదులు గలుగకుండునటుల) జేయించవలయును.

కఫాజీర్ణ లక్షణము.

శ్లో॥ అజీర్ణంచకఫాదామం తత్రశోఫోక్షిగండయోః
సద్యోభుక్తఇవోద్గారః ప్రసేకోత్క్లేశగౌరవమ్ ॥ 25.

తా॥ కఫముచేజనించిన అజీర్ణము ఆమమనుపేరంబఱంగును. దానియందు అక్షికూపము, చెక్కిళ్ళు వీనియందు వాపు, అపుడేభుజించినటుల విదాహావస్థనుజెందని తేనుపులు, కారియుమియుట, వాతాదిదోషములకు స్వస్థానచలనము, శరీరగురుత్వము

గలుగును. జాఠరాగ్నికి విరోధియయినకఫము అజీర్ణమునుచేయుటయందు ప్రధానముగనుండుటవలన తొలుత కఫాజీర్ణము చెప్పబడినది.

వాతాజీర్ణ లక్షణము.

శ్లో॥ విష్టబ్ధమనిలాచ్ఛూలవిబంధాధ్మానసాదకృత్ ।

తా॥ వాతముచేజనించిన అజీర్ణము విష్టబ్ధాజీర్ణమనిపఱంగును. దానియందుశూల మలమూత్రబంధము ఆధ్మానము, శరీరకృశత్వము లేక అగ్నిమాంద్యము గలుగును.

పిత్తాజీర్ణ లక్షణము.

శ్లో॥ పిత్తాద్విదగ్ధంతృణ్మోహభ్రమామ్లోద్గారదాహవత్ ॥ 26.

తా॥ పిత్తముచేజనించిన అజీర్ణము విదగ్ధాజీర్ణమని పఱంగును. దానియందు దప్పి, మోహము, భ్రమ, పులితేనుపులు, శరీరతాపము గలుగును.

అజీర్ణమున - లంఘనాది క్రమము.

శ్లో॥ లంఘనంకార్యమామేతు విష్టబ్ధేస్వేదనంభృశమ్ ।
విదగ్ధేవమనంయద్వా యథావస్థంహితంభవేత్ ॥ 27.

తా॥ ఆమాజీర్ణమునందు లంఘనము వేయవలయునేకాని వమనవిరేచనాదులు జేయించంజనదు. విష్టబ్ధాజీర్ణమునందు అధికముగాస్వేదకర్మజేయించవలయును. విదగ్ధాజీర్ణమునందు వమనముజేయించవలయును. లేక పైజెప్పిన 3 విధములగు అజీర్ణములయందు దోషప్రకోపానుగుణముగా లంఘన, స్వేదన, వమనములను యుక్తప్రకారము జేయించవలయును. అనగా ఆమాజీర్ణమునందుకూడా స్వేదనవమనములను, విదగ్ధాజీర్ణమునందుకూడా లంఘనస్వేదములను జేయించవలయునని భావము.

విలంబికారోగ తచ్చికిత్స.

శ్లో॥ గరీయసోభవేల్లీనా దామాదేవవిలంబికా ।
కఫవాతానుబద్ధామ లింగాతత్సమసాధనా ॥ 28.

తా॥ మిక్కిలి అధికంబును, స్రోతస్సులలో లీనమయినదియునైన అజీర్ణము వలన విలంబికయను నొకరోగముజనించును అది శ్లేష్మము, వాయువు వీనితోగూడి అక్షికూపము, చెక్కిళ్ళువీనియందు శోఫ, అపుడేభుజించినటుల తేనుపులు, కారియుమియుట, వాతాదిదోషములు స్వస్థానమునువదలి చలించుట, శరీరగౌరవము అను ఆమాజీర్ణలక్షణయుక్తంబైయుండును. కాబట్టి దీనియందు ఆమాజీర్ణమునకై జెప్పియుండు లంఘనరూపమయిన చికిత్సలనే జేయవలయును.

రస - శేషాజీర్ణ తచ్చికిత్స.

శ్లో॥ అశ్రద్ధాహృద్వ్యథాశుద్ధే ప్యుద్గారే రసశేషతః ।
శయీతాకించిదేవాత్ర సర్వశ్చానాశితోదివా ॥ 29.
స్వప్యాదజీర్ణీసంజాత బుభుక్షోద్యాన్మితంలఘు ।

తా॥ అన్నసంబంధముగల తేనుపు శుద్ధముగనుండినప్పటికి అన్నరసము జీర్ణము కాకుండినచో అన్నమునందిచ్ఛలేకుండుట, హృదయశూల, గురుత్వముగలుగును. ఇది రసశేషాజీర్ణమని బఱంగును. దీనియందుస్వల్పకాలమువరకు నిద్రించవలయును. తదితరమైన అజీర్ణములయందు శరీరలాఘవము గలుగువరకుభుజించకనే మధ్యాహ్నమునందు బాగుగ నిద్రించవలయును. మఱియు నాకలిగలుగునపుడు లఘువైనయాహారమును స్వల్పముగా భుజించవలయును. అజీర్ణరోగులు మధ్యాహ్నమునందు నిద్రించవలయునని పూర్వాధ్యాయమునందు "అజీర్ణ్యభిహతోన్మత్తాః" అనువచనముచే జెప్పబడియున్నది. అయితే అజీర్ణరోగి భుజించకనే మధ్యాహ్నమునందు నిద్రించవలయునని దెలియపరచుటకై మరలనిచట "సర్వశ్చానాశితోదివా । స్వప్యాదజీర్ణీ" అని జెప్పబడినది.

అజీర్ణ - సామాన్య లక్షణము.

శ్లో॥ విబంధోతిప్రవృత్తిర్వా గ్లానిర్మారుతమూఢతా ॥ 30.
అజీర్ణలింగంసామాన్యం విష్టంభోగౌరవంభ్రమః ।

తా॥ మూత్రపురీషములు వెడలకుండుట, లేక అధికముగవెడలుట, గ్లాని, (అనగా శరీరముక్షీణించుట) వాతమునకు ప్రతిలోమగతి, కడుపుబ్బరము, శరీరగురుత్వము, మోహము అనునవి అజీర్ణమునకు సామాన్యలక్షణంబులు. ఈయర్థమే,—
"సీదత్యంగంభ్రమోమోహః కోష్ఠేముహ్యతిమారుతః । సర్వేషామప్యజీర్ణానామవిసంవాదిలక్షణమ్ ॥"
అను వచనముచే తంత్రాంతరమునందును జెప్పబడియున్నది.

అజీర్ణ కరాన్నములు.

శ్లో॥ సచాతిమాత్రమేవాన్న మామదోషాయకేవలమ్ ॥ 31.
ద్విష్టవిష్టంభిదగ్ధామ గురురూక్షహిమాశుచి ।
విదాహిశుష్కమత్యం బుప్లుతంచాన్నంనజీర్యతి ॥ 32.

తా॥ ఆధికముగభుజించబడిన యన్నమును, అప్రియముగ, కడుపునుబ్బించునదిగ, అతిశీతలముగ, అపక్వముగ, గురువుగ, రూక్షగ, కేశములు మొదలగువానిచే దుష్టముగ, దగ్ధముగ, శుష్కముగ, అధికమైన యుదకములో తేలుచుండునదిగనుండు అన్నములును జీర్ణముకాకుండును.

శ్లో॥ ఉపతప్తేనభుక్తంచ శోకక్రోధక్షుధాదిభిః ।

తా॥ శోకము, కోపము, అధికముగ ఆకలి, భయము యీ మొదలగువానివలన విశేషముగ పీడింపబడినవానిచే భుజించబడిన యన్నము జీర్ణముకాకుండును.

సమశనాది వివరణము.

శ్లో॥ మిశ్రంపథ్యమపథ్యంచ భుక్తంసమశనంమతమ్ ॥ 33.
విద్యాదధ్యశనంభూయో భుక్తస్యోపరిభోజనమ్ ।
అకాలేబహుచాల్పంవా భుక్తంతువిషమాశనమ్ ॥ 34.
త్రీణ్యప్యేతానిమృత్యుంవా ఘోరాన్వ్యాధీన్సృజంతివా ।

తా॥ పథ్యకరమైన శాలిధాన్యము మొదలగువానిని, అపథ్యకరమైన యవకము మొదలగువానిని మిశ్రముజేసిభుజించుట సమశనమనియు, సంపూర్ణముగ భుజించి తోడనే దానిపై మరల భుజించుట అధ్యశనమనియు, "ప్రసృష్టేవిణ్మూత్రే" అని ఉత్తరత్రజెప్పబడు యహారకాలమునకంటె విరుద్ధమైన కాలమునందు అధికముగగాని, లేక స్వల్పముగగాని భుజించుట విషమాశనమనియు వైద్యకతంత్రమునందు జెప్పబడియున్నది. సమశనము, అధ్యశనము, విషమాశనము అనునీ 3 మరణమునుగాని, లేక ఘోరమైన గుల్మాది రోగములనుగాని గలుగజేసును. మనుజులు 2 పర్యాయములు ఆహారముచేయవలయునని వైద్యకతంత్రములయందు జెప్పబడియున్నది. ఇటులనే.
"సాయంప్రాతర్మనుష్యాణాం భోజనంవిధినిర్మితమ్"
ప్రాతస్సాయంకాలములయందు మనుజులు భుజించవలయునని వ్యాసుడుకూడా జెప్పియున్నాడు. ఇట్లుండగా భుజించినదానిపై మరలభుజించుట అధ్యశనమనియు, అట్టి అధ్యశనము మరణమునకుగాని, రోగములకుగాని కారణమగుననియు.
"విద్యాదధ్యశనంభూయో భుక్తస్యోపరిభోజనం । త్రీణ్యప్యేతాని మృత్యుంవా॥"
అనువచనముచే మూలమునందు చెప్పబడియున్నది. కావున రాత్రిభోజనముకూడా అధ్యశనంబై వర్జనీయంబగును. అట్లయినచో 2 పర్యాయములు భుజించవలయునని జెప్పియుండు వైద్యకతంత్రవచనంబును, వ్యాసవచనంబును, నిరర్థకంబులగును. కాబట్టి

నభ్యాసము వేరొకచో మనస్సునునిచి భుజించువానికి తృప్తిగలుగనేరదు అనిఖరనాదుడు జెప్పియున్నాడు.

"దోషోపసద్ధంయదలీనమన్నం పిత్తోద్ధతస్యావృణుయాన్నవహ్నిం।
జాయేతదుష్టాంతుతతోభుభుక్షాం యామందబుద్ధిర్విషవన్నిహంతి॥"

భుజించబడినయన్నము దోషయుక్తంబై స్రోతస్సులలో నధికముగ సంబంధించినచో పిత్తప్రకోపముగలవానియొక్క జాఠరాగ్ని నడ్డగించబడకుండును. దానిచేనాకాలము నందు దుష్టమగు నొక యాకలిగలుగును. అట్టి సమయమున బుద్ధిహీనతవలన భుజించినచో విషమువలెనే మనుజునిజంపును. అని తంత్రాంతరమునందు జెప్పబడియున్నది. కాబట్టి దుష్టమైన యాకలిగలిగియుండునపుడు భుజింపజనదని తెలియజేయుటకై "క్షుద్వాన్" అనుపదము యీశ్లోకమునందు ప్రయోగించబడినది.

వర్జనీయాహారము.

శ్లో॥ భోజనంతృణకేశాది జుష్టముష్ణీకృతంపునః।
శాకావరాన్నభూయిష్ఠ మత్యుష్ణలవణంత్యజేత్ ॥ 39.

తా॥ తృణము, కేశములు, ఈగమొదలగుజంతువులు వీనితోగూడియుండునదియును, ఒకమారు పాకంబై చల్లారి మరల ఉష్ణముగజేయబడినదియును, శాకములు, మినుములు మొదలగునవి యధికముగజేరినదియును, అధికోష్ణముగలదియును, అధిక లవణములతోగూడినదయునైన భోజనమును త్యజించవలయును.

కిలాటాది - సేవన నిషేధము.

శ్లో॥ కిలాటదధికూర్చికా క్షారశుక్తామమూలకమ్ ।
కృశశుష్కవరాహావి గోమత్స్యమహిషామిషమ్ ॥ 40.
మాషనిష్పావశాలూక బిసపిష్టవిరూఢకమ్ ।
శుష్కశాకానియవకాన్ ఫాణితంచనశీలయేత్ ॥ 41.

తా॥ కిలాటము, దధి, కూర్చిక, క్షారము, శుక్తము, ఆమమూలకము (అనగా పచ్చిముల్లంగి) అనువానిని, కృశముగ, శుష్కముగనుండుజంతువులను, పంది, గొఱ్ఱె ఆవు, మత్స్యము, దున్నపోతు అనువాని మాంసములను, మినుములు, అనుములు, శాలూకము (అనగా తామరగుంప) తామరతూండ్లు. పిష్టము, విరూఢకము, ఎండిన శాకములు, యవకము, ఫాణితము అను నీపదార్థముల నభ్యసింపజనదు. అయినను వానిని ప్రత్యహము సేవించకూడదనియు, ఒకానొకసమయమున భుజించుట నిషిద్ధము కాదనియు, తెలియపరచుటకై "నశీలయేత్" అనుపదము ప్రయోగించబడినది. "నాభ్యసేద్గౌరవాత్" అనగా కిలాటాదులు గురుత్వకారులగుటచే వాని నభ్యసింపజనదని చరకాచార్యుడు జెప్పియున్నాడు. అభ్యసించకూడదనుటకు గురుత్వముతప్ప యింక ననేక కారణములుగలవు. అవి ప్రకృతమునం దనుపయుక్తంబగుటచే నీ తంత్రకారుడు జెప్పక విరమించెను. అభ్యసించకుండుటకు గురుత్వముమాత్రమే కారణముగ నుండుచో గురువైన యవాదిద్రవ్యముల నుపయోగపరచికొనునటుల జెప్పియుండునదియు విరుద్ధంబగును. కిలాటము, కూర్చిక అనునవి దోషకరంబైనవి. దధి జ్వరాదులను గలుగజేసును. స్రోతస్సులలో లిప్తంబగును దానంజేసి దధి యనేకరోగములకాకరంబగును. క్షారము పుంస్త్వమునకు హానిని గలుగజేసును. శుక్తము నేత్రములకు అహితకరమయినది; కావుననే కిలాటాదివస్తువులు భోజనమునందు నిషేధించబడియున్నది.

ప్రత్యహము - సేవనీయ వస్తువులు.

శ్లో॥ శీలయేచ్ఛాలిగోధూమ యవషష్టికజాంగలమ్ ।
పథ్యామలకమృద్వీకా పటోలీముద్గశర్కరాః ॥ 42.
ఘృతదివ్యోదకక్షీర క్షౌద్రదాడిమసైంధవమ్ ।
త్రిఫలాంమధుసర్పిర్భ్యాం నిశినేత్రబలాయచ ॥ 43.

తా॥ శాలిధాన్యము, గోధుమలు, యవలు, షష్టికము, జాంగలమాంసము, కరక్కాయ, ఉసిరికెకాయ, ద్రాక్ష, చేతిపొట్ల, పెసలు, పంచదార, ఘృతము, క్షీరము, క్షౌద్రము (అనగా చిట్టీగెలు కూర్చిన కపిలవర్ణముగల తేనె) దాలిమ్మపండు, సైంధవలవణము, వీనిని ప్రత్యహము నభ్యసించుచుండవలయును. రాత్రులయందు నేత్రబలార్థమై తేనె, ఘృతము వీనితోడ త్రిఫలముల నభ్యసించుచుండవలయును.

శ్లో॥ స్వాస్థ్యానువృత్తికృద్యచ్చ రోగోచ్ఛేదకరంచయత్ ।

తా॥ ఋతుచర్యాధ్యాయమున జెప్పియుండునట్టి స్వాస్థ్యకరమయిన అన్నపానాదులను, రోగహరమైన నేలవేము మొదలగు ద్రవ్యములను అభ్యసించుచుండవలయును.

భోజన వ్యవస్థ.

శ్లో॥ బిసేక్షుమోచచోచామ్ర మోదకోత్కారికాదికమ్ ॥ 44.
అద్యాద్ద్రవ్యంగురుస్నిగ్ధం స్వాదుమందంస్థిరంపురః ।
విపరీతమతశ్చాంతే మధ్యేమ్లలవణోత్కటమ్ ॥ 45.

తా॥ గురువుగ, స్నిగ్ధముగ, మధురముగ, స్థిరముగ మందముగనుండు తామర తూండ్లు, చెఱుకు, అరటి, చోచము (అనగా టెంకాయ) మామిడి, మోదకము, (అనగా లడ్డుకము) లేక పూరణపెట్టిన బిళ్ళకుడుములు, ఉత్కారికా (అనగా ఉండ్రాళ్ళు) యీమొదలగు ద్రవ్యములను భోజనాదియందు భుజించవలయును. వీని కంటె విపరీతమయిన (అనగా లఘువుగ, రూక్షగ, తీక్ష్ణముగ, కటువుగ, సరముగ నుండు) ద్రవ్యములను భోజనాంతమునందు భుజించవలయును. పులుసు, లవణము, ఇవి యధికముగనుండు ద్రవ్యములను భోజనమధ్యమునందు భుజించవలయును.

"కటుంలవణమమ్లంవా పూర్వమాహారమాహరేత్ । ఆహారోమధురో హ్యగ్రే గురువిష్టభ్యజీర్యతి ॥"

కారముగగాని, ఉప్పగగాని, లేక పుల్లగగాని నుండుయాహారమును తొలుతభుజించ వలయును. అటులగాక మధురముగ, గురువుగనుండు యాహారములను తొలుతభుజించి నచో నవి స్రోతస్సులనుబంధించి విదాహావస్థనుజెంది పిదప జీర్ణమగును అనెడి ఖర నాదవచనము దేశశరీరభేదవిషయమని తెలియవలయును.

భోజన పరిమాణము.

శ్లో॥ అన్నేనకుక్షేర్ద్వావంశౌ పానేనైకంప్రపూరయేత్ ।
ఆశ్రయంపవనాదీనాం చతుర్థమవశేషయేత్ ॥ 46.

తా॥ ఉదరముయొక్క 2 భాగములను అన్నముచేతను, 1 భాగము నుదక పానముచేతను పూరణముచేయవలయును. 4 వ భాగమును వాతాదులయొక్క స్థానార్థమై సశేషముగ వదలవలయును.

"ప్రక్షాళయేదద్భిరాస్యం భుంజానశ్చముహుర్ముహుః । విశుద్ధేరసనే తస్మై రోచతేన్నమపూర్వవత్ ॥"

భుజించునపుడు ఉదకముచే నోరును పలుమారుగడిగికొనవలయును. అటులజేసినచో నోరుశుద్ధంబై అపూర్వవస్తువవలెనే అన్నము బాగుగ రుచించునని సుశ్రుతమునందు జెప్పబడియున్నది.

యవాది - భక్షణమునం దనుపానము.

శ్లో॥ అనుపానంహిమంవారి యవగోధూమయోర్హితమ్ ।
దధ్నిమద్యేవిషేక్షౌద్రే కోష్ణంపిష్టమయేషుతు ॥ 47.
శాకముద్గాదివికృతౌ మస్తుతక్రామ్లకాంజికమ్ ।
సురాకృశానాంపుష్ట్యర్థం స్థూలానాంతుమధూదకమ్ ॥ 48.

శోషేమాంసరసోమద్యం మాంసేద్వసల్పేచపావకే ।
వ్యాధ్యౌషధాధ్వ * భాష్యస్త్రీ లంఘనాతపకర్మభిః ॥ 49.
క్షీణేవృద్ధేచబాలేచ పయఃపథ్యంయథామృతమ్ ।

తా॥ యవలు, గోధుమలు, పెఱుగు, మద్యము, విషము, తేనె, వీనినిభుజించి తోడనే శీతోదకానుపానమును, పిష్టసంబంధముగలవస్తువులను భుజించి తోడనే కించి దుష్ణమైన ఉదకానుపానమును, శాకము, పెసలు యీమొదలగువస్తువులచే జేయబడిన పదార్థములనుభుజించి తోడనే మస్తువు (అనగా పెరుగుమీదిమీగడ) తక్రామ్లము, కాంజికము అనువాని యనుపానమును, శరీరము కృశించినవారలు శరీరపుష్ట్యర్థమైసుర యనుమద్యపానమును, స్థూలించినవారలు శరీరము కృశించుటకై మధూదకపానమును, క్షయరోగులు మాంసరసపానమును, మాంసమును భుజించి తోడనే మద్యానుపానమును, అగ్నిమాంద్యమునందు మద్యానుపానమునుచేయుట హితకరంబు. వ్యాధి, ఔషధము, మార్గసంచారము, సంభాషణము, స్త్రీసంభోగము, లంఘనము, ఎండ, విశేషమైన వ్యాపారము వీనిచే కృశించియుండువారు, వృద్ధులు, బాలురు వీరలకు క్షీరము అమృతమువలెనే హితకరంబైనది. (అనగాక్షీరము అమృతమువలెనే బలము, వర్ణము, ఓజస్సు, కాంతి, ఆయువు, ఆరోగ్యము యీమొదలగువానిని గలుగజేయునని తాత్పర్యము.)

వటకాద్యనుపానము.

శ్లో॥ విపరీతంయదన్నస్య గుణైస్స్యాదవిరోధిచ ॥ 50.
అనుపానంసమాసేన సర్వదాతత్ప్రశస్యతే ।

తా॥ అన్నము వడియములు యీమొదలగువానికి గుణములచే విపరీతముగను అవిరోధిగనుండువస్తువులను (అనగా స్నిగ్ధముగనుండువానికి రూక్షమైనవస్తువును, రూక్షముగనుండువానికి స్నిగ్ధమయినవస్తువును, శీతలముగనుండువానికి ఉష్ణమైనవస్తువును, ఉష్ణముగనుండువానికి శీతమయినవస్తువును, మధురమయినవానికి అమ్లమైనవస్తువును, అమ్లముగనుండువానికి మధురమయినవస్తువును) అనుపానముచేయుట యెల్లపుడు ప్రశస్తము. ఈ ప్రకారము ఆహారాదులకు అనుపానము సంగ్రహముగా జెప్పబడినది.

అనుపాన గుణము.

శ్లో॥ అనుపానంకరోత్యూర్జాం తృప్తింవ్యాప్తిందృఢాంగతామ్ ॥ 51.
అన్నసంఘాతశైథిల్య విక్లిత్తిజరణానిచ ।

* భార ఇతిపా.

తా॥ అనుపానము మనస్సంతోషము, తృప్తి, శరీరమునందు వ్యాప్తి, శరీర దార్ఢ్యము, అన్నసముదాయమునకు శైథిల్యము, క్లేదము, జీర్ణము, వీనినిగలుగజేయును.

ఊర్ధ్వజత్రు - రోగాదులయందనుపాన నిషేధము.

శ్లో॥ నోర్ధ్వజత్రుగదశ్వాస కాసోరఃక్షతపీనసే ॥ 52.
గీతభాష్యప్రసంగేచ స్వరభేదేచతద్ధితమ్ ।

తా॥ జత్రువులకు (అనగా మెడకొంకులకు) పైభాగమున జనించినరోగములు, శ్వాసము, కాసము, ఉరోరోగము, గాయము, పీనసము, అధికసంగీతము, అధికసంభాషణము, స్వరహాని వీనియందనుపానము హితకరమయినదికాదు, ఏలననగా:—ఆ అనుపానము ఆమాశయమునుజెరచి ఊపిరి, కంఠము వీనియందుండు యాహారరసముతోగలసి స్రోతోబంధము, అగ్నిమాంద్యము, వాంతి యీ మొదలగు రోగములను గలుగజేయును.

ఉదకపాన నిషిద్ధులు.

శ్లో॥ ప్రక్లిన్నదేహమేహాక్షి గళరోగవ్రణాతురాః ॥ 53.
పానంత్యజేయుః

తా॥ ఆమరోగము, విసర్పాదిరోగములు, ప్రమేహము, నేత్రరోగము, కంఠరోగము, వ్రణము ఇవిగలవారుద్రవరూపమయిన పానమును త్యజించవలయును.

“మేహిప్లీహివ్రణీకుష్ఠీ పాండుజ్వరపీనసీ।శోషాతిసారీమందాగ్నిః పానీయంమందమాచరేత్ । నోర్ధ్వాంగపవనావిష్టే వాగ్వ్యాయామహతేనచ। క్షతోరసిశ్వాసకాస హిక్కావమ్యర్దితేనచ।నిరన్నేచోర్ధ్వరోగేచనపేయం వారిశీతలమ్ ॥”

మేహము, ప్లీహము, వ్రణము, కుష్ఠము, పాండువు, ఉదరరోగము, పీనసము, శోష, అతిసారము, అగ్నిమాంద్యము, ఇవిగలవారు అతిస్వల్పముగ నుదకమును పానముచేయవలయును. ఊర్ధ్వాంగవాతము, అతిసంభాషణముచేసినవాడు, ఉరఃక్షతము, శ్వాసము, కాసము, హిక్క, వాంతి, ఇవిగలవారు ఉదకపానమే చేయంజనదు. అన్నమునుభుజించనివాడును, ఊర్ధ్వరోగముగలవాడును శీతోదకమును పానముచేయంజనదు అని ఖరనాదమనుగ్రంథమున జెప్పబడియున్నది.

భోజనానంతర - నిషిద్ధ కృత్యములు.

శ్లో॥ సర్వశ్చభాష్యాధ్వ శయనంత్యజేత్ ।
పీత్వాభుక్త్వాఽతపంవహ్నిం యానంప్లవనవాహనమ్ ॥ 54.

తా॥ పానభోజనములను జేసినతోడనే అధికసంభాషణము, మార్గగమనము, నిద్ర, ఎండ, అగ్ని, రథాదివాహనములనెక్కుట, దాటుట, గుఱ్ఱము మొదలగు వానిపై నెక్కుట. ఈ మొదలగుకార్యములను సర్వపురుషులు వర్జించవలయును.

భోజన కాలము.

శ్లో॥ ప్రసృష్టేవిణ్మూత్రేహృదిసువిమలేదోషేస్వపథగే విశుద్ధేచోద్గారేక్షుదుపగమనేవాతేఽనుసరతి । తథాగ్నావుద్రిక్తేవిశదకరణేదేహేచసులఘౌ ప్రయుంజీతాహారంవిధి నియమితం కాలస్సహిమతః ॥ 55.

తా॥ మలమూత్రాదులు బాగుగ బయలువెడలి హృదయము రసశేషాజీర్ణజనిత గురుత్వాదిదోషరహితంబై పూర్వము భుజించిన యన్నాదులు బాగుగ జీర్ణమగుటచే వాతాదిధాతువులు తమతమమార్గములయందు సంచరించుచు తేనుపులు స్రోతోముఖములు శుద్ధంబై బాగుగ నాకలిగలిగి వాతము అనులోమముగసంచరించుచు జాఠరాగ్ని అన్నాదులను పాకముచేయుటకు సమర్థంబై ఇంద్రియములునిర్మలమై దేహము మిగుల లఘువుగనుండునపుడు “కాలే సాత్మ్యంశుచిహితమిత్యాది” వచనములచే జెప్పియుండు యాహారములను భుజించవలయును. ఇదియ యాహారమునకు ముఖ్యమైన కాలము. ఈకాలము నతిక్రమించినది అతికాలమనబడును.

“అతీతకాలంభుంజానో వాయునోపహతేనలే।కృచ్ఛాద్విపచ్యతేభుక్తం ద్వితీయంనచకాంక్షతి।కుక్షావాధ్మానమాటోప సాదాంశ్చకురుతేధికమ్॥”

అతికాలమునందు అన్నాదులను భుజించినచో నవి వాతముచే దూషింపబడి అతికష్టము మీద జీర్ణంబగును. 2-వ మారు భోజనమునం దిచ్ఛ గలుగకుండును. ఉదరములో ఆధ్మానము, కూతలు, అగ్నిమాంద్యము వీని నధికముగ గలుగజేయును. కాబట్టి పూర్వోక్త ఆహారకాలమునందే భుజించవలయునని తంత్రాంతరమునందు జెప్పబడియున్నది.

అష్టమాధ్యాయము, ముగిసెను.

శ్రీ రస్తు.

నవమాధ్యాయము.

విశేషముగా నుపయోగకారులగు అన్నపానాది ద్రవ్యైకదేశమును, వాని యాహారవిధిమాత్రలును పూర్వాధ్యాయములయందు జెప్పబడినవి. అట్టి అన్నపానాదులయొక్క ద్రవ్యరసవీర్యవిపాకాదులను చక్కగ బరీక్షించి ప్రయోగించవలసినదావశ్యకము. అట్లగుటచే మాత్రాశితీయాధ్యాయానంతరము ద్రవ్యాదివిజ్ఞానీయాధ్యాయము జెప్పబడుచున్నది.

ద్రవ్యాది - విజ్ఞానీయాధ్యాయ ప్రారంభము.

సూ॥ అథాతో ద్రవ్యాదివిజ్ఞానీయ మధ్యాయం వ్యాఖ్యాస్యామః ।
ఇతిహస్మాహ భగవానాత్రేయః ॥

తా॥ మాత్రాశితీయాధ్యాయానంతరము అన్నపానాదులయొక్క ద్రవ్యరసవీర్య విపాకాదిజ్ఞానమావశ్యకంబగుటచే వానినెఱుంగుటకు హితకరమయిన ద్రవ్యాదివిజ్ఞానీయాధ్యాయమును వివరించెదము.

ద్రవ్య ప్రాధాన్యము.

శ్లో॥ ద్రవ్యమేవరసాదీనాం శ్రేష్ఠంతేహితదాశ్రయాః ।

తా॥ రసాదులు ద్రవ్యమునాశ్రయించియుండుటచే రసవీర్యవిపాకాదులలో ద్రవ్యమే ప్రధానంబు.

ద్రవ్యములకు - పంచభూత స్వరూపము.

శ్లో॥ పంచభూతాత్మకంతత్తు

తా॥ రసవీర్యవిపాకాదుల కాశ్రయముగను, పృథివ్యాది పంచమహాభూతములకు కార్యముగనుండు స్థావరజంగమరూపమయినద్రవ్యములు పంచభూతాత్మకంబులు. స్థావరమనగా:—హరీతక్యాదులు. జంగమమనగా:—ఛాగాదులు. పంచభూతాత్మకము

అనగా:—పంచభూతస్వరూపముగలవియని యర్థము. కారణద్రవ్యమయిన ఆకాశాదులనుకూడా పంచభూతాత్మకంబులని జెప్పుపక్షములో సర్వమూ పంచభూతస్వరూపముగలవిగ నగును. అట్లయినచో ఫలానిది ఆకాశమనుమహాభూతమని, ఫలానిది పృథివియను మహాభూతమని ప్రత్యేకముగా వ్యవహరించుటకు సాధ్యమే కాకపోవును. మఱియును కారణముగనుండు వస్తువు కార్యముగ నెపుడును కానేరదు కాబట్టి కార్యమైన ద్రవ్యమునకే పంచభూతస్వరూపత్వము గలిగియుండునేకాని కారణద్రవ్యమైన ఆకాశాదులకు పంచభూతస్వరూపత్వము గలియుండనేరదు.

“ ఖాదీన్యాత్మామనఃకాలో దిశశ్చద్రవ్యసంగ్రహః ”

అను వచనముచేత ఆకాశాది పంచమహాభూతములు, ఆత్మ, మనస్సు, కాలము, దిక్కులు, ఇవియన్నియు ద్రవ్యములనిజెప్పి,—

“ యత్రాశ్రితాఃకర్మగుణాః కారణంసమవాయియత్ । తద్ద్రవ్యమ్॥”

అను వచనముచేత దేనియందు చలనరూపమైన కర్మ, సంయోగాదిగుణములు గలిగియుండునో, ఎది సమవాయికారణముగనుండునో, దేనియందు శబ్దాదిగుణములును, గురుత్వాదిగుణములును, సమవాయిసంబంధముచేనుండునో యట్టిదానినే ద్రవ్యమని నిర్దేశించి వాని లక్షణములనుకూడా చరకాచార్యుడు జెప్పియున్నాడు. సమవాయికారణమనగా:—కార్యమైన వస్త్రమునకంటె వేఱుగాక తంతువులువస్త్రమునకుస్వాయముగా కారణంబైయుండునదియని యర్థము. కర్మ గుణాశ్రయత్వము సమవాయికారణత్వము అనునవి సర్వద్రవ్యములయందుండుట దుర్లభము. అయితే కర్మ, గుణము అనువానికి మనస్సు ఆశ్రయముగనుండుటచే మనస్సు ద్రవ్యమనియు, కర్మ, గుణము అనువానికి వాయ్వాదులు ఆశ్రయముగను, సమవాయికారణముగనుండుటచే వాయ్వాదులు ద్రవ్యమనియు నిటుల యొది యేద్రవ్యమున కనుకూలించునో దానినిపట్టి ద్రవ్యమును తెలిసికొనవలయును. ఆకాశమను ద్రవ్యమే లేదు. అట్లుండగా ఆకాశాదులు కారణద్రవ్యములని జెప్పుట యసంగతమని కొందరాక్షేపించెదరు. ఆకాశము సముద్రమువలె నీలరూపముగలదై ప్రత్యక్షముగ నగుపడుచుండుటవలనను,—

“ వహతిశశభృన్నీల స్నిగ్ధేనభస్యవదాతతామ్ ”

అని కర్ణాటుడను కవియును,—

“ ధ్వాంతాశనినభసి ”

అనిబాణకవియు నాకాశము నీలవర్ణముగలదియని వర్ణించియుండుటవలనను, ఆకాశమను ద్రవ్యముగలదనిసిద్ధంబగుచున్నది. అయితే నానావిధవర్ణములుగల పర్వతము దూరములోనుండి జూచునపుడు నీలరూపముగ గన్పట్టునటులనే దూరములోనుండి జూచుటవలన నాకాశముకూడా భ్రాంతిచే నీలరూపముగ గన్పట్టుచున్నది. ఆకాశము

నీలవర్ణము గలదియనికవులు వర్ణించినందుకు ప్రమాణంబెద్దియు కనుపడదు. కొన్ని కవులు ఆకాశము తెలుపువర్ణము గలదియని కూడా వర్ణించియున్నారు. ఆకాశము నిరాకారంబైనది. అట్లగుటచే దానికి నీలశుక్లరూపములుండుట దుర్లభము. కాబట్టి ఆకాశమను ద్రవ్యముగలదనెడి పైసిద్ధాంతము యుక్తియుక్తముకాదని కొందరు వచింపుచున్నారు. మఱియును బాణాదులయొక్క ఋజుత్వము నొక కన్నును మూసికొని మఱియొక దానిందెరచి జూచుటచే కనుపించునటుల నాకాశముయొక్క రూపము సమీపమునందు గన్పట్టక దూరమునందు గన్పట్టును. కాబట్టి దర్శనభేదముచే ఆకాశమునకు రూపముగలదని జెప్పుటయుక్తంబని కొందరువచింపుచున్నారు. ఇదియును యుక్తియుక్తముకాదు. ఏలననగా. రూపము గలిగియుండునట్టి ద్రవ్యమునకు స్పర్శముకూడా గలిగేయుండును. ఆకాశమునకు రూపము నొప్పుకొనుపక్షములో స్పర్శమునుకూడా నొప్పుకొనవలయును. స్పర్శము నొప్పుకొననిపక్షములో ఆకాశమే సిద్ధించుటదుర్లభము. కాబట్టి ఆకాశమునకురూపమే లేదని మఱికొందరు వచింపుచున్నారు. వాయువు రూపరహితమయి స్పర్శముతో గూడియుండునటులనే అకాశముకూడా రూపముతోగూడి స్పర్శములేనిదై యుండవచ్చునని కొందరువచించెదరు. అయితే రూపముగలిగియుండు ద్రవ్యమునందు స్పర్శముకూడాగలిగియుండవలసిన దావశ్యకమేకాని స్పర్శముగలిగియుండు ద్రవ్యమునందు రూపముగలిగియుండవలసిన దావశ్యకములేదు. కాబట్టి ఆకాశము రూపము మాత్రముగలదై స్పర్శము లేనిదిగనుండు ననిజెప్పుట యుక్తము. ఆకాశము సత్పదార్థముకాదు. అయితే నాకాశము సిద్ధించునట్టి మార్గంబెట్లనగా :—

“అక్షరాత్ఖంతతోవాయు స్తస్మాత్తేజ స్తతోజలమ్ । ఉదకాత్పృథివీ
జాతా భూతానామేషసంభవః ॥”

అను వచనము ననుసరించి పరమాత్మవద్దనుండి ఆకాశము, దానిలోనుండి వాయువు, దానిలోనుండి తేజస్సు, దానిలోనుండి ఉదకము, దానిలోనుండి పృథివి జనించెనని పరమార్థజ్ఞానవంతులచే జెప్పబడియుండుటవలనను, ఆకాశమునందే సంచారమును, వృద్ధిని ప్రత్యక్షముగా జూచుచుండుటవలనను, శబ్దం అను పేరంబఱగు గుణమునకు ఆధారముగ నుండుటవలనను, ఆకాశమను నొక ద్రవ్యము సిద్ధంబగుచున్నది. ఆకాశమను ద్రవ్యము నొప్పుకొననిపక్షములో ప్రపంచంబంతయు గట్టిదై ఒకటేయుంటగ నుండవలసివచ్చును. ఇంతియకాక ప్రత్యక్షముగనుండు శబ్దమను గుణమునకు నాధారమే లేకపోవును. కాబట్టి అవశ్యకముగ నాకాశమను ద్రవ్యము నొప్పుకొనందగియేయున్నది. ఇటుల నాకాశము సిద్ధించినను వాయువు అను ద్రవ్యమునందు ప్రమాణము లేనందున వాయువు అనేద్రవ్యమే లేదని కొందరాక్షేపించెదరు. అయితేవాయువులో

స్పర్శగుణము ప్రత్యక్షముగా కనుపించుటవలన నట్టి స్పర్శమునకు ఆధారమైన వాయువు అను ద్రవ్యముగలదని సిద్ధంబగుచున్నది. అయినప్పటికి కారణగుణముకార్యములోనుండవలసిన దావశ్యకము. కాబట్టి ఆకాశమునందు స్పర్శములేకుండుటవలన “అక్షరాత్ఖంతతోవాయురిత్యాది” అనువచనప్రకారము ఆకాశముతోనుండిజనించిన వాయువునకును స్పర్శములేకనే యుండవలయును. కాబట్టి వాయువునకు స్పర్శము గలదనిజెప్పుట యసంగతమనే శంకగలుగును. అయితే కారణగుణము కార్యములో కొన్నిస్థలములయందుండుటయును, కొన్నిస్థలములయందు లేకుండుటయును సహజంబై యున్నది. అదియెట్లనగా.—కారణముగనుండు తంతువుయొక్క శ్వేతరూపము కార్యమైన వస్త్రములోనుంటున్నది. పసుపు, క్షారము, వీని సంయోగముచే రక్తరూపముగలుగుటవలన నిచట కారణగుణము కార్యమునందు లేకయున్నది. కాబట్టి ఆకాశము స్పర్శములేనిదైనను అందులోనుండిజనించిన వాయువునకు స్పర్శగుణము గలిగియుండుట విరుద్ధముకాదు. ఉదకము, అగ్ని, పృథివి అను నీ 3-టి లోను స్పర్శగుణముండుటవలన వాని సముదాయమే వాయువని జెప్పబడుచున్నదేకాని ప్రత్యేకముగ వాయువను ద్రవ్యమే లేదని కొందరాక్షేపించెదరు. అయితే అగ్ని, జలము, పృథివి అనువానికి స్పర్శగుణముండినను అట్టివాని స్పర్శమునకంటె వృక్షచలన శాఖాభంజనాదిక్రియలతో గూడియుండు వాయువుయొక్క స్పర్శము విలక్షణముగా నుంటున్నది. కాబట్టి అగ్ని, జల, పృథివీ సముదాయమే వాయువనుట యుక్తము కాదు. వైద్యకతంత్రములో కఫాదులకు క్రియానుగుణములు జెప్పియుండునటుల వాతమునకును ప్రత్యేకముగా క్రియాగుణములు జెప్పియుండుటచే వాయువను నొక ద్రవ్యముగలదని యూహ్యంబగుచున్నది. అగ్ని కట్టెలవలన గలుగుచున్నదనియు, కట్టెలు లేనిచో గలుగుటలేదనియు ప్రత్యక్షముగనే తెలియుచున్నది. కాబట్టి కట్టెలుమొదలగువానికంటె వ్యతిరిక్తమయిన అగ్ని వేరొకటియులేదని కొందరాక్షేపించెదరు. అయినను పైజెప్పిన “అక్షరాత్ఖంతతోవాయురిత్యాది” వచనమువలనను,—

“ఆగ్నేయందాహభావర్ణ ప్రకాశపవనాత్మకమ్”

అను అయుర్వేదవచనమువలనను ద్రవ్యములయొక్క ఉత్పత్తికి కారణముగ నుండునట్టి యొకయగ్గిగలదని తత్వజ్ఞానులు జెప్పియుండుటవలనను, అగ్నియను ద్రవ్యముగలదని సిద్ధంబగుచున్నది. ఇటుల పంచభూతములు సిద్ధించినను పృథివ్యాది 4-గు భూతములకు అవయవములు, రూపము, ప్రమాణము మొదలగునవి గలిగియుండుటచే నా పృథివ్యాది 4-గు భూతములుజేరి ద్రవ్యోత్పత్తికికారణంబగునని జెప్పుటయుక్తముగనుండును. ఆకాశము అవయవరహితంబైనదిగ, సూక్ష్మమయినదిగ, ఏకముగనుండుటచే నది ద్రవ్యమున కెటులకారణంబగును. ఆకాశము ద్రవ్యములోజేరుటయే దుర్లభము. కాబట్టి

ద్రవ్యము పంచభూతాత్మకమని జెప్పినది యసంగతమనే శంకగలుగును. అయితే అవయవములతోఁగూడియుండు ద్రవ్యములయొక్క యేభాగమునందు పంచభూతములు కఠినంబులుగనుండునో యాభాగమునం దాకాశభాగము స్వల్పముగనుండును. మరియు నేభాగమునందు పంచభూతములు కఠినంబులుగాకుండునో యాభాగమునం దాకాశభాగము అధికముగనుండును. ఇటులనే ద్రవ్యములయందు నాకాశముయొక్క న్యూనాధికభావమును తెలిసికొనవలయును. ఈ హేతువులనుపట్టి ద్రవ్యము పంచభూతాత్మకమని జెప్పినది యుక్తంబేను.

ద్రవ్యోత్పత్తి ప్రకారము.

శ్లో॥ క్ష్మామధిష్ఠాయజాయతే ॥ 1.

తా॥ ద్రవ్యము పృథివియను మహాభూతము నాశ్రయించి జనించును.

శ్లో॥ అంబుయోన్యగ్నిపవన నభసాంసమవాయుతః ।
తన్నిర్వృత్తిర్విశేషశ్చ వ్యపదేశస్తుభూయసా ॥ 2.

తా॥ ద్రవ్యము జలమును ముఖ్యకారణముగ నునుచుకొని,—

"రసనార్థోరసస్తస్య ద్రవ్యమాపఃక్షితిస్తథా । నిర్వృత్తౌచవిశేషేచ ప్రత్యయాఃఖాదయస్త్రయః ॥"

అను చరకవచనప్రకారము అగ్ని, వాయువు, ఆకాశము అనువాని సంయోగముచే జనించును. ద్రవ్యములకు నానావిధమైన స్వభావములు (అనగా ఇది వేరుద్రవ్యము దానికంటె నిది వేరుద్రవ్యము అనెడి భేదములు) వాయువు, అగ్ని, ఆకాశము, అను వాని సంయోగముచేతనే యేర్పడుచున్నవి. సమస్తమైనద్రవ్యములు పంచమహాభూతములయొక్క కార్యముగనుండును. ద్రవ్యముపంచభూతాత్మకంబైనను యే ద్రవ్యమునందే భూతంబధికముగ జేరియుండునో యాద్రవ్యమున కాభూతముయొక్క పేరే గలిగియుండును. అదియెట్లనగా:—పృథివ్యాధిక్యముచే జనించినద్రవ్యము పార్థివమనియును, ఉదకాధిక్యముచేజనించినద్రవ్యము ఆప్యమనియును, తేజోధిక్యముచే జనించినద్రవ్యము తైజసమనియును, బఱంగును. కాబట్టియితర భూతాధిక్యముచే జనించిన ద్రవ్యముయొక్కపేరు నిటులనే తెలిసికొనవలయును. మఱియును సమస్తమైనద్రవ్యములు పంచ మహాభూతములచే జనించినవియగుటవలన పంచ భూతాత్మకంబులని యేర్పడుచున్నవి.

ద్రవ్యములకు - రస కారణత్వము.

శ్లో॥ తస్మాన్నైకరసంద్రవ్యం భూతసంఘాతసంభవాత్ ।

తా॥ ద్రవ్యము పృథివ్యాది పంచమహాభూతసముదాయమువలన గలిగినదగుటచే యనేకరసములుగలదై యుండును. ద్రవ్యమువలెనే రసముకూడా పంచమహాభూతసంఘాతమువలన జనించినది. కావుననే ద్రాక్ష, ఆక్షోడము (అనగా గిరుకతాడి) క్షీరము, చెఱుకు, క్షౌద్రము, ఆవుపాలు, మేకపాలు, శుక్తము యీ మొదలగు ద్రవ్యములలో మధురరసంబుండినను వానిలోనొక్కొక్క ద్రవ్యమునందును వెవ్వేరుగారుచిగన్పట్టుచుండును. ఇటులనే మాదీఫలము, ధాన్యామ్లము యీ మొదలగు ద్రవ్యములు అమ్లరసముగలవియైనను వానిలో ప్రతిదానియందును వెవ్వేరుగారుచిగనుపించుచుండును. ఇటులనే లవణాదులయందును రుచిభేదముగన్పట్టును. మఱియును సమస్తమైనద్రవ్యములు పంచభూతాత్మకంబులుగనుండినను వానియందే భూతంబధికముగజేరియుండునో ఆభూతముయొక్క పేరుచేతనే ఆద్రవ్యమువ్యవహరించబడుచుండంబున ద్రాక్షాదిద్రవ్యములలో మధురాద్యనేకరసములు ప్రత్యక్షముగ గనుపించుచుండినను వానిలో నే రసమధికముగనుండునో ఆరసముచేతనే "ఇదం మధురం, ఇదంఅమ్లం" అనివ్యవహరించబడును. ఇటులద్రవ్యనిర్ణయమును చేసినపిదప "పంచభూతాత్మకంద్రవ్యం," అనుప్రతిజ్ఞానుసారముగా.

"తస్మాన్నైకభూతజంద్రవ్యం భూతసంఘాతసంభవాత్"

అని నిగమనమునందు జెప్పవలసినది న్యాయముగనున్నది. అయినప్పటికిని మధురాది షడ్రసములకు ఉదకమేముఖ్యకారణము కాబట్టి ఉదకమనుభూతమునకే షడ్రసకారణత్వము గలిగియుండునేకాని రసహీనముగనుండు యితరమైనభూతములు షడ్రసములకు కారణములుకావేరవు. అనుశంకను నిరాకరించుటకును, షడ్రసములనుగూర్చి పంచమహాభూతములు కారణములని తెలియపరచుటకును.

"తస్మాన్నైకరసంద్రవ్యం భూతసంఘాతసంభవాత్"

అనితంత్రకారుడు నిగమనమునందు జెప్పియున్నాడు. మఱియును,

"రసనార్థోరసస్తస్య ద్రవ్యమాపఃక్షితిస్తథా । నిర్వృత్తౌచవిశేషేచ ప్రత్యయాఃఖాదయస్త్రయః ॥"

అనువచనముచేత మధురాదిరసములకుకూడా భూతసముదాయమే కారణమని చరకాచార్యుడును జెప్పియున్నాడు. కాబట్టి ద్రవ్యము నాశ్రయించియుండు రసములకు భూతసముదాయమే కారణమని రసభేదీయాధ్యాయమునందు సవిస్తారముగా జెప్పబడును.

రసానురస వివరణము.

శ్లో॥ నైకదోషాస్తతో రోగా స్తత్ర వ్యక్తో రసః స్మృతః ॥ 3.
అవ్యక్తోఽనురసః కించి దంతే వ్యక్తోఽపి చేష్యతే ।

తా॥ ద్రవ్యము అనేకరసములుగలదై యుండుటవలన జ్వరాదిరోగములు కూడా అనేక దోషాశ్రితములుగనుండును. అనగా త్రిదోషాత్మకముగనుండునని యర్థము.) జ్వరము త్రిదోషాత్మకముగనుండినను వాతాధిక్యముచే వాతజ్వరమనియు, పిత్తాధిక్యముచే పిత్తజ్వరమనియు, శ్లేష్మాధిక్యముచే శ్లేష్మజ్వరమనియు వ్యవహరించబడును. మఱియును వాతాదులయొక్క సమవిషమరూపములను, అధికబలాబలముల ననుసరించి సన్నిపాతజ్వరమును నిశ్చయించవలయునని యీతంత్రమునందు ఉత్తరతంత్రసవిస్తరముగా జెప్పబడును. ద్రవ్యములలో స్పష్టముగా గన్పట్టునది రసమనియు, స్పష్టముగా గన్పట్టకుండునది అనురసమనియు, తంత్రకారులచే జెప్పబడియున్నది. మఱియును హరీతక్యాదిద్రవ్యభక్షణానంతరము వానియంతమున స్పష్టముగా గన్పట్టెడి రసముకూడా అనురసమని తంత్రకారులచే వ్యవహరింపబడును.

ద్రవ్యములకు - గుర్వాది గుణములు.

శ్లో॥ గుర్వాదయో గుణా ద్రవ్యే పృథివ్యాదౌ రసాశ్రయే ॥ 4.
రసేషు వ్యపదిశ్యంతే సాహచర్యోపచారతః ।

తా॥ పృథివ్యాదిపంచమహాభూతకార్యంబును, మధురాదిరసముల కాశ్రయంబునునైన ద్రవ్యములలో గురుత్వాదిగుణములుండును. అట్టి గురుత్వాదిగుణములు, మధురాదిరసములు, గుడాదిద్రవ్యములలో జేరియుండుటచే "మధురోగురుః, లఘురమ్లః" అని మధురాదిరసములలో గురుత్వాదిగుణములు వ్యవహరించబడుచున్నవే కాని వాస్తవములో గురుత్వాదిగుణములు మధురాదిరసములయందు లేకుండును.

పార్థివ - ద్రవ్య గుణము.

శ్లో॥ తత్ర ద్రవ్యం గురుస్థూల స్థిరగంధగుణోల్బణమ్ ॥ 5.
పార్థివం గౌరవస్థైర్య సంఘాతోపచయావహమ్ ।

తా॥ పార్థివాదిపంచద్రవ్యములలో పార్థివద్రవ్యము గురుత్వము, స్థూలత్వము, స్థైర్యము, గంధము అనువానినధికముగగలదై యుండును. మఱియు నాపార్థివద్రవ్యము గురుత్వము, స్థైర్యము, సంఘాతము, పుష్టివీనినిగలుగజేసును. సర్వద్రవ్యములు పంచ

భూతాత్మకంబగుటచే వానియందితరగుణంబులుకూడా గలిగియుండును. అయినప్పటికిని పైజెప్పిన గురుత్వాదిగుణములు పార్థివద్రవ్యమునందు విశేషముగానుండునని తెలియపరచుటకై "ఉల్బణం" అనుశబ్దము ప్రయోగించబడినది.

ఆప్య - ద్రవ్య గుణము.

శ్లో॥ ద్రవశీతగురుస్నిగ్ధ మందసాంద్రరసోల్బణమ్ ॥ 6.
ఆప్యంస్నేహనవిస్యంద క్లేదప్రహ్లాదబంధకృత్ ।

తా॥ ఆప్యద్రవ్యము (అనగా ఉదకసంబంధమైన ద్రవ్యము) ద్రవత్వము, గురుత్వము, శైత్యము, స్నిగ్ధము, మాంద్యము, సాంద్రము (అనగా దట్టము), రసము అనునీ గుణములనధికముగాగలిగియుండును. మఱియు నాఆప్యద్రవ్యము స్నేహనము, విస్యందము, క్లేదము, ప్రహ్లాదము (అనగా సంతోషము), బంధనము, వీనినిగలుగజేసును. ఈ ద్రవ్యమునందితరమైన గుణములుండినను ద్రవత్వాదిగుణములుమాత్రము విశేషముగానుండునని తెలియపరచుటకై "ఉల్బణం" అను శబ్దంబిచటకూడా ప్రయోగించబడినది. కాబట్టి "ఉల్బణం" అనుశబ్దము ప్రయోగించబడియుండు సర్వస్థలములయందు నీ ప్రకారమే అర్థము నూహించుకొనవలయును.

ఆగ్నేయ - ద్రవ్య గుణము.

శ్లో॥ రూక్షతీక్ష్ణోష్ణవిశద సూక్ష్మరూపగుణోల్బణమ్ ॥ 7.
ఆగ్నేయందాహభావర్ణ ప్రకాశపచనాత్మకమ్ ।

తా॥ ఆగ్నేయద్రవ్యమురూక్షముగ, తీక్ష్ణముగ, ఉష్ణముగ, ప్రకాశముగ, సూక్ష్మముగ, విశేషమైన రూపముగలదిగనుండును. మఱియు నీద్రవ్యము తాపము, కాంతి, వర్ణము, ప్రకాశము, పచనము వీనినిగలుగజేసును.

వాయవ్య - ద్రవ్య గుణము.

శ్లో॥ వాయవ్యంరూక్షవిశదం లఘుస్పర్శగుణోల్బణమ్ ॥ 8.
రౌక్ష్యలాఘవవైశద్య విచారగ్లానికారకమ్ ।

తా॥ వాయవ్యద్రవ్యము రూక్షముగ, విశదముగ, విశేషలఘుత్వము, స్పర్శ అనునీ గుణములుగలదిగనుండును. మఱియునది రూక్షత, లాఘవము, చలనము, గ్లానివీనిని గలుగజేసును.

ఆకాశ - ద్రవ్య గుణము.

శ్లో॥ నాభసంసూక్ష్మవిశద లఘుశబ్దగుణోల్బణమ్ ॥ 9.
సౌషిర్యలాఘవకరం

తా॥ నాభసద్రవ్యము (అనగా ఆకాశాత్మకద్రవ్యము) సూక్ష్మముగ, ప్రకాశముగ, విశేషలాఘవము, శబ్దము అనునీ గుణములుగలదియుండు. మఱియునది రంధ్రమును, లాఘవమును గలుగజేయును.

సర్వద్రవ్యములకు - ఔషధ స్వరూపము.

శ్లో॥ జగత్యేవమనౌషధమ్ ।
నకించిద్విద్యతేద్రవ్యం వశాన్నానార్థయోగయోః ॥ 10.

తా॥ ఇటుల పంచమహాభూతములచేజనించి గురుత్వాది గుణములతోగూడియుండు ద్రవ్యములలో నౌషధముకాకుండు ద్రవ్యముప్రపంచమునందేదియును లేదు. ఇసుక, ధూళి మొదలగు సమస్తద్రవ్యములుకూడా నానావిధమయిన ప్రయోజనము, యుక్తివీనిచే రోగములనుహరింపజేయును. కాబట్టి సర్వద్రవ్యములు ఔషధస్వరూపంబులు. ప్రయోజనయుక్తులు అనగా ఫలానివస్తువును ఫలానివిధముగాజేర్చిన ఫలానిరోగమునుపోగొట్టునని యర్థము.

ద్రవ్య ప్రభావము.

శ్లో॥ ద్రవ్యమూర్ధ్వగమంతత్ర ప్రాయోగ్నిపవనోత్కటమ్ ।
అధోగామిచభూయిష్ఠం భూమితోయగుణాధికమ్ ॥ 11.

తా॥ ఊర్ధ్వభాగమునందు సంచరించు (అనగా ఊర్ధ్వదోషములనుహరింపజేయునట్టి) మ్రంగకాయ మొదలగు ద్రవ్యములు తరుచుగ అగ్ని, వాయువు వీనియాధిక్యముగలవై యుండును. అధోభాగమునందుసంచరించు తెల్లతెగడ మొదలగు ద్రవ్యములు భూమి, ఉదకము, వీనియాధిక్యముగలవై యుండును. ఇటులజెప్పినందుచే నేకకాలమునందు ఊర్ధ్వాధోభాగములయందు వ్యాపించి వానియందలిదోషములను హరింపజేసెడి ద్రవ్యములు మిశ్రస్వరూపముగలవియని స్వయముగనే యర్థంబగుచున్నది. సర్పము విషస్వరూపముగలదియైనను దానిపడిగెయందుండుమణి విషమును హరింపజేయునటులనే అగ్ని, వాయువు వీనియాధిక్యముగల హరీతక్యాదిద్రవ్యములు ఊర్ధ్వముగసంచరించకుండా అధోభాగమునందుసంచరించి దోషములను హరింప జేయుచుండుటను ప్రత్యక్షముగా జూచుచున్నాము. కాబట్టి కొన్నిద్రవ్యములయొక్క ప్రభావంబిట్టిదని తెలియంగుటకశక్యమని సూచించుటకై ‘‘ప్రాయః’’ అనుపదము ప్రయోగించబడినది.

శ్లో॥ ఇతిద్రవ్యంరసాభేదై రుత్తరత్రోపదేక్ష్యతే ।

తా॥ ఇటులద్రవ్యములనుగురించిన విషయములు జెప్పిముగిసినవి. రసములయొక్క 63 భేదముల నీతంత్రకారుడు ఉత్తరత్ర అనగా రసభేదీయాధ్యాయమునందు సవిస్తరముగ జెప్పబోవుచున్నాడు.

వీర్య విచారము.

శ్లో॥ వీర్యంపునర్వదంత్యేకే గురుస్నిగ్ధహిమంమృదు ॥ 12.
లఘురూక్షోష్ణతీక్ష్ణంచ తదేవంమతమష్టధా ।

తా॥ వీర్యము గురువు, స్నిగ్ధము, శీతలము, మృదువు, లఘువు, రూక్షము, ఉష్ణము, తీక్ష్ణము, అని 8 విధములుగ నుండునని కొందరువచించెదరు.

చరక - మతానుసారముగ - వీర్య విచారము.

శ్లో॥ చరకస్త్వాహవీర్యంత ద్యేనయాక్రియతేక్రియా ॥ 13.
నావీర్యంకురుతేకించి త్సర్వావీర్యకృతాహిసా ।

తా॥ ఏవస్తువుచే నేక్రియగలుగజేయబడునో నదియ వీర్యమనబడును. సర్వక్రియలు వీర్యముచేత నేగలుగుచున్నవి. కాబట్టి వీర్యములేనివస్తువు యే క్రియనున్ను చేయనేరదు అని చరకాచార్యుడు జెప్పుచున్నాడు.

గుర్వాదులకు - వీర్య సంజ్ఞ.

శ్లో॥ గుర్వాదిష్వేవవీర్యాఖ్యా తేనాన్వర్థేతివర్ణ్యతే ॥ 14.
సమగ్రగుణసారేషు శక్త్యుత్కర్షవివర్తిషు ।
వ్యవహారాయముఖ్యత్వా ద్బహ్వగ్రగ్రహణాదపి ॥ 15.

తా॥ క్రియలనుజేయునట్టిశక్తి వీర్యమునకే గలిగియుండుటవలనను,—
‘‘గుర్వాదయోగుణాద్రవ్యే పృథివ్యాదౌరసాశ్రయాః’’
అను వచనముచేత సర్వద్రవ్యములలో గుర్వాదిగుణములనే ప్రధానంబులుగ జెప్పియుండుటవలనను, గుర్వాదిగుణములు అనేకమయిన ద్రవ్యరసాదుల నాక్రమించియుండుటవలనను, ఆయుర్వేదశాస్త్రములయందు రసాదులకంటె తొలుత గుర్వాదిగుణములను జెప్పియుండుటవలనను, సమస్తగుణములలో సారముగలవిగ (అనగా జాఠరాగ్నిసంయోగముచే రసాదులవలె నశించనవిగ) మందసాంద్రాదిగుణములు, రసాదులు వీనికంటె విశేషశక్తితో గూడినవిగనుండు గుర్వాదిగుణములకే వీర్యమను పేరు యుక్తమని తంత్రకారులు జెప్పుచున్నారు. కాబట్టి వీర్యమనుసంజ్ఞ గుర్వాదిగుణములకేగలుగునని, రసవీర్యవిపాకాదులకు గలుగనేరదనియు, తెలియపరచుటకై ‘‘గుర్వాదిష్వేవ’’ అను ఏవకారము ప్రయోగించబడినది.

రసాదులకు - వీర్యసంజ్ఞాభావము.

శ్లో॥ అతశ్చవిపరీతత్వా త్సంభవంత్యపినైవసా ।
విపక్ష్యతేరసాద్యేషు వీర్యంగుర్వాదయోహ్యతః ॥ 16.

తా॥ రసాదులకు వీర్యమనుసంజ్ఞ గలిగియుండినప్పటికి నవి పైజెప్పిన హేతువులకంటె విరుద్ధముగనుండుటవలన (అనగా జాఠరాగ్నిసంయోగముచే రసమునకు నాశముగలుగుటవలన, గురుత్వాదిగుణములతోగూడియుండు రసములకే స్వకార్యమునందు శక్తిగలిగియుండుటవలన, వైద్యశాస్త్రములయందు రసాదులను ప్రధానముగ జెప్పకుండుటవలన, గురుత్వాదిగుణములకంటె తొలుతరసాదులనుజెప్పక తదనంతరము జెప్పియుండుటవలన) వీర్యమనుసంజ్ఞ రసాదులకు తంత్రకాదులచేనంగీకరింపబడలేదు కాబట్టి గురుత్వాదిగుణములకే వీర్యమనుసంజ్ఞ గలుగునేకాని రసాదులకు వీర్యమనుసంజ్ఞగలుగనేరదు. ఇటులనే విపాకము, క్రియ వీనికిని వీర్యమనుసంజ్ఞ గలుగనేరదని తెలిసికొనవలయును.

ద్వివిధ వీర్యము.

శ్లో॥ ఉష్ణంశీతంద్విధైవాన్యే వీర్యమాచక్షతేఽపిచ ।

తా॥ ఇతరులగు కొందరాచార్యులు వీర్యము ఉష్ణ, శీతభేదములచేద్వివిధంబుగ నుండునని వచించెదరు. వీర్యము రెండేవిధములనియు, 8-ది విధములుకావనియు, సూచించుటకై "ద్విధైవ" అను ఏవకారము ప్రయోగించబడినది.

వీర్య - ద్వైవిధ్య యుక్తి.

శ్లో॥ నానాత్మకమపిద్రవ్య మగ్నీషోమౌమహాబలౌ ॥ 17.
వ్యక్తావ్యక్తంజగదివ నాతిక్రామతిజాతుచిత్ ।

తా॥ నానావిధస్వభావముగల జగత్తు వ్యక్తావ్యక్తముల నేకాలమునందు నతిక్రమించకుండు చందంబున స్థావరజంగమస్వరూపముగ, చేతనాచేతనస్వరూపముగ, నానాస్వభావముగలదిగనుండు ద్రవ్యముకూడా అధికశక్తిగల అగ్ని, సోముల నేకాలమునందు నతిక్రమించకుండును. అనగా కొన్నిద్రవ్యములు ఆగ్నేయములుగను కొన్నిసౌమ్యములుగ నుండవలసిన దావశ్యకము. దానంజేసి కొన్ని ద్రవ్యములు ఉష్ణవీర్యముగలవిగ, కొన్నిశీతవీర్యముగలవిగనుండును. ఈ యుక్తిచేతనే ద్రవ్యమునకు పైజెప్పిన ద్వివిధవీర్యములే గలిగియుండునని జెప్పుచున్నారు.

"నమత్స్యాన్పయసాసహాభ్యవహర్తవ్యాఃఉభయం హ్యేతన్మధురం

మధురవిపాకంశీతోష్ణత్వాద్విరుద్ధవీర్యం విరుద్ధవీర్యత్వాచ్ఛోణిత ప్రదూషణాయః ॥"

మత్స్యములు పాలు అను నీ 2 మధురముగ, మధురవిపాకము గలవిగ నుండును. మత్స్యములు శీతవీర్యముగలవిగ క్షీరము ఉష్ణవీర్యముగలవిగ నుండును. కాబట్టి మత్స్యములు క్షీరము అను నీ 2-ను పరస్పరము విరుద్ధమైన వీర్యము గలవి. అట్లగుటచేతనే నవి రక్తమును జెరుచును. కాబట్టి మత్స్యములను పాలతోడ జేర్చి భుజింపంజనదని చరకాచార్యుడు జెప్పియున్నాడు. కావున నతని యభిప్రాయమునందును వీర్యము ఉష్ణశీతభేదములచే ద్వివిధంబనిస్పష్టమగుచున్నది. వ్యక్తమనగా:— దృశ్యము. సాంఖ్యమతమునందు వ్యక్తమనగా మహదాదులు. అవ్యక్తమనగా:— ప్రధానము, పురుషుడు అని యర్థము.

ఉష్ణశీత - వీర్య గుణములు.

శ్లో॥ తత్రోష్ణం భ్రమతృట్గ్లానిస్వేదదాహాశుపాకితాః ॥ 18.
శమంచవాతకఫయోః కరోతిశిశిరంపునః ।
హ్లాదనంజీవనంస్తంభం ప్రసాదంరక్తపిత్తయోః ॥ 19.

తా॥ పైజెప్పిన ఉష్ణవిర్యములలో ఉష్ణవీర్యము భ్రమ, దప్పి, బడలిక, చెమట తాపము, శీఘ్రజీర్ణము, వాతకఫములకు శమనము వీనిని గలుగజేయును. శీతవీర్యము తృప్తి, శక్తి, స్తంభము, రక్తపిత్తములకు ప్రసన్నత్వము వీనిని గలుగజేయును.

విపాక లక్షణము.

శ్లో॥ జాఠరేణాగ్నినాయోగా ద్యదుదేతిరసాంతరమ్ ।
రసానాంపరిణామాంతే సవిపాకఇతిస్మృతః ॥ 20.

తా॥ జాఠరాగ్నిసంయోగముచే రసములకు జీర్ణాంతమునందుగలుగు రసవిశేషమే విపాకమని ఋషులచే జెప్పబడినది.

మధురాది - విపాక వివరము.

శ్లో॥ స్వాదుఃపటుశ్చమధుర మమ్లోమ్లంపచ్యతేరసః ।
తిక్తోషణకషాయాణాం విపాకః ప్రాయశఃకటుః ॥ 21.

తా॥ మధురరసము (అనగా బెల్లము మొదలగునవి) లవణరసము (అనగా సైంధవలవణము మొదలగునవి) యీ 2 రసములు మధురముగా పాకమునుజెందును. (అనగా మధురవిపాకము గలవియని భావము.) ఆమ్లరసము (అనగా దధికాంజికము

మొదలగునవి) తరుచుగ అమ్లమైనవిపాకము గలదిగనుండును. తిక్తము, కటు, కషాయము అను నీ 3 రసములు తరుచుగ కటువైన విపాకముగలవిగనుండును. “స్వాదురమ్లవిపాకోన్యో వ్రీహిః” అను వచనప్రకారము వ్రీహిలోని మధురరసము అమ్లమయిన విపాకముగలదియని పూర్వము జెప్పియుండుటచేతను, కరక్కాయలో నధికముగనుండు కషాయరసము మధురమయిన విపాకముగలదిగనుండుటచేతను, శొంఠి, అల్లము, పిప్పలి వీనియందుండు కటురసము మధురమైన విపాకముగలదిగనుండుటచేతను, తరుచుగ అను అర్థమునుబోధించెడి “ప్రాయః” అను పదము ప్రయోగించబడినది. తిక్త, కషాయరసములు 2 ను కటువిపాకము గలవియగుటచే పిత్తకరములని కొందరు వచించెదరు. ఇది అసంగతము. ఏలననగా— “రసంవిపాకస్తౌవీర్యం” అని ఉత్తరత్ర జెప్పబడువచనప్రకారము రసవిపాకములకంటె వీర్యము ఉత్కృష్టమయినదిగనుండుటచేతను పైజెప్పిన తిక్తకషాయరసములు 2-ను శీతమయిన వీర్యముగలవియగుటచేతను పిత్తమును వారింపజేసును.

రసాదులకు - ప్రత్యేకకార్యకర్తృత్వము.

శ్లో॥ రసై రసౌతుల్యఫల స్తత్ర ద్రవ్యంశుభాశుభమ్ ।
కించిద్రసేనకురుతే కర్మపాకేనచాపరమ్ ॥ 22.
గుణాంతరేణవీర్యేణ ప్రభావేణైవకించన ।

తా॥ విపాకకాలమునగలుగు మధురామ్లకటురసములు రసనేంద్రియమునకు విషయమైన మధురామ్లకటురసములతో తుల్యమైన ఫలముగలవిగనుండును. (అనగా భుజించబడిన మధురరసమునకు జాఠరాగ్నిసంయోగముచే గలుగునట్టి యితరమయిన రసము స్వభావమైన మధురరసముతో తుల్యముగనుండునని భావము.) ఇటులనే అమ్లాదిరసములకును తెలియవలయును. స్వభావమైన మధురాదిరసములకుగలిగియుండు శుక్రవృద్ధికరత్వాదికార్యములు జాఠరాగ్నిసంయోగముచేజనించు యితరరసములకు కూడా గలిగియుండునని సూచించుటకై “తుల్యఫలః” అని ఫలశబ్దము ప్రయోగించబడినది. రసవీర్యవిపాకాదులలో ద్రవ్యము రసముచేత ఒకానొక మేలును, చెరుపునుజేసును. అదియెట్లనగా:—మధు కషాయరసముగలదిగనుండుటచే పిత్తమును శమింపజేసును. మఱియు నామధువే కటువిపాకముగలదియగుటచే కఫమును హరింపజేసును. కొన్నిద్రవ్యములు గుణాంతరముచే కొన్ని కృత్యములనుజేసును. అదియెట్లనగా:—అమ్లముగనుండు కాంజికము రౌక్ష్యమువలన కఫమును హరింపజేసును. గుణాంతరము అనగా అన్యోన్యగుణవిరోధమువలనను, రసవిపాకమువలనను గలుగునట్టి గుర్వాదిగుణములనియర్థము. కొన్నిద్రవ్యములు వీర్యమువలన కొన్నికృత్యములను

జేసును. అదియెట్లనగా:—కషాయముగ, తిక్తముగనుండు మహాపంచమూలము ఉష్ణవీర్యమువలన వాతమునుమాత్రము పోగొట్టుచున్నదేకాని పిత్తమును పోగొట్టుటలేదు. కొన్నిద్రవ్యములు ప్రభావముచేతనే మంచికృత్యములను చెడుకృత్యములను జేసును. అదియెట్లనగా:—అమ్లముగ, ఉష్ణముగనుండు సురయనుమద్యము ప్రభావముచే క్షీరమును వృద్ధిజేసును అని తాత్పర్యము.

బలిష్ఠమైన - రసాదులకు - కార్యకర్తృత్వము.

శ్లో॥ యద్యద్ద్రవ్యేరసాదీనాం బలవత్త్వేనవర్తతే ॥ 23.
అభిభూయేతరాంస్తత్తత్కారణత్వంప్రపద్యతే ।

తా॥ ద్రవ్యాశ్రితముగనుండు రసవీర్యవిపాకప్రభావములలో బలిష్ఠముగనుండు రసాదివస్తువులు (అనగా రసముగాని, వీర్యముగాని, విపాకముగాని, ప్రభావముగాని) దుర్బలముగనుండు యితరవస్తువులను తిరస్కరించి (అనగా వ్యర్థముజేసి) కృత్యములను చేయుటయందు స్వయముగ కారణంబగుచున్నవి అని తాత్పర్యము.

విరుద్ధగుణసంయోగములో - అధికవస్తువులకు ప్రాబల్యము.

శ్లో॥ విరుద్ధగుణసంయోగే భూయసాల్పంహిజీయతే ॥ 24.

తా॥ విరుద్ధమయినగుణములుగల ద్రవ్యములకుసంయోగముగలుగునపుడు అల్పముగనుండువస్తువు అధికమయినవస్తువుచే తిరస్కరించబడును. అదియెట్లనగా:—క్షీరము శీతమయినవీర్యముగలదియైనను మధురరసముచేగలిగిన స్నేహగౌరవాదులవలన వాతశమనరూపమయిన కృత్యమునుచేయుచున్నదే కాని స్వకార్యమయిన వాతప్రకోపమును చేయుటలేదు. “విరుద్ధగుణసంయోగః” అను పదమునకు విరుద్ధమైన గుణములుగల ద్రవ్యసంయోగమని అర్థము చేసికొనవలయునేకాని విరుద్ధమయిన గుణములయొక్క సంయోగమని అర్థముచేసికొనంజనదు. ఏలననగా:— గుణములకు సంయోగముజెప్పుట యుక్తముకాదు. ఇటులనే,—

“సంయోగస్తుద్వయోర్బహూనాంవాసంహతీభావః”

అని చరకాచార్యుడును ద్రవ్యములకే సంయోగమును చెప్పియున్నాడు. స్వరూపమువలన విరోధము, కార్యమువలన విరోధము అని విరోధము ద్వివిధంబు. వానిలో గురులఘువులకును, శీతోష్ణములకును గలిగియుండు విరోధము స్వరూపవిరోధ మనబడును. వాయువును జెయించుటకై రూక్షముగ, ఉష్ణముగనుండు ద్రవ్యసంయోగోపయోగము కార్యవిరోధ మనబడును.

రసాది స్వభావము.

శ్లో॥ రసంవిపాకస్తౌవీర్యం ప్రభావస్తాన్యపోహతి ।
బలసామ్యేరసాదీనా మితినైసర్గికంబలమ్ ॥ 25.

తా॥ విపాకము మధురాదిషడ్విధరసములను తిరస్కరించును. (అనగా రస కార్యము నడ్డగించుననిభావము.) అదియెట్లనగా :—మధువులోనుండు మధురరసమును కటువిపాకము తిరస్కరించును కావున నామధువు మధురరసకార్యమైన వాతశమనమును చేయకుండా కటువిపాకకార్యమయిన వాతప్రకోపమును చేయుచుండును. రసము, విపాకము అను నీ 2-టిని వీర్యము తిరస్కరించును. ఎట్లనగా ;—మహిషమాంసములోనుండు మధురరసవిపాకములను ఉష్ణవీర్యము తిరస్కరించును. కావున మహిషమాంసము పిత్తాదులను దూషించుచున్నది. అటుకాదేని మధురరసవిపాకములు గల యామాంసము పిత్తశమనమునే జేయవలయును. రసము, విపాకము, వీర్యము అనునీ 3-టిని ప్రభావము తిరస్కరించును. ఎట్లనగా :—అమ్లరసవిపాకములతోను ఉష్ణవీర్యముతోను గూడియుండు సురయనుమద్యము క్షీరమును వృద్ధిజేసును. ఇటుల రసాదులకు స్వాభావికమైన శక్తిగలిగియుండును. రసము, విపాకము సమమయిన బలముగలవియైనను రసమును విపాకము స్వభావముచేతనే తిరస్కరించును. రసము విపాకము వీర్యము ఇవి సమానమైనబలముగలవియైనను రసవిపాకములను వీర్యము స్వభావముచేతనే తిరస్కరించును. రసవిపాకవీర్య ప్రభావములు సమానమైనబలము గలవియైనను రసవీర్యవిపాకములను ప్రభావము తిరస్కరించును; అనితాత్పర్యము.

ద్రవ్య ప్రభావము.

శ్లో॥ రసాదిసామ్యేయత్కర్మ విశిష్టంతత్ప్రభావజమ్ ।

తా॥ రెండుద్రవ్యములకు రసవీర్యవిపాకములుసమముగనుండగా ఒకద్రవ్యము వేరుకృత్యమును, మఱియొకద్రవ్యము మఱియొకకృత్యమును చేయుట ద్రవ్యప్రభావమని తెలియవలయును. మఱియును:—

“రసవీర్యవిపాకాది గుణాతిశయవానలమ్ । ద్రవ్యస్వభావోనిర్దిష్టోయః ప్రభావస్సకీర్త్యతే ॥”

అను వచనప్రకారము రసవీర్యవిపాకాదిగుణముల నతిక్రమించియుండు ద్రవ్యము యొక్క స్వభావమే ప్రభావమనబడును.

ద్రవ్య - ప్రభావ దృష్టాంతము.

శ్లో॥ దంతీరసాద్యైస్తుల్యాపి చిత్రకస్యవిరేచనీ ॥ 26.
మధుకస్యచమృద్వీకా ఘృతంక్షీరస్యదీపనమ్ ।

తా॥ నేలదంతి రసవీర్యవిపాకములచే చిత్రమూలమునకు తుల్యమైనదిగనుండినను రసవీర్యవిపాకములకంటె నతిశయించిన ద్రవ్యస్వభావము (అనగా ప్రభావము) వలన విరేచనముజేయించును. చిత్రమూలమైననో విరేచనము జేయించుటలేదు. ఇటులనే ద్రాక్షరసవీర్య విపాకములచే మధుకమునకు (అనగా అతిమధురమునకు) తుల్యమయినదిగనుండినను రసవీర్యవిపాకములకంటె నతిశయించిన ద్రవ్య స్వభావమువలన విరేచనము జేయించును. మధుకమైననో విరేచనకారిగ నగుటలేదు. ఇటులనే ఘృతము రసవీర్యవిపాకములచే క్షీరమునకు తుల్యమయినదిగనుండినను దీపనకారిగ నగుచున్నది. క్షీరంబైననో దీపనకారిగ నగుటలేదు.

“వస్తూనాంయస్స్వసంజ్ఞాయాః ప్రవృత్తౌకారణేస్మృతః । త్వతలాదిబోధ్యశ్చప్రభావః”

అను తంత్రాంతరవచనప్రకారము వస్తువులయొక్క సంజ్ఞావృత్తికి కారణముగను, త్వ, తల్ యీమొదలైన ప్రత్యయములచే నెఱుంగదగినదిగనుండు ధర్మమే ప్రభావమనబడును. ప్రభావము అనగా నేలదంతికి దంతీత్వమను ధర్మముండుటవలన దానికి విరేచనముజేయించుట ప్రభావమనియును, చిత్రమూలమునకు చిత్రకత్వమను ధర్మముండుటవలన దానికివిరేచనముజేయించకుండుట ప్రభావమనియును, ద్రాక్షకు ద్రాక్షత్వమను ధర్మముండుటవలన దానికి విరేచనముజేయించుట ప్రభావమనియును తెలియవలయును. ఇటులనే సకలవస్తువులకును ప్రభావమును తెలిసికొనవలయునని కొందరు వచింపుచున్నారు.

ద్రవ్యభేదముచే కర్మభేదము.

శ్లో॥ ఇతిసామాన్యతఃకర్మ ద్రవ్యాదీనాంపునశ్చతత్ ॥ 27.
విచిత్రప్రత్యయారబ్ధ ద్రవ్యభేదేనభిద్యతే ।

తా॥ ఈ ప్రకారముగా ద్రవ్యరస వీర్యవిపాక ప్రభావములయొక్క కర్మ, సామాన్యముగా జెప్పబడినది. మరల నాద్రవ్య రస వీర్యాదులయొక్క కర్మ విచిత్రప్రత్యయారబ్ధ ద్రవ్యభేదముచే భిన్నంబుగనగును. మఱియును దేనిభేదముచే ద్రవ్యములలోని రసవీర్యాదులకు సామాన్యముగాజెప్పబడినకర్మ భిన్నంబగునో, ఏద్రవ్యమునందు రసాదులకుకారణమైన మహాభూతములువేరుగను, ఆరసాదుల కాశ్రయమైన

ద్రవ్యములకు కారణమైన మహాభూతములు వేరుగనుండునో అట్టి ద్రవ్యము విచిత్ర ప్రత్యయారబ్ధమనబడును. ఏద్రవ్యమునందు రసాదులకు కారణమైన మహాభూతములును ఆరసాదులకు ఆశ్రయమైన ద్రవ్యములకు, కారణమైన మహాభూతములును ఒకటే విధముగనుండునో అట్టిద్రవ్యము సమానప్రత్యయారబ్ధమనబడును. కాబట్టి ద్రవ్యములు విచిత్రప్రత్యయారబ్ధమనియు, సమాన ప్రత్యయారబ్ధమనియు 2 విధంబులు. వానిలో సమానప్రత్యయారబ్ధ ద్రవ్యములు (అనగా క్షీరము, చెఱుకు, శర్కర మొదలగునవి) తమతమరసాదులకు అనుగుణమైన కర్మలను చేయుచుండును. విచిత్రప్రత్యయారబ్ధ ద్రవ్యములు (అనగా మకుష్ఠము, యవలు, మత్స్యములు, సింహము మొదలగునవి) రసాదులకు అనుగుణమైన కర్మలను చేయకుండును. ఏలననగా:—రసాదులకు కారణము వేరుగను, రసాదులకాశ్రయముగనుండు ద్రవ్యములకు కారణము వేరుగనుండుట చేతనే యని తెలియావలయును. ఇటుల రసాదిసమాన ప్రత్యయారబ్ధద్రవ్యము లనేకములుగ నుండినను వానియొక్క రసములనుపదేశించుటచేతనే వానికర్మలుకూడా సులభముగా గ్రాహ్యంబగును. విచిత్రప్రత్యయారబ్ధ ద్రవ్యములలో ప్రతిదానికిని కర్మోపదేశము చేయనిచో వానికర్మల నెఱుంగుట కశక్యముగనుండును.

విచిత్ర - ప్రత్యయారబ్ధ - ద్రవ్యోదాహరణము.

శ్లో॥ స్వాదుర్గురుశ్చగోధూమో వాతజిద్వాతకృద్యవః ॥ 28.
ఉష్ణామత్స్యాఃపయశ్శీతం కటుస్సింహోనసూకరః ।
తస్మాద్రసోపదేశేన నసర్వంద్రవ్యమాదిశేత్ ॥ 29.

తా॥ మధురరసము, గురుగుణము వీనితోగూడియుండు గోధుమలు సమాన ప్రత్యయారబ్ధ ద్రవ్యమగుటచే మధుర రసమునకు జెప్పియుండు వాతహరణరూపమైన కర్మనే జేయుచుండును. యవలు మధురరసము, గురుగుణము వీనితోగూడినవిగనుండినను విచిత్రప్రత్యయారబ్ధ ద్రవ్యమగుటచే మధురరసమునకు జెప్పియుండు వాతహరణరూపమైన కర్మనుచేయక వాతమునే వృద్ధిజేయుచుండును. మత్స్యములు మధురరసము గురుగుణము వీనితోగూడినవిగనుండినను నవి విచిత్రప్రత్యయారబ్ధ ద్రవ్యమగుటచే మధురరసమునకు జెప్పియుండునట్టి శీతవీర్యము లేనివై వానికివిరుద్ధమయిన ఉష్ణవీర్యము గలవైయుండును. క్షీరము మధురరసము, గురుగుణము వీనితోగూడినదిగనుండినను నది సమానప్రత్యయారబ్ధ ద్రవ్యమగుటచే మధురరసమునకు జెప్పియుండునట్టి శీతవీర్యము గలదైయుండును. మధురరసము, గురుగుణము వీనితోగూడియుండు సింహమాంసము విచిత్రప్రత్యయారబ్ధ ద్రవ్యమగుటచే రసానుగుణముగా మధురవిపాకరహితంబై తద్విపరీతమైన కటువిపాకముగలదినుండును. మధురరసము, గురుగుణము వీనితోగూడి

యుండు పందిమాంసము సమానప్రత్యయారబ్ధ ద్రవ్యమగుటచే రసానుగుణముగ మధురవిపాకముగలదిగనేయుండును. కాబట్టి సమానప్రత్యయారబ్ధద్రవ్యములయొక్క రసోపదేశముచేతనే వానిగుణములును స్పష్టంబగును.

“శీతంవీర్యేణయద్ద్రవ్యంమధురంరసపాకయోః। తయోరమ్లంయదుష్ణంచ యచ్చోక్తంకటుకంతయోః। తేషాంరసోపదేశేన నిర్దిష్టోగుణసంగ్రహః। వీర్యతోవిపరీతానాం పాకతశ్చోపదేక్ష్యతే। యథాపయోయథాసర్పిః యథావాచవ్యచిత్రకౌ। ఏవమాదీనిచాన్యాని నిర్దిశేద్రసతోభిషక్ ॥”

శీతవీర్యము మధురమయిన రసవిపాకములుగల ద్రవ్యములయొక్కయు, ఆమ్లమైనరసవిపాకములు ఉష్ణమైన వీర్యముగలద్రవ్యములయొక్కయు, కటువైన రసవిపాకములు ఉష్ణవీర్యముగల ద్రవ్యములయొక్కయు, గుణకర్మలను వానిరసోపదేశముచేతనే తెలిసికొనవలయును. విరుద్ధవీర్యముగల ద్రవ్యగుణములను పాకమువలన తెలిసికొనవలయునని ఉత్తరత్ర జెప్పబడును. క్షీరము, ఘృతము, చెవ్యము, చిత్రమూలము వీనివలెనే అన్యద్రవ్యములనుకూడా రసముచే వైద్యుడు తెలిసికొనవలయును. అనిచరకాచార్యుడుకూడా జెప్పియున్నాడు.

“గుర్వాదయోగుణాద్రవ్యే”

అని పూర్వము జెప్పియుండు వచన ప్రకారము ద్రవ్యములన్నియు తరుచుగ రసాది సమానప్రత్యయారబ్ధములుగనే యుండునని తలచిరసములచేతనే ద్రవ్యగుణములను తెలిసికొనవలయునని యాతం ప్రకారుడు జెప్పియున్నాడు. కాబట్టి అనేకమైన సమాన ప్రత్యయారబ్ధ ద్రవ్యగుణములను రసోపదేశముచేతనే నిశ్చయించుటకు సాధ్యంబైయుండును. విచిత్రప్రత్యయారబ్ధ ద్రవ్యములైననో స్వల్పములుగనుండును. వానిగుణములను రసోపదేశముచేత నిశ్చయించుటసాధ్యంబు. కావుననట్టి విచిత్ర ప్రత్యయారబ్ధ ద్రవ్యములయొక్కగుణము ప్రత్యేకముగావివరించబడుచున్నది.

“మధురంకించిదుష్ణం స్యాత్కషాయంతిక్తమేవవా। యథామహత్పంచమూలం యథాచానూపమామిషమ్। లవణంసైంధవంనోష్ణ మమ్లమామలకంయథా। అర్కాగురుగుడూచీనాం తిక్తానాంచోష్ణ్యముచ్యతే। కించిదమ్లరసంగ్రాహి కించిదమ్లంభినత్తిచ। యథాకపిత్థంసంగ్రాహి భేదిచామలకంయథా। పిప్పలీనాగరంవృష్యం కటువావృష్యముచ్యతే। కషాయంస్తంభనంశీతం సోభయాయామతోన్యథా। తస్మాద్రసోపదేశేన నసర్వంద్రవ్యమాదిశేత్ ॥”

మధురముగగాని, కషాయముగగాని, తిక్తముగగానినుండు కొనిద్రవ్యములు ఉష్ణముగ

నుండును. అదియెట్లనగా—మహాపంచమూలము, అనూపమాంసము, సైంధవలవణము, అనునవి ఉష్ణముగనుండును. పుల్లగనుండు ఉసిరికెకాయ ఉష్ణరహితముగనుండును. జిల్లేడు, అగురు, తిప్పతీగె ఇవి తిక్తరసముగలవియైనను ఉష్ణగుణముగలవియని జెప్పబడియున్నవి. పుల్లని రసముగల కొన్నిద్రవ్యములు (అనగా పుల్లగనుండు వెలగ మొదలగునవి) మలాదులను గట్టిపరచును. పుల్లగనుండుకొన్ని ద్రవ్యములు (అనగా ఉసిరికెకాయ మొదలగునవి) ఉంటకట్టియుండుమలాదులను భేదించును పిప్పలి, శొంఠి అనునీ 2 ను కటురసముగలవియైనను శుక్రవృద్ధికారియని జెప్పబడినవి. కషాయముగనుండు ద్రవ్యము స్తంభనకారియని, శీతవీర్యముగలదియని జెప్పబడియున్నది. అయితే కరక్కాయ కషాయరసము గలదియైనను ఉష్ణవీర్యముతోగూడి స్తంభనమునుమాత్రము చేయకుండును. కాబట్టి విచిత్రప్రత్యయారబ్ధ ద్రవ్యగుణాదులను రసోపదేశముచే నిశ్చయించదగదని పై యర్థమునే చరకాచార్యుడుకూడా జెప్పియున్నాడు. ఇక జెప్పబడు రససంయోగములను రసాదిసమాన ప్రత్యయారబ్ధములైన మధుర, అమ్ల, లవణ, తిక్త కటు, కషాయరూపమగు రసములచేతనే జేయవలయును. విచిత్రప్రత్యయారబ్ధమైన మధురాదిరసములచే నానరససంయోగమును జేయంజనదు. ఏలననగా:—ఆరసములు విచిత్రప్రత్యయారబ్ధముగనుండుటవలన యిట్టిరససంయోగభేదము యిటువంటిగుణముగలదియనియును, ఇట్టి విషయమునందీరససంయోగమును జేయవలయుననియును, రససంయోగముయొక్క స్వరూపంబిట్టిదనియును, నిశ్చయించుట కసాధ్యముగనుండుటవలనను, ఆరససంయోగమునందు శాస్త్రములో జెప్పియుండుప్రకారము రసవీర్యవిపాకాదులు లేకుండుటవలనను అవి తెలియవలయును. సమానప్రత్యయారబ్ధములైన రసములచే జేయబడిన రససంయోగమునందు సంయోగించియుండు రసములయొక్క శీతోష్ణస్వరూపమైన, వీర్యవిరోధము దోషావహమైనది కానేరదు. దోషావహమని జెప్పపక్షములో ననేకద్రవ్యములచే జేయబడినరసాలా, పానకము, యీ మొదలగువానిని భుజించకుండునటుల తటస్థించును. మఱియును విచిత్రప్రత్యయారబ్ధరసములచే జేయబడిన రససంయోగములో జేరియుండు రసములయొక్క శీతోష్ణస్వరూపమైన వీర్యవిరోధము అధికదోషావహంబై యుండును. ఉత్తరత్ర జెప్పబడు "త్రయస్త్రింశత్" అనగా 33 వర్గములలోను,—

"యదయోగికంతజ్జహ్యా ద్యోగికంత్వేను క్తమపియుంజ్యాత్"

అవి చెప్పుచో సమానప్రత్యయారబ్ధమైన రసాదులనే ఉపయోగించవలయునే కాని రసవీర్యవిపాకముల నిశ్చయించుట కసాధ్యంబైన విచిత్రప్రత్యయారబ్ధరసముల నుపయోగింపంజనదు.

నవమాధ్యాయము, ముగిసెను.

శ్రీరస్తు.

దశమాధ్యాయము.

పూర్వాధ్యాయమునందు "రసాః భేదైరుత్తరత్రోపదేక్ష్యతే" అనగా రసభేదములను ఉత్తరత్ర జెప్పెదమని ప్రతిజ్ఞజేసి యుండుటచే నారసభేదముల దెలియపరచుటకై రసభేదీయాధ్యాయము జెప్పబడుచున్నది.

రసభేదీయాధ్యాయ ప్రారంభము.

సూ॥ అథాతోరసభేదీయ మధ్యాయంవ్యాఖ్యాస్యామః।
ఇతిహస్మాహురాత్రేయా దయోమహర్షయః॥

తా॥ రసభేదములదెలిసికొనుటకు హితకరమయిన రసభేదీయమను అధ్యాయమును వివరించెదము. రసము "రసనార్థోరసః" అనుచరకవచనప్రకారము రసనేంద్రియమునకు విషయమైయుండును. "ఆపోహిరసవత్యః" అనెడి చరకవచనము చొప్పున విశేషరసముగలజలమునే రసము ముఖ్యకారణముగ గలదైయుండును. ఉదకము అస్పష్టమైన రసముగలది. అట్లగుటచే ప్రతిద్రవ్యమునందును మహాభూతవిశేషములవలన గలిగిన విలక్షణమైనరుచి రసములోగనుపించుచుండును. అదియెట్లనగా:—మధురరసముతోగూడియుండు క్షీరము, ద్రాక్ష, చెఱుకు, శర్కర యీ మొదలగు వస్తువులలో ప్రతిదానియందును విలక్షణమైన మధుర రసముతోగూడియుండు రుచి గన్పట్టుచుండునేకాని ఒకటేవిధమైన రుచి గన్పట్టుచుండుటలేదు. ఇటులనే అమ్లరసముగల కలి, రేగు, చింత యీ మొదలగు వానిలో ప్రతిదానియందును అనేకవిధమైన రుచిభేదములు గన్పట్టుచున్నవేకాని ఒకటేవిధమైన రుచిగన్పట్టుటలేదు.

షడ్రసోత్పత్తి క్రమము.

శ్లో॥ క్ష్మాంభోగ్నిక్ష్మాంబుతేజః ఖవాయ్వగ్న్యనిలగోనిలైః।
ద్వయోల్బణైః క్రమాద్భూతై ర్మధురాదిరసోద్భవః॥ 1.

తా॥ రెండు - రెండు భూతములధికముగజేరియుండు పృథివ్యాది పంచమహాభూతములచే మధురాదిషడ్రసములు యథాక్రమముగ (అనగా అధికముగనుండు భూమి, ఉదకము అనునీ 2 భూతములచే మధురరసమును, అధికముగనుండుభూమి, అగ్ని అనునీ 2 భూతములచే అమ్లరసమును, అధికముగనుండు ఉదకము, అగ్ని అనునీ 2 భూతములచే లవణరసమును, అధికముగనుండు ఆకాశము, వాయువు అనునీ 2 భూతములచే తిక్తరసమును, అధికముగనుండు అగ్ని, వాయువు అనునీ 2 భూతములచే కటురసమును, అధికముగనుండు భూమి, వాయువు అనునీ 2 భూతములచే కషాయరసమును) జనించును. ద్రవ్యమువలెనే రసముకూడా పాంచభౌతికమని తెలియపరచుటకై "ద్వయోల్బణైః" అనువిశేషణము తంత్రకారునిచే బ్రయోగింపబడినది. కొన్నిభూతాధిక్యములతో గూడియుండు పృథివ్యాదిభూతములే వెవ్వేరురసముల నుత్పత్తిజేయుటకు సమర్థంబులగును. సర్వభూతాధిక్యముతో జేరియుండు పృథివ్యాది భూతములు వెవ్వేరురసముల నుత్పత్తిజేయుటకు సమర్థంబులుకానేరవు. ఇట్లుండుట భూమ్యాకాశాదిభూతములయొక్క స్వభావము. కాబట్టి భూమి, ఉదకము వీనియాధిక్యముచే మధురరసమును, ఉదకాధిక్యముచే వేరురసమును, భూమి, ఆకాశముమొదలగు వానియాధిక్యముచే వేరురసమును, యిటులనేకరసములు ఉత్పత్తియగునని శంకింపంజనదు.

మధుర - రస గుణము.

శ్లో॥ తేషాంవిద్యాద్రసంస్వాదుం యోవక్త్రమనులింపతి ।
ఆస్వాద్యమానోదేహస్య హ్లాదమోక్షప్రసాదనః ॥ 2.
ప్రియఃపిపీలికాదీనాం

తా॥ మధురాదిరసములలో దేనిని భుజించినతోడనే ముఖమునందనులేపమును, దేహమునందు సుఖమును, ఇంద్రియములకు ప్రసన్నత్వమును, గలుగజేసునో పిపీలికాదిజంతువులకు ప్రియముగనుండునో అట్టిదానినే మధురరసమని తెలియవలయును. మధుమేహమునందు మూత్రమాధుర్యమువలన చీమలుజేరునని తెలియపరచుటకై "ప్రియఃపిపీలికాదీనాం" అనువిశేషణము ప్రయోగింపబడినది. మూలశ్లోకమునందుండు "ఆస్వాద్యమానః" అనుపదమును ఉత్తరత్రజెప్పబడు శ్లోకములతోకూడా జేర్చి అన్వయముజేసికొనవలయును.

అమ్ల - రస గుణము.

శ్లో॥ అమ్లఃక్షాలయతేముఖమ్ ।
హర్షణోరోమదంతానా మక్షిభ్రువనికోచనః ॥ 3.

తా॥ అమ్లరసమును భుజించగానే నోటియందు నీరుకారును. రోమములు, దంతములు గగుర్పొడుచును. నేత్రములు, కనుబొమలు సంకోచమునుజెందును. అమ్లరసమనగా. పుల్లనిరసము.

లవణ - రస గుణము.

శ్లో॥ లవణస్స్యందయత్యాస్యం కపోలగలదాహకృత్ ।

తా॥ లవణరసము నోటియందు నీరూరునటులజేసును. చెక్కిళ్ళు కంఠము వీనియందు తాపమునుగలుగజేసును. అన్నమునందు రుచినిగలుగజేసుట ప్రసిద్ధంబగుటచే నిచటజెప్పక విరమింపబడినది.
"కంఠకపోలంవిదహ త్యన్నంప్రరోచయతి"
అనగా కంఠము, చెక్కిళ్ళు వీనియందుతాపమును, అన్నమునందురుచిని గలుగజేసునని అష్టాంగసంగ్రహమునందు స్పష్టముగా జెప్పబడియున్నది.

తిక్త - రస గుణము.

శ్లో॥ తిక్తోవిశదయత్యాస్యం రసనంప్రతిహంతిచ ॥ 4.

తా॥ తిక్తరసము భుజించబడగానే నోటిని పిచ్ఛిలముగజేసును. రసనేంద్రియమునుజెరుచును. (అనగా ఇతర రసగ్రహణశక్తిని నశింపజేసునని భావము.) తిక్తరసమనగా చేదురసము.

కటు - రస గుణము.

శ్లో॥ ఉద్వేజయతిజిహ్వాగ్రం కుర్వంశ్చిమిచిమాంకటుః ।
స్రావయత్యక్షినాసాస్యం కఫోలాదహతీవచ ॥ 5.

తా॥ కటురసము భుజించబడగానే నాలుకయొక్క అగ్రభాగమునందు ఉద్వేగమును (అనగాపీడను) గలుగజేసును. చిమచిమయనును. నిప్పుజ్వాలను తాకినటులనే నేత్రములు, ముక్కు, నోరు వీనియందు నీరునుకార్చును. చెక్కిళ్ళలో దహించునటులనుండును. కటురసమనగా; కారముగనుండురసము.

కషాయ - రస గుణము.

శ్లో॥ కషాయోజడయేజ్జిహ్వాం కంఠస్రోతోవిబంధకృత్ ।

తా॥ కషాయరసము భుజించబడగానే నాలుకను జడముగజేసును. (అనగా ఇతర రసములదెలిసికొనునట్టి శక్తిని మందముగజేసునని భావము.) కంఠమునందలి స్రోతస్సులను బంధించును. (అనగా శ్వాసాదులనడ్డగించునని భావము.) కషాయరసమనగా; ఒగరురసము.

శ్లో॥ రసానామితిరూపాణికర్మాణి

తా॥ ఇటులమధురాది షడ్రసములయొక్క లక్షణములు జెప్పబడినవి. ఇక వానికృత్యములు క్రమముగా జెప్పబడును.

మధురస కృత్యము.

శ్లో॥ మధురోరసః ॥ 6.
ఆజన్మసాత్మ్యత్కురుతే ధాతూనాం ప్రబలంబలమ్ ।
బాలవృద్ధక్షతక్షీణ వర్ణకేశేంద్రియౌజసామ్ ॥ 7.
ప్రశస్తోబృంహణఃకంఠ్య స్తన్యసంధానకృద్గురుః ।
ఆయుష్యోజీవనస్స్నిగ్ధః పిత్తానిలవిషాపహః ॥ 8.
కురుతేత్యుపయోగేన సంమేదఃకఫజాన్గదాన్ ।
స్థౌల్యాగ్నిసాదసంన్యాస మేహగండార్బుదాదికాన్ ॥ 9.

తా॥ రసములలో మధురరసము జన్మము మొదలుకొని శరీరమునకు సాత్మ్యముగనుండుటచే ధాతువులయొక్క స్వాభావికమయిన బలమునధికపరచును. బాల వృద్ధ క్షతక్షీణులకును, శరీరకాంతి, తలవెంట్రుకలు, ఇంద్రియములు, ఓజస్సువీటికిని హితకరముగనుండును. శరీరపుష్టిని గలుగజేసును. కంఠమునకు హితకరమైనది. చనుబాలనువృద్ధిజేసును. విరిగిన యంగములనొకటిగజేర్చును. గురువుగనుండును. ఆయువును వృద్ధిజేసును. జీవనకారి (అనగా నియతమయిన ఆయుఃకాలమువరకు జీవింపజేసునని యర్థము.) జిగటగనుండును. పిత్తము, వాతము, విషము వీనినినివారింపజేసును. మధురరసము నధికముగ సేవించినచో మేదస్సు, శ్లేష్మమువీనిచేగలుగు స్థూలత్వ, అగ్నిమాంద్య, సంన్యాస, మేహ, గండ, అర్బుదాది రోగములను గలుగజేసును. క్షీరముధాతువృద్ధికారిగ, శుక్రవృద్ధి కారిగనుండువటులనే మధురరసముకూడా క్రమముగా రక్తాదిధాతువులను, శుక్రమును వృద్ధిజేసునని తెలియుపరచుటకై ‘‘జీవనం, ఓజస్యం’’ అనునీ 2 పదములు ప్రయోగించబడినవి.

అమ్ల - రస కృత్యము.

శ్లో॥ అమ్లోగ్నిదీప్తికృత్స్నిగ్ధో హృద్యఃపాచనరోచనః ।
ఉష్ణవీర్యోహిమస్పర్శః ప్రీణనఃక్లేదనోలఘుః ॥ 10.
కరోతికఫపిత్తాస్రం మూఢవాతానులోమనమ్ ।
సోత్యభ్యస్తస్తనోఃకుర్యా చ్ఛైథిల్యంతిమిరంభ్రమమ్ ॥ 11.

కండుపాండుత్వవీసర్ప శోఫవిస్ఫోటతృట్జ్వరాన్ ।

తా॥ అమ్లరసము అగ్నిదీపనమును గలుగజేసును. స్నిగ్ధముగనుండును. హృదయమునకు హితకరమైనది. పాకమును, రుచిని గలుగజేసును. ఉష్ణమయిన వీర్యముగలది శీతలమయిన స్పర్శముగలది. తృప్తినిచ్చును. క్లేదమును గలుగజేసును. లఘువుగనుండును. కఫమును, పిత్తరక్తమును గలుగజేసును. అనులోమముగా సంచరించకుండు వాతమునకు అనులోమగతిని గలుగజేసును. అమ్లరసము నధికముగనుపయోగించినచో శరీరశైథిల్యము, తిమిరవాతము, భ్రమ, దురద, పాండురోగము, విసర్పము, శోఫ, విస్ఫోటము, దప్పి, జ్వరము అనునీ రోగములను గలుగజేసును.

లవణ - రస కృత్యము.

శ్లో॥ లవణఃస్తంభసంఘాత బంధవిధ్మాపనోగ్నికృత్ ॥ 12.
స్నేహనఃస్వేదనస్తీక్ష్ణో రోచనశ్ఛేదభేదకృత్ ।
సోతియుక్తోస్రపవనం ఖలతింపలితంవలిమ్ ॥ 13.
తృట్కుష్ఠవిషవీసర్పాన్ జనయేత్క్షపయేద్బలమ్ ।

తా॥ లవణరసము స్తంభనము, సంఘాతము, బంధనము వీనిని పోగొట్టును. అగ్నిదీపనమును గలుగజేసును. స్నేహకారి. స్వేదమునుగలుగజేసును. తీక్ష్ణముగనుండును. రుచినిచ్చును. గాయమునుమాన్పును. దాని నధికముగనుపయోగపరచినచో వాతరక్తము, ఖలతి, (అనగా ఇంద్రలుప్తరోగము) వెంట్రుకలునెరయుట, వళులు, దప్పి, కుష్ఠము, విషము, విసర్పము వీనిని గలుగజేసును. బలమునుపోగొట్టును.

తిక్త - రస కృత్యము.

శ్లో॥ తిక్తఃస్వయమరోచిష్ణు రరుచింకృమితృడ్విషమ్ ॥ 14.
కుష్ఠమూర్ఛాజ్వరోత్క్లేశ దాహపిత్తకఫాన్జయేత్ ।
క్లేదమేదోవసామజ్జ శకృన్మూత్రోపశోషణః ॥ 15.
లఘుర్మేధ్యోహిమోరూక్షః స్తన్యకంఠవిశోధనః ।
ధాతుక్షయానిలవ్యాధీ నతియోగాత్కరోతిసః ॥ 16.

తా॥ తిక్తరసము స్వభావముగా నోటికి అరుచిగనుండును. అరుచి (అనగా ఆహారమునందిచ్ఛలేకుండుటయని యర్థము.) కృములు, దప్పి, విషము, కుష్ఠము, మూర్ఛ, జ్వరము, ఓకర, తాపము, పిత్తము, కఫము, వీనిని పోగొట్టును. క్లేదము,

మేదస్సు, వస, మజ్జ, మలము, మూత్రము వీనిని శోషింపజేసును. లఘువుగనుండును. బుద్ధికి హితకరమయినది. శీతమయినవీర్యముగలది. రూక్షజేసును. చనుబాలు, కంఠస్వరము వీనిని శోధించును. దాని నధికముగ సేవించినచో ధాతుక్షయము, వాతవ్యాధి వీనిని గలుగజేసును.

కటురస కృత్యము.

శ్లో॥ కటుర్గలామయోదర్ద కుష్ఠాలసకశోఫజిత్ ।
వ్రణావసాదనః స్నేహ మేదఃక్లేదోపశోషణః ॥ 17.
దీపనః పాచనో రుచ్యః శోధనోఽన్నస్య శోషణః ।
ఛినత్తి బంధాన్ స్రోతాంసి వివృణోతి కఫాపహః ॥ 18.
కురుతే సోఽతియోగేన తృష్ణాం శుక్రబలక్షయమ్ ।
మూర్చ్ఛామాకుంచనం కంపం కటిపృష్ఠాదిషు వ్యథామ్ ॥ 19.

తా॥ కటురసము కంఠరోగము, దద్రుకుష్ఠము, అలసకము, శోఫ వీనిని పోగొట్టును. వ్రణము నార్చును. స్నేహము, మేదస్సు, క్లేదము వీనిని శోషింపజేసును. అగ్నిదీపనము, జీర్ణము, రుచి వీనిని గలుగజేసును. శోధనకరమైనది. అన్నమునకు విదాహావస్థను గలుగజేసును. బంధములను పోగొట్టును. స్రోతోమార్గములను విస్తరింపజేసును. కఫమును హరింపజేసును. దాని నధికముగ సేవించినచో దప్పి, శుక్రనాశము బలనాశము, మూర్ఛ, ఆకుంచనము, కంపము, కటి (అనగా నడుముక్రింది తొడల మీది భాగము) వీపు వీనియందుశూల యీమొదలగు నుపద్రవములను గలుగజేసును.

కషాయరస కృత్యము.

శ్లో॥ కషాయః పిత్తకఫహా గురురస్రవిశోధనః ।
పీడనో రోపణః శీతః క్లేదమేదోవిశోషణః ॥ 20.
ఆమసంస్తంభనో గ్రాహీ రూక్షోఽతిత్వక్ప్రసాదనః ।
కరోతి శీలితః సోఽతి విష్టంభాధ్మానహృద్రుజః ॥ 21.
తృట్కార్శ్యపౌరుషభ్రంశ స్రోతోరోధమలగ్రహాన్ ।

తా॥ కషాయరసము పిత్తకఫమును పోగొట్టును. గురువుగనుండును. రక్తమును శుద్ధిజేసును. పీడాకరమైనది. వ్రణమునార్చును. శీతమయినవీర్యముగలది. క్లేదమును, మేదస్సును బాగుగ శోషింపజేసును. ఆమాశయమునందు స్తంభనము జేసును. మలమును

గట్టిపరచును. రూక్షగనుండును. చర్మమునకు మిక్కుటముగా కాంతినిచ్చును. దాని నధికముగ సేవించినచో విష్టంభము, ఆధ్మానము, హృద్రోగము, దప్పి, కార్శ్యము, శుక్రహాని, స్రోతోమార్గప్రతిబంధము, మలబంధము వీనినిగలుగజేసును.

మధుర స్కంధము.

శ్లో॥ ఘృతహేమగుడాక్షోడ * మోచచోచపరూషకమ్ ॥ 22.
అభీరుపీరాపనస రాజాదనబలాత్రయమ్ ।
మేదేచతస్రః పర్ణిన్యో జీవంతీజీవకర్షభౌ ॥ 23.
మధూకంమధుకంబింబీ విదారీ శ్రావణీయుగమ్ ।
క్షీరశుక్లాతుగాక్షీరీ క్షీరిణ్యౌకాశ్మరీసహే ॥ 24.
క్షీరేక్షుగోక్షురక్షౌద్ర ద్రాక్షాదిర్మధురోగణః ।

తా॥ నెయ్యి, సువర్ణము, బెల్లము, అక్షోడము (అనగా చిటిమిటి లేకకొండ గోనుగు) అరటి, నారికేళము, చిట్టీదు, అభీరు (అనగా పిల్లపీచర) వీరా (అనగా కారు కోల్లీ) పనస, పాలమాను, బలాత్రయము (అనగా పిన్నముత్తవపులగము, పెద్ద ముత్తవపులగము, జిబిలిక) మేద, మహామేద, 4-గు విధములైన పర్ణులు (అనగా ముయ్యాకుపొన్న, కోలపొన్న, పిల్లపెసర, కారుమినుములు) మనుబాల, జీవకము, ఋషభకము, ఇప్ప, యష్టిమధుకము, దొండ, నేలగుమ్ముడు, 2 విధములైన శ్రావణి (అనగా బోడతరము, పెద్దబోడతరము) పాలగుమ్ముడు, తవాక్షీరి, 2 విధములయిన క్షీరిణి (అనగా పిన్నపాల, చిఱుపాల) గుమ్ముడు, మహాసహ, ముద్గసహ, పాలు, చెఱుకు, పల్లేరు, తేనె, ద్రాక్ష యీమొదలగునవి. [అనగా తృణపంచమూలము మేదస్సు, మజ్జ, తైలము, మధురదాడిమము, తామరవిత్తులు, శృంగాటకము (అనగా దుంపగడ్డ) పెన్నేరుగడ్డ, తామరతూడు, కసేరుకము (అనగా నిమ్మటాయి లేక నమ్మదుంప) సించతికా, ఖర్జూరము, తాలమస్తకము, యీ మొదలగునవి] మధురగణ మనబడును. ఇదే మధురస్కంధమనియు జెప్పబడును.

అమ్ల స్కంధము.

శ్లో॥ అమ్లోధాత్రీఫలామ్లీకా మాతులుంగామ్లవేతసమ్ ॥ 25.
దాడిమంరజతంతక్రం చుక్రంపాలేవతందధి ।
ఆమ్రమామ్రాతకంభవ్యం కపిత్థంకరమర్దకమ్ ॥ 26.

* మోచతాళ ఇతిపా.

తా॥ ఉసిరికెకాయ, అమ్లికా (అనగా చింతపండు) మాదీఫలము, పుల్ల ప్రబ్బలి, దానిమ్మ, వెండి, చల్ల, పుల్లనీళ్ళు, పాలేవతము, పెఱుగు, మామిడి, అంబాళము, కమ్మరేగు, వెలగ, ఓకలివి, ఇవి అమ్లవర్గమనబడును. ఇదే అమ్లస్కంధమనియు జెప్పబడును. మఱియు కొండమామిడి, నిమ్మ, కువలము, రేగు, బదరము, ఈఁత, ప్రాచీనామలకము, పెఱుగుమీదితేట, కడుగు అనునవియును, అమ్లస్కంధ మని అష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పబడియున్నది.

“వృక్షామ్లంకోలలకుచ కోశామ్రాతకధన్వసమ్ । మస్తుధాన్యామ్లమ ద్యాది జంబీరతిలకల్కకమ్ ॥”

చింత, రేగు, కమ్మరేగు, కోశము, తింబాళము, పెఱుగుమీదితేట, ధాన్యామ్లము, మద్యము, నిమ్మ, నువ్వులకల్కము ఇవి అమ్లగణమనబడునని అష్టాంగసంగ్రహమునం జెప్పబడియున్నది.

లవణ స్కంధము.

శ్లో॥ వరంసౌవర్చలంకృష్ణం బిడంసాముద్రమౌద్భిదమ్ ।
రోమకంపాంసుజంసీసం క్షారశ్చలవణోగణః ॥ 27.

తా॥ సైంధవలవణము (అనగా ఇందుప్పు) సౌవర్చలవణము, కృష్ణలవణము (అనగా నల్లఅట్టుప్పు) బిడాలవణము, సముద్రలవణము, ఔద్భిదలవణము, (అనగా అట్టుప్పు) రోమకలవణము, చౌటియుప్పు, సీసము, స్వర్జికాదిక్షారములు అనగా సజ్జకారము, నవాసారము, వెలిగారము) ఇవి లవణవర్గమనబడును. ఇదే లవణస్కంధమనియు జెప్పబడును.

తిక్త స్కంధము.

శ్లో॥ తిక్తఃపటోలీత్రాయంతీ వాలకోశీరచందనమ్ ।
భూనింబనింబకటుకా తగరాగురువత్సకమ్ ॥ 28.
నక్తమాలద్విరజనీ ముస్తమూర్వాటరూషకమ్ ।
పాఠాపామార్గకాంస్యాయో గుడూచీధన్వయాసకమ్ ॥ 29.
పంచమూలంమహద్వ్యాఘ్రౌ విశాలాఽతివిషావచా ।

తా॥ చేదుపొట్ల, కల్పుక్రానుగు, కూతురుబుడమ, వట్టివేరు, చందనము, నేలవేము, ఇల్లింద, కటుకరోహిణి, గ్రంథితగరము, అగరు, కొడిసె, క్రానుగు, పసపు, మ్రానిపసపు, తుంగముస్తెలు, చాగ, అడ్డసరము, పాఠా అనగా చిరుబొద్ది, ఉత్తరేణి, కంచు, ఇనుము, తిప్పతీగె, పిన్నరేగటిదూలగొండి, మహాపంచమూలము, వాకుడు, ములక, పాపర, అతివస, వస ఇవి తిక్తవర్గమనబడును. ఇదే తిక్తస్కంధమనియు జెప్పబడును.

కటు స్కంధము.

శ్లో॥ కటుకోహింగుమరిచ కృమిజిత్పంచకోలకమ్ ॥ 30.
కుఠేరాద్యాహరీతకాః పిత్తంమూత్రమరుష్కరమ్ ।

తా॥ ఇంగువ, మిరియాలు, వాయువిడంగములు, పంచకోలములు, గగ్గెర, నల్లగగ్గెర, యీ మొదలగు హరీతకములు, పిత్తల అనగా నీటిపిప్పళ్ళు, మేకపోతుమొదలగువాని మూత్రములు, నల్లజీడి, ఇవి కటువర్గమనబడును. ఇదే కటుస్కంధమనియు జెప్పబడును. మణిశిల, ఆవాలు, చెంగల్వకోష్ఠుమొదలగునవియు కటువర్గమని అష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పబడియున్నది.

కషాయ స్కంధము.

శ్లో॥ వర్గఃకషాయఃపథ్యాక్షం శిరీషఃఖదిరోమధు ॥ 31.
కదంబోదుంబరంముక్తా ప్రవాళాంజనగైరికమ్ ।
బాలంకపిత్థంఖర్జూరం బిసపద్మోత్పలాదిచ ॥ 32.

తా॥ కరక్కాయ, తానికాయ, దిరిసెనము, చంద్ర, ఇప్ప, కదంబం అనగా మొగులుకడిమి, మేడి, ముత్తియములు, పగడములు, గైరికాంజనము, బాలకపిత్థం అనగా లేతవెలగ, ఖర్జూరము, తామరతూడు. తామర, కలువ, ప్రేంకణము, లొద్దుగు, పెనుమ్రాను, యీ మొదలగునవి కషాయవర్గమనబడును. ఇదే కషాయస్కంధమనియు జెప్పబడును.

మధురస్కంధ గుణము.

శ్లో॥ మధురంశ్లేష్మలంప్రాయో జీర్ణాచ్ఛాలియవాదృతే ।
ముద్గాద్గోధూమతఃక్షౌద్రా త్సితాయాజాంగలామిషాత్ ॥ 33.

తా॥ ప్రాతబడిన శాలిధాన్యము, యవలు, పెసలు, గోధుమలు, తేనె, పంచదార, జాంగలమాంసము ఇవితప్ప తక్కిన మధురద్రవ్యములన్నియు తరుచుగ కఫమును జేసును. తైలము, మకుష్ఠము మొదలగు కొన్ని మధురద్రవ్యములు కఫకారులుకాకుండుటచేతనే “ప్రాయః” అనుపదము ప్రయోగించబడినది.

అమ్లస్కంద గుణము.

శ్లో॥ ప్రాయోమ్లంపిత్తజననం దాడిమామలకాదృతే ।

తా॥ దాడిమము, ఉసిరిక, ఇవితప్ప తక్కిన అమ్లద్రవ్యములన్నియుతరుచుగ పిత్తమునుజేయును.

లవణస్కంధ గుణము.

శ్లో॥ అపథ్యంలవణంప్రాయ శ్చక్షుషోన్యత్రసైంధవాత్ ॥ 34.

తా॥ లవణద్రవ్యములలో సైంధవలవణముతప్ప తక్కినవి తరుచుగనేత్రములకు అపథ్యకరములైనవి.

తిక్తస్కంధ - కటుస్కంధ గుణము.

శ్లో॥ తిక్తంకటుచభూయిష్ఠ మవృష్యంవాతకోపనమ్ ।
ఋతేమృతాపటోలీభ్యాం శుంఠీకృష్ణారసోనతః ॥ 35.

తా॥ తిప్పతీగె, చేదుపొట్ల, ఇవితప్ప తక్కిన తిక్తద్రవ్యములును, శొంఠి, పిప్పళ్ళు, వెల్లుల్లి, ఇవితప్ప తక్కినకటుద్రవ్యములును తరుచుగా వాతప్రకోపమును జేయును. శుక్రమును జెరచును.

కషాయ - స్కంధ గుణము.

శ్లో॥ కషాయంప్రాయశశ్శీతం స్తంభనంచాభయామృతే ।

తా॥ కరక్కాయతప్ప తక్కినకషాయద్రవ్యములన్నియు తరుచుగా శీతమైన వీర్యముగలవిగనుండును. స్తంభనమునుజేయును.

షడ్రస - వీర్య - తారతమ్యము.

శ్లో॥ రసాఃకట్వమ్లలవణా వీర్యేణోష్ణాయథోత్తరమ్ ॥ 36.
తిక్తఃకషాయోమధుర స్తద్వదేవచశీతలః ।

తా॥ కటురసము, అమ్లరసము, లవణరసము, ఇవిఉత్తరోత్తరము ఉష్ణవీర్యము గలవిగనుండును. ఎట్లనగా :—కటురసము ఉష్ణవీర్యముగలది. కటురసముకంటె అమ్లరసము ఉష్ణవీర్యతరమైనది. (అనగా కటురసముకంటె మిగుల ఉష్ణవీర్యముగలదియని భావము.) లవణరసము ఉష్ణవీర్యతమమైనది. (అనగా అమ్లరసముకంటె లవణరసము మిగుల ఉష్ణవీర్యముగలదియని భావము.) తిక్తరసము, కషాయరసము, మధురరసము, ఇవి ఉత్తరోత్తరము శీతవీర్యముగలవిగనుండును. (అనగా తిక్తరసము శీత

వీర్యముగలది.) కషాయరసము శీతవీర్యతరమైనది. (అనగా తిక్తరసముకంటె మిగుల శీతవీర్యముగలదియని భావము.) మధురరసము శీతవీర్యతమమైనది. (అనగా కషాయరసముకంటె మధురరసము మిక్కుటముగ శీతవీర్యముగలదిగనుండునని తాత్పర్యము.)

తిక్తాదిరసములకు - రూక్షాది తారతమ్యము.

శ్లో॥ తిక్తఃకటుకఃకషాయశ్చ రూక్షాబద్ధమలాస్తథా ॥ 37.

తా॥ తిక్తరసము, కటురసము, కషాయరసము ఇవి ఉత్తరోత్తరము రూక్షగనుండును. మలబంధమునుజేయును. (అనగా తిక్తరసముకంటె కటురసమును, దానికంటె కషాయరసమును మిగుల రూక్షగ మలబంధకారిగ నుండునని తాత్పర్యము.)

లవణాదిరసములకు - స్నిగ్ధత్వాది తారతమ్యము.

శ్లో॥ పట్వమ్లమధురాస్స్నిగ్ధాః సృష్టవిణ్మూత్రమారుతాః ।

తా॥ లవణరసము, అమ్లరసము, మధురరసము, ఇవి ఉత్తరోత్తరము స్నిగ్ధముగనుండును. మలము, మూత్రము, వాతము, వీనిని బయలుపరచును. (అనగా లవణరసముకంటె అమ్లరసమును, దానికంటె మధురరసమును విశేషస్నిగ్ధముగలదై, మల, మూత్ర, వాతములను బైలుపరచునని తాత్పర్యము.)

లవణాదిరసములకు - గురుత్వ తారతమ్యము.

శ్లో॥ పటోఃకషాయస్తస్మాచ్చ మధురఃపరమంగురుః ॥ 38.

తా॥ లవణరసముకంటెకషాయరసము మిగులగురువుగనుండును. కషాయరసముకంటె మధురరసము మిగులగురువుగనుండును.

అమ్లాదిరసములకు - లఘుత్వ తారతమ్యము.

శ్లో॥ లఘురమ్లఃకటుస్తస్మా త్తస్మాదపిచతిక్తకః ।

తా॥ అమ్లరసము లఘువుగనుండును. అమ్లరసముకంటె కటురసము మిగుల లఘువుగనుండును. కటురసముకంటె తిక్తరసము మిగుల లఘువుగనుండును.

రససంయోగ - కల్పనా విభాగము.

శ్లో॥ సంయోగాస్సప్తపంచాశ త్కల్పనాతుత్రిషష్టిధా ॥ 39.
రసానాంయౌగికత్వేన యథాస్థూలంవిభజ్యతే ।

తా॥ ఇక జెప్పబడుప్రకారము రససంయోగము 57 విధములుగ విభజించబడును. రసకల్పనయైననో వ్యక్తరసాస్వాదాను గుణముగ శరీరమున నుపయోగించు నట్టుల 63 విధములుగ విభజించబడును.

రససంయోగ వివరము.

శ్లో॥ ఏకైకహీనాంస్తాన్పంచ పంచయాంతిరసాద్వికే ॥ 40.
త్రికేస్వాదుర్దశామ్లఃషట్ త్రీన్ పటుస్తిక్తఏకకమ్ ।
చతుష్కేషుదశస్వాదు శ్చతురోమ్లఃపటుస్సకృత్ ॥ 41.
పంచకేష్వేకమేవామ్లో మధురఃపంచసేవతే ।
ద్రవ్యమేకంషడాస్వాద మసంయుక్తాశ్చషడ్రసాః ॥ 42.

తా॥ ద్విరససంయోగములో మధురము, ఆమ్లము, లవణము, తిక్తము, కటు అనునీ 5 రసములు వరుసక్రమముగా నొక్కొకటిహీనమై అమ్లలవణ తిక్తకటు కషాయములను 5 రసములతో సంయోగమును జెందును. ఈ ద్విరసద్రవ్యసంయోగము (15) భేదములుగలది. ఇటులజెప్పుటచే మధురరసము అమ్లాదిరసములను, అమ్లరసము లవణాదిరసములను, లవణరసము తిక్తాదిరసములను, తిక్తరసము కటుకషాయరసములను, కటురసము కషాయరసమును జెందువనిభావము. అదియెట్లనగా :—(1) మధురరసము అమ్లరసమునుజెందుట 1, (2) మధురరసము లవణరసమునుజెందుట 2, (3) మధుర రసము తిక్తరసమునుజెందుట 3, (4) మధురరసము కటురసమును జెందుట 4, (5) మధురరసము కషాయరసమును జెందుట 5; (6) అమ్లరసము లవణరసమునుజెందుట 1, (7) అమ్లరసము తిక్తరసమునుజెందుట 2, (8) అమ్లరసము కటురసమునుజెందుట 3, (9) అమ్లరసము కషాయరసమునుజెందుట 4; (10) లవణరసము తిక్తరసమునుజెందుట 1, (11) లవణరసము కటురసమునుజెందుట 2, (12) లవణరసము కషాయరసమును జెందుట 3; (13) తిక్తరసము కటురసమునుజెందుట 1, (14) తిక్తరసముకషాయరసమునుజెందుట 2; (15) కటురసము కషాయరసమునుజెందుట 1. ఇటులద్విరసద్రవ్యము 15 విధములగు సంయోగమునుజెందును. ఈ ద్విరసద్రవ్యసంయోగములో మధురరసముతోడ సద్విరసములుజేరుటచే నామధురరసము శ్రేష్ఠంబైనది. కషాయరసము కడపటిదియగుటచే నిందితమైనది. త్రిరసద్రవ్యసంయోగములో మధురరసము (10) విధములైన సంయోగమునుజెందును. అదియెట్లనగా—(16) మధురరసము అమ్లలవణ రసములనుజెందుట 1, (17) మధురరసము అమ్లతిక్తరసములనుజెందుట 2, (18) మధుర రసము అమ్లకటురసములనుజెందుట 3, (19) మధురరసము అమ్లకషాయ రసములను జెందుట 4; (20) మధురరసము లవణతిక్తరసములనుజెందుట 1, (21) మధురరసము లవణకటురసములనుజెందుట 2, (22) మధురరసము లవణకషాయరసములనుజెందుట 3; (23) మధురరసము తిక్తకటురసములనుజెందుట 1, (24) మధురరసము తిక్తకషాయ రసములనుజెందుట 2; (25) మధురరసము కటుకషాయరసములనుజెందుట 1. ఇటుల

త్రిరసద్రవ్యసంయోగములో మధురరసము 10 విధములగు సంయోగమునుజెందును. మఱియు నాత్రిరసద్రవ్యసంయోగములోనే అమ్లరసము (6) విధములైన సంయోగమునుజెందును. అదియెట్లనగా—(26) అమ్లరసము లవణతిక్తరసములనుజెందుట 1, (27) అమ్లరసము లవణకటురసములనుజెందుట 2, (28) అమ్లరసము లవణకషాయరసములనుజెందుట 3; (29) అమ్లరసము తిక్తకటురసములనుజెందుట 1, (30) అమ్లరసము తిక్తకషాయరసములనుజెందుట 2; (31) అమ్లరసము కటుకషాయరసములనుజెందుట 1. ఇటులత్రిరసద్రవ్యసంయోగములో అమ్లరసము 6 విధములగు సంయోగమునుజెందును. మఱియు నాత్రిరసద్రవ్యసంయోగములోనే లవణరసము (3) విధములైన సంయోగమునుజెందును. అదియెట్లనగా—(32) లవణరసము తిక్తకటురసములనుజెందుట 1, (33) లవణరసము తిక్తకషాయరసములనుజెందుట 2; (34) లవణరసము కటుకషాయ రసములనుజెందుట 1. ఇటుల త్రిరసద్రవ్య సంయోగములో లవణరసము 3 విధములగు సంయోగమునుజెందును. మఱియు నాత్రిరసద్రవ్యసంయోగములోనే తిక్త రసము నొక విధమైన సంయోగమునుజెందును. అదియెట్లనగా—(35) తిక్తరసము కటుకషాయరసములనుజెందుట 1. పైజెప్పిన ప్రకారము త్రిరసద్రవ్యసంయోగము మధుర, అమ్ల, లవణ, తిక్తరససంయోగభేదములచే 20 విధంబులుగనుండును. చతూరస ద్రవ్యసంయోగములో మధురరసము (10) విధములైన సంయోగమును జెందును. అదియెట్లనగా—(36) మధురరసము అమ్లలవణతిక్తరసములనుజెందుట 1, (37) మధురరసము అమ్లలవణకటురసములనుజెందుట 2, (38) మధురరసము అమ్లలవణ కషాయరసములనుజెందుట 3, (39) మధురరసము అమ్లతిక్తకటురసములనుజెందుట 4, (40) మధురరసము అమ్లతిక్తకషాయరసములనుజెందుట 5, (41) మధురరసము అమ్ల కటుకషాయరసములనుజెందుట 6, (42) మధురరసము లవణతిక్తకటురసములను జెందుట 1, (43) మధురరసము లవణతిక్తకషాయరసములనుజెందుట 2, (44) మధుర రసము లవణకటుకషాయరసములనుజెందుట 3; (45) మధురరసము తిక్తకటు కషాయ రసములనుజెందుట 1. ఇటుల చతూరస ద్రవ్యసంయోగములో మధురరసము 10 విధములగు సంయోగమునుజెందును. మఱియు నా చతూరస ద్రవ్యసంయోగములోనే అమ్లరసము (4) విధములైన సంయోగమునుజెందును. అదియెట్లనగా—(46) అమ్ల రసము లవణతిక్తకటురసములనుజెందుట 1. (47) అమ్లరసము లవణతిక్త కషాయ రసములనుజెందుట 2. (48) అమ్లరసము లవణకటుకషాయరసములనుజెందుట 3; (49) అమ్లరసము తిక్తకటుకషాయరసములనుజెందుట 1. ఇటుల చతూరసద్రవ్యసంయోగములో అమ్లరసము 4 విధములగుసంయోగమునుజెందును. మఱియు నా చతూరస ద్రవ్యసంయోగములోనే లవణరసము ఒకవిధమైనసంయోగమునుజెందును. అది

యెట్లనగా:— (50) లవణరసము తిక్తకటుకషాయరసములను జెందుట 1. పై జెప్పిన ప్రకారము చతూరసద్రవ్యసంయోగము మధుర, అమ్ల, లవణరససంయోగభేదములచే 15 విధములుగనుండును. పంచరసద్రవ్యసంయోగములో అమ్లరసము ఒకవిధమయిన సంయోగమును జెందును. అదియెట్లనగా— (51) అమ్లరసము లవణతిక్తకటుకషాయ రసములను జెందుట 1. అని తెలియవలయును. మఱియు నా పంచరసద్రవ్య సంయోగములోనే మధురరసము 5 విధములైన సంయోగమును జెందును. అది యెట్లనగా— (52) మధురరసము లవణ తిక్త కటు కషాయరసములను జెందుట 1. (53) మధుర రసము అమ్ల తిక్త కటుకషాయరసములను జెందుట 2. (54) మధురరసము అమ్ల లవణ కటుకషాయరసములను జెందుట 3. (55) మధురరసము అమ్లలవణ తిక్తకషాయరసము లను జెందుట 4, (56) మధుగరసము అమ్లలవణ తిక్తకటురసములను జెందుట 5, ఇటుల పంచరసద్రవ్యసంయోగములో మధురరసము 5 విధములగుసంయోగమును జెందును. (57) ఒకటే ద్రవ్యము మధుర, అమ్ల, లవణ, తిక్త, కటు కషాయములను 6 రసములు గలదిగనుండును. మఱియును మధురాదిరసములు ఒకదానితోనొకటిచేరక ప్రత్యేక ప్రత్యేకముగా. అనగా (58) మధురరసము, (59) అమ్లరసము, (60) లవణరసము, (61) తిక్తరసము, (62) కటురసము, (63) కషాయరసము అని 6 విధములుగనుండును పై జెప్పినప్రకారము ద్విగసద్రవ్యసంయోగము 15 విధములును, త్రిరసద్రవ్య సంయోగము 20 విధములును, చతూరసద్రవ్యసంయోగము 15 విధములును, పంచ రసద్రవ్యసంయోగము (6) విధములును, షడ్రసములతోగూడియుండు ద్రవ్యంబొకటి యును, మధురాదిరసములు ప్రత్యేక ప్రత్యేకముగా (6)-ను చేరి రసభేదము (63) విధములగునగును. ఈ యర్థమే యీ క్రిందజెప్పబడు 25 శ్లోకములయందు సంగ్రహముగా జెప్పబడియున్నది.

“ శ్లో॥ పద్యేనచసుఖస్మృత్యై రసభేదాఞ్ఛృణుష్వమే । మధురోమ్లేన పటునా తిక్తేనకటుకేనచ ॥ 1॥ కషాయేణపృథక్సార్ధ మమ్లస్సులవణేనచ। తిక్తేనకటునాసార్థం కషాయేణపృథక్సహ ॥ 2॥ పటుస్తిక్తేనకటునా కషాయేణపృథక్సహ । తిక్తస్తుకటునాసార్థం కషాయేణపృథక్తథా ॥ 3॥ కటుకస్తుకషాయేణ ద్విసంయోగఇతిస్మృతాః।దశపంచచభేదాస్తు సంఖ్యాతా వింశతిస్త్రికే ॥ 4॥ మధురామ్లౌతుపటునా తిక్తేనకటునాతథా।కషాయేణ తథాసార్థం తథాస్వాదుఃపృథక్పృథక్ ॥ 5 ॥ తిక్తేనకటుకేనాపి కషాయేణ తథాసహ।స్వాదుతిక్తౌతుకటునా కషాయేణపృథక్సహ ॥ 6॥ స్వాదూషణౌ కషాయేణ స్వాదోరేవందశత్రికే । భేదాఃస్యురమ్లలవణౌ తిక్తేనకటునా

పృథక్ ॥ 7॥ కషాయేణతథాసార్ధ మమ్లతిక్తౌపృథక్సహ । కటుకేనకషాయేణ తథామ్లకటుకౌసహ ॥ 8॥ కషాయేణేతిషట్ప్రోక్తా భేదాఅమ్లస్యతు త్రికే । పటుతిక్తౌతుకటునాకషాయేణపృథక్సహ ॥ 9॥ పటూషణౌకషాయేణ భేదాఇతిపటోస్త్రయః । తిక్తోషణౌకషాయేణ తిక్తస్యైవంసకృత్స్మృతః ॥ 10॥ త్రికేభేదాఇతిప్రోక్తా శ్చతుష్కేదశపంచచ । స్వాద్వమ్లలవణౌసార్ధం తిక్తేనకటుకేనచ ॥ 11॥ పృథక్కషాయేణతథా మధురామ్లౌసతిక్తకౌ।కటుకేనతుసంయుక్తౌ కషాయేణపృథక్తథా ॥ 12॥ స్వాద్వమ్లకటుకాస్సార్థం కషాయేణేతిషట్స్మృతాః । సప్తమశ్చాత్ర మధురో లవణోషణతిక్తకైః ॥ 13 ॥ భేదోష్టమోమతస్స్వాదు కటు తిక్తకషాయకైః । నవమస్తత్రమధురః కటూషణకషాయకైః ॥ 14 ॥ దశమోత్రభవేత్స్వాదు తిక్తోషణకషాయకైః । దశభేదాభవంత్యేవం మధురేణచతుష్కకే ॥ 15 ॥ కటుతిక్తామ్లలవణై శ్చైదఏకశ్చతుష్కకే । ద్వితీయస్త్వమ్లలవణ కషాయకటుకైఃస్మృతః ॥ 16॥ తృతీయోత్రభవే దమ్ల పటుతిక్తకషాయకైః।చతుర్థోత్రభవేదమ్ల తిక్తోషణకషాయకైః ॥ 17 ॥ ఏవమమ్లేనభేదాఃస్యు శ్చత్వారోత్రచతుష్కకే । పటునైకోత్ర లవణ తిక్తోషణకషాయకైః ॥ 18 ॥ ఏవంపంచదశఖ్యాతా శ్చతుష్క రససంఖ్యయా।షడ్భేదాఞ్పంచకేప్రాహు స్తాన్వక్ష్యామివిభాగశః ॥ 19॥ ఏకోభేదోమ్లలవణ తిక్తోషణకషాయకైః।ద్వితీయఃస్వాదులవణ తిక్తోషణ కషాయకైః ॥ 20 ॥ తృతీయస్త్వమ్లమధుర తిక్తోషణకషాయకైః । చతుర్థస్త్వమ్లమధుర పటూషణకషాయకైః॥ 21॥ పంచమస్త్వమ్లమధుర పటు తిక్తకషాయకైః । షష్ఠోభేదోమ్లమధుర లవణోషణతిక్తకైః ॥ 22 ॥ షడ్భేదాఇతినిర్దిష్టాః పంచకేసవిభాగశః । భేదఃస్వాద్వమ్లలవణ తిక్తోషణకషాయకైః ॥ 23 ॥ ఏకఏవషడ్రసేన పృథక్త్వేనతుషట్స్మృతాః । స్వాదురమ్లోథలవణ స్తిక్తకశ్చకటుస్తథా ॥ 24 ॥ కషాయఇతిభేదాఃస్యు స్సర్వతోత్రత్రిషష్టిధా । క్షీరంసురాబిడంనింబ శ్చవ్యాపద్మంరసా శ్రయమ్ ॥ 25॥ ద్రవ్యంస్వాదురసాదీనాం షణ్ణాంసిద్ధియథాక్రమమ్ । ద్రవ్యంద్రవ్యాంతరేణైవ యోజయేద్ధిరసాదిషు ॥ 26 ॥ ధాత్రీఫలం

శర్కరయా లవణేనార్ద్రికంతథా । ఏవమాదీని ద్రవ్యాణి యోజయే ద్భిషగుత్తమః ॥ 27 ॥ కానిచిద్ద్విరసాదీని ద్రవ్యాణిస్యుస్స్వభావతః । యథైణష్షడ్రసఃకృష్ణో యథాపంచరసాభయా ॥ 28 ॥ మద్యంపంచరసం యద్వ త్తిలోయద్వచ్చతూరసః।ఏరండతైలంత్రిరసం మాక్షికంద్విరసం యథా ॥ 29॥ ఘృతమేకంస్వాదురసం మధురాదివిభాగతః । దిఙ్మాత్రా దుదితాదేశం శేషమూహ్యంమనీషిణా ॥ 30॥"

26 మొదలు 30 వరకుండుశ్లోకార్థంబేమనగా—క్షీరము, సురయనుమద్యము, బిడాలణము, వేను, చెవ్వము, పద్మము, వీనియందు మధురాదిషడ్రసములు యథాక్రమముగనుండును. ద్విరసాది సంయోగమునందు నొక ద్రవ్యమును ద్రవ్యాంతరముతోడ (అనగా ఉసిరికెకాయనుశర్కరతోడను, అల్లమును లవణముతోడను) వైద్యశ్రేష్ఠుడు జేర్చవలయును. స్వభావముగనే కొన్ని ద్రవ్యములు ద్విరసముగలవిగ, మరికొన్ని త్రిరసముగలవిగ, కొన్ని చతూరసముగలవిగ, కొన్ని పంచరసములుగలవిగ, కొన్ని షడ్రసములుగలవిగనుండును. అవియెవ్వియనగా—కృష్ణసారమృగము (అనగా చిత్రవర్ణపులేడి) మధుర్యాది షడ్రసములతోడను, కరక్కాయ పంచరసములతోడను, మద్యము పంచరసములతోడను, నువ్వులు చతూరసములతోడను. ఏరండతైలము త్రిరసములతోడను, మాక్షికము ద్విరసములలోడను, ఘృతము ఏకమైన మధురరసముతోడను గూడియుండునని తెలియవలయును. ఇటుల మధురాదిరసవిభాగాదులు సంగ్రహముగా జెప్పబడినవి. శేషించియుండు విశేషభేదములను బుద్ధిమంతుడగువాడు స్వయముగా నూహించుకొనవలయును.

షడ్రస - విభాగ - సంఖ్యా సంగ్రహము.

శ్లో॥ షట్పంచకాష్షట్చపృథగ్రసాస్స్యుశ్చతుర్ద్వికౌపంచదశప్రకారా
భేదాస్త్రికావింశతిరేకమేకంద్రవ్యంషడాస్వాదమితిత్రిషష్టిః॥43.

తా॥ పంచక రససంయోగభేదములు 6. దేనితోడను జేరక ప్రత్యేకముగనుండు రసములు 6. చతూరససంయోగభేదములు 15. ద్విరససంయోగభేదములు 15. త్రిరససంయోగభేదములు 20. షడ్రసములతోగూడియుండు ద్రవ్యము 1. ఇటుల రసభేదములు (63) విధములుగనుండును.

షడ్రసములకు ఆనంత్యము.

శ్లో॥ తేరసానురసతోరసభేదా స్తారతమ్యపరికల్పనయాచ ।
సంభవంతిగణనాంసమతీతా దోషభేషజవశాదుపయోజ్యాః॥44.

ఏకరస, ద్విరస, త్రిరస, చతూరస, పంచరస ద్రవ్య రససంయోగముచే (63) విధములుగ పరిణమించు రససంయోగ వివరములు సులభముగ తెలియజేయునట్టి పటము.

త్రిరససంయోగములు 16 మొదలు 35 వరకు.—20

త్రిరససంయోగములు.

సంఖ్య	మధుర ము.	ఆమ్ల ము.	లవణ ము.	తిక్త ము.	కటు ము.	కషాయ ము.
16	మ	ఆ	ల	o	o	o
17	మ	ఆ	o	తి	o	o
18	మ	ఆ	o	o	క	o
19	మ	ఆ	o	o	o	కషా
20	మ	o	ల	తి	o	o
21	మ	o	ల	o	క	o
22	మ	o	ల	o	o	కషా
23	మ	o	o	తి	క	o
24	మ	o	o	తి	o	కషా
25	మ	o	o	o	క	కషా
26	o	ఆ	ల	తి	o	o
27	o	ఆ	ల	o	క	o
28	o	ఆ	ల	o	o	కషా
29	o	ఆ	o	తి	క	o
30	o	ఆ	o	తి	o	కషా

ద్విరససంయోగములు 1 మొదలు 15 వరకు.—15

సంఖ్య	మధుర ము.	ఆమ్ల ము.	లవణ ము.	తిక్త ము.	కటు ము.	కషాయ ము.
1	మ	ఆ	o	o	o	o
2	మ	o	ల	o	o	o
3	మ	o	o	తి	o	o
4	మ	o	o	o	క	o
5	మ	o	o	o	o	కషా
6	o	ఆ	ల	o	o	o
7	o	ఆ	o	తి	o	o
8	o	ఆ	o	o	క	o
9	o	ఆ	o	o	o	కషా
10	o	o	ల	తి	o	o
11	o	o	ల	o	క	o
12	o	o	ల	o	o	కషా
13	o	o	o	తి	క	o
14	o	o	o	తి	o	కషా
15	o	o	o	o	క	కషా

ద్విరససంయోగములు.

త్రిరససంయోగము.

సంఖ్య.	మధురము.	ఆమ్లము.	లవణము.	తిక్తము.	కటు.	కషాయము.
31	౦	అ	౦	౦	క	కషా
32	౦	౦	ల	తి	క	౦
33	౦	౦	ల	తి	౦	కషా
34	౦	౦	ల	౦	క	కషా
35	౦	౦	౦	తి	క	కషా
36	మ	అ	ల	తి	౦	౦
37	మ	అ	ల	౦	క	౦
38	మ	అ	ల	౦	౦	కషా
39	మ	అ	౦	తి	క	౦
40	మ	అ	౦	తి	౦	కషా
41	మ	అ	౦	౦	క	కషా
42	మ	౦	ల	తి	క	౦
43	మ	౦	ల	తి	౦	కషా
44	మ	౦	ల	౦	క	కషా
45	మ	౦	౦	తి	క	కషా
46	౦	అ	ల	తి	క	౦
47	౦	అ	ల	తి	౦	కషా
48	౦	అ	ల	౦	క	కషా

త్రిరస సం॥ చతూరస సం॥ చతూరససంయోగము.

సంఖ్య.	మధురము.	ఆమ్లము.	లవణము.	తిక్తము.	కటు.	కషాయము.
49	౦	అ	౦	తి	క	కషా
50	౦	౦	ల	తి	క	కషా
51	౦	అ	ల	తి	క	కషా
52	మ	౦	ల	తి	క	కషా
53	మ	అ	౦	తి	క	కషా
54	మ	అ	ల	౦	క	కషా
55	మ	అ	ల	తి	౦	కషా
56	మ	అ	ల	తి	క	౦
57	మ	అ	ల	తి	క	కషా
58	మ	౦	౦	౦	౦	౦
59	౦	అ	౦	౦	౦	౦
60	౦	౦	ల	౦	౦	౦
61	౦	౦	౦	తి	౦	౦
62	౦	౦	౦	౦	క	౦
63	౦	౦	౦	౦	౦	కషా

చతూరససంయోగము 36 మొదలు 50 వరకు—15. పంచరస సం॥ 51—56 వరకు-6.
షడ్రస సం॥ 57 వరకు—1. ఏకరస సం॥ 58—63 వరకు-6.
—॥ కూడిక రససంయోగ భేదములు 63. ॥—

తా॥ ఆ 63) రసభేదములను రసము, అనురసము అనువానిచే తారతమ్య పరికల్పనమును జేసినచో (అనగా ఫలానిది మధురరసము.ఫలానిది మధురతరరసము, ఫలానిది మధురతమరసము,అను భేదవిచారణను జేసినచో) సంఖ్యాతీతములగు నా రసముల భేదములను వాతాదిదోషములు,హరీతక్యాద్యౌషధములు వీనిననుసరించి ఉపయోగపరచవలయు నేకాని తద్విపరీతముగా నుపయోగపరచంజనదు.

“ క్వచిదేకరసఃకల్ప్య స్సంయుక్తాశ్చరసాఃక్వచిత్ । దోషౌషధాదీన్సంచింత్య భిషజాసిద్ధిమిచ్ఛతా ॥”

వాతాదిదోషములు, హరీతక్యాద్యౌషధములు వీనిని బాగుగా పర్యాలోచనచేసి సిద్ధిని గోరునట్టి వైద్యుడు ఒకచో ఏకరసమును మఱియొకచో 2, లేక 3 రసముల నుపయోగించవలయునని చరకాచార్యుడుకూడా పై ప్రకారమే జెప్పియున్నాడు. మఱియును దేశకాలభేదములనుకూడా నాలోచించి రసభేదముల నుపయోగపరచవలయును. (అనగా వాయువును శమింపజేయుటకై లవణరసముతోడ మధురామ్లరసములనుకూడా జేర్చి నుపయోగించవలయుననిభావము.) “ దోషభేషజవశాత్ ” అని చెప్పియుండుట దేశాదులకుకూడా ఉపలక్షణమని తెలియవలయును.

దశమాధ్యాయము, ముగిసెను.

శ్రీ రస్తు.

ఏకాదశాధ్యాయము.

రసభేదీయాధ్యాయముయొక్క అంతమునందు వాతాదిదోషములు, హారీతక్యాద్యౌషధములు వీనినను సరించి రసభేదములనుపయోగించవలయునని ,,దోష భేషజవశాదుపయోజ్యాః" అనువచనముచే జెప్పబడియున్నది. కాబట్టి ఆదోషము లిట్టిస్వరూపముగలవి యని తెలియపరచుటకై రసభేదీయాధ్యాయానంతరము దోషాదివిజ్ఞానీయాధ్యాయము జెప్పబడుచున్నది.

దోషాది - విజ్ఞానీయాధ్యాయ ప్రారంభము.

సూ॥ అథాతోదోషాదివిజ్ఞానీయమధ్యాయంవ్యాఖ్యాస్యామః ।

ఇతిహస్మాహురాత్రేయాదయోమహర్షయః ॥

తా॥ రసభేదీయాధ్యాయానంతరము దోషాదులయొక్క జ్ఞానసంబావశ్యకంబగుటచే వాతాది దోషములు, రసాదిధాతువులు, మలములు వీనియొక్క ప్రాకృత వైకృత స్వరూపజ్ఞానమునకు హితకరమయిన దోషాదివిజ్ఞానీయాధ్యాయమును వివరించెదము.

వాతాది - జనిత శరీరోపకారము.

శ్లో॥ దోషధాతుమలామూలం సదాదేహస్యతంచలః ।
ఉత్సాహోచ్ఛ్వాసనిశ్వాస చేష్టావేగప్రవర్తనైః ॥ 1.
సమ్యగ్గత్యాచధాతూనా మక్షాణాంపాటవేనచ ।
అనుగృహ్ణాత్యవికృతః పిత్తంపక్త్యూష్మదర్శనైః ॥ 2.
క్షుత్తృడ్రుచిప్రభామేధా ధీశౌర్యతనుమార్దవైః ।
శ్లేష్మాస్థిరత్వస్నిగ్ధత్వ సంధిబంధక్షమాదిభిః ॥ 3.

తా॥ వాతాదిదోషములు రసాదిధాతువులు, మూత్రాదిమలములు ఇవి దేహమునకుయెల్లపుడు మూలముగనుండును. అనగా:—స్కంధశాఖాదులతోగూడియుండు వృక్షమునకు వేరు ప్రధానముగనుండునటుల శరీరమునకు దోషధాతు మలములు వేరువలె ప్రధానముగనుండును. వికారమునుజెందకుండునట్టివాతము ఉత్సాహము (అనగా సర్వక్రియలయందు ప్రయత్నము) ఉచ్ఛ్వాసము (అనగా ఎగయూపిరి) నిశ్వాసము (అనగా శ్వాసము లోనికీడ్చుట.) చేష్ట అనగా వాక్కు, శరీరము, మనస్సు, అనువానియొక్క వ్యాపారములు) వేగప్రవర్తనము (అనగా వాతము, మలము, మూత్రము యీ మొదలగువానిని బైటవెడలించుట.) ధాతువులకు మంచిగమనము, ఇంద్రియములకు పటుత్వము అనునీ వ్యాపారములచేతను; వికారమును జెందకుండునట్టి పిత్తము పాకము, ఔష్ణ్యము, దర్శనము, ఆకలి, దప్పి, రుచి, కాంతి, బుద్ధివిశేషము, ప్రజ్ఞ, పౌరుషము, శరీరమృదుత్వము అనువానిచేతను; వికారమునుజెందకుండునట్టి శ్లేష్మము స్థైర్యము, స్నిగ్ధత్వము, సంధిబంధము, ఓర్పు యీ మొదలగువానిచేతను శరీరమును అనుగ్రహించుచుండును.

రసాది - ధాతు కృత్యములు.

శ్లో॥ ప్రీణనంజీవనంలేపః స్నేహోధారణపూరణే ।
గర్భోత్పాదశ్చధాతూనాం శ్రేష్ఠంకర్మక్రమాత్స్మృతమ్ ॥ 4.

తా॥ రసాదిధాతువులకు మనఃప్రీతి, ఓజోవృద్ధి, లేపము, స్నేహము, ధారణము, పూరణము, గర్భోత్పత్తి యీ మొదలగునవి యథాక్రమముగ (అనగా భుజించబడిన రసములుస్రోతస్సులయందు ప్రవేశించి యింద్రియములకు ప్రసన్నత్వమును గలుగజేసి తదనంతరము మనస్సుకుప్రీతి నిచ్చుటవలన మనః ప్రీతినిగలుగజేయుట రసమునకును, ఓజోవృద్ధిని చేయుట రక్తమునకును, లేపముతోగూడియుండు అస్థులే వ్యాపారములను సహించుటవలన లేపముచేయుట మాంసమునకును, నేత్రాదులయందు స్నిగ్ధత్వమును గలుగజేసుట మేదస్సుకును, శరీరమును ఊర్ధ్వముగా ధరింపజేయుట అస్థులకును, అస్థులను స్నేహముచే పూరణముచేయుట మజ్జకును, గర్భోత్పత్తినిజేసుట శుక్రమునకును) శ్రేష్ఠమైనవ్యాపారములని మునులచే జెప్పబడియున్నవి. ,, శ్రేష్ఠంకర్మ '' అనిచెప్పినందుచే ధాతువులకు మధ్యమైన యితర వ్యాపారములు (అనగా క్రియలు) కూడాగలిగియుండునని తెలిసికొనవలయును. మధ్యమమైన వ్యాపారములెవ్వియనగా:—దృష్టి రక్తపుష్టి మొదలగునవి రసముయొక్కయు, శరీరకాంతి, ప్రసన్నత, మాంసపోషణము మొదలగునవి రక్తముయొక్కయు, బలము మేదస్సుకుపుష్టి మొదలగునవి మాంసముయొక్కయు, స్వేదము దార్ఢ్యము అస్థులపుష్టి

మొదలగునవి మేదస్సుయొక్కయు, మజ్జనుపోషించుట అస్థియొక్కయు, బలము అస్థి పూరణము శుక్రవృద్ధి మొదలగునవి మజ్జయొక్కయు, మనస్సంతోషము బలము మొదలగునవి శుక్రముయొక్కయు, ముఖ్యమైన కృత్యములని అష్టాంగసంగ్రహమునందు జెప్పబడియున్నది. ధాతువులయొక్క కృత్యమని చెప్పినందుచేతనే రసాదిధాతువులు పైజెప్పిన కృత్యములచే శరీరమును పోషించుచుండునని తెలిసికొనవలయును.

మలములయొక్క కృత్యము.

శ్లో॥ అవష్టంభః పురీషస్య మూత్రస్య క్లేదవాహనమ్ ।
స్వేదస్య క్లేదవిధృతిః

తా॥ పురీషమునకు దేహమును ధరించుటయు, మూత్రమునకు క్లేదమును వహించుటయు, స్వేదమునకు క్లేదమును ధరించుటయు శ్రేష్ఠమైనకృత్యములు. మఱియు తలవెంట్రుకలను, రోమములను ధరించుటకూడా స్వేదముయొక్క కృత్యము క్లేదము లేకుండినచో దేహమునకు మృదుత్వమక్కఱలేకనే పోవును; కావున నాక్లేదధారణము స్వేదకృత్యమని జెప్పబడినది.

ప్రవృద్ధ - వాత కృత్యము.

శ్లో॥ వృద్ధస్తు కురుతేఽనిలః ॥ 5.
కార్శ్యకార్ష్ణ్యోష్ణకామిత్వకంపానాహశకృద్గ్రహాన్ ।
బలనిద్రేంద్రియభ్రంశ ప్రలాపభ్రమదీనతాః ॥ 6.

తా॥ వాతము వృద్ధిజెందినచో శరీరకృశత్వము, శరీరమునందు నీలవర్ణము, ఉష్ణము, కామము, కంపము, ఆనాహము, మలబంధము, బలహాని, నిద్రాభంగము, ఇంద్రియనాశము, ప్రలాపము, భ్రమ, దైన్యము అనునీ యుపద్రవములను గలుగజేసును.

ప్రవృద్ధ - పిత్త కృత్యము.

శ్లో॥ పీతవిణ్మూత్రనేత్రత్వక్ క్షుత్తృట్దాహాల్పనిద్రతాః । పిత్తం

తా॥ పిత్తము వృద్ధిజెందినచో మలము, మూత్రము, నేత్రములు, త్వక్కు వీని యందు పీతవర్ణము, ఆకలి, దప్పి, తాపము, స్వల్పనిద్ర అనునీ యుపద్రవములను గలుగజేసును.

ప్రవృద్ధ - శ్లేష్మ కృత్యము.

శ్లో॥ శ్లేష్మాగ్నిసదన ప్రసేకాలస్యగౌరవమ్ ॥ 7.

శైత్యశైత్యశ్లథాంగత్వం శ్వాసకాసాతినిద్రతాః ।

తా॥ శ్లేష్మము వృద్ధిజెందినచో అగ్నిమాంద్యము, నోటనీరూరుట, ఆలస్యము, గురుత్వము, శరీరమునందు శుక్లవర్ణము, అంగములయందు శీతలమైనస్పర్శ, అంగశైథిల్యము, శ్వాసము, కాసము, అధికనిద్ర అనునీ వికారములను గలుగజేసును.

ప్రవృద్ధ - రసరక్త కృత్యములు.

శ్లో॥ రసోఽపి శ్లేష్మవద్రక్తం విసర్పప్లీహవిద్రధీన్ ॥ 8.
కుష్ఠవాతాస్రపిత్తాస్రగుల్మోపకుశకామలాః ।
వ్యంగాగ్నినాశసంమోహారక్తత్వఙ్నేత్రమూత్రతాః ॥ 9.

తా॥ రసము వృద్ధిజెందినచో శ్లేష్మవృద్ధియందు జెప్పబడిన అగ్నిమాంద్యాదులను గలుగజేసును. రక్తము వృద్ధిజెందినచో విసర్పము, ప్లీహము, విద్రధి, కుష్ఠము, వాతరక్తము, పిత్తరక్తము, గుల్మము, ఉత్తరతంత్రములో జెప్పబడు ఉపకుశమను దంతరోగము, కామల, వ్యంగము, అగ్నినాశము, మోహము, చర్మము నేత్రములు మూత్రము వీనియందు రక్తవర్ణము అనునీ వికారములను గలుగజేసును.

ప్రవృద్ధ - మాంస కృత్వము.

శ్లో॥ మాంసం గండార్బుదగ్రంథిగండోరూదరవృద్ధితాః ॥
కంఠాదిష్వధిమాంసంచ

తా॥ మాంసము వృద్ధిజెందినచో గండము (అనగా గండమాల, గళగండము) అర్బుదము, గ్రంథి అనునీ రోగములను, చెక్కిలి తొడలు ఉదరము వీనియందువృద్ధిని, కంఠము నోటిలోపలిదౌడ నాలుక వీనియందధికమాంసమును గలుగజేసును.

ప్రవృద్ధ - మేద కృత్యము.

శ్లో॥ తద్వన్మేదస్తథా శ్రమమ్ ॥ 10.
అల్పేఽపిచేష్టితే శ్వాసం స్ఫిక్ స్తనోదరలంబనమ్ ।

తా॥ మేదస్సు వృద్ధిజెందినచో పైజెప్పిన గండాదిరోగములను గలుగజేసును. మఱియును స్వల్పమైన వ్యాపారమునుజేసినను విశేషముగా శ్రమను, శ్వాసమును గలుగజేసును. పిరుదులు, స్తనములు, ఉదరము వీనిని వ్రేలాడునటులజేసును.

ప్రవృద్ధాస్థి కృత్యము.

శ్లో॥ అస్థ్యధ్యస్థ్యధిదంతాంశ్చ

తా॥ అస్థివృద్ధిజెందినచో అధికముగా దంతములను, అస్థిపైనస్థినిగలుగజేసును.

ప్రవృద్ధ - మజ్జ కృత్యము.

శ్లో॥ మజ్జానేత్రాంగగౌరవమ్ ॥ 11.
పర్వసుస్థూలమూలాని కుర్యాత్కృచ్ఛ్రాణ్యరూంషిచ ।

తా॥ మజ్జవృద్ధిజెందినచో నేత్రములు, అవయవములు, వీనియందు గురుత్వమును, వ్రేళ్ళగణుపులయందు కృచ్ఛ్రసాధ్యముగ, స్థూలమైన మూలముగలవిగనుండు. పిటికావిశేషములను గలుగజేసును.

ప్రవృద్ధ - శుక్ర కృత్యము.

శ్లో॥ అతిస్త్రీకామతాంవృద్ధం శుక్రంశుక్రాశ్మరీమపి ॥ 12.

తా॥ శుక్రమువృద్ధిజెందినచో స్త్రీలయందతికామము, శుక్రాశ్మరి, బలము వీనిని గలుగజేసును.

ప్రవృద్ధ - మల కృత్యము.

శ్లో॥ కుక్షావాధ్మానమాటోపం గౌరవంవేదనాంశకృత్ ।

తా॥ మలము వృద్ధిజెందినచో కడుపుబ్బరము, ప్రేగులరచుట, గురుత్వము, శరీరపీడ వీనిని గలుగజేసును.

ప్రవృద్ధ - మూత్ర కృత్యము.

శ్లో॥ మూత్రంతువస్తినిస్తోదం కృతేప్యకృతసంజ్ఞతామ్ ॥ 13.

తా॥ మూత్రము వృద్ధిజెందినచో పొత్తికడుపుయందు ఉపద్రవమును గలుగజేసును. మూత్రమును విసర్జించినను మరల మూత్రమువచ్చునటులను, మూత్రమును విసర్జించనటులను పీడను గలుగజేసును.

ప్రవృద్ధ - స్వేద కృత్యము.

శ్లో॥ స్వేదోతిస్వేదదౌర్గంధ్యకండూః

తా॥ స్వేదము వృద్ధిజెందినచో అధికముగా స్వేదము, శరీరమునందుదుర్గంధము దురద వీనిని గలుగజేసును.

ప్రవృద్ధ - నేత్ర - మలాది కృత్యము.

శ్లో॥ ఏవంచలక్షయేత్ ।
దూషికాదీనపిమలాన్ బాహుళ్యగురుతాదభిః ॥ 14.

తా॥ ఇటులనే నేత్రములు, చెవులు, ముక్కు, వీనియందలిమలవృద్ధిని ఆయాస్థానములయందలి మలాధిక్యము, గురుత్వము, దురద, భేదము యీ మొదలగువానిచే నూహించికొనవలయును.

క్షీణవాత కృత్యము.

శ్లో॥ లింగంక్షీణేఽనిలేంగస్య సాదోల్పంభాషితేహితమ్ ।
సంజ్ఞామోహస్తథాశ్లేష్మ వృద్ధ్యుక్తామయసంభవః ॥ 15.

తా॥ వాతము క్షయించినచో (అనగా స్వప్రమాణమునకంటె తగ్గినచో) హస్తపాదాద్యంగములకు కృత్యములయందశక్తి, స్వల్పసంభాషణము, స్వల్పకృత్యము సంజ్ఞామోహము, శ్లేష్మవృద్ధిలోజెప్పబడిన అగ్నిమాంద్యాద్యుపద్రవములు గలుగును. "క్షీణే" అనుపదమునకు పూర్తిగా క్షయించుటయని అర్థముజేసినచో శరీరమే నశించిపోవును; కాబట్టి క్షీణే అనుపదమునకు యిచట స్వప్రమాణమునకంటె తగ్గుట యని అర్థముచేయవలయును.

క్షీణ - పిత్త కృత్యము.

శ్లో॥ పిత్తేమందోనిలశ్శీతం ప్రభాహానిః

తా॥ పిత్తముక్షయించినచో అగ్నిమాంద్యము, శీతలము, కాంతిహాని, ఇవి గలుగును.

క్షీణ - శ్లేష్మ కృత్యము.

శ్లో॥ కఫేభ్రమః ।
శ్లేష్మాశయానాంశూన్యత్వం హృద్ద్రవశ్లథసంధితాః ॥ 16.

తా॥ కఫము క్షయించినచో భ్రమగలుగును. శ్లేష్మాశయమగురొమ్ము, శిరము, సంధులు, యీమొదలగువానియందు శూన్యత్వము, హృద్రోగము, సంధులకుశైథిల్యము గలుగును.

క్షీణ - రస కృత్యము.

శ్లో॥ రసేరౌక్ష్యంశ్రమశ్శోషో గ్లానిశ్శబ్దాసహిష్ణుతా ।

తా॥ రసము క్షయించినచో రూక్ష, శ్రమ, శోష, గ్లాని, శబ్దమునుసహింపలేమి ఇవిగలుగును.

క్షీణ - రక్త కృత్యము.

శ్లో॥ రక్తేమ్లశిశిరప్రీతి సిరాశైథిల్యరూక్షతాః ॥ 17.

తా॥ రక్తము క్షయించినచో అమ్లరసము, శీతలమైనవస్తువు వీనియందభిలాష సిరలకుశైథిల్యము, రూక్షతగలుగును.

క్షీణ - మాంస కృత్యము.

శ్లో॥ మాంసేఽక్షగ్లానిగండస్ఫిక్ శుష్కతాసంధివేదనాః ।

తా॥ మాంసముక్షయించినచో ఇంద్రియములకు గ్లాని, చెక్కిలి, పిఱుదులు, ఇవిశుష్కించుట, సంధులలోబోడుచునటుల వేదన గలుగును.

క్షీణ - మేదః కృత్యము.

శ్లో॥ మేదసిస్వపసంకట్యాః ప్లీహ్నోవృద్ధిఃకృశాంగతా ॥ 18.

తా॥ మేదస్సు క్షయించినచో పిఱుదులు చచ్చబారుట, ప్లీహవృద్ధి, శరీర కృశత్వముగలుగును.

క్షీణాస్థి కృత్యము.

శ్లో॥ అస్థ్న్యస్థితోదశ్శదనం దంతకేశనఖాదిషు ।

తా॥ అస్థిక్షయించినచో అస్థులయందు వేదన, దంతములు, తలవెంట్రుకలు, గోళ్ళుమొదలగునవి ఊడుట యీయుపద్రవములు గలుగును.

క్షీణ - మజ్జ కృత్యము.

శ్లో॥ అస్థ్నాంమజ్జనిసౌషిర్యం భ్రమస్తిమిరదర్శనమ్ ॥ 19.

తా॥ మజ్జక్షయించినచో అస్థులయందు రంధ్రములు, భ్రమ, తిమిరదర్శనము (అనగా కండ్లయందు చీకటికమ్ముట) గలుగును.

క్షీణ - శుక్ర కృత్యము.

శ్లో॥ శుక్రేచిరాత్ప్రసిచ్యేత శుక్రంశోణితమేవవా ।
తోదోత్యర్థంవృషణయో ర్మేఢ్రంధూమాయతీవచ ॥ 20.

తా॥ శుక్రముక్షయించినచో చిరకాలముమీద శుక్రము బయలువెడలును. లేక రక్తము బైలువెడలును. మఱియును వృషణములయందధికముగా పీడగలుగును. మేఢ్రము ధూమవర్ణముగనగును.

క్షీణ - పురీష కృత్యము.

శ్లో॥ పురీషేవాయురంత్రాణి సశబ్దోవేష్టయన్నివ ।
కుక్షౌభ్రమతియాత్యూర్ధ్వం హృత్పార్శ్వేపీడయన్భృశమ్॥21.

తా॥ మలముక్షయించినచో వాతము ఉదరమునందేచుట్టుచుండును. మఱియు నావాతము ప్రేగులను చుట్టునటులనే గొప్పధ్వనితోగూడి ఱొమ్ము, ప్రక్కలువీని యందు విశేషమైనపీడను గలుగజేయుచు పైకేగును.

క్షీణ - మూత్ర కృత్యము.

శ్లో॥ మూత్రేల్పంమూత్రయేత్కృచ్ఛ్రాద్వివర్ణంసాస్రమేవవా ।

తా॥ మూత్రముక్షయించినచో స్వల్పమూత్రముగాని బహుకష్టముమీదదుష్ట వర్ణముగలమూత్రముగాని, లేక రక్తముతోగూడియుండుమూత్రముగానిబైలువెడలును.

క్షీణ - స్వేద కృత్యము.

శ్లో॥ స్వేదేరోమచ్యుతిః స్తబ్ధరోమతాస్ఫుటనంత్వచః ॥ 22.

తా॥ స్వేదము క్షయించినచో రోమములురాలిపోవును. రోమాంచనము, చర్మమునందు పగుళ్ళు గలుగును.

సూక్ష్మ - మలక్షయ లక్షణము.

శ్లో॥ మలానామతిసూక్ష్మాణాం దుర్లక్ష్యంలక్షయేత్క్షయమ్ ।
స్వమలాయనసంశోష తోదశూన్యత్వలాఘవైః ॥ 23.

తా॥ బహుకష్టముచే దెలియతగిన యతిసూక్ష్మమైన మలములయొక్క క్షయమును ఆయా మలస్థానముయొక్క శోష, పీడ, శూన్యత్వము, లాఘవము యీమొదలగువానిచే దెలిసికొనవలయును.

దోషాది - వృద్ధిక్షయ సంగ్రహము.

శ్లో॥ దోషాదీనాంయథాస్వంచ విద్యాద్వృద్ధిక్షయౌభిషక్ ।
క్షయేణవిపరీతానాం గుణానాంవర్ధనేనచ ॥ 24.
వృద్ధింమలానాంసంగాచ్చ క్షయంచాతివిసర్గతః ।

తా॥ ఆయాదోషగుణములకంటె విపరీతముగనుండు గుణములు క్షయించుట చేతను, వృద్ధిజెందుటచేతను, దోషధాతు మలములయొక్క క్షయవృద్ధులను వైద్యుడు తెలిసికొనవలయును. అదియెట్లన్న—వాయువునకు రూక్షత, లఘుత్వము, శీతము మొదలగునవి స్వభావమైనగుణములు. ఈ గుణములకు విరుద్ధమైన స్నిగ్ధత్వము, గురుత్వము, ఉష్ణము యీమొదలగు గుణములు దేహమునందు వృద్ధిజెందినటుల గానంబడునపుడు వాతమునకు క్షయముగలుగును. మఱియు నాస్నిగ్ధాదిగుణములు దేహమునందు

క్షయించినటుల గానంబడునప్పుడు వాతమునకు వృద్ధిగలుగును. ఇటులనే స్వబుద్ధిచే ధాతువులు, మలములు వీనియొక్క క్షయవృద్ధులను తెలిసికొనవలయును. మరియు నిటులనే స్వబుద్ధిచేయోచించి మలములు వెలిపడుటచే వానియొక్కవృద్ధిని, ఆమలము లధికముగ వెలిపడుటచే వానియొక్క క్షయమును తెలిసికొనవలయును.

మల - క్షయమునందు పీడాధిక్యము.

శ్లో॥ మలోచితత్వాద్దేహస్య క్షయోవృద్ధేస్తుపీడనః ॥ 25.

తా॥ మలములయొక్క క్షయవృద్ధులు 2 ను దేహమునకు పీడాకరంబులు. వానిలోమలక్షయము ప్రాణులకు తఱుచుగా నభ్యాసము లేకుండుటవలన మలవృద్ధి కంటె నధికపీడాకరమైనది. మలవృద్ధి అభ్యసింపబడియుండుటవలన మలక్షయము వలె పీడాకరమయినది కానేరదు.

దోషాదివృద్ధి - క్షయకరౌషధ క్రమము.

శ్లో॥ తత్రాస్థనిస్థితోవాయుః పిత్తంతుస్వేదరక్తయోః ।
శ్లేష్మాశేషేషుతేనైషా మాశ్రయాశ్రయిణామిథః ॥ 26.
యదేకస్యతదన్యస్య వర్ధనక్షపణౌషధమ్ ।
అస్థిమారుతయోర్నైవం ప్రాయోవృద్ధిర్హితర్పణాత్ ॥ 27.
శ్లేష్మణానుగతాతస్మాత్సంక్షయస్తద్విపర్యయాత్ ।
వాయునానుగతః

తా॥ పైజెప్పిన వాతాదులలో వాతము అస్థులనాశ్రయించియుండును. పిత్తము స్వేదము, రక్తము, వీనినాశ్రయించియుండును. శ్లేష్మము శేషించియుండురసము, మాంసము, మేదస్సు, మజ్జ, శుక్రము, మూత్రము, పురీషము యీమొదలగువాని నాశ్రయించియుండును. కాబట్టి యీప్రకారము పరస్పరము ఆశ్రయముగ, ఆశ్రయిగనుండు దోషధాతువులలో ఆశ్రయమునకు వృద్ధికరౌషధముగ నుండునదియే ఆశ్రయికిని వృద్ధికరౌషధముగనుండును. అటులనే ఆశ్రయమునకు క్షయకరౌషధ ముగనుండునదియే ఆశ్రయికిని క్షయకరౌషధముగనుండును. అయితే దోషధాతుమల ములయొక్కవృద్ధి సంతర్పణమను బృంహణక్రియవలనను, క్షయము లంఘనరూపమైన అపతర్పణక్రియవలనను తరుచుగాగలుగును. మఱియు నా దోషధాతువులయొక్క వృద్ధి శ్లేష్మముతోడను, క్షయము వాతముతోడను జేరియుండును. కాబట్టిఅస్థివాతము అను 2-కి పైజెప్పినప్రకారము వృద్ధిక్షయకరౌషధక్రమము సంభవించనేరదు.

దోషాదిక్షయ - వృద్ధివికార చికిత్స.

శ్లో॥ అస్మాచ్చ వృద్ధిక్షయసముద్భవాన్ ॥ 28.
వికారాన్సాధయేచ్ఛీఘ్రం క్రమాల్లంఘనబృంహణైః ।

తా॥ పైజెప్పినప్రకారము వృద్ధి సంతర్పణరూపముగ, క్షయము అపతర్పణ రూపముగనుండుటవలన వృద్ధిక్షయములచేగలిగిన దోషధాతుసంబంధమయిన వికారము లను లంఘనబృంహణక్రియలచే యథాక్రమముగ (అనగా వృద్ధివలనగలిగిన దోషధాతు వికారములను లంఘనక్రియచేతను, క్షయమువలన గలిగిన దోష ధాతు వికారములను బృంహణక్రియచేతను) శీఘ్రముగా చికిత్సింపవలయును. విలంబముజేసినచో అసాధ్య ములుగనగును.

వాతవృద్ధ్యాది - జనితరోగ - చికిత్సా క్రమము.

శ్లో॥ వాయోరన్యత్రతజ్జాంస్తు తైరేవోత్క్రమయోజితైః ॥ 29.

తా॥ వాతవృద్ధి, వాతక్షయము వీనిచేజనించిన వికారములయందుతప్ప యితర దోషవృద్ధిక్షయములచే గలిగినవికారములయందు పైజెప్పిన లంఘనబృంహణ క్రియా క్రమములను చేయవలయును. అయితే వాతవృద్ధి వాతక్షయము వీనిచేగలిగిన వికార ములయందు పైజెప్పిన లంఘనబృంహణక్రియలచేతనే విపరీతముగా (అనగావాతవృద్ధిచే గలిగిన వికారములయందు బృంహణక్రియలచేతను, వాతక్షయముచేగలిగిన వికారముల యందు లంఘనక్రియలచేతను) చికిత్సింపవలయును. దోషములయొక్కచికిత్స ఉత్తరత్రజెప్పబడు దోషోపక్రమణీయాధ్యాయములో విశేషముగా జెప్పబడుటచే నిచట సంక్షేపించబడెను. "రసోపిశ్లేష్మవత్" అనిచెప్పినందుచేతనే రసధాతుచికిత్సయు దోషోపక్రమణీయాధ్యాయములో విశేషముగాజెప్పబడునని తెలిసికొనవలయును. ఇక రక్తవికారాదులకు చికిత్సజెప్పబడును.

రక్తాదివృద్ధి - క్షయజనితరోగ - చికిత్సా క్రమము.

శ్లో॥ విశేషాద్రక్తవృద్ధ్యుత్థాన్ రక్తస్రుతివిరేచనైః ।
మాంసవృద్ధిభవాన్రోగాన్ శస్త్రక్షారాగ్నికర్మభిః ॥ 30.
స్థౌల్యకార్శ్యోపచారేణ మేదోజానస్థిసంక్షయాత్ ।
జాతాన్క్షీరఘృతైస్తిక్త సంయుక్తైర్వస్తిభిస్తథా ॥ 31.
విడ్వృద్ధిజానతీసార క్రియయావిట్క్షయోద్భవాన్ ।
మేషాజమధ్యకుల్మాష యవమాషద్వయాదిభిః ॥ 32.